

Полтава

Богдан Лепкий

Історична повість

[У повісті хронологічно продовжено оповідь про життя і діяння славетного гетьмана часів Полтавської битви — до і після її завершення.]

ЧАСТИНА ПЕРША

НАД ДЕСНОЮ

— Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, — сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках. — Великі пани отсі гетьмани. Яка мебелъ, які вигоди, розкіш яка, — тю!

— Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милості шведського короля, Карла XII.

— А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

— Хваляться козаки, буцімто в Мазепиних погребях золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшки млинського каміння, — докинув своє слово Маерфельт.

— Не говори, товаришу, — перебив йому Гермелін, — а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б у тії погреби гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

— Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. — Ніяк зрозуміти не можу анімозії [1], що анімозії! — прямо якоїсь абомінації [2] нашого наймилостивішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

— Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер [3] на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гвалтувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

— Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему сатисфакцію [4]. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові вплив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

— Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеем, ані гіпокритом [5] не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex [6].

— А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк? — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

— Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

— Ні, не чув, — відповів спокійно Норберг. — Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

— Так послушайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк — це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

— Коханка електра саського [7], — докинув, ніби віднехочу, граф Піпер.

— Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

— А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, — втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

— Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. — Я хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

— І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електр саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

— Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

— Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк.

— Ви також.

— Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в повітрі, повис між двома суперниками.

— Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

— Щось також! — спротивився Піпер.

— Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! — гарячився Реншільд.

— *Rax vobiscum!* [8] — мирих їх Норберг. — Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи, говорив:

— Отже, тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

— Щоб соблазнити його, — втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

— Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла їй протекція екс-целенції Піпера.

— Ані ваша, — додав Піпер.

— Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, — король не допустив її до себе.

— І добре зробив, — заважав Піпер. — Бо хтозна-як на тім вийшла би була Швеція.

— Раз тільки, — продовжав Реншільд, — графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

— А король? — відізвалося нараз кілька голосів.

— Що король?

— Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

— І що? І що?

— Завернув конем і почвалав дальше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

— Нічого поганого я в тім не бачу, — почав Гермелін наново.

— А невже ж я кажу, що король поступив погано? — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав туя пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати, ненормально!

— Чого-то ви ще не вигадаете, екецеленціє, — противився Гермелін. — На мою гадку, пригода з графинею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло — чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї печери і сказав: "*Nic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum!*" [9] І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона, заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля — це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

— Котра? Котра? — спитало кілька голосів нараз.

— На ім'я їй Валькіра... [10] — відповів Гермелін.

— А я знаю ще другу, — додав Реншільд.

— Кажіть!

— Смерть, — сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII, і як все ж таки неміло вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

— Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічого нового нам не сказав.

— *Nihil novi sub soli* [11], — боронився Реншільд.

— Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повівати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що *Carolus rex* вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. "Ти перша жінка, котрої силі піддаюся", — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповість: "Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець".

— І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

— *De gustibus non est disputandum* [12].

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохіть погадав собі, що до кожної шибки прилипала душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появився гетьманський підчаший.

— Чи ви загрили вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

— Прошу йому повторити моє питання!

— Його величність князь-гетьман? — промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

— Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, — говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: — Як нема жінок, так хоч доброго вина нап'ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?

— Як не мож краще.

— А відколи ж то Мазепа став князем?

— Віднині.

— Як же це?

— Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, domine [13], йдіть собі восвояси.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

— Вип'ємо, — почав Піпер, — за здоровля того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

— Vivat Carolus rex! [14] — відповіли гуртом, як один чоловік.

— Але ж бо добре вино!

— Краще від нашого тонкого пива.

— І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

— І від води, котру трупами чути.

— Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом.

— А тепер налиймо собі, — почав Піпер наново, — по другій чарці і випиймо за здоровля хазяїна цього двора його величності князя Мазепа.

І ту чарку вихилило товариство до самого дна, але мало котрий вспів її покласти на своє місце, на великий срібний піднос кругом такої ж вази. Очі їм побараніли, брови попідлазили вгору, уста всміхалися глупо. Кождий рад був як-найскорше дохопитися свого місця, бо стіни стали крутитися, а вікна танцювали.

Тільки ексцеленція Піпер, що мав за собою довголітній досвід і тому наливав собі чарку до половини вінців, стояв посеред світлиці і реготався.

— А що, панове! Кажете, Піпер старий, Піпер нікуди не годиться, — а дивіть, хто з вас так кріпко тримається, як він? Отже, треба вам знати, що до доброго вина, так само, як до гарної дівчини, не треба братися нагло, а лиш поволеньки, по субтельному [15] шлючкові тягнути цей нектар. Потрошки, але довго. От бачите, я собі ще й третю чарку наллю і вихилю її на добрий успіх нашого дальшого походу ad maiorem gloriam [16] нас усіх, а ексцеленції графа Реншільда зокрема.

— Наш канцлер, — відповів Реншільд, — гадає, що мені гетьманський трунок у голові пішов, так нібито я зроду доброго вина не бачив. Куди там! Я ще й четверту чарку за обшивку не виллю, тільки пити не хочу, більше афекту [17] почуваючи до жінок, ніж до чарок.

. Щоб дати доказ своєї тверезості, він встав і перейшов світлицю від дверей до дверей, щоправда, по лінії доволі прямій, наступаючи тільки на ноги одному товаришеві, котрий їх дуже далеко витягнув був перед себе.

— Ексцеленція Піпер, — почав, стаючи перед канцлером, — обіцяв нам сказати, відколи-то гетьман став князем.

— Віднині, панове, віднині, — почав Піпер. — Це вже не є ніякий секрет, можу вам зрадити тайну. Саме тепер, як ми тут ведемо інтересний дискурс [18], його милість

Carolus rex і його величність гетьман Мазепа підписують угоду, силою котрої, між іншим, гетьман стає князем і сувереном [19] незалежної держави. Є ще тільки один невіршений пункт, а саме, хто з них на час війни буде верховним вождем над союзними арміями на Україні, але гадаю, що й на тому пункті вони погодяться, бо гетьман привів багато менше війська, ніж король і ексцеленція Реншільд сподівалися.

— Це вже моє діло, чого я сподівався, — перебив канцлерові Реншільд, — але пощо ви, пане канцлере, згодилися на те, щоби гетьмана робити князем, того я ніяк не розумію. Досить нам одного суверена, а то двом богам кланятися...

— Річ до розуміння легка, — відповів канцлер, — бо наш наймилостивіший пан волить і *viraginem* [20], волить Мазепу, ніж графиню Кенігсмарк. А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом. Я зі свого боку ніяк не розберу, чому то ексцеленція граф Реншільд недавно тому дораджував королеві йти на Україну, а не на Москву, а тепер зраджує нехіть до тої ж України.

— Я? До України?

— Вношу це з вашого вислову про її гетьмана.

— Ви зле вносите, ексцеленціє Піпер. На Україну я тому радив іти, бо в Московщині ми були б виздыхали дорешти. Хіба ви не знаєте, що цар велів зерно закопувати в землю, а траву й цілі села палив, щоб шведська армія проходила крізь пустиню. Хоч мені дійсно скучилося за жінками, то однак прошу не гадати собі, що я спішився до гарних українок, а міркую собі також, що й наш король так само не спішився до цікавого й дотепного гетьмана Мазепи, лиш повів нас на Україну прямо тому, щоб нашу армію від голодової смерті і від неминучої загибелі врятувати.

— І врятував... — доповів, похитуючи головою, Піпер.

— Не забувайте, ексцеленціє, — говорив далше Реншільд, — що король з-під Могилева рушив був все ж таки в напрямі Москви і що в тім напрямі йшли ми, наскільки собі пригадую, більше, ніж місяць. Щолиш у Млиновичах довідавшись, що Мстиславль спалений царем до остатка і що москалі й далше хочуть свій край палити перед нами, король і рішився повернути на Україну, себто на полудне. Отже, бачите, що він у Могилеві моєї ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам все виходить на пожиток.

— Коли б всякого слухав, то не зайшов би далеко.

— Але ж бо ми з вами, пане канцлере, не "всякі", а є ще й другі з каролівців, котрих послухати можна, а може, й треба.

— Скажіть це королеві, не мені, ексцеленціє Реншільд, — відповів Піпер і зморщив лице, немов його постягав на шнурочок. Розмова прибирала характер суперечки. Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс.

Вони пригадували собі, як цілими днями й ночами поспішали, лишаючи за собою множество людських і кінських трупів по багновищах і по бездорожних просторах. Бігли до якогось еела, сподіючись захаявля тут дещо харчів для себе і паші для коней, і

нім дійшли, село розвіялося перед ними в дамах, як оаза в фата-моргані серед Сахари. Пригадували собі, як цілі відділи кінниці перетворювалися в піхоту, бо коні гибли в тих одчайдушних перегонах з москалями. Хтось згадав про страхотний похід між Сожею та Іпуттю, і важке зітхання добулося із не одних хоробрих грудей. Голодні, обдерті, босі шведи з незагоєними ранами, з покаліченими руками й ногами мусіли рубати дерева перед собою, щоб здобути прохід. Спішилися, годі було як слід уважати, і падучі дерева торошили наїжджаючі вози і придавлювали людей. Виголоджені й знесилені коні не могли ніг за собою тягнути, а не то возів, падали і загачували прохід. Спинився таким чином один віз, ставала ціла валка, і над'їжджаючому відділові доводилося обходити цю перешкоду, причому чимало піших і кінних топилося в бездонних баюрах і лісових тепличинах [21]. Вояки лаялися, кричали і з прокльонами на устах конали в тій непрохідній пуші. Недавно, бо ще лиш тиждень тому, прийшлося ночувати в лісі, серед морозу, без огню, бо дрова були, як кість, і огонь їх не брався. Зате вітер палив шведів і прошибав їх аж до костей, так що не один тоді душу Богові віддав.

— А не один віддасть ще, — кінчив ті нарікання Маєрфельт, — бо що було, те ми вже знаємо, а що нас дальше в тому поході жде, того ніхто передбачити не може. І пощо те все? Невже ж справді на те, щоб, як сказав пан секретар Гермелін, щоб непрохана смерть могла колись на голову нашого короля вложити такий вінець, якого не вкладала ще жадному лицареві на світі?

— Щоб могла, — докинув Реншільд, — подякувати йому за те, що післав у ті зимні обійми стільки молодих, хоробрих душ, скільки не післав їй ні один з дотеперішніх вождів і завойовників світа. О, насититься вона трупами шведів на довгі й довгі часи, і мине не одно десятиліття, а вона, мов насичений смок, лежатиме спокійно. І зацвітуть тоді краї, розживуться народи, але що станеться з нашою безталанною Швецією, про те я навіть думати не хочу.

— Найкраще, коли вояк не думає, лиш слухає вождя, — сказав граф Піпер і пустив свої пальці млинцем.

Реншільд скипів:

— Авжеж! Думання треба лишити вам, політикам і дипломатам, бо ви другої роботи на тилах армії не маєте. Наша річ — кров свою пролити, а ви проливаєте чорнило; ми мечем, а ви язиками воюєте.

— Чого не зробить меч, те іноді мусить зробити перо, — відповів спокійно Піпер, — але чого ви, ексцеленціє, пане графе Реншільд, кидаєтеся на мене, того я ніяк не розумію. Я ж вам не попроганяв дівок з табору і не боронив королеві, щоби вас замість Мазепи зробив князем; дійсно, не знаю звідки гнів? Я до того причини не подав.

— Не смійте обиджати мене!

— Не обиджую нікого, а говорити маємо рівне право. Вам жаль тих кількох коней, що згибли в лісах між Іпуттю і Сожею, а я ніяк не можу забути хороброго Левенгавпта і його знаменитої армії, так безмилосердно й безпощадно лишеної на поталу судьби, на те, щоб цар Петро міг похвалитися побідою над найхоробрішим генералом короля Карла.

— Над найхоробрішим генералом! — крикнув, ніби свиснув, Реншільд і прискочив до Піпера. — Скажете, може, що це моя інтрига, що я із зависті довів до того, щоб знівечити небезпечного суперника, скажете, бо чого то ви не спосібні сказати, ви старий... — і віддалення між двома ексцеленціями зменшилося до тої границі, поза котрою нема вже місця для слів.

Але в цей мент відчинилися двері від сусідньої світлиці, показався високий білий лоб, окрилений двома жмутками неслухняного волосся, засинів споловілий каптан з мосяжними гудзиками, заскрипіли високі, сильно в колінах вим'яті чоботи, і котрийсь з офіцерів крикнув: "Його величність король!"

Всі зірвалися на рівні ноги. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них.

А король наблизився на середину гетьманської світлиці і, всміхаючися своєю загадконою усмішкою, кланявся кожному з своїх лицарів зокрема.

— Панове ще не сплять? — питався, ніби їх ножами колов. А побачивши порожню вазу і срібні чарки кругом неї, відвернувся: — Добраніч панам!

Сказав і вийшов.

II

— Так оце ми за Божою допомогою наш договір з королем Карлом заключили, — сказав гетьман, потираючи чоло рукою. — Що ж ти на це, Андрію?

Войнаровський просяв.

— Невже це правда, милосте ваша?

— Якраз перед хвилиною сфіналізували [22] ми його. Завтра перепише Гермелін начисто, а Піпер покладе своє ім'я і почепить печать завіситу [23].

Гетьман встав і випрямився, аж кості затріщали.

— Немало я всякого добра залишу своїм наслідникам, але цей лист пергаменту дорожчий буде від усього. Легую [24] ним волю й незалежність української держави.

— Вітаю вас, дядьку, з отсим подвигом і бажаю йому більшої сили й довговічності від князівства, добутого Виговським і Юрасем.

Кажучи це, припав до гетьманської руки.

Гетьман пригорнув його до себе.

— Ти один, з котрим можу щиро поділитися отсею новиною.

А зітхаючи глибоко, додав:

— Є ще й друга душа, гідна такої вісті, але де вона нині? Тут чи там? — і підвів очі до неба.

— Возложім упованіє наше на Бога, — він-бо приют і зашита наша, — промовив Войнаровський. — Господь не оставить Мотрі Василівнои на поталу судьби, бо чим же вона прогрішилася перед Богом?

— А чим же прогрішилися ті тисячі жінок і дітей українських, над котрими знущається ворог?

— Де дрова рубають, там тріски падуть, — відповів Войнаровський. — А що рубач вельми сильний, так і трісок відскакує багато.

— Гоненіє від фараонового гірше.

— Антихристове гоненіє, милосте ваша.

Замовкли. Чути було, як кругом перекликувалися варти. Наближалася північ, година духів, котрої гетьман не любив і радо пересиджував її на розмові з близькими собі людьми.

— Глупа ніч? Годинники стануть дванадцятю дзвонити, довго й скучно. Чому б не зготовити такого, щоб промовчував північ?

А подумавши хвилину, кинув питання:

— А може, це, Андрію, моя дванадцята година надходить?

Войнаровському зробилося моторошно.

— Оставмо нині такі гадки, ваша милосте княжа.

— Правда твоя. Нині нам радше годилося б у церкві молебен відслужити і, цілючи святе Євангеліє, казати: "Нині отпускаєши раба твого, Владико, по глаголу твоєму со миром".

Варти кричали голосніше. Гармидер цей, видимо, нервував Мазепу. Войнаровський заспокоював його:

— Горлаї і бешкетники всілякі з нашого війська і з шведської армії дужаються, як звірі, що стрінулися знічев'я... Побудуть разом і привикнуть. Тепер у нас нема години, щоб не було якоїсь приклучки в таборі.

Гетьман ходив, заткнувши руки за пояс. Мав на собі жупан темної краски і пояс чорний, злегка тільки золотом перетиканий. Не вбирав святочного вбрання, щоб не відбивати від полинялого королівського каптана.

Нараз зупинився перед Войнаровським.

— Але ти, синку, князем не величай мене. Не для себе я цього титулу багну, а для України і для наслідників своїх. Може, вони його більше шанувати стануть, бо гетьманський титул забруджено та заплямовано, аж соромно його носити. І Юрась гетьман, і Цецюра, і Брюховецький, і Безпалий, і Суховій, і чортзна-хто. Як не справжній, так наказний, як не наказний, так напольний [25]. Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеш. Багато їх було, лиш України нема.

— Великі гріхи наші, — потішав гетьмана Войнаровський, — але ж і спокутували ми їх тяжко.

— Спокутували? Я тій покуті ще кінця не бачу. Може, вона щобиш тепер пічнеться. Цар Петро від своїх попередників лютіший і сильніший. Якщо Господь не пособить нам подужати гаспида цього, так він лютуватиме жорстоко.

— Антихрист!

— Невже ж ти віриш тим вигадкам чернечим? Чоловік він такий, як і ми з тобою, тільки великої сили і ще більшої злості. Опутаний не чортом, а ідеєю своєю. Ріки крові пролле, трупами землю вкриє, всякий гріх на свою совість прийме і до ідеї крізь пекло помандрує. Він знає, чого хоче. А ми не знали і — не хочемо знати. Безталанний ми народ, мій сину.

— Товпа, котра нічого знати не бажає. — І Войнаровського сонно-мрійливі очі

розгорілися злістю.

— Нема народу без товпи, мій сину. Товпа — це стихія" це сила. Її до рук прибрати і повести треба. А того куншту, крім батька Богдана, не вмів ніхто. Не доросли... Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого народу. І подумай за останню половину віку був я не видцем, а учасником трагедії тієї. І не раз нарікаю на Бога, що дав мені таку пам'ять тривалу, бо не одно хотів би я забути і — не можу. Багато забути, а зятимити лиш дещо. Така сила в нас злого. А доброго так мало. Возьми лиш сім'ю Богдана Хмельницького. Гетьманич Тимош мачуху свою на воротах повісив, а це ж була та прегарна, степова Єлена, за котру, як колись за грецьку Єлену, велика війна знялася. А що ж з його вдовою, з Домною Тимошихою, зробили? Багата, прегарна, добра, тиха, що вона завинила, що терпіла так важко? Аж біснуватий Дрозденко доїхав їй кінця, щоб пограбувати оці казкові скарби, за які стільки сліз полилося, і змарнувати їх, віддавши на схованку якомусь Константому. Чортзна-що таке! А Богданові доньки? Катерина, *primo voto* [26] Данилиха Виговська, *secundo voto* [27] Тетериха, дожила до трагічної смерті свого першого чоловіка і сумної другого мужа. Про молодшу її сестру, полковницю Нечаїху, розказують, що коли їй тіло замученого мужа привезли, з розпуки голову об домовину розбила. Чи правда це, не знаю, але з тої пори тихо про неї, як тихою і сердечною продовж свого короткого життя була ця гарна доня великого гетьмана Богдана. А Юрась Хмельниченко? Соромом палають лиця, скільки разів згадаю, як він на Оруна напав, його жінку вбив, гаремок розігнав, маєток розграбив і за це перед судом на лядськiм ринку в Кам'янці ставав... І вийшло з товпи двох катюгів, скрутили Хмельниченкові руки, закинули петлю на шию і відвели геть... Ах, багато, багато, мій сину, хотів би я нині забути, та ніяк не можу. Мов на злість, і смерть Виговського, і кінець Брюховецького, і ціла наша руїна встає переді мною і кличе: "Спасай!"... А куди ж мені спасати наш народ перед отсим хитанням безнастанним, як же мені вгасити цей пожар, що горить віками, яким чудом зачинити цю гидку людобойню? Іншого шляху я не бачив, крім цього, на який отес ступаю... Кажеш, радуватися нам нині треба б, — а я радості в серці моїм не чую, бо я тут, а народ мій там, а поміж нами розливиста Десна. Чую його зойки, чую слізні прохання, кличуть мене, а я знову коневі прив'язаний до хребта, тільки це іншої породи кінь... Не знаєш ти болю мого, мій сину!

І гетьман вхопив свою голову в руки і стискав її пальцями, як кліщами. Безмовно й безрадно, тільки з великим спочуттям у серці дивився Войнаровський на муку свого дядька.

— Навіть Батуринові я на відбій поспішати не можу. Скільки війська в мене? Сміх сказати! З чим я проти царя піду? Тисячі дві-три, і вони — непевні, і вони Бог вість які задуми криють у своїх серцях. Спутав мене цей лист паперу, який ми підписали з Карлом, а інакше бути не може. Куди він — туди й мені тепер, одна нам перемога або один погром. Лиш він молодший, а я?

І гетьман знову похилив голову на стіл і руками стиснув її кріпко-кріпко, ніби боявся, щоб гадки не розсадили тієї бідної голови.

— Чому я не молодший нині, чому я не молодший! — нарікав. — Тільки ще діла переді мною, стільки діла! Хто довершить його, як мене не стане, а чую, що почислені години мої!

Войнаровський не бачив ще дядька в такому схвилюванні, як нині. Прямо зжахнувся: що сталося з ним? Невже ж переговори з королем Карлом не пішли так гладко, як бажав? Невже ж не видержують нерви, шарпані протягом п'ятдесяти літ, і розстроюються, лускають, рвуться, як струни на бандурі під надто сильними ударами руки? Він же звичайно такий зрівноважений, спокійний, що навіть найближчі не відають тайників його великої душі...

Несміливо приступив небіж до дядька.

— Милосте ваша, не турбуйте себе. Дасть Бог, діло повернеться на добре. Хто більше міг зробити, як ви? А що ваші люди не розуміють того, це їх вина. Вина товпи, що бунтується безнастанно, вимагає для себе прав, яких ні один народ не має, хоче волі, а не бажає ладу. Як солом'яний огонь займається й гасне, а тоді ще й провідників ворогам видає, буцімто вони тую пожежу роздули. Опріч одного гетьмана Богдана, всі наші вожді, правителі, провідники і ватажки впали жертвою безтямної товпи.

— І моя пісня не скінчиться бадьорим акордом, — почав, змінюючи свій голос, гетьман. — Га, що робить! А все ж таки — я її доспіваю до останньої стрічки. Досить вже тих недоспіваних пісень, недомовлених слів і невирішених боїв. Або пан, або пропав! Піду на перебій. Хай я побіджу побідою з-за гробу, але перемога моя! Зроблю товпу народом і приневолю цей народ бажати справжньої волі і справжньої слави, так мені, Боже, допоможи і ти, свята Пречиста! — Підвів очі на небо і тривав, ніби в захопленню несамопитим.

Войнаровський не смів глянути на нього, — боявся стати поміж гетьманом і Богом, ніби винуватим почував себе, що зробився поневільним свідком цього прикрого моменту. Аж таборовий гук наблизився до гетьманської палати, ріс, як рев моря, чути було поодинокі людські голоси:

— Стривай!

— Ти хто такий?

— Пустити!

— Стій, бо стріляю!

Войнаровський вискочив на ганок. Зимном повіяло по світлиці, як вітрила, понадувалися й зашелестіли занавіси при вікнах і при дверях.

На порозі появилася Чуйкевич.

— Ясновельможний пане гетьмане, — почав дрижучим голосом, — прощення прошу, що смію турбувати милість вашу в таку пізню годину!

— Що такого? Кажіть!

Чуйкевич зубами дзвонив, не міг промовити слова.

— Не хвилюйся, кажи-бо!

— Козаки втікають з обозу, — промовив гетьманський канцелярист і підпер собою стіну, щоб не впасти.

По обличчю гетьмана перебігло сто гадок, чоло то морщилося, то випогоджувалося, як морське плесо.

Нараз він махнув рукою.

— Сідай і заспокійся! — промовив своїм звичайним голосом, ніби він зроду ніякої тривоги не знав. — Як, кажеш, утікають?

— Зразу викрадалися одинцем, а тепер отее задержали ми цілу купу. Кидають збрую і женуть навмання, мов серед бойової тривоги.

— Куди біжать? — спитав тим самим голосом гетьман.

— На північ і над Десну.

— Дурні! На півночі цар, а на Десні лід ще не окреп, ще хрусткий, не перейдуть. — А подумавши хвилину, спитав: — Що робить обозний з утікачами?

— Отсих останніх успів до чепеля [28] розоружити і вірною сотнею їх обставив. Безкарно пустити годі. За ними другі підуть, останемо вождами без війська.

Гетьман гірко всміхнувся, поклепав Чуйкевича по плечах і промовив:

— В гарячій воді купали тебе, козаче. Колись ти гульвісів обласкавив і, обдарувавши, відпустив, а ниви гадаєш розстрілювати людей, чи як?

Чуйкевич збентежився. Пригадав собі Бахмач, Мотрю, себе, і — обіймив гетьмана за коліна.

— Бо тамто безталанники були, гевали всілякі, а це — козаки, регулярне військо його милості пана гетьмана.

— Правда твоя; так що ж? Прощеним конем не доробишся... Орлик є?

— Є, милосте ваша.

— І ти завтра будеш?

— Куди ж би я пішов від рейментаря [29] могого?

— Додай ще нас двох, себто мене і Войнаровського, і хіба ж тобі мало?

...І гетьманські уста всміхнулися гірко:

— Якраз досить, щоб про нас люди не забули. Краще з малим гуртом смерть, ніж з великою громадою сором. Андрію, кажи мені подати шубу!

Войнаровський приніс гетьманові соболі з чорним верхом і таку саму шапку без пер. Гетьман накинув на себе.

— Підемо!

Почесна шведська варта біля дверей і біля воріт в огороді віддавала їм честь.

— Непотрібно мерзнуть бідні люди, — казав гетьман, минаючи їх скорою ходою. Сап'янці скрипіли на свіжій снігу, місяць визирав з-поза хмар, ясно було й тихо.

— Тишина перед бурею, — промовив гетьман, ніби про себе.

— Гарна ніч, видна — втікати погано. Дурні! Перед своєю долею не втече ніхто.

Вийшли на майдан і побачили купу людей, окружену козаками з мушкетами в руках.

В козлах зложені стояли аркибузи, булдимки, гвинтівки, пістолі купою лежали, так само й шаблі, ятагани, і всілякої форми ножі. Гетьманова кармазинова похідна палатка, зеленою адамашкою підбита, розірвана на кілька частин, лежала на снігу.

Гетьман глянув і похитав головою.

— Теж бранці, — промовив до Войнаровського, а в голосі його почувалося більше жалю, ніж глуму.

— Не з голими руками втікали, — пояснював Чуйкевич.

— Немало всякого добра відібрали ми їм.

— Не хотіли осоромити мене.

— Як то, милосте ваша?

— А так, щоб не сказав цар, що в мене вояк не доробився нічого... Спасибі хоч за це.

Обійшли кругом майдан. Ні один з утікачів не смів глянути гетьманові в очі. Стояли, понуривши голови додолу, ніби їх пригнітало почуття сорому й вини.

Гетьман спинився якраз там, де місяць висріблював майдан, ніби по снігу розсипав безліч жемчугу і блискучих брильянтів. Його стать зарисовувалася ясно й різко.

— Що ж, синки, зібралися в дорогу? — спитав.

Чуйкевич оторопів. Він дожидався гніву і сварки, гострих, як шабля, слів, а тут таке питання.

— Не дивуюся вам, — звучав той самий різкий, але, здавалося, спокійний голос. — Чого доробитеся в мене? Іван Степанович лиш гетьман, а Петро Алексійович цар. Невже ж раб болій [30] свого господина? Так міркували ви, забуваючи, що я поприсяг визволити себе й вас з того рабства.

Втихомирився табір, і кожде гетьманове слово відбивалося далекою луною.

— Гадаєте, побіжу навздогінці за вами? Силою або слізними проханнями вас задержу? Пощо? Вольному воля. Я вас до волі провадив і тепер насилувати не стану.

Винуватці голови звільна підносили вгору, а в їх очах замість отупіння видно було велике здивування.

Гетьман говорив далше:

— Жаль тільки, що не взяли ви вдовіль провізії і фуражу з собою, бо цар лишає землю за собою, обсмалену, як гиря. Боюся, чи не доведеться вам терпіти в нього більшого недостатку, ніж у мене, та не знаю, чи чужа земля приголубить вас краще своєї.

Вояки, що стояли зразу, як трупи, переступали з ноги на ногу.

Гетьман казав:

— І не добру пору вибрали ви собі, синки, до втеків. Ніч ясна, на кид татарської стріли пізнаєш чоловіка. Як не свої, так чужі переймуть. Боюся, щоб не лишитися вам своїх буйних голів. Краще підіждали би ви до горобиної ночі, до блискавиць або до завірюхи, щоб безпечніш і менше соромно було втікати. Та ще про Десну ви забули, діти. Чи не пересидіти б вам у комишах або в запічках поруйнованих, аж крига водою візьметься. Тоді б ви і перевезлися хто байдаком, хто човном, або копельчаком, чи як там, а так боюсь, щоб леди не заломилися під вагою вашого лицарського завзяття. Заскоро ви тікаєте, дітки, заскоро. Підождіть, аж бої скінчатся, аж дорешти ваших батьків і сестер помордують, тоді ви й знатимете, куди вам тікати, бо нині хто його зна,

де життя, а де смерть.

Нараз голос гетьмана змінився. З лагідного зробився грімким, звучав, як боева команда:

— Кому в дорогу, тому й час! Йдіть собі геть! Зайців на ведмедя не поведу!

Обернувся, обгорнувся шубою і хотів іти. Але козаки обступили його кругом, незважаючи на вартових, що прикладами хотіли їх зганяти до купи. Почувся кашель, несмілі відривані слова, а то й хлипання соромливе — тихе.

Сміливіші тиснулися до його колін.

— Прости нам, батьку, відійми від нас свій гнів, не проганяй!

— Нікого я не жену від себе, — відповів гетьман, — і нікого воловодом не зв'язую з собою. Кому жахливо триматися мене, хай іде. Не гопака, тропака, козака, не вегері [31] веду вас гуляти, чекають нас бої, опресія [32] велика, ворожа докука з усіх сторін, я не скриваю того перед вами. Сміливих, великодушних, закалених душ мені треба, щоб перетривали те все, не єрепудів [33], не трусів заячесередних. Ось вам віз і перевіз, дітки!

Хтось гетьмана облапав за коліна і цілував окраєць його шуби. Гетьман глянув і пізнав сотника-сміхуна, що так весело забавляв колись ціле товариство за бенкетним столом в новому дворі у Кочубея в Ковалівці.

— І ти, Мручко, тут! — промовив до нього гетьман. — Давно ми не бачилися з тобою. Як твоє здоров'я, чи милує Господь все таким гумором? Встань, хай подивлюся на тебе.

Але сотник ніби кліщами тримався гетьманових колін.

— Ясновельможносте ваша, — хлипав, — краще б ти мене по імені назвав, вишкварком, вибрудком, випоротком зінським, мерзотним, ніж маєш по-людському вітати. Не варт я твого доброго слова. Краще б ти мене глемезнув по моїм гемонським черепі своєю булавою, щоб мені гулі поза ухами понабігали, ніж мені маєш словом своїм добрячим моє собаче серце краяти на дві половини. Єрепуд я нікчемний, гевал, хлопище безтяменне, що послухав ще нікчемніших від себе і хотів, як Петро Христа, відречися тебе. Не відганяй мене від парсуни своєї і посилай хоч би й на Бельзевува самого — а піду, так мені, Боже, дай завтра глянути в ясні очі твої, що піду!

Гетьман підняв його і, сіпаючи за золочений гаплик на грудях, казав:

— От і розжалобився! А я собі гадав, що ти веселість сама, сам щирий сміх. Заспокійся і прийди завтра до мене на обід. Рад послухати твоїх фацецій [34] шляхетських.

Сотник знову гепнувся йому до ніг.

— Що ж тепер з нами буде? — питався крізь сльози.

— Що захочете, те й робіть. — А звернувшись до Чуйкевича, приказав: — Варти зняти, виходу з табору не спиняти, — і подався до своїх покоїв.

Куди переходив, на білі сніги падала від нього тінь — велика-велика.

III

— Андрію, глянь, це ж наша Мушка! — казав гетьман до Войнаровського,

побачивши між колонами на ґанку собаку, що виляла хвостом, то припадаючи до ніг свого пана, то підстрибуючи і скавулячи, більше жалісно якось, ніж весело.

— Мушка з Батурина до нас прибігла, вірна, вірна собака!

І гетьман гладив по голові свою улюблену собаку і жалувал, що вона така змізерована, гейби тиждень нічого не їла.

— Як дошка — і ноги скривавлені, і на хребті рана. Мабуть, під кулями втікала. Ой, гаряче, мабуть, у моїм Батурині і на Гончарівці!

— Може, дорогою хто до неї стріляв? — замічав Войнаровський, щоб потішити дядька.

— Хто б там нині кулі збавляв, стріляючи собак, — відповів гетьман з ознакою великої турботи. — В опресії президія моя, мій Батурин, а я тут з королем Карлом пактую...

Мушку забрали до світлиці і дали їй їсти. Їла, як з гарячки, а тоді поклатася на коврі біля ніг свого пана, зітхаючи важко, як чоловік.

— Бідна, бідна Мушка, — заспокоював її гетьман. — А чому то ми її в Батурині лишили? Невже ж забули про неї?

— Оценилася якраз тоді і щенят не хотіла лишити.

— Правда, пригадую собі ту трагедію собачу. Вбігла в палату, побачила, що ми збираємося, і не знала, що з собою зробити. Тут вірність своєму панові, а там її діти. Аж материнський інстинкт переміг. Осталася... Багато тепер найвсілякіших трагедій, і не лиш чоловік, але й худобина страждає, навіть лісовий звір. Цілими стадами втікають перед одною армією, поки на другу не попадуть. Вовки, лиси й зайці укупі біжать, забуваючи про свою споконвічну нехоть і ворожнечу.

А по хвилі задуми завважав:

— Аз нами навіть ворог того чуда зробити не може. Він настигає, а ми заодно шарпаємо себе. Втратили звіриний інстинкт, а людського розуму ще не набралися. Посполитому чоловікові я й не дивуюся, бо його і справді цькують, як того звіра у лісі, втікає з одних лабет у другі, з-під кнута та під нагайку, аж доведений до краю біситься і кусає, не дивлячись кого. Але ж старшини! Від їх я більше політичності сподівався, про духовенство й не кажучи. А які вони?

І гетьманові зіниці з жалем глянули на ті суто різьблені, як кам'яниці, кріпко з дуба збудовані данцігські шафи, повні книжок, карт і ритовин, на тії широкі й вигідні пізньобарокового стилю венецькі фотелі, на дзеркала в золочених рамах, на турецькі коври і французькі гобелени, котрими він, як другі свої двори, так і цей, у Гірках, багато вивінував і з смаком обставив, готуючи, як не для себе, так для своєї родини і для своїх наслідників домівки, гідні володарів самостійної держави.

Треба ж раз опанувати степ і упорядкувати руїну! А хто ж має зробити початок, як не гетьман? За ним підуть полковники, старшини, сіль землі, а там і народ розживеться, засмакує в мирі, добробуті, в свободі та навчиться обороняти їх кріпко й мудро, повсякчасно, а не зривами хвилевими, як розбурхана стихія.

І все те, весь труд життя виставлене було тепер на гаразд; один кид карти і — коли

не виграв, так програв. Один кивок злобної руки, і ціла та будівля повалиться, як дімок з карт.

Войнаровський відчував гетьманові думки і не переривав їх зайвими словами. Мовчали, дорисовуючи в уяві ту трагічну картину теперішньої України, котра виринула нараз силою моменту перед ними.

— Так, так. Багато тепер трагедій, Андрію! — почав турботно гетьман. — І навіть матері моєї не пощадив Господь. Ти ж тямиш, що діялося в Києві тоді, як цар велів нову кріпость будувати. Який плач, нарікання, прокльони. Знаю, що й мене не благословили люди, коли їх двори, їх старі сімейні гнізда розмітувано, городи покрито валами, розкішні сади повирубувано, а їх самих, старих городян матері городів наших, попрогонювано безпардонно. А все ж таки не дожидав я того від царя, щоби він матері моїй, ігумені, не дав дожити віку в Вознесенськiм панянськiм монастирі, що був проти самої Печорської Лаври. Викинув її на Подол, на Житнєє торжище, бо на місці Вознесенського монастиря захотілося йому будувати свій воєнний арсенал. Боюсь, чи тая обидлива зневага не прискорила смерті ігумені Магдалини... Так-то вшанував мене наш батюшка цар! — закінчив гетьман, і на устах його появився гіркий усміх.

Та не на довго, бо його гадки від особистих ураз побігли знову шляхами турбот про народну справу.

— Нема спокою в нас на Україні, а Бог один знає, як я його бажав і як ще тепер бажаю. Не люблю війни, бо це людобойня. А ще в нас, де всі проти всіх воюють.

— Дав би Бог, щоб після теперішньої війни настав тривкий мир, як після великої бурі гарна погода, — зітхав Войнаровський, котрий, хоч і багато молодший від дядька, також не дуже-то любив воєнне діло, а більше смакував у гарному і вигідному життю в часах мира.

— Дав би то Бог, — повторив гетьман, — щоб наш народ, повний буйної сили, емкий, палкий і вельми даровитий, ступив раз на шлях правильного розвою. Але, мабуть, я цього не доживу, і це мене найгірше болить, мій сину. Зійду до гробу в кервавій кереї, а моїм бажанням було правити більше *clementia et benignitate quam armis* [35]. Та Бог не дав.

Сказавши це, потону в гадках.

І Войнаровський бездумно не сидів, але, мабуть, думки дядька й небожа не одними шляхами блукали. Гетьман, старий і досвідчений муж, мав у душі тую виrozumілість і прощення для хиб і прогріхів одиниць і загалу, яких годі було вимагати від молодого шляхтича-козака, котрий гостро, хоч, може, й справедливо судив людей, недолюблюючи, зокрема, бурливого і своєвільного поспільства. На його то спихав він усю відповідальність за політичні невдачі наші, не добачаючи тих безчисленних промахів, сповнюваних вождями й провідниками рухів, бо не розбирався у складному політичному питанні цілої східної Європи. З легким відтінком докору у голосі спитав свого дядька:

— Чому отее, милосте ваша, дозволили ви втікачам безкарно покидати табор? Вони ж присягали вам на вірність, і то не раз! Це ж дезерція, котрій потурати і котру

апробувати годі. Вона ж розійдеться по всьому вашому війську, як заразлива недуга.

— Чому? — відповів без сліду гніву і супротивлення гетьман. — Чому я їх пустив? Послухай. Один чужинець продав був римській цісаревій несправедливе дороге каміння. Коли викрилася ошука, цісарева пожалувалася мужеві на втрату, жадаючи суворої кари на шахрая. Присуджено його на смерть під пазурами диких звірів. Цісарева з своїм фравцімером [36] зайняла місце в першій лаві кривавого цирку. Вивели винувника, підняли крату, і замість крово-жадливого тигра вибігла з погребу вівця, котра спокійно приступила до винувника і лагідно дивилася на нього. Розгнівана цісарева побігла до мужа, нарікаючи на афронт [37]. Але цар заспокоїв її, кажучи: "Покарали ми його по гадці нашого закону; ошукав він тебе, і ми ошукали його".

Войнаровський не відповів нічого, а гетьман говорив даліше:

— Хто без гріха, хай каменем кине на них. Я не можу. Безталанний Батурин не дозволяє мені. Хіба ж не втікали ми від нього за Десну?

— Це друге діло. Ми перейшли.

— Не в словах річ, а в речі. Цілі покоління навчилися переходити з табору в табір, з держави в державу, з одної протекції під другу, і як же тепер карати синів за те, що їх батьки навчили? Це ж у нас стало не звичкою, а прямо законом. Пригадай собі, що було за Виговського, за Юрася, за Дорошенка. Не так скоро забудеться воно. *Non armis sed dementia et benignitate* рад би я правити своїми людьми, кажу тобі.

— А зрозуміють вони ваші інтенції [38], милосте ваша?

— Це вже не моє діло. Та як воно й не було б, не хочу, щоб Мазепа оставив по собі славу кровожадної людини. — А зітхаючи важко, додав: — Досить мені смерті Василя Леонтійовича. Багато дав би я за те, щоби він голови своєї не позбувся, і свідком мені Бог, що кров його не на мою совість паде.

— Покійний Василь Леонтійович числив на царську ласку та справедливість.

— І перечислився, як не один перед ним і, мабуть, не один після його... Але скажи ти мені, Андрію, — перейшов нараз гетьман на іншу тему, — чого це наша собака прибігла за нами?

Войнаровський, не надумуючись, відповів:

— Вірність пригнала її до свого пана.

— Певно, що пси вірніші від деяких людей, бо на те вони пси, а не люди, але як же це сталося, що вона своїх малих щенят лишила?

— Може, хто побив і не мала вже чого в Батурині пильнувати, так до нас прибігла.

— Отее мені якраз і не дає спокою. Побив, кажеш, хтось її щенят. Свої люди цього не зробили. Боюсь, чи там уже не хазяйнує ворог, чи на Гончарівці вже й моїм собакам не роблять кінця. Мовляв, годі по конях, так хоч по оглоблях. Не дістали Мазепу в руки, так знущаються над усім, що було йому близьке й любе, навіть над його собаками!

Мушка, казав би ти розуміла, що про неї мова, піднялася, поклала голову на коліна свого пана і слізно дивилася в його очі, ніби просила чогось. А побачивши, що пан не слухає її прохання, повернулася до сходу і стала довго й жалісливо вити.

Войнаровському мороз пішов по спині, а гетьман гладив Мушку по голові, приговорюючи:

— Чого ж бо ти, глупа собако, чого? Заспокійся. Бачиш, не можу нині йти. Підожди, вернемо, вернемо в Батурин.

Собака взяла хвіст під себе, пішла в куток за піч і поклашлася, зітхаючи глибоко, як чоловік.

Гетьман встав і пустився по хаті.

— Карати, кажеш, утікачів... Нічого легшого, як карати, а важко довести до того, щоб карати не було треба. Ціле життя тепер — це одна велика кара, одно знущання... Ба-урина забути не можу... Чуйкевич тут?

— Я його бачив перед хвилиною.

— Значиться, не спить. Я загалом не знаю, коли він спить. Поклич його до мене.

Войнаровський подався у покої сповнити приказ гетьмана. Гетьман підступив до вікна.

— Заграва... чи світає? — І прочищував шибки, щоб впевнитися, чому це далеко за Десною на сході таке руде, мерехтливе небо.

— Невже ж це Батурин пала? Неможлива річ, щоб його Меншиков так скоро добув. Я ж залишив там Кенігзена з сильною гарматою і хороброго Чечеля з кріпкою та певною залогою, муніції і фуражу вдовіль; що за біда? Але ж знову від спалених сіл такої луни не було б, це ж горить великий предмет, ясно бачу... Увійшов Чуйкевич.

— Підеш у табір і добереш недурного охотника, людей не більше півсотні, хай ідуть у напрямі Батурина. Може, довідаються, що з ним чувати, а може, якого язика по дорозі зарвуть. Тільки ватажник щоб мені був не з дурних і не з молодиків. Це екскурсія нелегка, бо москалі, як гончі собаки, ганяються кругом нас, треба пильно вважати, щоб не попастися їм у руки.

— Ваша милосте, дозвольте мені піти, — просив Чуйкевич, — я хоч не такий-то досвідчений вояк, але постараюся вдоволити величність вашу.

Чуйкевичеві прийшло до голови, чи не довідається він чого про Мотрю, а може, зустрінеться з нею, бо хто зна, що сталося з батуринцями, чи не вихопилися з городу і не втікають до Десни, а за ними москаль.

Гетьман надумувався хвилину.

— Ні, тебе хочу мати при своїм боці. Треба ж мені нині вірних і певних людей. Між сотниками охотника знайдеш. Між добрими козаками на таке діло все охочі знайдуться.

Чуйкевич поклонився і вийшов.

Казав собі привести зі стайні два коні, взяв одного з осавулчиків-стойчиків [39], і подались до господи край села, у якій залюбки збиралися сотники й сотенна старшина.

IV

З почорнілого димаря на високій стрісі Веклиної господи стовпом валив дим. Вікна, хоч поприслонювані кируном [40], пропускали світло на тин і на вулицю. Брама була зачинена, і нікого не впускали. Кругом господи бігали Бровки та Ляпки, кунделі

степоної породи, придбані хазяйкою не так для краси, як більше для вірності і страшенної злості. Якщо вони пущені із ув'язи, то до господи не приступай.

Господа була велика. По боках світлиці, між ними сіни, від двора прибудівка, а там ще стайні на коні та заїзди для возів. В світлицях чистота, якої і голландська хазяйка не посоромилася б; всьо вимите, витерте, аж блищить. Де хочеш, можеш безпечно сісти і вигідно облокотитися на стіл, не боячись за свій луданний жупан, а то й за сріблоглавий. Хоч козаки в Гірках недовго ще стояли, а вже сотенні старшини до Векли, як бджоли до медяної квітки, злетілися. Особливо старші сотники, котрим де-небудь не годилося заходити. Бували й деякі з молодих сотенних осавулів, що, маючи вдовіль гроша, могли із своїм начальством товаришувати. У Векли всі були рівні, і вона, годиться це сказати, всіх рівно почитиво вгощала, незважаючи, в кого гаманець товстий, а в кого ні. Тому-то й жартували собі панове сотники, кажучи: "До церкви, як хочеш, а до Векли мусиш". Тягнуло їх туди і питво гарне, і вариво смачне, і отся охайність, яку так любить козак, наскучивши собі бруд та невигоду походного життя.

Та чи не більше ще притягала їх до своєї господи сама Векла, вдовиця сорока літ, якій більше, ніж тридцять, ніхто не важився б гадати, така ще була ємка, вертка і подівоцьки свіжа. Як сміялася, то біля уст на лицях робилися такі ямочки, що навіть найстаршим сотникам хотілося туди свій мізинний палець уткнути, що палець, і язик не було би гріха. А очі так прямо приманювали до себе, а все ж таки казали:

"Близько не підходь!"

Можна було з Веклою і побалакати, й пожартувати, але не переходити дозволених звичаєм меж. Векла звичайно сиділа за одним із столів і щопиш як хотіла котрогось гостя зокрема пошанувати, то збігала в погреб або подавалася в пекарню, щоб принести, чого він забажав, з їжі або з питва.

По світлиці крутилися, як дзиги, дві дівчини в безусних контушиках, що тісно приставали у перехваті до їх струнких станів. Коси у джерегелі [41], дукачі в намисті побренькують. Звідки Векла таких гарних добула, це вже її секрет. Сотники, хоч і перечилися не раз, чи вартніша біла, чи огненна зброя, чи піхотне військо, чи кінне і котра сотня в їх полку найкраща, але всі вони кріпко стояли на тому, що кращих дівчат і бути на всьому світі не може, бо прямо нема куди. І щопиш тоді, як вже їм у головах трохи позамакітрювалося і з чубів починало куритися, дозволяли собі навіть тих красавиць брати за кобеняк, бо нема нічого такого на світі, з чого тоді не насміхалися б випивші козаки, а зокрема полтавці

В кутку під образами, біля молодого гарного осавула, сиділа третя дівчина, теж у нашому вбранню, але не нашої породи. Волосся чорне — аж синє, очі великі, палкі, ніби імлюю прислонені, уста червоні, блискучі. Вона кріпко притулилася до вродливого осавула і ніби всьо інше не мало для неї ніякої ваги й ціни.

Осавул балакав зі своїм сотником, кидав словами направо й наліво, а рукою заодно гладив чорну, дівоцьку косу.

— Так вона вже у вас вихрещена? — питався хазяйки Векли сотник Мручко.

— Ще коли. Вже другий раз говіла з нами.

— І до церкви вчащає?

— А як же ви гадали? Лиш не сама.

— А чому ж то?

— Пильнувати мусимо, бо бачите, які шрами у неї на шиї?

Козаки радо підходили до засоромленої дівчини дивитися на її шрами.

— І який же це бузовір ошпетив таку гарну шию?

— Також цирульник знайшовся, з шиї кров спускає!

Векла моргнула на козаків, щоб понехали такі питання, бо вони дівчині не милі, а нахилившись до уха сотника, розказувала, як то теперішня Одарка, а колишня Сурка влюбилася була в одного козака, втікла з ним, вихрестилася, і коли вертали з церкви, брати її напали на вихрестку і покололи ножами. От тому-то її тепер самої не пускають, а в господі безпечно, бо господи недобрі собаки бережуть, котрих жиди більше всього бояться.

— Ов, ов, ов! — бідкався Мручко. — А дійсно, гарна в неї шия, і ціла вона нічого собі дівчина, дарма що не нашої крові.

— А яка це різниця? — спитався котрийсь. — Ще нашого мужчину від жида відрізниш, а в жінок ніякої познаки нема. Мені щоб гарна.

— Знаємо, знаємо. Тобі щоб спідниця.

— А нібито їм, жіночому родові, значиться, що друге в голові, як не штани? Їм щоб і гірший, та коби інший. А гляньте, як вона до Сидора присмокталася, як той хміль до тичини. А недавно задля другого дала себе колоти... Бабйю!

Дівчина ніби й того не чула, не соромилася й не пускалася козацької широкої груді, лиш очі її ще гірше затягнулися імлюю.

— Тулися, небого, до козака, як до гілляки змія, а таки тебе заріжуть, якщо братів твоїх різатимуть, — озвався котрийсь.

— Лишіть, пане сотнику! — гримала на нього Векла. — Пощо ви мені дівчину проти ночі жахаєте?

— Бо, правду вам сказати, не люблю бабського роду.

— Ов, а то ж відколи? — питалися одні.

А другі відповіли:

— Відколи постарівся сотник. Лиш оскома все-таки осталася, і тому-то такий лютий на жінок, як Веклині собаки на нас.

Сотник тягнув з півлітри меду нараз, а козаки за той час доповідали:

— Зачуваємо, що ви було й до монастиря вступили та невідомою крисянкою із-за одної дівчини вискочили з нього. За що ж ви тепер обиджаєте жінок?

— Я їх не обиджаю, лише дуже я на них лихий сильно, бо від усього відвикнеш і відстанеш, а від жіноти ні.

І засміявся широким степовим сміхом, аж в ушах залящіло. А звертаючись до дівчини, остерігав її:

— Але ти, дівонько, вважай, бо оцей осавула тебе ще, либонь, нинішньої ночі з ума зведе. Боюся я за твій віночок.

— Не бійся! — заспокоював його сотник Великан. — Коняку злодій украв, нема що замикати в стайні.

Та ще він не доповів того, як молодий осавул зірвався з місця, відсунув легко дівчину, вийшов із-за стола і став у повний ріст перед Великаном.

Цей відскочив у напрямі дверей і мацнув себе по лівому боці, шукаючи шаблі. Але шабелі не мали, бо поскидали їх у сінях. Не надумуючись довго, позакочували рукави і стояли проти себе, перед хвилиною добрі товариші, а тепер грізні суперники.

Сотник був високий, товстелезний, як Голіат, осавул гнучкий, тонкий, середнього росту, як Давид.

— Синку! — промовив сотник. — Та я тебе не маю що й у жменю взяти, та в тебе ще й молоко не обсохло.

Осавул у відповідь зложився, затиснув руки в кулаки і пустив їх у такий скорий рух, що годі було й слідкувати за тим кулачним двобоєм.

Нараз почувся стук, щось гепнуло у двері, двері відчинилися і — сотник горілиць повалився через поріг.

Товариші зірвалися з місць. Хто сотникові помагав піднятися, общупуючи його лоб і кості, чи цілі, хто осавула відтягав, саджаючи за стіл біля Одарки.

— Доволі, панове товариші, доволі! Бешкету у Векли робити не дамо. Рахунок вирівняний. Сотник сказав зайве слово, але ж і осавул надто вже гаряче прийняв його до серця. Ховаймо злість на ворога, панове. Подайте собі руки і — шабаш!

Осавул, не гаючись, простягнув свою через стіл. Сотник ніби надумувався хвилину, а тоді розреготався на ціле горло:

— Молодчик! Ій-Богу, молодчик! Я, бачите, хотів досвідчити його, чи він що вартий, і бачу, що так. Ще трохи, і буде не гірший від мене. Не даром же з Мручкової школи вийшов!

Мручко казав подати меду, випили мирового, і за хвилину в господі панувала така люба згода, якби тут ніколи й ніякої шарпанини не було. Ше, мабуть, і покращало, бо отсе одна з дівчат, що весь вечір вертілися по господі, як оси, сиділа в якогось осавула на колінах, а він приспівував до неї:

Мандзейко, душейко,

Дай мені губці,

Присунься близеньк,

Посидим вкупці.

А дівчина, не надумуючись довго, відспівала йому о цілу октаву вище:

Не встану, не гляну,

Оком не зведу,

Поки не вип'ємо

Півведри меду.

Та ще тая пара не скінчила свого дуету, як при сусідньому столі один зі старшин, обнявши другу дівчину сильно за стан у самім перехваті, приговорював:

Дівчино, Галино,

Я тебе люблю;

Подай же ручину,

Най приголублю!

А вона, затикаючи йому рот долонею, відповіла:

Ой є в лісі драбчище —

Счешу тобі головище,

Лиш тягни мене ще ближче.

Бо я таких дурнів зроду не злюбила,

Я такими дурнями тини городила.

— От і дістав ляща по пиці, — сміялось товариство.

А він:

— Яка дівчина, така й пісня.

— Який кінь, такий і їздець, — відповіла дізчина і підскакувала на його коліні, як амазонка. А між тим сотник Мручко розказував своїм сусідам:

— Ото як були ми з нашим гетьманом у Кочубея на пирі...

— Та ви вже це, пане сотнику, сто разів розказували.

— Так послушайте сто перший.

— Не хочемо. Кажіть щось друге.

— Коли я в Єдикулі в турецькій неволі сидів...

— І це ми вже знаємо наізусть.

— Десь ви у школи ходили, що все знаєте, — махнув рукою сотник, а вихиливши чарку липняка і обтерши сивий вус вильотом, почав: — Ото, коли ми в галицьку землю ходили, мій кінь так там зігнався був, що став такий, як отся дошка, — і показав на лавку. — Їду я ним через Ністер, а проти мене з другого боку по мості валить шляхтич на такому бахматі годованому, як пікна піч, та й до мене: "А звідки то, — питає, — ваша милість такого повнокровного "румака" добули, мабуть, більше сотні коштує". — "Хоч мій сивий, без презенції, — кажу, — але великої цноти кінь. Я з ним що схочу, те й зроблю". — "Я зі своїм теж". — "Ой ні!" — "Зроблю". — "Биймося о заклад, — хто виграє, того й кінь". — "Хай буде", — згодився шляхтич. Я тоді свою хабету як не попру, як не друлю, поруччя тільки хрусь, а вона хлюсть у воду! "А що, — питаюся, зробить ваша милість те саме зі своїм бахматом?" — "Ой, — каже, — не зроблю, не здолаю". А я тоді — скиць, і сиджу вже на хребті його клячі і — дую. А він за мною: "Хлопе, — верещить, — хоч кульбаку віддай!" — "Чия коняка, того й кульбака", — відповів я, і тільки мене бачив.

— Брешіть ще! — кликало товариство, а Великан звернувся до Векли.

— Дозволите, паніматко, закурить носогрійку?

— Будь ласка. Куріть, якщо ви за тютюном заскучали. Великан набив люльку, положив пальцями вуголь на тютюн і пустив дим з носа, як із димаря.

— От як гарно ми цей вечір провели у вас, паніматко. І побалакали, і посміялися, і краси жіночої надивилися.

— І гулю за вухом добули, — завважив Мручко.

— Не перша й не остання. Рад, що молодь не забуває наших кунштів козацьких, що не зводиться та не ізживається. І чому б то нам не посидіти в отсих гостинних Гірках хоч би й до голодної куті? А то бачу, що й цього року буде кутя без пуття. Може, де в поході, у боях з москалями, а може, на саме Різдво стадо голодних собак гризтиметься за мої кості, як за маслак.

— А вам би так борщику, хоч пісненького, але з ушками.

— Ой, тото!

— Та линини з хроном або коропини насолодко з розинками.

— Ой, тото!

— Або осетрини, або хоч би й щуку фашеровану по-жидівськи.

— Хоч би й щуку.

— А до того коржики з пшеничної муки з маком і з медом.

— Ой, тото!

— Та ще варенухи гаряченької, і липняка з півведеречка, і узвару солоденького, і щолиш на те все куті доброї-доброї.

— Товаришу! — гукнув на Мручка Великан. — Не іскушай, бо лоб не твій! Даром чоловікові оскомину на зуби напускає. Бо кажіть же самі, чи не можна би нам полюдському жити. І земелька плідна є, і річки рибні, і худібка випасається, так чортова мати наплодила отсих ворогів, накублилося Москви, Бельзевуб свого сина Петра між нас післав, і ганяйся тепер за цею поганню, виваливши лизня [42], як гонча собака. Що одних проженеш, то другі з іншого боку увіходять, — а дрисля їх напала б, шляг би їх трафив, тю!

І стали козаки нарікати на свою долю, маючи на гадці недалеко свято Різдва Христового, котре їм доведеться проводити не дома і чи загалом доведеться? І мішалися зітхання з прокльонами, жалі зі злістю, смуток із козацьким безтяменним завзяттям, від котрого столи дрижали, а шибки, мов зі страху, дзеленькотіли. Пощезали ділочки на хазяйчиних щічках, дівчата мовчка попритулювалися до своїх козаків, Одарка до осавула прилипла.

Нараз Мручко глемезнув кулаком об стіл, аж недопитий михайлик [43] на ньому на півліктя підскочив і пішов шкереберть.

— Самі ми тому винні, — гукав. — Верзуни ми широкоморді, горлаї, з ротами від уха до уха, а з мозками, як у курок. Шаблею то ми ще робимо незгірш, але розумом, то так виляємо, як здохле теля хвостом. Чужому будемо на запропале служити, але власного рейментаря послухати та постояти за ним — нам важко. Най лиш поховзнетесья йому нога, хай він щось не по-нашому зробить, так нараз і завиємо, як тічня вовків. А щоб ми сколили, а щоб нам пси на вальторнях марша заграли, бо ми нічого більше не варті!.. Возьміть мене, Ірода окаянного. Я ж нині гетьмана нашого, його милість Івана Степановича, відступити хотів. Тікають другі, гадаю, чому ж би й мені не тікати? Подумайте, я, старий козак, а до того ще й шляхтич, Мручковський, мало що не осоромив себе, як гевал, як простий чорняк. Гетьман в опресії, президію свою покинув, маєтності лишив, на старості літ бурлакувати пустився, а все для нас, все для тієї

України, а я, трясця б мене напала, завійниця б мені всунулася в боки, я його відречися хотів, як Петро Христа, і як куропуд хотів утікати з табору! Ах, люди, люди, тримайте мене, а то або свій череп хамський розторошу, або вас повбиваю, як собак!

Товариші скочили до нього, але в ту мить задудоніла земля, загрякотіли шаблі об ворота, і собаки кинулися до них з таким бішеним лаєм, ніби вони їх пожерти хотіли.

Хазяйчині дівчата позіскакували з козацьких колін і виплигнули з хати, щоб уйняти собак...

За хвилину на порозі появилася Чуйкевич.

— Вечір добрий панам!

— Добрий вечір милості вашій! Сідайте, не погордуйте нами!

— Не пора мені сідати! Діло важне.

Обступили його. Лиш Мручко облокотився на стіл і дер шпакувату чуприну.

— Кілька десятків охотника гетьман ід Батуринові шле. Хто з вас голоситься?

— Я! — гукнув нараз Мручко і стояв випрямлений, як струна.

— Я теж голошуся, — озвався за ним Великан, забуваючи про хазяйчині ділочки і про коропа насолодко.

— Я, я, я... — загомоніло кругом.

— Як бачу, жереб прийдеться кидать, — сказав Чуйкевич, — бо більше як чотирьох старшин не треба. Козаків виберете собі із охотників. Хто поведе?

— Я! — гукнув знову сотник Мручко, і при тім стало, бо він зі своїми хитрощами і з козацькою фантазією до такого небезпечного діла дійсно найкраще надавався.

— Ще й осавула одного можете собі взяти, — казав Чуйкевич.

— Я піду! — зголосився той, що з Одаркою сидів і Великанові гулю за ухом набив.

— Тільки вважайте, панове, діло важне й небезпечне. Будь-кого брати не годиться. Вибирать щонайвідважніших і найбільш досвідчених козаків. Языка добути треба, і то хутчіш. Гетьман знати хоче, що з Батурином, чи держиться він. Це найважливіше!

Погодилися скоро, кому йти, розплатилися, розпрощалися з хазяйкою — і вибігли з господи. Чуйкевич скочив на коня.

Останній виходив молодий осавул. В темних сінях хтось ухопив його за рукав.

— Возьми мене з собою.

— Тебе? Здуріла дівка! Там смерть!

— Краще з тобою смерть, ніж без тебе життя.

— У спідниці підеш?

— Я вже в шароварах, а в чобітках і без того ходжу.

— А коса?

— Волосся у дрібушках, джерегелями круг голови, з-під шапки не видно.

— А кіно?

— Осідлачий у стайні. У нас все один наготові.

— Як гадаєш!

Повисла йому на шиї і присмокталась до уст, як п'явка, а тоді відскочила нараз, як ужалена, і побігла в стайню.

"Також якась, — говорив про себе осавул, поспішаючи в табір. — Але ж гарна! Несамовита краса. З такою і вмерти не жаль".

Коли відділ охотників під проводом старого сотника Мручка виїздив з Гірок, біля осавула їхала Одарка у високій шапці, вовнір поставлений, бо зима. Падав густай сніг і темно було.

І ніхто навіть не за примітив, що ті оба їздили чогось-то дуже наближалися до себе, аж їх коні боками стиралися.

На містках та у ярках не висувалися поперед других, лиш прилишалися позаду, поки не опинилися на самім остатку.

Тоді кінь сотенного осавула аж двох їзців на собі двигав, а кінь його товариша з порожньою кульбакою ішов.

Сніг падав, і зимним кожухом отулював двох їзців на одному коні.

Але їм було тепло.

V

Як виїхали за лінію шведських і наших варт та опинилися серед щирого поля, Мручко поділив свій відділ на чотири частини, в кожній по десять людей з одним старшиною на чолі.

Великан з першим десятком скочив уперед, два десятки пустилися направо й наліво, як два крила, а провідник, себто сам Мручко, йшов позаду. А знов у кожному десяткові двох козаків гонило наперед, двох по боках, а решта за ними. Не мали далеко відбігати від себе, щоб на знак суремки могли собі поскочити на поміч.

Так сунулись вони в південно-східному напрямі, маючи на увазі, що із заходу та від півночі москалі підкрадаються до союзної шведсько-української армії, щоб непокоїти її, відбираючи фураж і окорм [44], котрий треба було довозити з далеких сіл. Селяни не давали його радо, і лучалося не раз, що самі й доносили москалям, куди цей фураж їде, щоб його цар відібрав, з чого, розуміється, не було їм ніякого хісна, бо їх добро сяк чи так до них вже не вернулося. Хіба що заспокоїли свою жадобу помсти та дістали який там марний, а часом і фальшивий гріш у нагороду.

Щолиш тоді, як три десутки почвалані вперед, а Мручко з четвертим пустився за ними, виявилось, що завдання, яке він прийняв на себе, не було із найлегших, головне тому, що сніговиця не тільки вкривала грубим рядном всю землю, затираючи всякий слід, всяку познаку людської і кінської ходи, але й на кілька кроків нічого не мож було побачити, а й почути нелегко, хіба іржання коней. Але ті, неначе розуміючи небезпеку, бігли мовчки, навіть не порскаючи, хіба постогнуючи вряди-годи.

Осавул їхав біля Мручка, маючи по правому боці свого несподіваного товариша.

Мручко озирнувся.

— Чи мені двоїться в очах, чи, може, я до десяти числити забув, але бачиться мені, що в нашому десяткові душ одинадцять набереться. Значиться, у котромусь із тамтих мусіло б тільки дев'ять бути.

— Цей одинадцятий — це надчисельний охотник, доброволець не із війська а так собі, я його беру на свою відповідальність, — пояснював осавул.

— Воєнні хрестини?

— Щось таке.

— Краще б другої нагоди подождати, бо отся до похоронів ближча, чим до хрестин.

— Дуже просилася, — просився, — поправився осавул.

— Тягне нашого брата до воєнних пригод. Я старий, а гляди, не всидів у Векли, пішов. Що ж про молодого казати! Хай іде, тільки ти позір на нього давай, щоб не відбився.

Але осавулів товариш і без того не відставав від осавула, осавул же і без поради Мручка не спускав із нього ока. Їхали вони тепер хоч не на одному коні, а все-таки як не мож ближче біля себе.

Якраз з'їздили в яр, котрим перепливали річка, скована ледами.

— Гов! — гукнув старий сотник, зліз з коня і казав собі посвітити. Викресали огню, запалили смолоскипи, і Мручко довго осматрював лід на річці. (Тут вітер здував свіжий сніг і, мабуть, сотник добачив те, чого шукав).

— Завернути тамтих! Поїдемо здовж річки! Трьох козаків скочило на три сторони світа і потонуло в сніговії.

Осавул під'їхав до Мручка.

— А не краще було б нам простувати в лісі. У лісі в таку пору все-таки безпечніше.

— Звірячі сліди здовж річки біжать, побіжимо і ми за ними, щоб не стрінутися з якою більшою купою ворогів. Ждали, поки тамті не над'їдуть.

— Сніг не одному поміг, — говорив Мручко, — але нині він мені так потрібний, як жидові пархи. Шиї своєму коневі не бачиш, а там гляди, щоб на ворога не наїхав, — околіли б вони!.. Коли я у Єдикулі в башні сидів... — почав розказувати, але над'їхав Великан, а за ним Шелест та інші, і кінчити не було коли.

Посувалися лівим берегом річки, відділ за відділом, справно й тихо, осніжені цілі, рівно люди, як і коні, і коли б їх хто тоді побачив, то скорше взяв би їх за духів, ніж за живих людей.

Осавул нахилився до свого товариша:

— Не зимно тобі?

— Гаряче.

— А не страшно?

— При тобі?

— Скажи, чого ти покинула Веклу, зле тобі в неї?

— Ні. Добре. Навіть дуже.

— А чого ж пішла?

— За тобою на край світа піду.

— А якщо я тебе не схочу, наскучиш і відтручу.

— Не зробиш ти того.

— Причарувала?

— Полюбила...

І знову їхали, ніби духи з цього на той світ. Нараз ціла валка зупинилася. Коні

нагторошили вуха, робили храпами, вітрили, як пси.

Мручко поскакав уперед. Там уже Великан зі своїм вістунем перекидалися короткими словами. Мручко зрозумів усе. З лівого боку надтягала якась ватага. Скільки їх і хто вони такі, як тепер знати? Вертати не хотів, утікати не було як; щоб не заганятися далеко, оставалося одно: перебитися в ліс; і тут або розсипатися, або прийняти бій, маючи все-таки плечі криті.

Знав цей ліс і круту крізь нього доріжку, якою можна мчати, поки коням сили стане, а там — побачимо, що буде. До рана недалеко. Хоч такий сніг, а все-таки не те, що ніч.

Уставилися таким ладом, як зразу, і рушили з копита, з шаблями у руках, бокові з набитими пістолями. Знялася курява, ніби це не люди, а воздушна труба летіла від річки в ліс. А збоку настигав на них ще більший гураган, галакаючи дивними голосами. Коні аж стогнали, аж їм у черевах булькотіло.

Вітер перепиняв нашим їздцям дорогу, надуваючи снігові сугорби, як пороги. Коні поринали в них по черева, та зате, вибравшись на рівне; мчали зі здвоєною силою. Ще трохи, ще трохи і ліс...

Молодий осавул пустив свого товариша праворуч, і тільки гадки в його було, щоб цей не спотикнувся та не злетів з коня. Але, на щастя, надчисельний охотник їхав, як справжній козак, ніби він і виріс на коні.

У Мручковій голові зі скорістю блискавиці рисувався весь план баталії. "Коли б нам тільки не вдарили збоку, коли б ми минули ударний угол! Тоді ворог переїде лінію нашого бігу, буде приневолений спинити на хвилинку коней, а щойно відтак пуститься за нами наздогін. Та заки він попаде на наш слід, доскочимо ліса, а в лісі я вже пан!"

Так воно й сталося. Чотири козацькі десятки їхали тепер не збиті в одну купу, а лінією, раз, щоб кулі їм великої шкоди не робили, а друге, щоб краще було потикатися з ворогом. Добрий козак в такому розсипному бою і двом-трьом москалям дасть раду, бо ті привикли вже до маршових зворотів і до команди, а якщо їм прийдеться потикатися зокрема, то ані так влучно не стріляють, ані шаблею не роблять так справно, як козацький їздець, будь він і молодий охочекомонник.

Коли Мруčkova одинадцятка минала цей небезпечний ударний угол, про який він перед хвилиною думав, роздався луск московських мушкетів і останнім Мручковим їздцям кулі перелетіли попри самі уха.

— Ти ціла? — спитав осавул свого товариша, чуючи, що найбільша небезпека минула.

— Ціла, — відповів дівочий голос. — А ти?

— Я теж, — і чвалували за Мручком, котрому, незважаючи на темінь і на куряву, ставало в голові чимраз то ясніше.

Цей ліс він знав, як свій власний гайок, бо зі своєю сотнею не раз в цих ото сторонах службу робив і проходив тим лісом. Переправляючися з гетьманом через Десну, якраз думав про нього і пригадував собі тую лісову доріжку, що вужем в'ється поміж густою деревиною, добігаючи до шляху. Але з тої доріжки в одному місці, як

скрутити наліво вбік, зіскочити з коней і побігти гонів, може, двоє-троє, так попадеться на пасіку тутешнього сотника, велику з омшаником [45], у якому є навіть потайничок. Пасіка обведена частоколом, ніби мала кріпость, а омшаник побудований із таких колод, з таких дебелих бервен, що тут хоч би й перед цілим московським полком якийсь час відбиватися можна.

За пасікою глибокий яр, а там і став. Москалі кіньми не доскочать, а піших з даху омшаника можна брати на ціль. Значиться, один бік все-таки буде критий, прийдеться тільки з трьох обороняти себе, коли б ворог попав за нами в отсю пасіку.

Доїжджаючи до лісу, Мручко потиснув коня, майнув попри свій відділ, минув третій, другий, ба й перший десяток, що їхали перед ним і, висуваючись перед Великана на саме чоло, гукнув: "За мною!"

Гонили з половину гонів по узлісся, а тоді гусаком увильнули за своїм провідником поміж дерева і вискочили на доріжку. Лиш земля задудоніла за ними.

Один закрут, другий, третій, і місток. "Гов", і козаки стояли як укопані. Коні робили боками, як ковальськими мішками, пара бухала з них, як у лазні з блях. "Розбierać місток! Дерево відкидати далеко в ліс!"

Затріщали напівпорохняві дошки, заломотіли лати, тільки палі торчали, ніби дожидаючи, щоб їздиці понастромлювалися на них.

— Мій десяток з осавулою засядеться кроків на десять від доріжки, за деревами з мушкетами наготові. Якщо москалі вженуться на міст — "бебевх" у них. По три стріли віддять, а тоді обертайся і ступай прямо перед себе, гонів двоє. Там вже я дождатиму. Коней ваших візьмем, щоб не зрадили вас! Помагай же вам Біг і ти, святий Архистратигу Михаїле.

Сказавши це, ухопив свого коня за поводи і пустився підбігцем на перестріл в напрямі відомої собі пасіки. Тридцять людей і сорок коней гусаком за ним.

У лісі нападало снігу мало що не до колін, коні як по перинах ступали, не видзвонюючи підковами. Хіба тільки деколи піхва зачепила о дерево або задзвеніло козацьке стремено, торкаючи суху гілляку. Але сильний шум дерев глушив і тії звуки, а вітер забирав їх і розносив по лісі.

Молодий осавул зі своїм десятком чекав. Що дерево, то козак. Ніби попримерзали до цих дерев, пари з уст не пускали. Тільки біля одного дерева стояло двоїх, бо й дерево було роздвоєне, як вилиці. Поспирали мушкети на тії гілляки, дожидаючи ворогів.

— В тебе є мушкет? — питався осавул свого товариша шепотом, бо стояли рам'я об рам'я.

— А як же ти хотів, без мушкету? У Векли є їх кілька, такі часи!

— А не боїшся?

— Чого? При тобі?

— Тут неважко о смерть!

— Не переживу тебе, не бійся! У мене кулечниця повна.

В лісі, на дорозі направо, ніби щось застогнало й завило, як вітер у каглі.

— Наближаються... — шепнув осавул до Одарки, а серце йому вдарило голосніше,

бо отее перший раз у своєму життю дістав команду над людьми у такій небезпечній факції.

— Надтягають! — повторив голосніше і направо, й наліво гукнув: — Готовись!

А лісова доріжка чимраз то гірше шуміла й гуділа, щось свистало й постогнувало на ній, ніби полоз якийсь сунувся туди. От уже й храпання коней чути, вже лаються й матіркують москалі, злітаючи з коней на прикрих закрутах у рови. Коні не звикли до тутешніх сторін і до таких доріг, людям здається, що в тім лісі лихий зна що, бо не були в ньому, — страх перед ними і за ними страх, перед ними страх невідомого, а за ними — цар.

Наближаються... Це вже не полоз, не стоголовий змій, а гураган якийсь, котрому, здається, і впину нема. Люди ревуть, стогнуть і охають коні, збруя брязчить, дзенькотить, земля дудонить, ніби розтворюється перед ними.

Перші ратники вітром промайнули попри останніх козаків, що ждали з притаєним віддихом, заслонюючи лівими долонями курки, щоб вітер не поздував, а сніг не замочив пороху.

Нараз виск, вереск, стони мішаються з прокльонами, чути тріск, ломіт, — зойки наповнюють лісову прірву.

"Пали!" — і десять вистрілів влучає у валку, викликаючи ще гірший перестрах і збільшаючи тривогу. Ще раз і ще раз, а за кожним разом коні зриваються, стають дуба, кидають собою на боки або з безтямним жахом женуть навмання, збиваючи з ніг і тратуючи тих, що перед ними. Ніхто не розуміє, не розбирається, що це сталося нараз у тому дідьчому гаю.

— Обертайсь! Перед себе бігцем! — гукнув осавул, і десять тіней майнуло поміж деревами, тільки сніг посипався з гілляк, котрих вони доторкнулися в бігу. Ще дим курився з їх дул. Ще мушкети гріли їх у руки, як нараз заджигтіло і кілька куль полетіло за ними.

— Ох! — почув осавул біля себе, і серце йому завмерло. Та не надумуючись багато, вхопив Одарку, завдав собі на праве рам'я, два кріси стиснув під лівою пахою і зі здвоєною силою летів перед себе. Одно йому було на гадці, щоб не настигли його москалі і щоб раненої живою не захопили в руки.

Того тільки боявся, забуваючи про власну безпеку. На гоні перед пасікою Мручко дожидав їх, а побачивши осавула з раненим товаришем на плечах, вдарився руками об поли.

— От тобі й хрестини! Диявольська куля таки в людське тіло влучила. А сколіли б вони, дубини московські, лахмаї безобразні! Я їх десятюх за цього одного козака чортові на снідання пішлю! Бігай же хутчіш в омшаник.

Осавул ускочив туди. За ним ускочила й решта втікачів. Браму до пасіки замкнули, цвяховані двері дубовими бер-венами попідпирали, тридцять і вісім козаків на своїх місцях по приказу свого ватажка дожидало приходу невідомої ближче ворожої сили.

— По три стріли дали? — питався Мручко своїх людей.

— По приказу, — відповіли.

— А влучали?

— Мабуть, їх кількох лягло, бо рев чути було великий.

— А місток?

— Поломили собі кості на ньому.

— А ломив би їх чорт та мняв би їх, як бабу гостець. Ні дня, ні ночі спокійної чесним людям від них немає. І диви, молодика устрелили нам. Десь завороженими кулями стріляють, чи що, ще вночі серед лісу не в дерево, а в молодецьке тіло попала! Та я їх десятюх за цього одного на локшину посічу, лахмаї товстопузі.

Аж увійшовши в омшаник і побачивши, кого то молодий осавул до пам'яті доводив, снігом біле чоло розтираючи та вино вливаючи поміж зціплені дрібні зуби, несамовитим голосом верескнув:

— Та же це дівка!

VI

Пасіка сотника Імжицького, до котрої Мручко щасливо із своїм відділом увильнув, була одна з кращих на Україні. І суботівської не посоромилася б. Видно, що й сотник Імжицький, як колись батько Богдан, не лиш у бджолі вельми кохався, але й не від того буз щоб на дозвіллю з добрим товариством, з музиками й ворожихами на тому то відшиб'ю, оподалік від заздрого людського ока та бабських скоромних лизнів, мавши лиш небеса над собою, а ліси кругом, душею відпочити, а тілом побайдикувати, а то й широко, по-молодецьки, а що найважливіше — безконтрольно погуляти. Любив пожити пан сотник Імжицький, зі шляхецька та по-козацьки.

Мручко аж про москалів забув, як у тую пасіку вскочив. Наче на нього рідним, духом дунуло.

— Та ж це, добродію ти мій, не пасіка, а прямо "майонток", та ще який! Та з неї хазяйських надіlkів три або чотири безпечно можна би викроїти!

І дійсно. Не знаю, чи від пізнього обіду та до скорої вечері обійшов би ти цілу тую посесію, обведену здоровим частоколом, обкопану ровом та ще скріплену кількома гаківницями у критих віконястих вежах.

Хто б не знав, то гадав би собі, що це якась лісова кріпость, паланка погранична. до якої не бджоли мед зносять, а народ з добром своїм перед ворожим наскоком ховається. Омшаників було не один, як Мручко зразу гадав, а два, й обидва великі, дильовані, з замчистими, густо цвяхованими дверима. Не добереться туди, бо не розвалить їх, не то ведмідь, але й москаль, хоч який він мистець валити. І не гадайте, що стояла тут яка пасічна катряга або прямо курінь над гнилою ковбанею, куди там! Посеред пасіки в добірному садку пишався двір з ґанком на карбованих стовпцях, на підмуровку з нависом на аршин, з причілками повирізуваними по-мистецьки, з віконницями, щедро розмальованими, та ще зі східцями такими широкими й вигідними, що по них не тільки входити хочеться, але й на підвечір'ю посидіти любо, слухаючи, як шумлять липи і як співають птахи, величаючи красу та багатство рідної землі.

Як собі про те все нагадав сотник Мручко, то така його лютя за серце взяла, що мов ужалений підскочив.

— Та ж тут тільки жити, а не з московськими мамулами майгаласитися!

— Навіть бджілка, робітниця божя, спокою від них не має. І що ж ви святі угодники Божі, Зосиме і Саватію, на таку нечисть кажете? — питався різьблених святців, що стояли при головній вулиці під розложистими деревами, і поклонився їм. А кинувши оком на старезний вулик, витесаний з колодки на подоби козака, усміхненого безжурно з вишкіреними зубами та ще з люлькою в тих зубах, гукнув:

— Здоров будь, брате! Не доживався таких гостей серед зими, що? Та їх, мабуть, куди ще більше йде. Але ми тамтих не пустимо. Проженем диявольське плем'я, проженем, не даром же мене так руки сверблять, як мою бабу язик!

Так приговорюючи, щоб і себе розпалити і козакам більшого завзяття додати, бігав, мов парубок перед весіллям, по цілій пасіці, осматрював паркани, двері й вежі на гаразд обмірковував, де й кого б йому поставити, щоб краще й легше витримати облогу, котрої, напевно, сподівався, бо як же воно й було б, щоб москалі занюхали мед та не пішли його лизати.

— Ой полижете ви цього меду, як ведмідь у казці, на це вам моє козацьке, а якщо його мало, так і шляхетське слово!

Коней казав поставити у стайнях та в клунях, далеко від хати, над ярком, щоб їх стріли не полошили, хоч козацькі коні, рівно як і козаки, до такої музики звичні.

Накидано їм повні драбини сіна і щолиш тоді, як те сіно з підрів здіймали, виявилось, що там сиділо декілька сотникових табунщиків та конюхів, схованих перед наскоком невідомих людей.

— Я собі так і думав, — говорив сотник, — що в такому маєтку мусять же якісь сторожі бути. Злазїть, небоги, з тих вижок та будьте нам товаришами й пособниками!

Їм-то й віддали догляд над кіньми, а одного з них приставлено до кабиці [46], щоб розпалив огонь та готовив теплу страву. Виявилось, що пасіка була не без окорму. І наїдків, і напиків у потайнику вдовіль знайшлося. Стояла тут у бочках пастрома [47], і паструда [48], і навіть загреби [49] напечені спокійно ждали.

Стали тоді оті табунщики стябла [50] з рибою та з вудженим м'ясом з підвалів виносити, стали їх на сирнах [51] уставляти, стали в коряки сотникові меди десятирічні наливати, щоб несподівані гості розігрілися, покріпили та гідно Москву привітали, бо це лиш цар є тієї гадки, немов то голодний вояк, як вилощена собака, від ситого кращий, бо лютіший. Козаки інакше мізкували.

Отож усакувало по десяткові до цієї клуні, в якій зготовлено пир, а Мручко всякого наказував, щоб бережливо поводився зі склом, бо не сподійся нині хміля присипляти. Тут такої роботи буде, батеньки ви мої, як косарям у сінокоси, казав, і всі слухали його, хоч мід був не сотниківський, а прямо гетьманський, і відірватися від нього було нелегко.

Собі ж велів Мручко подати глечик старої слив'янки і видудляв його самотужки.

— От і спасибі москалям. Давно я такої настійки не пив, і може, й не пив би, коли б не загнали мене до отсеї Богом хранимої пасіки.

Сказавши це, порозпинав кожух, бо почув горяч у тілі.

Обійшов вежі і оглянув гаківниці.

— Не від віватів вони, панове, не від віватів! І навіть кулі до них є, а мабуть, і порох знайдеться, бо з наших ріжків тим горляям невелика потіха була би.

І дійсно, в потайнику, в одній стіні, кілька бочівок сухого пороху знайшлося. Мручко так ними втішився, як хлопець молодого дівчиною, якої бачити не сподівався.

— Дали ложку, дадуть і юшку, — приговорював. — Ми ще, мабуть, і для наших рушниць порох знайдемо.

І того добра теж було чимало, бо сотник Імжицький до дбайливих хазяїнів числився. Правда, що й заховати вмів своє добро по-мистецьки, але ж що козак сховає, те тільки другий козак і знайде, більш ніхто, хіба чорт.

Отак воно й тутки сталося.

Не минула й година, ще не благословилося на світ, як пасіка Імжицького була готова до облоги.

— Не пасіка, а прямо Кодак, — хвалив собі Мручко. — Коли б ми не відбилися у ній від цілого ратного полку, то були б ми хіба мамули, а не козаки. Позір, панове, позір! Щось мені ліс не своїм голосом зачинає шуміти, — і приложив ухо до вежі, наслухуючи пильно.

А на тих вежах стояли вже й товариші, гарматного діла свідомі, і ватри оподалік горіли, щоб було при чім льонти розпикать.

— А лиш у тих, що на герць виїдуть, не ціляй. З тими ми самі по-нашому побавимось. В товпу періш, і то у саму середину.

Один з козаків, що стояв при брамі, дзвонив зубами.

— Ти не дзвонар, — казав до нього Мручко, — а брама не дзвіниця.

— Зимно мені, — відповів той.

— Не зимно тобі, синку, а знати, що ти ще з війною не гаразд ізжився. Нервуєшся. Підожди, підожди, розігріємось, хлопче. Бо для козака не так бій страшний, як отее дождання. Я сам його не люблю, як оселедця на Великдень. Так ось, мабуть, і вони.

Перед пасікою була чимала поляна, а там і поле, на котрім сотник Імжицький сів гречку для своїх бджіл, а жито й пшеницю для себе, щоб не довозити їх зі свого далекого маєтку. Щолиш за цими полянами починався ліс, не густий, але з деревиною здоровою, більше листатою, ніж чатинною.

Між тими-то деревами, високими й грубими, сотник Мручко став добачати щось ніби корчки, які кивалися то взад, то вперед, то вправо, то вліво. І чим ясніше робилося на світі, чим рідше політав сніг, тим і тих корчів бралось більше.

— Вони, — шепнув Мручко. — Та й наслав же антихрист своїх чадів тьму-тьменну. Десь того накублилося так багато, — ігі!

Корчки вискакували аж на поляну. Щолиш тепер можна було пізнати, що це царські кіннотчики.

— На коровах вам їздити, а не на конях, — гукнув Шелест, що стояв високо на фігурі і мав голос здоровий, як труба. — Як ти сидиш на кульбаці, як стара баба у молодого хлопця на колінах. Ви-пря-мсь!

Москалі щось йому відповідали.

— Перше людської мови навчіться, мимраї! До книшів наших то поспішаєтесь, а до мови — ні.

— Та зони і своєю галакають, чортзна-як.

— Але кленуть здорово.

— Матіркувать.

— Навіть Богові та Богородиці не потурають.

— Антихристові чада.

Декілька всадників підсадило мало що не до рова. Кивали на козаків пальцями, показували дулі, робили всякі непристойні рухи.

— А памороки вам затьмарило б, неохаї безхарапутнії, та вони ще з нас насміхаються. Дозволь, батьку сотнику, відігнати тих кудлаїв мерзотних, а то глядіти на них неможоту.

— А кілька їх?

— Буде з десятк.

— Так, мабуть, нашого брата троє хватить.

— Хватить, добродію, хаватить.

За хвилину відчинилася брама, луснув зводжений місток і на поле вискочив Шелест з двома товаришами. Аж сонце зацікавилось та стало зазирати з-поміж дерез. Велике й червоне. І бачило воно, як дев'ятох перських гренадирів зі шкурятяними касками, з-під котрих вимикалося довге кудлате волосся, у високих чоботях і в баранячих тулубкак верх каптанів, з полами, заткнутими за пояс, гарцювало на конях різної породи та однаково сухоребрих, нібито й вони мусіли зберігати, тверді московські пости. Ще як на такій хабеті, що скидалася більше на якогось змізерованого гіпоцентавра, чим на боеву коняку, сидів рівно худий молодий молодий їздець, то воно не виглядало так страшно, але бувало й таке, що на худому, мов терлиця, коні їхав їздець опасистий та череватий, мов бочка, і тоді боявся ти, що ось-ось і переломиться сухоребра коняка надвоє, задні ноги з хвостом покотяться в один, а передні з головою в другий бік, а їздець сяде безрадно на землі поміж ними.

Козаки зараз зміркували собі, що це не німці, а тая нова їзда, яку щолиш творив цар Петро, головну вагу все-таки на піхоту покладаючй і більше довіряючи тригранному штикові, чим гострій шаблі, або пістолям з крем'яними замками, з котрих, було, заки викрешиш іскру, то й порох вітер здмухне або дощ чи там сніг замочить. Насупроти таких-то дев'ятох всадників вистрибнуло трьох козаків, привикших до коня від малої дитини, буцімто кінь і їздець то одно. Досить було глянути, як вони на них сиділи, як нагло й швидко повертали набоки або завертали на місці і подавалися назад. Мов веретена в руках доброї пряхи, були ті коні у козацьких жменях. Мрячко хоч чадивизся на таких їздців чимало, і не було такої їздної штуки і такого фортелю, якого б він не знав, все-таки не міг від отих трьох їздців ока свого відірвати.

— Але ж герцюють, як ляльки. І синів своїх не бажав би я кращих мати, та Бог не дав потіхи. — І він важко зітхнув, згадуючи, де й котрий із них віддав голову за славу

молодецьку.

— А так його, Іродового сина, а так! — приговорював, тупцюючи біля гаківниці, бо спокійно встояти не міг, так його поміж цих трьох кортіло. — Бодай би я до Різдва горілки в роті не мав, якщо цих трьох не дасть дев'ятьом ради. О, о, вже один москаль ноги задер, от глянь, вже й другий перекицнувся. Але ж глемезнув його Шелест по тім шкуратянім каску, голову надвоє розчерепив. Не знав я, що він такий грач. Та ж це прямо архістратиг Михайло! Гарно, хлопці, гарно, збоку їх, збоку заїжджай, щоб за кінськими головами своїх осячих лобів не ховали... Ов! Та вони й бомбами кидаються. Без смороду та сопуху москаль не обійдеться. Засмороджують світ!

І дійсно, після цих бомб ціле поле вкрилося димами, і, мов від падлини, понесло на козаків зловонним духом.

— Ох! Та й дам же я вам таких нюханців, — грозив Мручко, — за оті ваші бомби, що вже до смерті нічого не понюхаєш, небоже! Геть мені отсі тхори царські затьмарили світ, не бачу, що там твориться за цими поганими димами.

А коли вітер порозноси́в та порозкидува́в поміж деревами дими, мов шматки порозриваної верети, Мручко побачив, як Шелест двох рейтарів кінчав. Одним помахом широкої вигнутої шаблі одного розрубав надвоє, а другого засягнув по руці так, ще рука випустила поводи, кінь рвонувся, став на задніх ногах, і їздець назадгузь полетів з кульбаки. Шелест випалив до його з пістолі щоб не копирсався довго в снігу, але якраз тоді наперло на нього трьох останніх рейтарів.

Мручко зацікавився, бо здавалося, тут уже й Шелестові край. Та ж і в найхоробрішого козака вичерпаються сили, якщо він задовго б'ється. З запертим віддихом глядів Мручко, як Шелест шаблю з руки до руки перекидував, як вона, наче сяєво над головою святого, мерехтіла і як від того сяєва, ніби злі духи від святого, відскакували москалі.

— Славно, славно, Шелест! — вигукував Мручко, плескаючи в долоні і шапкою посилаючи козакові привіт. — Після такого бою і полягти не жаль.

Але сяєво чимраз то слабше мерехтіло, і Бог вість, чи не згасло би навіки, коли б тамті два козаки не покінчили були своєї роботи та не скочили йому в підмогу. Один із них, мабуть, колись табунщиком був, бо так справно кинув мотузом, що зашморг здавив москаля за горло, він випустив із жмені шаблю, замахав руками, як крилами, кульбака на сухоребром коні пересунулася набік, і козак тягнув райтара, як псярник собаку, разом з конем до пасіки.

— Відчиняй браму, спускай міст! — гукав Мручко, а на висках йому жили, мов посторонки, понабігали від того зворушення і від крику.

Шелест за той час другого райтара руками в поясі так кріпко здавив, що цьому очі кров'ю забігли, висолопив язик, розчепірів пальці і, не думаючи навіть про дальшу оборону, як піврана дівчина, дав себе нести з поля. Третій і останній з московських гарцівників зарив носом у сніг.

— А що! Хотів ти земельку нашу їсти, — приговорював до нього Мручко, — так перше снігу наїшся... Скорше, хлопці, скорше, — бо бачив, що москва, позлазивши з

коней, лаштується до піхотного наступу.

І дійсно, ще наші греці не добігли до мосту, як роздалося "плі" і кулі посипалися на них.

Але козаки втікали одинцем, і московським кулям нелегко було в їх попадати. А все ж таки одному пострілили коня, другому куля провертіла шапку, третій дістав постріл у ногу. Решта куль або попадала в густий дубовий паркан, або перелітала його, відломлюючи гілляки дерев і влучаючи в хату.

— Рот не менше три, — сказав Мручко, прислухуючись до ворожої пальби. — Значиться, наш один на їх десятьох.

— Хватить, добродію, хватить... — заспокоював його козак, що стояв біля гаківниці.

— А чи не почати б і нам.

— Не пора, — відповів Мручко і пригадав собі нараз, що Одарка лежить у дворі і що вікна її кімнати звернені якраз на московські кулі. Покликав свого осавула.

— А перенеси-но ти, Сидоре, свого охотника на другий бік хати або краще занеси його до безвіконної комірки, бо щоб знов яка куля не заблукалася до нього. Мабуть, полюбили його.

Осавул метнувся у двір. На постелі, засланій свіжо виправленою білою шкірою, лежала Одарка. В печі горіло, і червоний відблиск полумінні освічував її бліде, смагляве обличчя. Коси не джерегелями обвивали її голову, лиш падали на круглі рамена двома чорними, аж синіми крилами. Одно з рамен було туго перев'язане білим рушником, а кров все-таки протискалась крізь полотно. Одарка очі мала накриті повіками, а від довгих чорних вій лягали на лиця глибокі тіні. Груди підносилися високо, ніби скинути хотіли кожух, котрим її прикрито.

Козакові жаль було будити дівчину, хотілося стояти й глядіти на неї. Але пригадав собі Мручкові слова, прискочив і вхопив, як дитину, на руки. Не боронила, дала нести себе, ще й обіймила його за шию і устами шукала його уст. Поміг знайти.

— Як тобі? — питався тривожно.

— Люблю тебе... — відповіла, і коли поклав її в коморі на дубовий ослін, довго-довго не пускала від себе. Нараз відігнала словами: — Іди вже, йди! Там треба тебе!

— Ой треба, — зітхнув, вхопив з кута мушкет і вибіг на подвір'я.

На устах чув мед. У пасіці було...

На порозі задеревів. Яка зміна за цей короткий час!

Хоч сонце поверх дерев знялося, за димами світа Божого не було видно. Вітер віяв від півночі, весь дим, весь сморід сірки, селітри і клоччя з московських фузій, з козацьких мушкетів, з пістолів і гаківниць повертав на пасіку. Кулі лопотіли по паркані, по пнях дерев, по стінах будинків, як по вікнах град; козаки, згнуті, мов переломані в поясах, перебігали від дерева до дерева, пересувалися попід стріхи й нависи, перестрибували небезпечні місця, знаючи, що кождий із них стоїть за десятьох.

З меншого омшаника добувалися здержувані стони, змішані з крепкою козацькою лайкою. Сотенний осавул догадався, що там осматрюють ранних. По снігу, як червоні стрічки по білій сорочці, снувалися стежечки криваві.

— Хоч не влучно, але густо стріляють, — погадав собі осавул, міркуючи, куди б то йому безпечно проскочити між тими кулями до Мручка. Стрибнув під паркан, притулився — скочив, притулився і знову скочив, аж добіг до вежі.

Мручко стояв на своєму місці і лаявся по-своєму:

— Млість бере глядіти на отсих медляків московських, як вони б'ються. Не будь я наказним отаманом у цій пеській баталії, то скочив би до вас та дав би вам школу, мамули мерзотнії.

А змінюючи голос, приказував гармашеві.

— Нижче бери, знову на декілька сажнів підступили. Та-ак!

Гаківниця впригувала кулю, і на полі чути було довге й жалісливе: "О-о-о!"

Осавул підібрав собі гарну проломину в брамі, спер дуло свого мушкета на пеньок і брав ворога на око. Що який лиш висунувся трохи, хапався рукою за голову або за серце, підстрибував, викидував дивно ногою вгору і клався на сніг.

Чорно було на землі, так згерцьовано поле. Тільки де-не-де червоні ковбані вилискували до сонця і парували, як тепличини у вільшині зимою.

— Ах коли б мені, — зітхав Мручко, закурюючи люльку, — коли б мені людей сотня, то я вже давно над москалями правив би панахиду. А так важка робота. Ой важка.

Став навшпиньки і глянув на поле.

— А тії іродові випоротки знову лізуть. Куди, ну, куди диявольське кодрло? Та ж я вас туті — і, не доповівши, вихопив широку шаблю з піхви і кинувся в браму.

За ним вискочило хлопців душ двадцять. Інші попримощувалися на вежах і на гілляччю дерев, набивали мушкети і ждали на приказ молодого осавула, котрий зайняв місце свого сотника.

Московська рота з тригранними довгими штиками пустилася вперед. Поле було зоране під зиму, важкі глибокі скиби позамерзали, стали тверді, як креміль, московські кіннотчики, не звиклі до маршів, потикалися на них, а також і на трупах, що досить густо встелили вже були ціле поле. Козаки пробігали рівним і пухким гречаниськом та ще рівнішою левадою. Попереду гнав Мручко, забувши, що він отаман у тій, як казав, пеській баталії. За гнівом і злістю, котрою ущерть накіпало його козацьке серце, він, мабуть, про весь світ забув, бо вже навіть не лаявся, лиш, як тигр, садив на штики.

Вже, може, не більше як п'ятдесят кроків ділило його від ворога, коли з чотирьох веж грюкнули чотири гаківниці, а з десятка козацьких самопалів посипалися кулі на московські ряди. Ті захиталися, як хитається лан, коли воздушна труба його стурбує; почувся крик, лайка, прокльони, одні валилися, як снопи, другі відскакували, як тріски від сокири, інші, загулюючи очі перед стрілами, штовхали штиками навмання. А Мручко з невеликим своїм товариством пер уперед. Його шабля вилася у водусі, як блискавка, спадала на карки, як грім, підтинала ноги, як коса, то сичала, як гадина, то дзвонила, як дзвінок, — гостра, невблаганна, кривава.

Вже він був проколений штиком з рам'я, вже йому кров заливала ліве око, не чув, не зважав, не дбав... Ворог подавався. Задні ряди мішалися від куль, що безнастанно сипалися на них від пасіки, як із твердині, передні поверталися, втікаючи перед

козацькими шаблями, а що команда була: "Вперед!", так ті, що подавалися, застромлювалися на штики своїх товаришів або поверталися, і тоді штики зустрічалися зі штиками.

А все ж таки, що двадцять людей, то не сотня, і, може б, хоробрий сотник переплатив буз життям своє завзяття, коли б не прийшла була ніби з неба зіслана підмога.

Котрийсь із челяді сотника Імжицького, бачучи велику небезпеку, яка грозила і козакам, і маєткові його пана, не питаючись нічийого дозволу, потайником побіг у хутір і дав знати старшому сотниченкові. Цей зібрав своїх трьох братів, взяв чотирьох поповичів, гукнув на челядь і на охочих до таких пригод хуторян, причвалали до потайника кіньми, а тоді бігцем, і ватага душ півсотні зі свіжими силами кинулася Мручкові на поміч.

Мручко не озирався, пособників не бачив, дивувався тільки, чому-то ворог нараз попав у такий переполох, як перед нагінкою зайці.

— А, тхорі, а, мамули, а, прелюбодії окаянні! — гукав Мручко не своїм голосом. — Та я вас на локшину посічу, та я вам такий люштак зроблю, що внукам своїм перекажеш, котрий з головою втечеш!

Козаки, як кесарі, мели перед собою луг, аж відперли ворога поза оранку, а тоді повернулися і дали драла в табір. Щолиш тоді, як перебігли місток і брама за ними зачинилася з гуком, Мручко стиснув сотниченка так кріпко, що цей мало дух Богові не віддав.

— Спасибі, брате! — промовив, цілуючи його, і більше нічого не казав, бо цей табунщик, що за сотниченком бігав, доносив тепер, що драгунський відділ околює пасіку від ставу.

— Багато їх? — спитав Мручко, і очі в його засвітилися, як у вовка.

— Коней, може, пів, а може, й ціла сотня.

Мручко подумав хвилину, а тоді обтер кров з лівого ока і вдарив себе рукою по лобі.

— Маю їх!.. Бігайте, — казав до челяді, — та сокирами прорубуйте лід по нашому боці в ставку. На проруби кладіть дошки та присилуйте снігом. Мерщій! А ти, Сидоре, — звернувся до свого осавула, — бери Шелеста, Журбу й Сицького та ще козаків з двадцять, виводьте коней задньою брамою в яроч і з лівого боку напірайте на москву. Діставши таку славу допомогу, ми тепер горою. А ти, товаришу Великане, стань на чеку [52] на мойому місці, виручи мене, бо бачиш, хотіли бісові діти проколоти Мручка як великодного кабана, хоч у нас ще й до Різдва далеко, — і побіг у той омшаник, в якому осматрювали ранних.

Козаки відпочивали. Був це вже третій випад нинішньої днини, — втомилися. Але ні перший під проводом сотника Журби, ні другий під Чорнієм не був такий завзятий і кривавий, як отсей третій, котрий, немов напропале, провадив Мручко. І в тамтих завдано ворогові великих утрат, а після того здавалося, що він уже дорешти охляв і втратив охоту до бою. Сховався в ліс між дерева і звідти рідкими стрілами давав знати, що ще не відійшов.

Саме тоді, як Мручко з перев'язаним оком і з осмотреною рукою виходив з омшаника, челядь сотника Імжицького кінчила роботу на ставі.

— Гаразд! — похвалив їх Мручко. — А тепер ви, панове сотниченки, з двома десятками своїх людей бороніть пасіки від ставу. Як того я вам не потрібую казати. А хватить вам дві десятки, що?

— Хватить, хватить, — відповіли чотири бадьорі голоси.

— А ти, молодче, — звернувся до наймолодшого табунщика, — сідай оклін на шпаркого коня та гони ярком у ліс за моїм осавулом і, заки він на ворога напре, дай нам трубкою знак. Гони!

Мручко затирав руки. Не кляв і не зневажав ворога, бо голова його працювала над планом, від котрого залежав остаточний успіх, — на нині. Він зібрав півсотні козаків, казав їм добре осмотрити і заготовити пістолі та чекав на знак. Саме тоді, як райтари увігналися на прорубаний лід, одні топилися, а другі гинули під стрілами сотниченків, заграла в лісі трубка. Мручко з своєю півсотнею кинувся на ворога. Та ще він не добіг до лісу, ще не впали перші стріли, як осавул Сидір з своїм відділом сидів москалям на карку. Москалі кидали фузії, знімали руки, як до молитви, або йшли урозтіч, як наполохана звірина.

Решта подавалася вправо. Але звідтам летіли на них недобитки тих райтарів, що мали обійти пасіку від ставу. За ними гналося чотирьох сотниченків і стільки ж поповичів, здорових, як вилушки, і челядь сотника Імжицького, і хуторянська молодь. Зчинилася різня, котрої вже й Мручкові було забагато.

— Піддавайтесь, хамули царські, а то воздуха дорешти затроювати не хочу вашим зінським падлом!

Декілька піддалось, їм відібрано зброю і пов'язано руки верівками. Багато полягло в рукопашному бою, інші спаслися бігством.

За тими гукав Мручко.

— А скажіть своєму цареві, щоби він удруге не смів обиджати чесних козаків, висилаючи до бою з ними таких лопуцьків необчімханих, як ви!

Та москалям вже, мабуть, жидівські діти були немилі, — втікали, аж курилося за ними.

Мручко оглядав боевище. Сопів, але вже не сердився. Мовчки ходив поміж трупами, що лежали, як снопи на скошеній ниві, і кивав головою. Зітхав.

— Тільки людей намордували і коней збавили так багато. Щоправда, худі вони, як жидівські собаки, але коні добрі, породисті, жаль худобини. Та й люди, хоч і москалі, а все ж таки люди, все-таки і в них якась там душа теліпається. Може, й між ними котрий був чоловік не найгірший, може, стару матір лишив, дівчину або жінку з дрібними дітьми. Роздивіться добре, козаки, чи не дише ще котрий, щоб забрати його в омшаник та осмотрити, може, вилежиться. А тих, що певно померли, стягнути на купу та викопати яму й поховати. Хай знають, що від християнської руки погинули!

І хоч як важко було копати глибоко заморожену землю, вирито широку яму, покладано мерців, і Мручко перший кинув на них три заступи чорної української

землі, перше на своїх, а тоді й на московських. Кидаючи на своїх, казав:

— За тую землю ви погинули. Нехай же вона вам легкою буде!

А кидаючи на москалів, приговорював:

— По землю нашу післав вас цар, ви сповнили його приказ, спить же у ній спокійно.

Козаки вінком обступили могилу і мовчки прощалися з товаришами і з ворогами. Нині вам, а завтра нам, може, те саме буде.

Ніхто не промовив зайвого, зневажливого слова. Ангел смерті повіяв на них своїм студеним крилом.

Мручко над могилою пригнув коліно, може, згадував своїх погинулих синів, може, гадкою забігав в майбутнє, досить, що відмінився всеціло. Споважнів і посумнів, ніби жартів ніколи й не знав. Знімаючи очі на небо, на котрім сонце вже стояло високо, говорив, ніби прочитував з книжки:

— Не гнівайся на нас, Боже око, що ми зневажили тебе отсим каїнським ділом. Та Бог найкраще знає, що не з нашої вини воно сталося. Боронили ми землі й волі. Нехай же кров неповинна спаде на того, що наважився відібрати в нас одно і друге.

Сонце ясним оком глянуло на світ і озарило ще одну нову, високу могилу, котрих на Україні так дуже, дуже багато.

VII

Мручко не засидівся в пасіці. Хоч меду було ще вдовіль, поминків не справляв. Раз, що гетьман язика дожидався, а друге, що треба було поспішатися до Гірок, заки московські недобитки добіжать до свого табору та про все розкажуть. Отож, як тільки звечорило. Мручко пустився в похід.

Вертали не тою дорогою, що прийшли, а за лісом перейшли річку по льоду і трималися другого берега. Вертало знову чотири десятки, бо хоч декілька тяжко ранених потайником перенесено в хутір, то на їх місце поступило до Мручка двох сотниченків Імжицьких і двох поповичів, здорових, як вилушки, а за ними ще й деякі з табунщиків Імжицького та трьох хуторянських парубків. Все народ годящий, жвавий, за котрий не погнівається гетьман. Вони вже здавна рвалися то на Січ, то до сотень, та батьки не пускали, бо ще не опірилися гаразд. Але відбувши хрестини під Мручком, втікли і без батьківського благословення.

Осавул Сидір їхав мовчки біля сотника.

— А де ж твій товариш подівся? — питався той. — Бачиш, радив я тобі, щоб до другого разу підіждати.

— Не хотіла послухати мене.

— Розставатися з тобою не хотіла. Так ти не сумуй. В Імжицького кривди їй не зроблять. Це якась не лиш гарна, але й відважна дівчина, амазонка. Не даром кажуть, що на нашій землі колись оці амазонки воювали. Може, і в твоїй Одарці душа котроїсь із них сидить.

Осавул не відповів нічого, лиш чув, що світ йому затьмарився, було зимно й темно.

Як доїздили до Гірок, Мручко висунувся вперед, спинив свій відділ і промовив коротко:

— Спасибі, товаридші, що не посоромили себе й мене. І ворогові дали прочухана, і гетьманові языка ведемо, і не одного. Отак, гадаю, коли б ми свого рейментаря слухали, то й не посоромили би своєї слави козацької, молодецької.

Пускав дим з файки, як з димаря, важко зітхаючи, не від утоми, як більше від сумних гадок, що нічним туманом вповивали його сиву голову

Сотник Мручко привіз гетьманові языка більше, ніж було треба, щоб довідатися, що Батурин у великій опресії і що батуринці, як спасення, ждуть приходу Мазепи і шведів. З тої сутички, яку мав сотник з відділом московських ратників, неважко було догадатися, що цар має під своєю рукою доволі великі потуги, коли, крім того, що облягає Батурин, може під'їздити союзню, шведсько-козацьку армію. Не маючи певності, куди вона піде, не хоче теряти з нею зв'язків, навпаки, його відділи підскакують до союзників, як собаки до травленої звірюки, безпокоять, бентежать, нервують. Мазепині козаки, чуючи неугавний гук гармат, гадали собі: чи не мій то город, чи не мою слободу обстрілює Москва? Цілу ніч виднокруг палав кривавою луною, а з шумі і в скиглінню вітру легко було дочутися зойків і ридання безжалісно мордованих людей. Жорстокість царя відома була цілому світові, тож і не диво, що Мазепині люди важко страдали, дрижачи о долю своїх залишених родин.

Більше всіх страдав гетьман, відчуваючи на собі відповідальність за судьбу країни. Царя він знав краще, ніж хто-небудь інший. Не раз балакав з ним, чув його погляди на світ і на життя, знав, що він не лиш чужого, але й сина рідного не пощадить, коли цей стане на дорозі до здійснення його великодержавних планів. Що для Петра життя чоловіка? Що для його сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл стерти з лиця землі?! Якщо не встоїться Батурин, то незavidна його доля. Меншиков не пощадить нікого, покористується нагодою, щоб дібратися Мазепі до печінок. Меншиков — не лев і не тигр, а дикий кровожадний кіт, що в муках своєї жертви відчуває якусь окрему розкіш.

І гетьман гірше всього дрижав о долю Батурина. Це його президія, там найвірніші його люди, там залишилася Мотря. Вона, певно, не сидить з заложеними руками. Коли б живою попалася Меншикову в лабеті — Боже, не допусти до того!.. І гетьман, як лев по клітці, ходив по одній із саль свого замку в Гірках.

Бахмач, Батурин, а тепер тії Гірки! А в майбутньому що? Пригадалося минуле Різдво. А яке ж буде сьогорічне? Пригадався Бахмач, вертеп, царська корона, що покотилася від коси смерті йому до стіп, "*Certum, quia absurdum*" [53], і гетьман усміхнувся гірко. Чиясь корона покотиться, мабуть, але чия?

І пригадалася Мотря... "Мотре, сонце моє!" — "Пане мій!" Як же воно далеке і як далеке всьо, що так близько колись лежало на серці!

З віддалі бачив усіх іншими, ніж зблизька. І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру рад був притулити до грудей за тисячі тих доньок України, що тепер страдали... *Non est ad astra mollis a terns via!* [54] Дай, Боже, сили, вихилити цю чашу до дна!.. *Ti ne cede malis, sed contra auden-tius ito!* [55]

Підемо на перебії! В огні залізо сталиться, у горю вдача народу.

Гетьман пішов до короля Карла. Чув, що їхня доля подібна до себе і що історія їх імена сплете навіки з собою, що вони оба довго-довго в своїх країнах остануть незрозумілими, загадочними, дивними, що їх не благословитимуть, а проклинатимуть цілі покоління, і щолиш колись, як століття минуть, роз'ясняться і близькими стануть їх фантастичні обличчя. Король нездужав, але з недугою крився. Вдавав, що відчуває себе сильнішим, ніж коли. Народ це "rudis indigestaque moles" [56] Хочеш вести його, не показуй справжнього обличчя. Комедію грай на theatrum 57 світа — "vult ludi mundus, ludatur" [58].

Король з напухлим від морозу лицем лежав одягнений на ліжку. Полинялий синій каптан з мосяжними гудзиками, високі чоботи, жмутки волосся біля висок, як крила, котрі йому спокійно всидіти не дають, несуть кудись, за Урал, до Євфрату, до Гангу, щоб лиш не тут, а все далше і далше!

Почувши, що гетьман прийшов, піднявся і вийшов назустріч, кланяючися і всміхаючися тією усмішкою, від котрої іноді мороз ішов по спині.

(Нема нічого сумнішого над трагічний сміх великої людини...)

— Ваша величність княжа...

— Ваша королівська милість... І стиснули собі долоні.

Балакали латинською мовою. Карло уважно будував речення, бо не мав часу вивчитись мови Ціцерона так, як умів її гетьман.

— Ваша милість недужі? Бентежу? Будь ласка, положіться. Після такого походу навіть Геракл почув би втому.

— Геракл — це міт [59], а ми реальні люди, нам і над утомою запанувати треба.

Вчинки вашої милості переходять межі реального.

— Це щолиш будучність покаже.

— Будучністю сильні люди правлять.

— Від найсильніших невідоме сильніше. І король прислонив очі рукою.

— Чи не зробив я похибки в синтаксі? — спитав, змінюючи голос. — Наскільки я латинську мову знаю, ні.

— Чоловік ніколи не є певний слова... Ані діла, — додав, подумавши хвилину.

— Хто ж тоді може бути певний, як не милість ваша? Король заперечив головою.

— Ні, ні. Я ще менше, ніж другі... У непевності весь чар життя. Бути певним — значить капітулювати перед самим собою. Життя — це гра, а в грі певності немає. Певний грач — шулер. Невже ж ми певні з вами, ваша милосте княжа, що поб'ємо Петра? Скажіть!

Гетьман подумав хвилину.

— Ні.

І сиві Карлові очі зустрілися з темними зіницями Мазепи. Сонце топило лід на шибках.

— Певні лиш ці трупи, що лишаються за нами, і ті зруйновані городи й села, а все інше — великий знак питання.

Певне горе людини, а втіха мимолетна.

— Так, — втіха мимолетна. Я її чую тоді, коли забуваю про себе, а забуваю я про себе, коли жену у бій, хоч би й один на сто... А скажіть, що ви чули, летячи степом на розгуканим коні.?

Питання було настільки несподіване й дивне, що гетьман тільки всміхнувся:

— Це було давно, дуже давно, воно вже до міфології належить.

— Як багато дечого другого, — додав король.

За стіною почувся голос скрипки.

— Мій Люксембург сарабанду грає, — пояснював король. — Може, ви не любите Баха? Прикажу перестати.

— Будь ласка, лишіть, хай грає! У мене є теж карлик, і йому так само все вільно

— Тільки нам і їм усе вільно. Правда?

— Так собі люди гадають.

— Люди не одно зле гадають. Нам дуже мало вільно, дуже мало! Наша руки спинює мороз, брак гроша, людська глупота і від усього сильніший припадок. Сліпий припадок, котрого ми й не бачимо. Невидимий ворог від усіх страшніший.

І король знов очі прикрив рукою.

Гетьман прийшов де нього з наміром побалакати про дальший похід. Хотів намовити Карла, щоб двигнув табір і сунувся вперед. Гетьманові земля під ногами горіла, тривожився о Батурин, але сказати того не смів. Аж король перший почав.

— Мені відома причина, якій завдячую ваш візит. Ви хочете, щоб я під Батурин ішов.

— Не перечу. Рад би. Це ж моя президія

— Спішітесь Вашому престольному городові на відбій.

— Гадаю, що ваша милість не менше спішилася б, коли б їхню столицю обложили вороги.

— Не знаю. Можливо, наскільки воно не псувало бій загального плану війни. Що ж до Батурина, то я боюсь, що не поспіємо в час, — сказав немов несміливо король.

— Батурин укріплений гарно.

— Золотим ключем і найсильніші брами відчиняють. Гетьман зжахнувся.

— *Urinam falsus vates sim* [60], — додав король, щоб заспокоїти свого гостя.

Та не заспокоїв. З дотеперішніх розмов гетьман упевнився, що цей фантастичний лицар умів дивитися тверезо й передбачував не одно... Золотий ключ? Невже ж пізнав гетьманових старшин?

Це заболіло Мазепу. Карло зрозумів цей біль.

— Спродажні люди, — казав, — були і бувають скрізь. Це хвороба, котру вилічити важко. Я лікую своїх від сімнадцятого року життя і не можу Але підемо, підемо, ваша милосте, на Батурин, бо нема нічого гіршого, як стояти на місці. Цар Петро теж великий охотник до ходу.

— Кажуть.

— А якої ви гадки про нього?

— Страшний.

— За те його і назвуть колись великим. Важко благому доскочити того високого титулу.

— Неможливо.

— А який він вожд?

— Вашій королівській милості не рівня.

— І я так гадаю. Але в краю, до котрого я увігнався, побіджує звичайно припадок. І це найсумніше з усього. Це той невидимий ворог, котрому підемо назустріч.

— І якщо побідить мене колись який полководець, так це буде він, непередбачений припадок, як стихія, як фатум, мойра, щось таке.

І король знову всміхнувся усміхом, від котрого мороз ішов поза шкіру.

— А тепер... — і подзвонив.

На порозі появився дежурний офіцер.

— Прошу сказати Гультманові, щоб накрив стіл на дві особи.

Офіцер вийшов.

— Ваша милість не відмовляться бути моїм гостем? Я маломовний, але нині балакав більше, ніж звичайно. Може, і яке зайве слово сказав, так тоді — простіть!.. Назустріч випадкові ідемо...

Коли сідали за стіл, гетьман побачив, що з кишені короля Карла XII торчав окраєць книжки, невеличкої, грубої, з визолоченими берегами, молитвослов.

VIII

— Бачилися, ваша милість, з королем Карлом? Як же там він?

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

— Кажуть, що нездужає. Між шведами з того приводу всякі слухи ходять. Деякі вже й додому збираються.

— Того я найменше боюся. Король Карло не з таких, які з дороги завертають. Його дорога безконечна. Це людина велика, хоч і дивна.

— Про нього дійсно розказують дива.

— Приміром?

— Кажуть, що куля його не береться.

— Про всіх великих вождів таке казали.

— Вважають його несамопитим.

— Бо він не такий, як другі, — герой.

— Доповідають, немов то з кривавими руками вродився.

— Я при його вродинах не був.

— Жінок не любить.

— Лучаються і такі на світі.

— Мовчаливий дуже, за обідом сидів, як на морозі сич.

— А ти б, Андрію, хотів, щоб король, як воробець цвірінькав.

— Ні. Але все-таки міг би промовити слово, бодай про людське око. А то від нього скорше золотих дістанеш, ніж одного слова діб'єшся.

— Для мене він не був на слова скупий. Розбалакався навіть.

— І добалакалися до чогось?

— Авжеж. Завтра виступаємо з Гірок. Войнаровський скривився.

— Завтра?

— А ти ж хотів коли? Нам то у Гірках гаразд, але як їм у Батурині?

— Батурин вірний вашій милості.

— Котрий же тоді город вірний буде, як не Батурин! Та не забуваймо, Андрію, хто його облягає. Меншиков і Шереметьєв. Це ж хитреці! З того боку Чечель і Кенігзен їм не рівня. Це хоробрі вояки, а тамті вихованці царські. О долю Батурина боюся.

— Він ще не впав.

— Це я й без тебе знаю, бо коли впав би, то москалі не відмовили би собі радості, щоби нас сповістити. Можна подумати, як погано вплинула би така вість на настрої нашого війська. Батурин ще держиться, так, але... — і гетьман зітхнув турботно. — Твердиня, як скриня, коваль замкне, а слюсар відчинить. Нема такої твердині, щоб ворог до неї підступом і зрадою не ввійшов.

— У Батурині зрадників немає.

— Зрада, як гадина, під камінням кублиться. Знічев'я підповзне до тебе і вжалить. Один зрадник сто тисяч вірних знівечить.

Замовкли. Під вікнами королівський блазень грав на скрипці сарабанду. Гетьман слухав хвилину.

— Щасливий. Має свою пісеньку і грає її на всілякі лади.

А подумавши, додав:

— Кождий з нас свою пісеньку має... Сарабанда... Король Карло тільки припадку боїться, а я — припадку і зради. Цеї останньої більше, ніж чого. Коли то ми, Андрію, перестанемо боятися зради?

Войнаровський не відповів нічого. Гетьман накрив чоло рукою. Мабуть, пригадав собі всі ті історичні моменти, коли зрада нівечила щонайкращі наші почини. З тих гадок вирвав його Чуйкевич. Прибіг з наглою вісткою, що в таборі тривога.

— З якого приводу? — спитав гетьман.

— Ще не просліджено.

— А все ж таки...

— Багато шведів приходить до нашого табору.

— Шведи не бунтарі.

— Але знеможеш сильно, — обносилися і знебулися, відморожені руки й ноги, уші й носи їм відлітають.

— На війні і голови летять.

— Шведські вояки страшать наших козаків, що король Карло неможливого від своїх людей у походах вимагає.

— Для доброго вояка нічого неможливого нема.

— Наших москалі бунтують.

— Де вони?

- До вартових підходять,
- Не допускати. Стрілять!
- Попів та черців підсиляють, а як же до духовних осіб стріляти?

Гетьман згіржливо всміхнувся:

— Мабуть, замало церков побудував Мазепа і не щедрою рукою гроші на монастирі сипав. А може, царський страх від господнього сильніший.

Піднявся з фотелю і махнув рукою.

- Подати мені сивого коня. Поїдемо в табір!
- А охорона? — спитав Чуйкевич.
- Сотник Мручко з своїм відділом поїде. Він учора гарно списався.

Чуйкевич вискочив з двора, щоб сповнити приказ.

Гетьман повалився назад у фотель.

Королівський блазень все ще ходив попід вікна, виграваючи свою сарабанду. Звуки, як шпильки, вискакували зі скрипки і замерзали в повітрі. Останній проскрипів фальшиво.

Гетьман скривився.

— Скрізь фальш. Багато фальшу на світі... Бунтуються. Чого ж то їм заманулося? Втікати? А невже ж я їх тримаю? Хай ідуть до царя, до Саса, до самого чорта. Я біля Карла остану до кінця.

— Останемо, — доповів глухо Войнаровський.

— Гадаєш, вони того непевного кінця бояться? Куди там! Знаю я своїх людей. Козак в бою, ні смерті не жахається, а бунтується тому, бо бунт — це їх *aitera natura* [61]. Степовий народ, а степ безнастанно шумить і хвилює. Степ — це не задумані фйорди. Боюсь, що нелегко буде звести їх нам до купи.

— Це вже й тепер видно.

— А чим далше в ліс, тим більше дерев. Як прийдеться харчі й підводи вибирати, то щолиш тоді зашумить наш народ. Цареві давав, а нам не схоче, бо не бачить, де чужий, а де свій. Двадцять літ я на свічнику стояв, а люди все-таки мене не знають. Але присилую я їх знати, — о, присилую! Раз воно статися мусить.

Бахову сарабанду заглушив голос трубки.

Гетьман схопився. Небіж поміг йому вдягнутись в теплу лисячу шубу з великим соболевим ковніром, подав шапку з червоним верхом. Гетьман вийшов на ґанок, збіг по кам'яних сходах і допав свого улюбленого коня.

Над ним замаяв зачагв букчук з золотою короною, заграла сурма, і невеличкий відділ спустився з Гірок на північ, де на полях між двома селами стояв козацький, нашвидку складений табір.

IX

Дорога була недалеко. Не цілої півгодини їзди. Сурмач з двома козаками поскакав уперед. Трубною давав знак, щоб прохожі і проїжджі вступалися з дороги. Гетьман поспішав. В його душі кипіло. Бачив важкий історичний момент, на який зважився, витративши на підготовлення так багато часу й праці, і отеє тепер із-за безнастанної

коверзи, із-за тієї шарпанини, до якої привикли люди, всьо рвалося, псувалося, розліталось, як цей диявольський віз, котрого колеса кожде в інший бік вертиться. Злість підступала до серця. Зчинити наглий суд, винних покарати на горло, — страхом, якщо не можна добротою приневолити людей, щоб послухали приказу моменту. Моменту, не його! Але чим ближче під'їздив до табору, тим менше тієї злості лишалося у серці, і гетьман не перший і не останній раз у життю нарікав на свою благість. Не вмів бути жорстоким, як Петро, а навіть, як іноді король Карло вмів бути жорстоким.

Гетьман здалеку вдивлявся у табір, обставлений на козацький лад возами і саньми, що пов'язані були з собою дишлями, ланцями і всякого роду мотуззям. Над возами порозпинано полотна і шкури, щоб захиститися від вітру, який віяв з півночі. За трьома обручами отсих возів та саней, як купи кертвиння, торчали на майдані землянки. Між землянками горіли огнища, а кругом них стояли і лежали козаки, пили, реготалися, грали в кості. До табору підходили шведи, цікаві побачити зблизька своїх союзників. Шведів не важко було пізнати по синіх каптанах з червоними відлогами і по блискучих гудзиках та шкурятяних штанах. Вбрання це було сильно припинене, але вони все-таки, незважаючи на всю свою вбогість, тримали себе гордо. Між ними і козаками вив'язувалася обмінна торгівля. Одні других не розуміли. Говорили пальцями, рухами, очима. Козаки своїм звичаєм насміхалися з чужинців, які людської мови не вміли... "Говори до нього, коли він швед", — казали. Здалеку нічого тривожного не помічалось. Козаки, побачивши гетьмана, розступалися і здоровили його. Деякі шапками підкидали вгору і вигукували: "Слава!" Як звичайно. Щоприклад посередині табору, кругом якоїсь повітки, перенесеної сюди з недалекого села, над якою на високій жердці маяла біла плахта, панував незвичайний рух. Кількох промовців вигукувало щось до товпи, товпа хвилювалася і ревіла, як море.

— Додолу з ним!

— Матері його ковінька!

— Один дурний писав, а другий дурень читає. Досить воловодили нами. Гетьте, чортові сини! Не цікаві вашого слова.

— Гетьман — кебетний чоловік.

— Кебетний і квапливий, але до шведа.

— І до спідниць.

— Ласохлист!

Здалеку годі було доступатися, у чому річ. З поодиноких слів, що їх заносив вітер від тієї повітки, виходило, що про гетьмана мова. Мабуть, одні обстоювали за ним, а другі обвинувачували його, що козаків до Лютра запровадив.

Раз одні брали верх, то знову другі, залежно від успіху промовців. Як котрому повелось щось дотепного повісти, так слухачі ставали по його боці; зате бесідника, що їх не вдоволів, силоміць стягали з колодки і подавали собі з рук до рук, незважаючи на те, чи старий він був, чи молодик, старшина, чи звичайний козак. Табір перетворився у вічевий майдан. Настрої з кожною хвилиною мінялися.

— Курзу — верзу, москаля везу! — гукав якийсь підстаркуватий козак до промовця,

що обстоював за гетьманом: — Ага — поведе тебе у карвасар, вір йому!

— Тобі вірити, правда? — відгризався промовець. — У тебе товсте пузо, та зате в голові пусто!

— А в тебе, як в опудала, пика і сам ти худий, як тика.

— Курополох ти, не козак.

— Курополох?! — і скочили до себе.

Обом товариші поспішали в підмогу. Лілася кров, літали жмутки волосся, товпа клекотіла, як на триніжку саган. Гетьманський сурмач сурмив, аж йому очі з лоба лізли. Та його ніби й не чули. Це вже не товпа була, а прямо ковбаня якась, повна безтямної злості і гнилої злоби, у якій дорешти пропадають останки здорової гадки.

Сотник Мручко не втерпів. Висунувся своїм степовим, худим конем уперед.

— Тю на ваші голови кострубаті, — гукнув. — Дейнеки окаянні! Рейментаря свого не бачите, сліпаки вам поза-ступало, чи що?! — і шаблею плазував направо й ліво. — Комишники нечумазніі, відьмаки. Богу противніі, горлаі мерзотніі, лизнями, як баби мазалками, махаєте, а до шаблі вас нема. Ну, чого дивишся на мене, як теля на мальовані ворота? Настрашуся такого лицаря, гадаєш? Та в тебе ще заїди молочні замість вуса, а ти вже до ради стаєш, як собака з-поза плота на свого гетьмана брешеш. Геть мені з дороги, бо черепи не ваші!

Не знати, чи перед тими словами, чи перед Мручковою шаблею товпа подалася, робилася вулиця настільки широка, що гетьман зі своїм відділом міг під'їхати у саме вогнище бунту.

— Дорогу ясновельможному, дорогу! — гукали підбадьорені Мручком гетьманські поїжджане.

Дехто подавався, другі тупцювали на місці, буцім-то їм годі поступитися в глоті.

Гетьманський відділ застрягав, як мухи в мазі. Гетьман повернув конем, сурмач засурмив, товпа захиталася і стала.

— Гетьман балакає, — почулося кругом. — Тихо там, спокій, мовчіть-бо! Гетьман балакає!

Гетьман з коня на чотири сторони світа поклонився.

— Панове товариство на чорну раду зійшлися? — почав голосом грімким, але спокійним. — А мене не сповістили, хоч я теж козак. Не годиться старих звичаїв нехтувати.

Козаки слухали, понуривши голови додолу. Не сміли глянути в очі, з котрих сипалися іскри.

— По звичаям предків наших у поході мусить бути лад. Не пора тоді на зборища і на наради, не пора на банкети і на бешкети. І поки я цею булавою правлю, безладдя не допущу.

Гетьманський голос набирив сили грому.

— Винувників нинішнього бешкету покараю. Невже ж ви хочете, щоб я дві шибениці возив з собою, одну для тих, що горівкою торгують, а другу, що заколот чинять? Хотів я поводитися з вами, як батько з дітьми, а ви приневолюєте мене бути

над вами суддею.

Ніхто не відізвався ні словом. Товпа більшала і — мовкла.

— Невже ж я вас насильно перевіз за Десну? Не обіцялися ви витривати при мені, добуваючи батьківщині нашій слави й волі? Як же вам не сором являтися перед шведом такими, як ви є, горляями, бешкетниками, п'яницями. Дивіться, вони із заморських країв прибули, роками цілими терплять горе й злидні походного життя і не бунтуються. А ви днів кілька, як зі своїх стоянок вийшли, і шумите. Погано ви собі починаєте, панове товариство, погано! Не тільки мою сиву голову зневажаєте, але й своє ім'я козацьке. Батьки ваші у гробах перевертаються, бачучи безтяменність вашу. Дальше так годі. Розрухи такої не стерплю. Я за вас перед Богом і перед майбутністю нашою рахунок здати мушу. Кажіть, чого вам треба, яку кривду терпите під регіментом моїм?

Гетьман озирнувся кругом. Побачив тільки море похилених голів, в шапках і без шапок.

— Труси, курополохи заячесердні! — гукнув. — Віч-на-віч зі мною стати боїтеся, а поза очі лихословите мене. За що? Що послухав слізного прохання батьків і братів ваших на повсякчасні ворожі утиски і проти того ворога в поле вас проваджу? Не покинув же я достатків своїх, не жертвую здоров'ям своїм і життям? Для кого ж я це роблю, як не для спільної нашої справи, кажіть.

Ніхто не важився відповідати, тільки вітер лопотів брудною плахтою на довгому дрючку.

— Отеє ваш прапор, без барви, так як і ви. Зняти мені ганчірку отсю, бо сором дивитися на таку нечисть!

Кількоро рук зірвало плахту з дрючка, дерли, розривали її на шматки.

— А тепер питаю вас востаннє, чи хочете оставатися зі мною, чи йти геть? Більше питати вас не стану, бо не на іграшки ми тут прийшли. Хто скорше вірить підшептам ворожим, ніж мені, хай забирається відсіль. За бешкетниками і за трусами гидкими плакати я не стану. Для України, безталанної, опущеної і зрадженої своїми невдячними синами, збережу останні мої сльози. Та не діждете ви того, щоб почули ридання моє. Скорше проклін пішлю за вами, проклін батька на голови безпутніх синів... Чого ж ви мовчите? Чом не поспішаєтесь до царської руки, яка вас ласками своїми обсипле, вимордувавши вперід батьків і сестер ваших? Виходіть, невдоволені регіментом моїм!

Гетьман ждав, дивився кругом, але не виступив ніхто.

— Так тоді залишаєтесь під булавою моєю?

— Залишаємося! — загуло кругом. — Залишаємося!

— А тепер знайте, що я не залишуся з вами, поки не виявлять себе ті, що заколот у мойому таборі чинять. Привідці розрухи мусять понести заслужену кару, і поки воно не станеться, табору з місця не двигну. Шведи завтра ранком виходять, а ми лишимся, дожидаючи суду Господнього.

Гетьман скінчив. Хвилина мовчанки, а тоді шум, як у лісі, коли на нього буря налетить.

— Признавайся, виходи, сякий-такий сину!

Штовхали, приставали до себе, тягалися, поки кількох не висунулося вперед.

Промова старого гетьмана ніколи не розминалася з своєю ціллю, а погроза, що шведи підуть, а козаки залишаться на загибель, на бій з собою і з москалями, навіть п'яних протверезила.

Винувники мовчки стояли перед білим гетьманським конем. Гетьман довго дивився на них.

— Лицарі! — промовив і похитав головою. — І чи не сором вам? Рішається доля країни, а ви знімаєте бешкет. Відпинайте шаблі, бо ви не гідні їх носити!

Мовчки сповнили приказ.

— Пістолі, якщо не пропили їх, віддайте теж!

І цей приказ сповнено без супротивлення.

— Під варту їх! Гадаєте, на паль вас посаджу, колесувати стану? Ні. Це я цареві оставлю. Він до того мистець. Ваша кара безоружно за табором іти і бездільно дивитися, як брати ваші будуть боротися за вас, поки совість ваша не відізветься і поки навколішках бламати мене не почнете, щоб зняти з вас той сором великий. Геть мені з очей!

Вартові відвели винувників у село, до замкової в'язниці. Гетьман махнув шапкою на чотири сторони світу. Вже рушив був поводами, аж пригадав собі тих п'яних, що їх стрічав у таборі

— На драбини з ними — і в село, щоб не замерзли на полі.

Нехай бачить сільський народ, як запиваються його оборонці— лицарі не меча, тільки чарки. А завтра, щоб ви це знали, п'яних я на санях везти прикажу, як мерців, на позорище своїм і шведам. Най бачать, з якою то армією мусить гетьман Мазепа добувати волю України. Сором на голови ваші!

Повернув конем і виїхав з табору.

Козаки спокійно розходилися по своїм полкам і сотням. Горіли вогнища. На землю спускалася ніч, зимна і темна, без місяця і зір.

Х

Мручко стиснув острогами свого коня і почвалав вперед. Їхав перед гетьманом на кид татарської стріли.

— Спішно нашому сотникові до Векли, — завважав, жартуючи, гетьман. — Тільки не засиджуйтеся там довго, панове, — додав, повертаючись до сотенних старшин, бо завтра виступаємо в похід. Векла Веклою, а війна війною. Двом богам годі служити.

Котрийсь, осмілений добротливістю гетьмана, радив, щоб Веклу разом з дівчатами з собою забрати. Такої доброї хазяйки і таких гарних дівчат жаль на чужі руки лишати.

— Годі, панове, — відповів гетьман. — З нами і так старшинського жіноцтва забагато. Король не любить жінок.

— Видно, на свою не наскочив.

— Мабуть, і королі не знають, що добре.

Жартували, не прочуваючи лиха. Хтось молодого сотенного осавула згадав.

— Ось тому вже й Векла немила, — казали.

— Чому ж бо то? — питався гетьман.

— Бо його дівчину, тую вихрестку, що в Векли жила, вчора в Імжицького пасіці москалі поранили.

— А звідки ж вона там узялася? — питався гетьман.

І йому розказали цілу пригоду.

Покликав осавула до свого боку.

— Заманулося тобі, козаче, кохання в час війни? — промовив ласкаво, ніби рукою по серці погладив.

— Не шукав, ваша милосте, саме прийшло.

— Воно, звичайно, некликане приходить, і хоч женеш, не йде. Так ти в розпуку не вдавайся. Суджене — не розгуджене.

Балакали, не прочуваючи лиха. Аж тут Мручка ніби оси вжалили. Став у стременах, глянув наперед себе, а тоді коня острогами попер і зник у вечірній темряві. За хвилину вернув збентежений до гетьмана.

— Милосте ваша, сідайте на мого коня! — просив, ніби приказував. Гетьман здивовано глянув на нього. — Благаю милість вашу! — наглив Мручко. — Негайно!

Гетьман подумав хвилину:

— За вчорашню твою послугу послухаю тебе, — відповів, пересідаючи на сотникового карого, невеличкого, але дуже шпаркого коня.

Сотник на гетьманового сивого скочив.

— Бунчук наді мною! — гукнув. — Осаул біля мене. Половина козаків за мною, друга половина з ясновельможним у ярк, а з ярку ліворуч у Гірки пробирайся! Спішись!

Ніхто не питався, як і чому. Не було часу на такі питання. Всякий вірив, що старий сотник гаразд діло обдумав, і нікому навіть на гадку не прийшло, яким це чином він гетьманським конвоєм нараз став заправляти.

Білий гетьманський кінь поскакав зі своїм новим їздцем, над котрим маяв бунчук з золотою короною. Гетьман на Мручковім повернув у ярк.

Та ще він і сто кроків не в'їхав, як на шляху, котрим почвалав Мручко, почулася пальба.

Щолиш тепер зрозумів гетьман, у чому діло.

Сотник, щоб ратувати його, себе наразив на згубу. Москалі, побачивши з засідки білого коня під гетьманським бунчуком, візьмуть сотника за Мазепу і цілою силою кинуться на нього, а гетьманові хіба з бічною сторожею зустрінутися прийдеться.

Гетьманові на тую гадку так якось дивно зробилося на душі, так ніби жалісно й любо, що він і про нинішню ребелію в таборі забув. От є ще й між козаками такі, що ради загального добра життя своє повсякчасно в жертву принести готові.

І хто ж це такий? Звичайний собі сотник, яких сотки. Сміховитий балакун, старий весельчак, а гляди, до чого він спосібний!

Та якраз тому не хотілося гетьманові прийняти Мручкової жертви безвідплатно, не хотілося такого хороброго козака лишати на поталу судьби.

— За мною! — гукнув, торкаючи острогами коня. Півсотні козаків пустилося за ним, збиваючи на полях снігову куряву, що ніби велетенський вуж покотилася навпрошки до шляху, в напрямі, де лунали стріли. Здалеку чути було щораз то сильнішу пальбу і щораз голосніші крики. Людські голоси мішалися з іржанням коней, з виском і стенами. Ще хвилина, і весь той боевий гук приник перед могутнім голосом Мручка.

— Лаполизники антихристові, — гукав, — мамули гемонськії, навчу я вас на почот гетьманський нападати, харцизяки кровопийні! Ясновельможного захотіли, а чортової матері не ласкав

Кулі перестали свистати, мабуть, до рукопашного бою прийшло,

Тут козаки були митцями, а Мручко перший з усіх. Він одним махом шаблюки голову воліві стинав, а втомивши праву, до лівої руки шаблю так мітко перекидав, що годі було й помітити ту штуку. Куля і найхоробрішого влучить і трупом покладе, тому-то козаки краще почували себе в бою на біле оружжя.

Гетьман довіряв старому козакові, а все ж таки спішив йому в підмогу. Мручковий кінь черевом снігу доторкався, — птахом летів.

Хоч вітер сипав їздцям снігом в очі, ніби їх спинити хотів, гетьман добре тримав дорогу. Вискочив на шлях якраз кроків, може, сто за москалями, щоби їх ухопити в два огні. Москалі всеціло зайняті були боротьбою з Мручком і його козаками. Ні раз не сумнівалися, що гетьман буде їх, бо хоч як він хоробро бився і як лаявся сердито, а все ж таки перевага за ними. Та ще яка! Не один з царських рай-тарів усміхався вже до тієї нагороди, якою помилує їх цар, коли приведуть йому "гетьмана ізмінника", бо нікому з них навіть на гадку не прийшло, що не з Мазепою, а тільки з одним із його численних сотників мають діло. А щоб гетьман у цю хвилину заходив їм на зади, цього вже таки ніхто передбачити не міг би.

А воно так і сталося.

Як буря, налетів на москву гетьманський відділ. Розгін, з яким козаки вдарили на ворога, нечайність удару і його свіжа сила захитали райтарами царя. Стратили голову, і відлетіла від них охота до дальшої борні. "Мазепа — чарівник. Мазепа — характерник! Його куля не береться", — от що кожному приходило тоді на гадку. "Хто в Бога вірує, спасайся!" — радив їм внутрішній голос, і вони хотіли послухати його. Вихоплювалися з кліщів, вискакували з бойового каре, як вовки із западні, і тікали в поле. Козаки доганяли їх, як не кіньми, так кулями з пістолів і з рушниць. Мручко з одного, а гетьман з другого боку залізними обручами стискали московський під'їзд, рубали й нівечили його до останка. Коні з кіньми кусалися, люди людей стягали з сідел, давили, стискали, торощили кості.

— Козолупи, шкуродери, харцизяки! — скаженів Мручко.

— Стерва ваші на локшину посічу собакам на байрам. Ясновельможного заманулося вам. Як я тебе прошиплю, то тобі ясно зробиться в очах!

Москалі відповідали прокльонами, зойками, передсмертним харчінням. Коні, позбавлені їздців, порубані, криваві, вихоплювалися з глоти й летіли навмання по білих

полях, як видива страхітного сну. Несамовите, жахливе іржання відбивалося далекою луною, збільшаючи грозу бойової картини.

Недобитки слізно благали пощади. Мручко боявся підступу і не щадив нікого, навіть себе. Весь був облитий потом. Сорочка прилипла до тіла і до ран. Очі запливали кров'ю. Шаблею, як пером по папері, по спинах і по карках ворожих писав, смертельні присуди підписував. Аж не стрічаючи відпору, гукнув:

— Шабаш! Хто жити хоче, з коня злази і фузію складай! Два рази не потребував казати.

Обеззброєним в'язали руки, коней за вуздечки зчіплювали докупі і відділ двигнувся вперед.

Побачивши гетьмана, Мручко пополотнів.

— Милосте ваша, а це ж що?! — крикнув не своїм голосом.

— Те, що бачиш, — відповів гетьман, — і те, що мусіло бути, — і стиснув сотника за руку.

— Спасибі тобі, старий друже, — прошепотів, зазираючи йому в очі. Більше слів підібрати не міг, бо зворушений був сильно і спрацьований несподіваним боєм.

І Мручко хвилювався.

— Як можна було свою достойну особу виставляти таку небезпеку?

— Авжеж можна, щоб гетьман був менше хоробрий від сотника свогого?

— Сотників, як собак, а ваша милість один і другого не буде, — відповів Мручко. — І коли б так яка глупа куля або московська шабля... і що тоді? Боже ти мій! — аж за голову взявся.

— Заспокойся, пане сотнику. Мазепи куля не візьметься, — відповів самовпевнено гетьман. Хвилину їхали мовчки. Нараз Мазепа спинив свого коня: — Старі ми вояки, а іноді щось таке робимо, мов молодики.

— Що ж такого?

— Між табором і моєю квартирою не завели ми зв'язків. Учиться чоловік не до старості, а до гробової дошки. Треба нам більше оберігатися від ворогів.

— Дійсно, стереженого Бог стереже. Нараз Мручко пригадав собі щось.

— А де ж мій осавул? — гукнув.

— Де сотенний осавул? — залунало кругом. Сотенного осавула не було.

Мручко десяток людей на боєвище післав шукати. Раненого чи мертвого щоб доставили.

Вернули з нічим.

— Значиться, пропав козак. А гарний був і вірний. Учора я дівчину його лишив, а нині його позбувся. Безталанні якісь!

Зняв шапку і перехрестився.

— Якщо погиб, най з Богом спочиває. Та не забудь, що він голову поклав за гетьмана. Коли ж вороги живим забрали, хай його Мати Божа своїм покровом обтулить, а нам, дай Боже, щоб ми його відбили. Досвіта, заки рушимо в дорогу, трупів похоронити треба.

— Треба, — притакнув гетьман, дивуючись, як нараз відмінився Мручко.

— Але ж ти, сотнику, здорово лаєшся, — пригадав собі.

— Легше рукам, як губа не дармує, — відповів сотник, торкаючи гетьманського коня.

Над Гірками стояла заграва. Чути було гук зі шведського табору.

— У Веклиній хаті світиться, — сказав сотник і підкрутив вуса.

— Векла на тебе з вечерею жде.

— Гадають, ваша милість, що я до юбок такий-то скорий? Було колись. До товариства тягне мене тепер, не до жінок... Але чи не пора, милосте ваша, обмінятись нам кіньми. Досить мені гетьмана вдавати, — і хотів злазити, але гетьман здержав його за руку.

— Не поспішайся. Ще час!

— Як же так? В'їжджаємо в село.

— Не шкодить. Такий сотник, як Мручко, і гетьманського сідла достоєн. Мручко не зрозумів.

— Як же це воно?

— А так, що мій кінь лишиться за тобою, на спомин нинішньої пригоди.

— Ваша милість жартують собі з мене. Я — і гетьманський кінь? Та ж він сміявбися з мене.

— Якщо мій сивий не дурень, то сміятися не буде. Заміна нечесті йому не зробить. Бери його разом зі зброєю, і хай він тебе щасливо занесе крізь боевища до твоєї хати.

Сотник припав до гетьманської руки.

XI

День 10 листопада ліниво піднімався зі сну. Нерадо й неквапно скидав з себе покривало молочної імли. Мокре, зимне, як ховзка студена слизь, пхалося в чоботи, вдиралося за пазуху, залазило в душу.

Людам з ротів, а коням зі шкіри бухала пара, як дими. І люди, й коні нерадо кидали свої стоянки в Гірках і кругом їх. Радніше перезимували би тут, бо зима заповідалася не яка-будь. Цибуля і часник сиділи цього літа дуже глибоко в землі, що було ознакою великих морозів. Волос на худобі був густіший і довший, як звичайно, ніби звірина задалегідь вбиралася тепліше.

Птахи кружляли близь людських осель, а вовки навіть у днину підходили під самі села. Старі козаки, що з природи вміли читати, як із великої книги життя, заповідали такі морози, яких ще світ не бачив. Радили не пускатися в похід, лиш обкублитися в таборі та обзапастись харчами й дровами, бо люта зима від найзавзятішого ворога грізніша. Те ж саме казали і знахарі та ворожбити, що, ніби гайвороння, снувалися за військом. І як гайвороння не відженеш пугою, бо воно злопотить крилами, закричає, а за хвилю знову на вози паде, так і з тими знахарями й ворожками годі було дійти до ладу. Даром полковники приказували козакам гнати їх від себе. Вони, як тільки військо розтаборилося, хоч би й на короткий постій, з'являлися біля вогнищ, ніби сонні привиди, і, непрошені, починали свої диявольські куншти. А найгірше, що всі чомусьто

дуже таємно й незрозуміле висловлювалися, ніби цілої правди сказати не хотіли. Чи з води, з вугля, із зерен, з карт або з рук ворожили, вшивали нараз своє віщування і, загулюючи очі або знімаючи їх на мутне, замрачене небо, шептали: "Боже, змилює над нами!"

Козаки були невиспані, бо вночі з 9 на 10 мало хто й клався. Одно, що лаштувалися в похід, а друге, що ворожбам ось тим не було кінця. Деякі сотники, вертаючи від Векли з прощання, заходили до своїх сотень і проганяли прислужників чорта, грозючи, що гетьман велить їх палити на кострах, як відьом і відьмаків. Але й це небагато на що здалося, хіба що кількох царських шпигів, поперебраних за старців, розобличили і покарали на місці. Але це ще гірше настроювало табір, ще грізніше і непевніше робилося в ньому. Козаки почували себе, ніби гілляки, відрубані від рідного пня, і ніби п'яте колесо в тому возі, на якому сидів король Карло. Це й бентежило Мазепиних людей, що не знали вони, куди їх гетьман провадить, розуміючи тільки те, що не до царя, а проти нього.

Всі прикмети вказували на те, що знову переходитимуть Десну, а такі переходи вважали вони недоладними, бо коли раз переправилися, то чого ж тоді вертати?

Нікому й на гадку не приходило, що воякові треба слухати приказів свого вождя, хоч шведські вояки давали нашим чудовий примір такого послуху.

Аж ранком дня 10 листопада заграли сурми, вдарили тулумбаси, сотенні старшини вискочили із своїх кватир лаштувати свої сотні, а тоді й полкове начальство стало сотні порядкувати в полки й готувати в похід.

Цілі Гірки й дооколичні села вилягли із своїх хат, діти вилазили на плоти, як воробці, жінки підпирали собою ворота і хитали головами:

- Куди ж ви, соколи наші, відлітаєте від нас?
- У вирій, матусю, у вирій.
- Та чого ж ви так забарилися з тим відлетом аж до зими?
- Бо жаль було розставатися з вами.
- Ой, жалю ж ти наш! На кого ж ви нас, сиріт безталанних, оставляєте?
- На ласку Божу, матусю, на провидіння його...

І скрипіли ворота, ніби й вони плакали за козаками. А старі діди з люльками в ротах, обтулюючися кожухами, підкручували сивий вус.

— Не так-то ми виступали колись. Де-де-де! За Виговським під Конотопи народ лавою пер, а що за старого Хмеля — Боже ти мій!

- Та що ви, батьку, теперішні часи до колишніх рівняєте — де-де-де!
- Правда...

І мовкли, сумно дивуючися, як то мало тепер війська біля гетьмана остало. Гей, коли б так півкопи літ з їх похилених плечей зняти!.. Коли б так!

А дівчата, ті вже за слізьми й світа Божого не бачили. Коротко зналися, а прощаються, може, навіки. Підуть свої, а нахлинуть вороги. Свій як не заплаче, так хоч і скривиться, а чужому твої сльози — рівно що глухому музика.

- Та чого ти, дівко, ревеш, — приговорював козак до своєї. — Сорока з плота, а

десять на пліт. На вас все охотники знайдуться.

— Але які?.. Я московських зателепів не хочу... — і ридала, як за покійником.

Якийсь не старий ще, але вже товстелезний козарлюга у вітром підшитій свитині майталасився на сухоребру шкапину і підспівував скрипливим голосом:

Коли б не та горілиця,
Не тая сивуха,
Не позбувся б я так скоро
Свогого кожуха!

— Потерпи, літо за плечима, — потішав його товариш.

— Прийде літо, буде розмаїте, — відповідав той. А Мручко на свою сотню гукав невпинно:

— Поспивалися, як белі, позгривалися, як турецькі святі, і воюй же тут з такою армією! А пси б вам марша грали, скотарі перекопські, грубники саратські, аргатами черкеські, суньтеся уже раз в тії кульбаки, бо терпцю чесному козакові не стає дивитися на таких мамулів!

Сурми грали чимраз зичніше: "В похід! У похід!"

Зажурилась Україна, що нігде прожити.

Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти.

Гей, що малих витоптала, старих порубала,

Та ще наша Україна вовік не пропала.

Та ще наша Україна не пропаде й нині,

Хоч її пошматували на дві половині.

А що одна половина москалям кориться,

А що друга, ніби чайка, над дітками в'ється.

Повій, вітре, повій, буйний, з великого луку

Москалеві на погибіль, а нам на потугу...

Гей!

Сумним гомоном відбивалася пісня Мручкової сотні від білих стін гірецьких загород.

Та ще одна сотня не проспівала своєї, як друга починала веселої:

Ой їхав, їхав, їхав,

Чом до мене не заїхав;

В мене сіни, в мене хата,

В мене курка пелехата.

Перед хатою калюжа,

Бо робити я недужа;

Якби скрипки і цимбали,

То б то ніжки поскакали...

Ой!

Перед господою Векли стояли дві дівчини, гарні, як мальовані. Сама Векла крізь вікно визирала, чорнобрива, повновида, але не всміхнена, а сумовита. Побачивши

знайомих сотників, вискочила на ворота з розструханом старого меду, дівчата принесли чарки, сповняли їх огнистим питвом і знайомим на коня підносили:

— На потугу вам, панове! — кликала Векла. — Щоб рука в бою не обімліла.

— Спасибі. Оставайтесь з Богом, не поминайте злом! Нараз одна з дівчат захиталася, замахала руками, як крилами підстрелена птаха, пустила чарку і повалилася поміть головою на поріг.

Векла кинулася до неї, — сотники наздоганяли своїх сотень.

На вигоні козацькі полки задержалися. Наближалися шведи, котрих треба було пустити наперед — вони ж гості!

Здалеку чути було ритмічний стук підков і глухий тупіт чобіт, далекий гуркіт коліс і скрип повозів по всовганім снігу.

Все те зливалося у многозвучний шум і галасливий гук, ніби надточувалася повінь або надлітав гураган.

Козацькі полки поряdkувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед шведами безладною купою і зборищем людським, несвідомим військового строю. Нелегко приходилося старшинам вдержати лад, бо всякий рад був висунутися наперед, не так тому, щоб себе показати, як більше, щоб пригланутися тій чужесторонній армії, що вкрилася славою багатьох побід, а тепер поспішала на останню розправу зі своїм найбільшим і найгрізнішим ворогом — з царем-антихристом.

Терен був дещо спади́стий до ріки, тому-то й можна було сподіватися, що не лиш чолові відділи, але й дальші гурти побачать гаразд славного короля Карпа і його хоробре лицарство. Козацькі полковники подавали останні прикази своїм осавулам. Ті скакали на баских конях до сотень, грімким голосом переповідали сотенним старшинам волю начальників і спішно вертали до своїх місць.

Козаки хвилювалися.

— Чого майталасишся, гевале гемонський? Шведа не бачив? Гадаєш, у нього очі поздовж, а ніс наперек? Такий чоловік, як ти, лиш мудріший. Стій! — вигукував якийсь сварливий сотник на своїх козаків.

А йому відповідали, але так, щоб, хорони Господи, не вчув, бо сварливий, як баба з Лисої гори:

— А чому сам не стоїш, лиш вертишся, як тріска в ополонці? Приказував би лиш, а ти слухай!

— Вони тільки й знають, що приказувати.

— Старшини! А ми що? Чорняки. Наше діло слухати і йти, куди тебе заведуть.

— Заведуть вони нас, як чорт п'яного в комиш...

Гетьман на самім переді сидів на буланому коні, на молодому й незвичному ще до походів. Він нетерпеливо передньою ніжкою заморозь розгрібував, гриз зимне вудило, гостроверхими ушками стриг, роздував храпи і малу головку раз у раз повертав у той бік, звідкіля надходив шум. Може, гадав собі, що це ворог наближався і що за хвилину почнеться бій, і тому нервувався.

Несвідомий кінь як козак-молодик, що пороху не нюхав. І хоче бою, і боїться його.

Гетьман гладив свого буланого Мишака білою, дивно малою рукою без рукавиці, хоч мороз був кріпкий. Іней кучерявився по людях і на конях, на кожній вітці у садах і на кожній билинці придорожнього бодяччя, на бровах і вусах, на шапках і ковнірах, навіть на вістрях списів і на дулах мушкетів.

Затиралися різкі лінії рисунку, і цілий образ, великий і небуденний, набирав якоїсь казкової розливистості.

Гетьман мав на собі соболеву шубу, криту сталевої краски оксамитом, і таку саму шапку, без пер і без усяких самоцвітних прикрас. І тонка, злегка закривавлена шабля при гетьманському боці не блистіла ні червоними рубінами, ні зеленими ізмарагдами, гетьман відбивав від свого оточення не пишнішим і дорожчим убором, а якраз тими сірими колірами, що так помітно підчеркували вроджену йому достойність.

Висунений на кілька кроків перед генеральних старшин, сидів він на своєму Мишаку так певно й гордо, наче б за ним не останки вірних полків стояли, не тричотири, а сотки тисяч у похід виступали.

За гетьманом, мов у землю вритий, його небіж Войнаровський на карім валасі, а біля Войнаровського Орлик на гнідїм з білою зіркою коні.

І вони за приміром гетьмана не вбралися святочне, лиш по-походному, і не цікавість малювалася у їхніх очах, а почуття відповідальності, котрої хоч частину раді б були перебрати з гетьмана на себе.

Щолиш за ними гурт полковників у пишних шубах, прибраних золотими ґудзиками й широкими золотистими петлями, з шаблями так високої ціни, що за деяку можна було купити арабського коня зі збруєю, гідною хоч би пануючого принца.

Миргородський полковник Данило Апостол розіпняв свою шубу, бо казав, що йому гаряче, і на його грудях блис срібний данцігської роботи панцир. Він підкручував свій химерно закарлючений вус, ніби щось намотував на нього, а одним оком хитро підморгував на свого сусіда Ломиковського. Але цей насупив брови й не відморгував, а глядів перед себе кудись далеко, у невідоме.

— Чи не шукаєш ти, товаришу, — питався Апостол, — короткої дороги до своєї неволи?

Ломиковський глянув на нього, як чорт на попа.

— Гадаєш, що всі твоєї вдачі? Ломиковські ніколи не втікали.

— А Апостол?

— Був один, що Христа відрікся.

Апостол не відповів нічого, бо над'їхав молодий Чуйкевич на синім степовім конику, зі славної стаднини свого тестя у Ковалівці. Він ніби дух з'являвся скрізь, де йшла розмова про вірність гетьманові. Казав би ти, кожної хвилини був готовий на всякого кинути, хто тільки святотатською рукою доторкнувся би його маєстату.

Горленко, Кожухівський і Андріяш зі звичайною людською цікавістю дожидали видовища, яке за хвилину мало з'явитися їх очам, втомленим недоспаними ночами і зажуреним тривогою непевного завтра.

Те ж саме здебільшого малювалося на обличчях сірого козацтва, схвилюваного

подіями останніх днів і стурбованого татарськими вістями про силу й подвиги царя, який буцімто направо й наліво побивав шведські під'їзди і розгромлював козацькі гурти, що від Сейму пробували пере-дістатися до гетьмана за Десну.

З бічних вулиць і шляхів сусідніх сіл, як притоки до головної ріки, напливали почоти старшинських жінок, з дітьми, з родиною, і прислугою. Їх сани, повистевані килимами й пообтулювані вовчими й ведмежими шкурами, переганялися, бо хто ж більше й поспішався, щоб побачити славного шведського короля, як не старшинські жінки? Та за кожним разом, як тільки показалася яка нова четвірня з форесами й гайдуками, назустріч їй скакав один із сотенних осавулів і, чемно знімаючи шапку перед їх милостею полковницею, вказував дорогу на боки, поза церкву, оподалік від війська, бо так велів ясновельможний.

У шведській армії не було жіноцтва, так тоді і в козацькому війську не годилося висувати його наперед.

Аж ось сто бубнів гаркнуло нараз, як сто кусливих собак на припоні, сто сурм витягнуло блискучі жовті шиї і завило; заколисалось і замаяло сто шведських прапорів, свідків сотні побідоносних боїв, і нараз втих стукіт копит і тупіт чобіт, і ніби якась велика, сильна долоня здержала повінь, що пустилася була в бистрім розгоні до замерзлого ложища Десни. Високі королівські трабанти наглим, вправним рухом вихопили довгі шаблі із піхв, король зняв футряну шапку з високого чола, підніс очі вгору — і з тисячі грудей понеслись поважні слова шостого псалму:

— "Господи, да не яростію Твоею обличиши мене, ніже гнівом Твоїм накажеш мене. Да постидяться і смятуться всі врази мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі".

Гетьман, почувши псалом, і собі зняв шапку з голови. Оба вожді стояли у покорі перед вождем сил небесних, призиваючи його помочі для звершення задуму свого, що переходив сили людської спроможності. Зимовий український ранок, окутаний морозистою імлою, здивовано слухав чужомовної молитви, котрої звуки розливалися широко й далеко, геть поза Десну, до Сейму, до обложеного Меншиковим Батурина.

— "Да постидяться і смятуться всі врази — мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі", — приговорив гетьман, догадуючися більше шведських слів, чим розуміючи їх, і на голова, покриту срібним інеєм, насунув соболеву шапку.

І знову захиталися і похилилися шведські прапори, оркестра заграла гучного марша, і повінь людська покотилася вперед.

За своїм прибічним батальйоном, в оточенні трабантів, між котрими не тільки ростом, але й вродою визначувався Малькум Беркман, їхав король на високім, худім, сильно здороженім коні Аяксі, так густо вкритім баранцями інею, що годі було сказати, якої він масті, булан чи ясногнідий.

Король, хоч середнього зросту, тримався так прямо і струнко в сідлі, що виглядав на вищого від свого оточення, а висока футряна шапка збільшувала ще його ріст. З-під шапки на ковнір старого, мабуть, батьківського футра, спливали хвилі ясної, мов із льону вичесаної, перуки.

Від її хвилястих кучерів різко відтиналися королівські лиця, рум'яні від морозу й від зворушення, котрого він ніяк не міг скрити, скільки разів являвся на чолі свого війська.

Сині очі, що нагадували таємну глиб скандинавських фйордів, то мертвими туркусами кам'яніли під високими луками темних бровів, то михтіли переливами шляхетних сафірів, то вилискували відблисками мрійливих аквамаринів. Уста його, повні й свіжі, не свідомі любовного цілунку, всміхалися усміхом молодого студента.

Канцлер Піпер, що знав короля від маленької дитини, дивився на нього, як дідусь на внука, з тою великою любов'ю, яка є спосібна простити всі провини поривистої молодості. Дивився і ждав, коли Карло розсміється вголос і стане плескати в долоні, як дитина, що перший раз побачила різдвяну ялинку.

Так було з самого початку війни, перед дев'яти роками, коли король Карло, стоячи на берегах Сунду, вперше побачив свою до відпливу готову флоту.

Але нині це вже не був тодішній вісімнадцятилітній хлопець, а мужчина майже тридцятилітній, досвідом, трудами і почуттям відповідальності старший від своїх найстарших генералів.

Це вже не був увінчаний королівською короною пустун, котрий телятам голови шаблею відрубував і перед котрим спокійні горожани Стокгольму, як кури перед шулікою, на сто кроків розбігалися. Це був Carolus rex, той самий, котрого дивне обличчя доводилося бачити не тільки на шведських, слабої проби грошах, але й у кожній, навіть у глухих горах захищеній хаті, між образами святих і на файках моряків і штральсундських рибаків, і на хусточках голубооких красавиць, і на тарілках, на яких шведські хазяйки подавали щонайкращі страви для своїх гостей. Був це всіми зненавиджений і всіми гаряче укоханий, мало того, боготворений, як ніхто й ніколи перед тим, король Карло XII.

Військо його від вродливого маршала Реншільда до останнього візника в таборі з відмороженими ногами і десятьма пальцями на руках цілою душею ненавиділо короля за ті надлюдські труди, за рани й болі, за довголітню розлуку з жінками й дітьми, за смерть братів і друзів, але рівночасно цілим серцем любило його за розкіш побід, за забуття про старість і про неміч, за те, що сам герой героєм робив останнього із своїх чурів.

Це був "король"!

Біля нього їхав "малий принц", Макс Віртемберський, більше хлопчик-студент, ніж офіцер-вояка. Він не сидів у сідлі, а стояв у сріблених стременах, щоб показати себе більшим, ніж був. Дитячими очима, але самовпевнено й гордо розглядався довкола, боцімто ніхто й нікого тут більше й не бачить, лиш його.

А між тим усякий глядів, коли не на самого короля, так на генерал-майора Маєрфельта, що ніби підсвистуючи і таким чином струшуючи іней з горішньої варги, світом і собою вдоволений, їхав на чолі славних драгунів, або на обершта Гротгузена, з чорною, ніби сажею припорошеною перукою і з лицем, подібним до довго не мащеного юхту, або на маршала Реншільда, гарного, як грецький бог, що зіскочив з верхів Олімпу

і забіг аж над Десну.

Було дивитися на кого!

Ексцеленція Піпер, з поморщеним обличчям, як яблуко, спечене на блясі, з роздутими ніздрями, як у породистого, хоч заїждженого коня, не діждавшись, щоб король плескав у долоні, підсадив конем до майора Раєргавза Гольштайнця, зі сивими, щітинистими вусами, і, вказуючи на Реншільда, питався:

— Знаєте, що він собі гадає? Ні?.. Так послухайте, я вам скажу: він гадає собі, що король, ви, я і всі ми тут на те тільки й виступили в похід, щоби він мав нагоду почванитися своїм лицем, як у маркитантки, як у нашої покійної Кароліни.

Генерал Левентавпт, з темними, як табака, чоловічками, провадив недобитки своєї армії з-під Лісної і, роздумуючи сотий раз над причинами програної битви, нюхав табаку.

Гостроносий Гермелін навіть на коні не міг усидіти спокійно. Підскакував у сідлі, озирався, чи його відділ посувається справно і вряди-годи лаявся без причини.

Кватирмайстер Гілленкрок водив пальцем по гриві коневі, ніби рисував якісь, на останній квартирі початі й недорисовані плани. Деколи тільки озирався на чуру, що їхав за ним з ящиком, повним воскових моделей усяких твердинь.

Вірний камердинер короля Карпа, Гультман, скакав на старому дереші боками шляху. На кульбаці тримав перед собою щось, ніби дитину. Був це шкурою оббитий ящик, а в ньому срібна умивальниця, кілька позолочуваних тарілок, кілька ложок, ножів і вилок, три чарки старої, дорогої роботи і статуетка недавно погибшої королівської собаки. Усе зі срібла. Дорогоцінностей отсих Гультман за ніяку ціну не повірив би нікому. Це ж були останні признаки багатого королівського двора, остання розкіш, з якою його улюблений король не розставався. Скільки труда, прохань, а навіть сліз пішло на те, щоби їх урятувати перед тою ненажерливою машиною, що чеканила низької проби шведську, теперішню монету!

Біля Гультмана бігли на залізних ретязях королівські любимці, собачки Тірк і Снугане. Гультман насилу вдержував їх при собі, бо тії, хоч як привикли до старого слуги, а все ж таки рвалися до молодого пана, котрий не раз сам клався на долівці, щоб собак не зганяти з постелі.

Рудава від далеких пожеж небо жовкло й сіріло. Сонце ніяк не могло перебитись крізь густу опону імлі. Вітер свистав тоненьким голосом якусь загадочну, ніким не зрозумілу пісеньку, а поважний, чоловіколюбний пастор Рабініус і знаменитий похідний провідник Нікляс Гріпендіх спорили на тему, чи великий це гріх в офіцерському товаристві де-небудь на квартирі слухати будь-що-будь цікавих *histoires galantes* [62], чи ні.

Баталіони шведські з хоругвами, пошматованими в безнастанних боях, подібними до крил старих, гірських вірлів, під звук бубнів, що гаркотіли, як непевні, злісні собаки, посувалися вперед.

Шведські вояки забули про відморожені руки й ноги, про відлітаючі свої носи, порвану одіж і чоботи без підшов, про недіспані ночі й холодні та голодні дні, коли

летіли назустріч невідомому, куди провадив їх король.

Гетьман, побачивши короля Карла, торкнув острогами Мишака і чвалом, якого не посоромився б і наймолодший осавул, поскакав йому назустріч.

Король зняв свою високу шапку і низько кланявся, згинаючися в сідлі.

Реншільд дав знак: баталійони здержалися в ході, і оба вожді обмінялися товариським привітом.

Навіть найближчі не чули тих латинських речень, котрими вони перекидалися з уст до уст. Бачили тільки, як король, ніби несміливо й соромливо, стискав малу руку свого союзника, а гетьман усміхався, показуючи дрібні, рівні, здорові зуби,

Довгу хвилину розмовляли вони так із собою, ніби перечилися і не могли дійти до ладу. Аж гетьман притакнув головою, вволяючи бажанню короля.

Тоді Карло покликав Реншільда до себе і короткими словами дав приказ.

За хвилину виявилося, в чім діло.

Король двигнувся вперед, а за ним під бунчуком їхав гетьман з своїми численними старшинами. За тим пишним, блискучим, аж. мерехтливим гуртом ступали останки вірного козацького війська, а за ним табір, далі сани й повози з старшинськими жінками й дітьми, а щопиш тоді шведська армія.

— Не довірюють нашому братові, — шепнув до Ломиковського Апостол.

— Добре нам так, — відповів нерадо Ломиковський. Але Орлик заспокоїв їх:

— Король гетьманові вірить, але хоче його мати в своєму найближчому товаристві як союзника, з котрим міг би радитися кожної хвилини, і як хазяїна краю, котрого границі переступив.

— А так! — відповів Апостол і підкрутив вус, на котрого химерних карлючках висіли ще химерніші ледяні борульки.

Козацькі старшини зрозуміли честь, яка припала гетьманові, а через нього й їм. Зрозуміли це й козаки, і їх воєнний дух на хвилину піднявся.

Так бадьоро ступали за гетьманським бунчуком, ніби їх було не три з лишком, а шонайменше тридцять тисяч з горою.

Старшинська жінота забула про кривда яка їй сталася через гетьманський приказ не лізти королеві на очі.

Невже ж королеві не цікаво було б побачити таких гарних і так гарно вбраних пань? Старіється наш Іван Степанович! Йому-то після пригоди з Мотрею, може, вже й відхотілося жіноцтва, але король, котрому, мовляв, ще й третій десяток літ не стукнув! А що, як кажуть, не любить жінок, так це тому, бо не попав на свою, на призначену від Бога. Шведки біляві, а може, йому якраз чорняві українки припали б до вподоби. Бо й як же могли б не подобатися ті коси чорні, аж сині, ті личка білі, як алебастр, очі, як терен, то знов як фіалки, а уста, як кармазин. Він же не сліпий і не дурний!

Наші пани не тратили надії, що при найближчій нагоді познайомляться з королем і його офіцерами, людьми заграничними, бувалими й чемними до жінок. Біда тільки, що мови нашої не вміють, а воно так легко по-нашому балакать.

Деяка з наших пань журилася тими маєтками, які в дворі своєму залишила. Дещо

забрала з собою, але що! Цінніше лишала, а менше вартісне брала. В поспіху чоловік розум тратить.

Та ще соромилися старшинські жінки, що п'яні козаки на драбинястих возах, як барани, під кожухами лежали, бо гетьман свого слова не зрушив, і кого ранок п'яним у таборі застав, того тепер, ніби мерця, на марах везли.

По самій середині козацького табору, на кріпких, шкурою критих возах, по дві пари добрих коней при кожному з них, везли гетьманський скарб. По боках скакали вибрані Чуйкевичем щонайвірніші і найповніші козаки, з блискучими шаблями і з зарядженими пістолями, готові боронити до смерті отих двадцяти сотнарів золота і того срібла, як млинське каміння, про котре собі люди дива розказували і на котрі хто заздрим, а хто й приязним оком спозирав, міркуючи, що коли в гетьмана є такі маетки, то й його людям нема що боятися біди.

Гетьман теж не мав чого боятися за свої скарби, бо доручив він їх не кому другому, а сотникові Мручкові, котрий учорашнього вечора в сутичці з москалями показав себе рівно хоробрим, як і хитрим.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно, тільки то притикав до рота, то відіймав від нього свою коротку під золотою шапочкою люльку і пильно розглядався довкола, чи лихий не наднесе якого московського під'їзду. Але їхати можна було спокійно, бо навіть сам цар не зважився би-тепер напасти на шведів, котрі йшли, не думаючи навіть, куди і як далеко, а знаючи тільки одно, що йдуть за своїм найвищим вождем на нові бої і по нову славу. Довіряли йому, як грецький готогіт своєму богові війни.

Але сотник Мручко не довірював нікому, він у першу чергу покладався на свої власні очі.

Тому-то й спльовував так сердито, бо густа рання імла ніяк не хотіла піднятися над полями, а через імлу навіть його зіниці не бачили далеко. І приходило Мручкові на гадку, чи не чорти це такої мряки навівають, щоб приподобатися своєму любимцеві цареві-антихристові і піти йому на руку.

Тоді-то старий сотник витягав файку з рота і гукав: "Бережись!", а його голос мав таку силу, що не тільки люди здригалися, але й коні кидали собою на боки, мов наполохані таким несамовитим криком: "Бережись!"

Деся далеко, напереді, ніби за ріками й за горами гомонів шведський оркестр, а на здогін його трубам, обоям і кларнетам летіла козацька пісня.

Ой у лузі та й при березі

Червона калина, —

починали щокращі співаки, а тоді тисячний гурт підхоплював:

Породила та й удовонька

Хорошого сина.

Та ще вони не докінчили тих слів, як відгомін притакував їм: "...хорошого сина".

І тоді знову ті самі щокращі голоси починали:

Ой ви, галси, галки-чорноперки,

Підніміться вгору...

І знову тисячі здорових грудей підхоплювали:

Ой ви, хлопці, славні запорожці,

Вертайтесь додому.

"Вертайтесь додому", — ніби з насміхом повторював відгомін з-поза Десни.

Раді б галки вгору піднятися,

Туман налягає, —

Раді б хлопці вернуться додому,

Гетьман не пускає.

"Гетьман не пускає", — доповідав гомін.

Сотник Мручко слухав, і злість його брала.

— Також не мали кращої пісні! — гукнув. — А собаки б вам марша на гобоях грали!.. Бе-ре-жись!

І з його вовчого горла добувся такий несамопитий вереск, що деякі з старшинських жінок із перепуду мало не повилітали з повозів. Гадали, що сотник Мручко крізь імлу самого царя побачив...

За козацьким табором а перед шведськими гарматами, обтуленими в полотна, щоб не ржавіли, їхали у якійсь старосвітській повозці королівський блазень Люксембург і Мазепин карлик Рачок.

Оба в баранячих кожухах вовною наверх і в футряних шапках дивного фасону, як якісь дивної породи звірки. Розмовляли з собою, нахилившись близько до себе, щоб не відповідати на жартки й дотепи як козаків, так і шведів, що переганяли їх повозку і кидали за ними соломою.

— Знаєте, пане-товаришу, — почав Люксембург доволі вправною, хоч тільки кухонною латиною, — знаєте, що світ куди більший, ніж я собі колись у лоні моєї покійної мамуні міркував.

— І дурніший, — відповів поважно Рачок.

— І дурніший, — притакнув, зітхаючи, королівський блазень.

— А все ж таки, — почав Рачок, — замалий він для худих ніг нашого короля і для скорих чобіт Петрових. Гляди, й оба ті панове стукнуться лобами, і буде великий крах.

— Ой, буде! — притакнув Люксембург.

— А якщо ваш штуцер не розчерепить свого лоба об твердий череп Петра і побіжить далі, якби чорт за ним гонив, то за рік-два він оббіжить весь світ і що тоді?

— Верне до Стокгольму і — знову буде голови телятам рубати.

— Можливо, бо всі ми вертаємо туди, звідкіля вийшли, і це називається життям.

— Всі ми весельчаками на дворі його милості короля Невідомого.

— І королевої Долі.

— Всі ми походимо в прямій лінії від батька Припадка.

— І від матері Конечності.

— Тільки нашим панам здається, що вони з Божої ласки.

— Кому?

— А кому ж би? Моному шведському *demigénie* [63] і вашому українському *homme*

d'etat [64]. Мій спати не може, бо не має грошей, а ваш, мабуть, тому, що має. "З Божої ласки", — і навіть спати не можуть! А ми з вами тільки з ласки наших родителів, і спимо, як сусли.

— Бо совість маємо чисту.

— Отож то і є: совість маємо чисту. А вони дивляться на нас, як на блазнів.

— А ми так само глядимо на них.

— Тільки не показуємо того по собі.

— Бо не треба. Пощо їм ілюзію псувати. Дурний гадкою багатіє.

— Вони турбуються, товчуть собою, як Марко по пеклі, відпарюють собі на кульбаці відомі частини тіла, а ми спокійнісенько та любісенько, ніби справжні панове, їдемо в нашій кареті та нюхаємо табачку.

— На ваше здоровля, принц Люксембург.

— На ваше, мосці пане Рачок!

Насилували до носових дірок жовтуватого порошку і чхали на весь світ.

А за ними гуділо 60 канон і кілька соток возів з ящиками куль і бочками стрільного пороху, з оружжям, провіантами і з покаліченими, полуживими вояками.

— Мій demigénie, — почав, вичхавшись, Люксембург, — дурак.

— Бо не любить жінок, — докінчив Рачок.

— Ваша милість зволили вгадати. А ваш homme d'etat немудрий, бо їх любить.

— Значиться, люби чи не люби, а все на дурня вийдеш. Круть чи верть, а все тобі і в черепку смерть... Супроти того осушім пляшину, бо я за горілкою гину.

— А я гину від тонкого шведського пива. Пили, а Рачок підспівував:

— Коли б не та горілочка, не тая сивуха, не позбувся б я довіку доброго кожуха.

— Проспівайте ще раз, — просив його Люксембург.

— А невже ж ви розумієте по-нашому?

— В Упсалі по-вхраїнському не вчили, але ви дуже гарно співаєте, з чуттям. І голос у вас дійсно прегарний, як у хриплої куртизанки.

— Це ви мені не перший признаєте, принце. А може б ми так заспівали в дуеті?

— Не зважуся, жаль псувати вражіння.

— Так тоді заграйте щось на скрипці.

— До ваших послуг, ласкавий добродію.

Люксембург добув з-під кожуха скрипку і загравав Бахову сарабанду.

Маленькі, змерзлі пальчики совгалися по струнах, як дитячі ноги по льоду. З-під тих пальців добувалися тони дрижучі, смішно трагічні, як обличчя блазнів, скакали по їх вивернених кожухах, сідали коням на гриви і поринали в імлі.

Політував сніжок. Як лебединий пух, сипався на дорогу, столочену тисячами чобіт і підков, пориту глибокими слідами гарматних коліс.

Історичний плуг стосотними лемішами орав українську землю, щоби краще родила.

Дрібоньке скигління скрипки губилося в тупоті людських і кінських ніг, в крику погоничів, в гуркоті гармат і в зойках ранених, що разом з своїми здоровими товаришами довжезним вужем сунулися в імлисте, біле, зимне Невідоме.

Сніг вигладжував за ними дорогу...

"Бе-ре-жись!"

XII

Тріск сухих полін у печі розбудив Одарку. Розплющила великі зіниці, глянула кругом і сіла. Але якась зимна, суха рука, як у старої чарівниці, налягла їй на груди.

— Не рухайся, цить-бо! В тебе ще незгоєна рана, — почула скрипливий голос, як немащена чумацька мажа.

— Рана? — і Одарка коміть головою впала на подушки. Свідомість будилася і гасла, як забутий огник на степу.

Дмухала на його, роздувала. Невже ж вона дійсно ранена? Ким? Коли? Де?

Кошлява рука обтулювала її кожухом, і велика згорблена тінь лазила по стіні. Смішно кивалися косинки волосся під хусткою, зав'язаною в тюрбан. Довгий, гострий, закарлючений ніс торчав, ніби клюв хижої птиці. Полум'я плювало червоними плямами на долівку і на стелю...

Кров... Одарка почула біль. Млісно-солодко зробилося в роті, а по мозку розіллалася мазь.

Криві зимні пальці підсувалися до її зубів.

— Пий, дитино, пий, це тобі на здоровля. Між зуби хтось сокиру всував.

— Не хочу, лишіть мене, йдіть геть!

В горло вливався потік, булькотіло.

Заллють її, заллють...

Та не залляли. Ущухав жар, що палив тіло, і топилися леди, що морозили кров.

Тепло весняного сонця розливалось по жилах.

Бачила голубе небо, цвітучі вишневі сади в Гірках і долочки на всміхнених щічках Векли.

Хотілося вставати й бігти туди. Скорше, скорше, бо за хвилину знову повіють тумани і не побачить нічого! Не бачила. Летіла стрімголов глибоко кудись, глибоко, у безодню.

— От морока мені з тією окаянною дівкою. Покаяніє якесь! — скрипіло колесо немащеної мажі. — Чи мало то всілякої біди на світі, та ще такою клопочися. "Як неживою застану, то й тобі зроблю кінець", — верещав. А кінець би їм усім зробило. Жити спокійним людям не дають... Пий, доню, пий, це тобі на здоровлячко вийде...

І знову зимна, тверда сокира сунулася між дрібні Одарчині зуби. І знову потік булькотить крізь горло, і знову ясно робиться в очах.

Веклина господа, старшини, сотенний молодий осавул обіймив її за стан, а вона голову йому до грудей притулила. Ще її ніколи і ні з ким не було так добре, як тоді. Тримайся його, кріпко тримайся, щоб не розвіявся, як дим!..

Свідомість, як трухла ганчірка, рвалася на дрібоньки шматки. Одарка зшивала їх до купи силою волі.

Ось вона повисла йому на шиї у темних сінях Веклиної господа, ось на кульбаці перед ним сидить, а сніг обтулює їх, і їм так тепло-тепло... Аж тут і гайок, чорний і

страшний, наче в казці про дванадцятьох розбійників. А крізь цей гайок дорога, як на цвинтар. А при дорозі за деревом вони. Дожидають когось. Діждалися. Луснули три громи, а четвертий влучив у неї... Усьому край...

Але ні... Пасіка, сотникова хата, біла світличка і він. За стінами кулі, як чмелі гудуть, а його слова соловієм щебечуть. Дивно так, так дивно, що тьмариться світ...

І знову тая кошлява рука і цей ніс, як клюв у драпіжної птиці...

— Не кидай-бо собою, чуєш. Ще чого доброго розв'яжеться рана і потече кров. Було б мені! Та ж це не чоловік, а звір.

— Хто?

— Цей, що тебе привіз.

— Хто такий?

— А лихий його зна хто, москаль. В бою тебе добув. У слободі сотника Імжицького. Бідна ти, бідна. Хоч і не нашої віри, а все-таки жаль. Молоденька. А йому вже інеем волос притрусило.

Одарка слухає і не розуміє нічого. Інеем волос притрусило, москаль, що воно таке? Де ж тоді подівся сотник Мручко і його молодий осавул Сидір? Звідкіля взявся цей турецький турбан і ніс, як у хижої птиці?.. Не нашої віри? А якої ж тоді віри отся чарівниця?

І Одарці хочеться довідатися чогось певного.

— Я, бабусю, хрещена. Я з Веклою говіла. Закарлючений ніс хилиться над нею, ніби її заклувати хоче.

— А по-якому молишся до Бога?

— Отче наш, іже еси...

— Добре вже, добре. Не говори багато, ти ще недужа. Боюсь, щоб не пошкодило тобі. "Як мені тая дівка умре, — казав, — то й тобі голову розчереплю або на воротах повішу, бо кращої, як вона, і цареві не треба". Розумієш?

Одарці ніби вітер імлу з-перед очей розвіяв. Значиться, москаль пірвав її з хутора і завіз до якоїсь старої відьми. Доручив, щоб піклувалася нею. І він, і відьма бояться, щоб Одарка не вмерла. Ось як воно. Значить, розв'язати рану, пустити кров, і всьому край...

А він?.. Сидір?..

Ні, ні, ще не пора вмирати. А все ж таки... І через голову Одарки майнула неправдоподібна гадка, котрою вона втішилася і перед котрою перехрестилася, мов перед нічним привидом. Сховала її, тую гадку, до слушного часу, щоб відьма не догадалася чого.

Та ще піддурила її, нібито вона, Одарка, вже краще себе почуває, ще день-два, і встане.

— А де ж це я, бабусю?

— У безпечному місці, дитино. Біля Райгорода, на хуторі, в ліску. Від шляху далеко. Туди і шведам не по дорозі, і москалі не забігають радо, бо великому війську нема пощо, а невеличкому гуртові небезпечно. Наші хлопці не одного вже на другий світ післали.

— А як же я до вас, бабусю, попала?

— Кажу тобі, москаль тебе привіз, офіцер. Похвалявся, що як любити його не схочеш, то цареві в дарунку пішле, а цар про любов не питає. Та ти не бійся. Москаль непоганий собою, тільки до мене лютий, бо я стара.

А Мручко і його осавул?

— Чимало Мручків на світі дитино. Де мені твого Мручка знати. І до осавулів я вже не цікава, ні!

— А про шведів і про гетьмана чували що?

— Цить! — і стара відьма зашипіла, як у корчах гадюка. — Про них і не згадує тепер. Вони ще за Десною. А тут із-за них пекло твориться. Людей на муки беруть, на кого тільки впаде підзор, що за гетьманом руку тягне. Та й накоїв же він лиха, отсей гетьман-ізмінник.

Одарка не відповідала нічого.

— Слабо мені. Спати хочеться.

Так і спи Я тобі і вугля скинула, а тепер лице вугляною водою обмию.. Так.. Бачиш Вуглики поспалили зниз. Значиться, наврекли. Куля кулею, а уроки уроками. Наврочили тебе якісь погані очі, дитино. Та ми їх відвернемо від тебе.

І вона махала рукою понад очі Одарці і шептала якісь слова, від яких моторошно робилося на серці.

— Агуш, агуш, душі не руш, душі не дам, на сабатний храм, на Лису гору, гуру, ру, ру, агуш, агуш!

Одарка примкнула повіки і вдавала, що спить. Чарівниця посиділа ще хвилинку біля постелі, а потім чорна тінь захиталася, оббігла кругом хати і шугнула в двері. Тільки піч червоними плямами плювала на долівку.

XIII

Одарка приходила до себе. Вертала охота до життя. Хотілося вставати і йти до нього — до Сидора, що полонив її знічев'я і всеціло.

Де він тепер? Чи ще біля гетьмана в Гірках, чи, може, вже в поході? Чи вернув щасливо з пасіки Імжицького, чи, може?.. І якесь погане прочуття відізнавалося з глибин свідомості.

Тривожлива непевність, болючіша від рани.

Де він тепер?

Пильно наслухувала розмов, підхоплюючи кождіське слово, що долітало до неї крізь тонку стіну і крізь щілини старих дверей тієї загадочної хати, до якої завів її невідомий московський офіцер.

Який він і чому якраз її собі вибрав? Чи так дуже вподобала йому? Недужою лежала, а яка ж це краса в недузі? Одарка билася, як муха в павутинню, в сітці цих питань. Як же їй вийти на волю?

Пробувала довідатися дещо від своєї хазяйки, але тая, видимо, скривала правду.

Одарка бачила, що це одна з тих жінок, котрих чорт посилає туди, куди сам іти не хоче.

Недаром же по ночах стукає хтось у шибку, стара встає, відчиняє двері, приходять якісь люди, шукають чогось, ніби радяться, а ніби перечаться; і все так зговірливе, таємно, що нічого й второпати не можна. Тільки поодинокі слова ловить Одарка, як ось: шведи, руськії, Мазепа, цар, Батурин, Меншиков, але зв'язку між ними ніяк не дошукаєшся. Рвуться, як трухла нитка.

Та ще чула Одарка, як по півночі заскрипіли сани. Щось зносили до сіней. Стара відчиняла потайні двері до пивниці. Била джаганом, копала мотикою, а тоді двері знову присипала землею і замазала глиною. Стінка тонка, Одарка добре чула. Не треба було великої догадливості, щоб зрозуміти, що творяться тут речі не дуже-то чисті. Ховають награване добро і затирають сліди.

Кого ж вони грабують? А кого ж би? Тих, що до гетьмана за Десну перейшли, та ще, може, шведів, що відбилися від армії та заблудили в лісах.

Одарка ще в Гірках про таке чувала, і їй тепер робилося страшно. У чиї ж тоді руки вона попалася?

Та стара відьма може і з нею все зробити, чого тільки московський офіцер забажає, — для його грошей.

Одарка знала, що, покидаючи Веклу і втікаючи з молодим козаком, не вступає на рожами встелену доріжку, але й не сподівалася, що між таке терня ускочить. Як тут тепер вискочити з нього?

За стіною ставало гамірніше. Чоломкалися чарками, мабуть, запивали грабіж.

— Трапилося нам, як сліпій курці бобовее зерно.

— Ціляли в ворону, а попали в корову.

— Лизнули ми патоки, і то не шилом, а варехою.

— Довго ловили, а все-таки піймали сома. Примовкам не було кінця. Мабуть, обловилися здорово. Дехто й співати брався, так стара не давала.

— Цитьте, бо збудите дівку.

— Жидівку?

— Чорт її зна, хто вона таке. Жида спізнаєш, а жидівку по чім?

— Хай говорить молитву.

— Молиться по-нашому.

— Гм. Тут щось не теє. Ви, матусю, перевірили б діло.

— А мені що! Щоб москаль заплатив за неї.

Розв'язувалися язика.

Одарка підносилася і витягала шию, як журавель на чатах.

Гадала, що почує щось до речі, — але ні.

Нараз рипнули двері. Недужа впала горілиць і вдавала, що спить.

Яструбиний клюв, жаб'ячі очі і, як мітли, брови підсувалися до постелі.

По стіні плигала переломана тінь.

— Деся у тої дівки тільки сну набереться, що в ката, — скрипіло несмазоване колесо. — Навіть до страви не спішиться. Щоби вже раз забрав собі москаль своє не знати що, — шимшикали беззубі губи. Стара похилювалася над нею і наслухувала, чи

дише.

— Не задубіла. Лихий лихого не візьме. Мабуть, у коршмі дурний москаль таку цяцю надибав. Придзигльованка якась. Ні риба, ні м'ясо і в раки не годиться...

Одарка бачила, як відьма жмутки волосся під очіпок ховала, як рукою колесо над постеллю на відлів робила, спльовувала позад себе і, згорблена, подавалася назад. Біля дверей обкручувалася на лівій нозі тричі.

— Шерть, верть, шкереберть. Гупало ту, тупало гу, агу, агу, агу!

Одарці мороз пробігав по спині. Насилу здержувалася, щоб не дзвонити зубами... Відьма заговорювала її, мабуть, щоб без її відома не встала і не втекла вікном, що його тільки ногою переступити. А може, зачарувала, щоб ніхто не приступав до неї?

Пішла...

Хату на засув замкнула. Мабуть, на жир повіялася, а може, сяде на мітлу і — на Лису гору на вечорниці... Відьма!

Лишилася Одарка з своїми гадками.

Де він? Кілька літ життя віддала би, щоб побачити його, хоч на часок, хоч кілька слів промовити до нього. А то неначе в сні появився нараз і розвіявся, як недоснений сон. Ніби в казці, заплющивши очі, побачила його, а як розплющила — нема. Де він?

Чому серце не понесло його тими слідами, котрими незнайомий москаль привіз її з хутора Імжицького до хатки на курячій ніжці? Чи сліди снігами задуло, чи серце про неї забуло?

Де він?

— Тупало гу, гупало ту, гу-гу-гу!

Відьма з ловів вертає.

Одарка чує, як лісова доріжка стогне, як дерева дрижать і торкаються гілками, як ворони зриваються з своїх гнізд і кричуть.

Відьма з ловів вертає. Але ні. Це кінські копита по замерзлій землі дудонять.

Хтось конем чвалає-Причвалав. На подвір'я увігнався. Зіскочив, коня до паля прив'язав, у двері гримає.

Може, це він, її милий, Сидір? Зірвалася. Хотіла йти, аж нараз обімліла. Крізь тонку стінку почула грубу лайку.

— Скій чорт! Нікаво нет! Глупая баба, знаєш лі ти, што такое кнут?!

Голос був низький, гугнявий, як з бочки. Коли по голосі можна собі уявити людину, то Одарка уявляла собі за стіною мужчину сорока літ, корінистого, з носом, як заморожена бульба, з варгами м'ясистими і з малими засаленими очима. До того борода неозначеної краски і щетинисті вуса.

Від того голосу горілкою віддавало.

Такий-то лицар товкся по хаті, як по гаврі ведмідь, гримав чобітьми, як довбнями, перевертав стільці, а коли і ці ознаки його сердитості оставалися без наслідків, почав воювати з горшками. Розбивав без пощади.

— Смород какой, хамское стерво! — і шибка з вікна з бренькотом полетіла.

Одарка чула, як її душа сховалася в п'яти.

Москаль! Мало того, що москаль, а ще й сердитий.

Коли не станеться яке чудо, так він, звоювавши бабину світлицю, впаде до алькиря. І що тоді?..

Морозом обдало Одарку.

Одиноке спасенне вікно. Хоч воно мале, але й вона не така-то вже велика. Щоб голову уткнути, а там і ціла якось пересунеться.

Та на її лихо заскрипів мороз під полозами і якісь сани опинилися під хатою. Почувся людський гамір.

Утікати не було куди.

Одарка підсунула накривало до самих уст, зложила руки навхрест і — ждала.

Рипнули двері, і на порозі появився москаль. Зовсім інший, як вона собі уявляла, — і куди кращий! Навіть гарний собою, коли б не закоротка шия і не задовга борода.

На його устах, повних і смажних, сиділа усмішка пристрасно-добродушна.

Навіть поклонився, входячи, і промовив:

— Здравствуйте!

І голос був зовсім інший, не той, що торощив горшки.

— Здравствуйте! — повторив голосніше. Ніби чекав на відповідь.

Але Одарка не відповідала. Що б не було, рішилася мовчати. Хоч і він непоганий собою, не хоче його.

Нікого, крім Сидора, не хоче. Нікого більше! Згине, а не зрадить його.

Гість здивовано розглядався по алькирі. Чому ж це вона не відповідає йому? Спить, сердиться на його, що пірвав?

Нараз ще одно питання прийшло йому на гадку: "Чи не вмерла вона?"

Завдавши собі це питання, став, як уритий, широкими плечами підпираючи вузьенькі двері.

За час війни мерців чимало бачив. Не одну душу і сам вигнав з тіла, але на гадку, що, може, та гарна дівчина вмерла з його причини і вмирала сама, не було кому навіть води подати, зробилося на серці моторошно. Щось давно забутого відізналося в душі, щось доброго, людського, приголомшеного вояцьким ремеслом, виринали з невідомої глибини. Пригадалася мати, перша сповідь, перший поворот у страстний четвер з церкви.

Він не хотів, щоб тая дівчина вмирала.

Навшпиньках підступив до Дарчиної постелі.

Чула скрипіт його юхтових чобіт, чула, як він хвилювався, як віддихав голосно й скоро, але навіть не ворухнулася. Заціпила зуби, здержала віддих, лежала справді, як мертва.

Місячне сяєво, що падало крізь малі шибки і зеленуватими блисками обливало її бліде обличчя, робило її ще більш подібною до трупа.

Перехрестився тричі, змовив молитву і... вийшов з хати.

Одарка чула, як підійшов до саней і приказував своїм людям, щоб розходилися на всі сторони світа шукати "глупої баби", "колдуні старої". Де б вона не була, живою чи

вмерлою, хай приведуть, бо він її покарати мусить. Як вона, "дедьчєє стерво", дівчини не доглядала!

— Або що? — спитався котрийсь.

— Умерла, — відповів офіцер. Поздїймали шапки:

— Хай з Богом спочиває. І гарна ж була, як ікона! Дарма, що не нашої віри.

Знали Одарку, бо привезли її сюди, а тепер мали в дальшу дорогу забирати.

Нерадо розходилися, впевнені, що стара дійсно чарівниця і що в лісі та ще коло півночі її, а не їх сила.

Офіцер вернув у хату.

Одарка чула, як хрупотіло череп'я товчених горшків під його ногами, як він то сердився, лаявся, кляв, то зітхав і хрестився,

— Вечная память! — шепотів. — Вечная память.

Значить, повірив, що вона вмерла. Значиться, її задум удався, хитрощі не завели. Коли б тільки москалі дійсно де старої в лісі не стрїнули, бо тоді пропало б усе.

Але Одарка потїшалася гадкою, то стара пішла в тїм самїм напрямї, звідкіля вони приїхали, побачить слїди на снїгу, догадається, що за гїсть до неї поїхав, і не буде така глупа, щоб лізти сердитому москалевї в руки.

Він же їй наказував, щоб кроком від хати не відходила.

"Як те все скінчиться?" — питалася себе Одарка і дальше думала над своїм рятунком.

А між тим москаль товкся по хатї, як нечистий по пеклі. Шукав чогось по миснику, по полицях, по печї, перевертаючи все, що під руки попало. Аж кременем викресав огонь.

Крізь щїлину дверей до алькиря впала смуга блїдого світла. Значиться, знайшов і засвітив каганець. Мабуть, моторошно напотемки сидїти з мерцем. А може, увійде до неї, щоб при світлі впевнитися, чи вона справді не жиє.

Так воно і сталося.

Москаль з каганцем у руцї непевним кроком підступав до постелї.

Одарка затаїла дух. Ані одна рисочка на її білому обличчї не дригнула. Насилу здержалася, щоб не кліпнути очима, бо він каганець підніс мало що не до самого її обличчя і довго вдивлявся в неї.

— Вечная память, — промовив ще раз, поставив каганець на скринї, сам сїв на лавку і пальцї запустив у волосся.

Мерзиз і дер його, не знати, чи з жалю, чи зі злостї.

Каганець прискав і блимав, то конав, то оживав. Слабосилї блиски кидалися в сутїні, химернї тїні підплигували кругом, блиски з тїнями пускалися в танець.

За вікном шумів лїс.

Йому пригадалося, як він хутїр сотника Імжицького здобув приступом. Нікого живим не застав. Кругом самї трупи.

Аж в одній світлицї лежала вона, ранена, але жива. Такої краси не бачив ще у світї. І світ йому іншим зробився. Хотїлося кинути шаблю, потоптати ногами мундир,

посадити тую дівчину наперед себе на коня і летіти до своєї "вотчини.". Сісти на ріллі і — жити разом з нею.

Мрії! Війні кінця не видно, а від царя офіцерові вирватися трудно. Тому й придумав таке. Хай дівчина подужає у старої відьми, а тоді він її забере і при найближчій нагоді відішле її додому з листом до мами: "Мілуй єю бедную мая ти мать радная, ето ж твая будущая невестка".

Та замість до мами, повезе до ями.

На згадку про яму здригнувся увесь, як здригався колись, малою дитиною. Забув, що він вояк, що смерть для нього повсякчасне явище, що між мерцями доводилося не раз на полі бою цілими годинами лежати, думки його бігли колишніми шляхами.

Уявляв собі, як її, таку молоду й гарну, зариють у холодну могилу і вернуть додому. І може, щоприш тоді почує вена жаль до нього, що спричинився до її смерті, і страшна помста розігріє її скостеніле серце. Зніметься і полетить шукати його слідів. Допаде самотнього на квартирі або в полі, присмоктається студеними устами і. як п'явка, стане кров його висисати...

Продрог був. Від довшого часу не досипляв ночі, або голодував, або, допавши доброї страви, їв надміру, чув, що мозок його не думає звичайно. Морозило його. — пальці були гарячі, ніби вуглями водив по голові.

Оповідання про мерців, вовкулаків і опириць, яких наслухався ще дитиною, пхалися до голови, боролися, бо кожде з них хотіло пригадатися скорше.

Чув, що ноги дрижать, хотів схопитися, взяти каганець, вернути до світлиці і двері від мерця затріснути наглухо. Не міг. Здавалося, що вона встане, і студені руки кине йому на шию. "Бажав моїх обіймів живої, милуй мерту!"

"Не дивитися, не дивитися на неї!" — гадав собі.

Але в цей мент якась невідома сила приказувала: "Дивись!"

Боронився, — годі! Щось голову обертало в цей бік, де на постелі лежало біле, прегарне, ніби з мармуру вирізьблене обличчя...

Нараз — воно оживає...

Ось дригнули повіки, ось біля вуст появилася черточка, ненависно-злісна.

— Во ім'я Отця і сина...

Хотів перехреститися, рука не піднімалася. Тільки мурашки побігли йому по жилах.

"Не дивись!"

"Гляди!"

"Мушиш!"

"Хотів живої, милуй мерту!"

Які ж у неї очі: Це ж не очі живої людини. Безодня в тих очах. Потягнуть тебе вглиб...

Що?.. Вона встає...

— Опириця! — верескнув Павло Петрович, вхопив голову в руки, напругою сил відірвався від лави і з божевільним вереском опав свого коня.

— Опириця!

— Ха-ха-ха! — лунало за ним.

А він гонив лісами, не знаючи, де й куди.

XIV

Одарка, не надумуючись довго, зірвалася з постелі. Взула чобітки, вбрала кожух, хусткою голову обкрутила. Вже хотіла вийти дверми, але пригадала собі, що стара, може, де причаїлася в сінях або на подвір'ю і не пустить її.

Треба вилізти вікном, але перше треба забезпечити двері. Скоро! Скоро!

Притягнула ослін і поставила між двері і стіну в ширину алькиря. Якраз надався. Дверей і сам чорт не відчинить, хіба сокирою порубає.

А тепер вікно. Вихопила кілки, відчинила і вискочила на доріжку, на котрій стояли сани. Коні з наїженою проти вітру шерстю, притулені до себе, дрижали біля дишля.

Наховстала, поправила хрестики, взяла віжки і вже хотіла крикнути "Вйо!", коли побачила, що на санях хтось лежить.

Жаром обдало її... Москаль... Пропало все... Один лишився, щоб пильнувати коней.

Але чому ж він не зірвався, коли його старшина з божевільним вереском гонив у ліс... Що таке? І чому ж він не рухається, хоч бачить, що вона добирається до коней? Невже ж замерз?.. Та що б не було, треба втікати з того місця. У неї за поясом пістоль, буде боронитися, коли прийде до того.

Скочила в сани і повернула кіньми.

Москаль почвалав гайта, Одарці треба брати вісьта. Потрясла віжками, коні врадувалися, що не потребують мерзнути на лютomu морозі, пустилися вітром по лісовій доріжці. За плечима Одарки лежав невідомий. Не знала навіть, чи живий він, чи мрець.

XV

Кінчився ліс. Крізь дерева прозидало більше поле. На ньому іскрився сніг. За полем, у долині, мерехтіли огники, далеко-далеко, ніби зорі крізь густу імлу.

Село чи ворожа стежа? А може. цілий московський відділ розложив табор?

Їхати туди чи завертати?

Завертати не було як. Кождої хвилини могла наспіти погоня. Як не Павло Петрович, так солдати за кіньми стануть гнати.

Це одно, а друге, Одарка чула, що знемагає. Треба ж до людей, до теплої хати. Як обімліє тут посеред поля, тоді й всьому кінець.

Що б не було — вперед!

І вона принаглювала коні до бігу, хоч вони і без того летіли, ніби птахи. Сани неслися по замерзлому снігу, не як на полозах, а мов на крилах.

Вітер свистав наскучливо сумну пісню, то плакав, то реготався, як божевільний, а по голові Одарки пробігало сто гадок.

Що вона скаже, як попаде до своїх, до таких, що з гетьманом тримають?

А що ж би, як не правду? Розповість усе, як було.

А як до москалів?

Тоді хоч не хоч мусиш брехати. Покаже рану, що нібито її хлопці завдали за те, що з

москалями тримала і подавала вісті про рухи гетьманських військ.

А цей, там, за її плечима?

Коли мертвий, так вона скаже, що в сутичці з хлопами погіб, а як живий, тільки мертвецьки п'яний, то придумає ось таке: вихопилася полуживою з рук хлопських харцизів і втікала в ліс до баби знахарки. Не застала її. Зате побачила сани і, не надумуючися довго, вскочила до них, щоб спасати життя. Отак і дісталася тут...

Кілька разів озиралася, але цей хтось за її плечима не давав знаку життя. Лежав прикритий кожухами з головою.

Здержувати коні не було як і коли. Одарці здавалося, що за нею женуть, що їздці вже ось-ось. Била віжками і кричала на коней не своїм голосом. Війо!

Огники то вискакували, то ховалися між деревами, як вовки у байраках.

Це не вояцькі вогнища, а світло в хатах — село.

Що б не було — вперед!

Вже чути, як лають собаки. Одна до місяця виє, наче солдат сурмить.

Переїхала місток, скрутила в бічну вуличку, побачила відчинені ворота й увігналася туди.

В хаті вже спали. Застукала в двері, вийшов хазяй. Протирав заспані очі, ніби не вірив собі... Дівка серед ночі привезла щось.

— Приймете мене? — — А ти хто така?

— Яз Гірок, від Векли, коли чували.

— Бував я в Гірках і Веклу твою знаю.

— Так і мене бачили, мабуть.

— Може, й бачив. Заходь.

— Спасибі вам. Але зі мною ще хтось є. Сама не знаю хто.

— Як же так? Привезла і не знаєш кого?

— Розкажу вам і правди не затаю, допоможіть знести, ради Бога. А коні спрячте, щоб не торчали на виду. Господар покрутив головою:

— Гм. Тут щось не теє. Щоби ти мене, небого, у біду не ввігнала. Тепер і так небезпечно на світі.

— Богом клянусь, що нічого злочинного не зробила.

— Векла хазяйка чесна, так і тобі повірю... Іване! — гукнув на сина. — А ходи-но ти тут! Вийшов парубок, здоровий, як дуб.

— Знесемо до комори того там, а тоді бери сани і їдь загумінками до омшаника. Коні поміж наші постав, а сани зарий у сніг та ще гноєм прикрий!

Одарка підступила до саней і підняла кожух.

Під кожухом лежав її Сидір.

XVI

Село лежало осторонь від шляху. Не бачило ще ні москалів ні шведів, тільки неясні чутки доходили про війну. Говорили, що лютер з антихристом б'ється і що від того велика біда може прийти на народ християнський.

Але, може, Бог дасть, що тая буря мимо слобідки пройде, як бувало давнішими

роками.

По хатах і загородах видно було, що милував їх Господь і хоронив від того зла, яке звичайно приносить з собою війна. Хати були здебільшого старі, загороди великі, сади теж чималі. Мабуть, народ у дереві і в бджолах кохався, бо пасік видно було кілька.

Хазяїн, до якого попалася Одарка, колись козакував, під Конотопи ходив, але це часи давнешні.

Минулося, забулося, а все ж таки осталась охота до пригод і цікавість до того, що діється у світі.

В добрі руки попалася Одарка. Старий Гліб Борисів заживав у своїй слободі великої поваги, як патріарх в роді. Всі односельчани родилися на його очах. Були йому, як діти. а він їм, як батько. Нічого в слободі не сталося без його поради і проти його волі. Щоб видали старого, донесли, доповіли, що він переховує когось у себе, об тім і бесіди не могло бути.

Захована від світа слобідка жила своїм стародавнім життям, не турбуючися багато про нові здобутки і про нові людські гріхи. Навіть суддів тут інших не знали, крім своїх власних. "Усіх нас грішних Бог колись розсудить", — мовляв старий Борисів і з тим Божим судом всі числилися більше, ніж з людськими суддями.

Від першого ранку була тут Одарка. ніби донька або невістка. Поралася коло печі, подавала страву й підмітала хату. Хазяїн здержував її у роботі, але вона хапалася до всього, бо хотіла віддячитися за приют і за гостину. Скоро вертало здоровля, і на блідих щічках стали злегка процвітати рожеві чічки. Сидора примістили в коморі, до якої входилося поза мисником біля печі. Треба було тільки присунути цей мисник до дверей, і ніхто й не догадався, що там є вхід.

В небезпечних часах люди забезпечали себе, як могли.

Старий Борисів, козакуючи колись, навчився лікарської штуки — вмів гоїти рани і від шаблі, і від кулі. Вмів і сторощені кості складати, що краще не поскладав би їх до купи навіть гетьманський хірург.

Бувало, і в неділю; і в свято, прочитавши Мінею і проспівавши київські канти, замість лягати під широкогіллею грушкою. брав свій кийок, припоясував від усякого припадку шаблюку, а через плече перевішував похідну шкіряну торбину і йшов озирати поля. Вертаючи, приносив усякого зілля, корінців і листя; одне варив, а друге сушив і тер на порох, як табаку. Тим і лічив.

Кажуть, не було такої квітки, ні травки, ні комахки, якої він не вмів би назвати.

Не диво, що й Сидора скоро поставив на ноги.

— Не варт би ти в мене, козаче, і печеної цибулі, коли б від таких нікчемних ран скінчався. Москаль навіть шаблею гідно рубонуту не здолен, штиком чоловіка, як поросся великоднє, коле. Ні хлібороб він, ні вояка, ні лій, ні масло, ні се, ні те, ні третє, чортзна-що. От — кацарап.

Приговорюючи, натирав рани мастями.

— А все ж таки вони, іродові діти, добре тебе заділи. Дивно, як це ти їм так до руки дався.

— Гетьмана обороняв.

— Гарне діло робив, а все ж таки і власна шкура не решето. На другий раз не підпускай і близько до себе. Невже ж даром мушкет на рамені носиш? А спис, гадаєш, що? Це також непоганенький струмент, тільки ви, діти, орудувати ним не спосібні. Списом, бачиш, треба отак... — Він брав кочергу, сідав на лаву і показував, як треба добре орудувати цим непоганеньким струментом.

І стільки гнучкості було тоді в його тілі, кості так справно ходили в завісах, щоб тобі яка трісла хоч разочок, що годі було йому покласти більш шестидесяти літ, хоч він говорив, що вже доскакує сотки.

— Як ми під Конотопом на москалів ходили, — розказував, — то я списом з московськими копійниками потикався. Колійники і боярські роти не встояли, за ратників подалися, навіть сам князь Трубецький не здолів утримати строю. А тут тобі, ніби тая буря, летять запорожці. Корява перед ними, за ними, над ними, весь світ одна курява. Та й почалось тоді та й почалось! І вмирати буду, а того зойку і тих стонів не забуду. Річку Соснівку геть трупом загатило, старе й нове корито Десни кров'ю сплило, тридцять тисяч мерців купами лежало, як на доброму лані снопи в рік урожайний. Князь Трубецький ледве втік з недобитками, а князь Пожарський голову дав. Триста прапорів, між ними велику царську хоругву, гетьманові під ноги поклали, срібні литаври, чимало гармат і всякої другої здобичі попалося в наші руки. Не знаю, чи коли так сонце червоно заходило, як тоді. Бачу, у тих багрових блисках стоїть покійний Виговський, в синьому жупані, високий, ставний, з вірлиним носом і бистрими очима, — як орел.

Стоїть, дивиться на тую бійню і думає. Чи сподівався він того, що з ним незабаром зробили? Гей, гей!.. А нині що?

І старий своїми сивими очима побіг кудись далеко.

Хотів минуле завертати...

Дарма!

— Чує моє серце, що знову великі бої надходять. Але які? Хто побідить? І вгадувати не хочу. Може, я того й не доживу. На вас, дітки, пора. На вас. Ми вже свою роботу зробили, але діла ще дуже багато. Наша земля, не во гнів їй сказавши, як опириця, все нової крові хоче. Сама дітей і родить, і, не підховавши, жере. Не знаю, чому це так. Божа воля, не наша.

Собака вила на вигоні.

— Той пес нічого другого й не робить, тільки виє. Щось йому чи їсти не дають, чи б'ють. І Борисів задумався.

— Кажуть, що собака смерть нюхом зачує. Ми її не бачимо і не чуємо, а собака чує. Мабуть, смерть понад нашою землею по ночах блукає, шукаючи місця, щоб покласти тисячі нараз.

Собака не вгавала вити.

Старий перехрестився.

— Тю, ти! Не дає чоловікові спокою, навертає сумні гадки. Та ви не турбуйтеся,

діти. Пережили ми татар, переживемо й Москву, ми тутешні, нас із цієї землі з коренем не вирвати нікому!

Для розради закурив файку і даліше осматрював рани.

— Але ж бо тебе і потовкли, небоже. Ніби колесо переїхало по тобі, а тут, як бачу, і припеки є, го-го! Припікали тебе, що?

— На допрос брали, батьку.

— На допрос?

Одарка не втерпіла і вибігла з хати.

— До допросів то нема більших охотників, як москаль. Зачуваю, що хіба китайці вміють так на спит брати. А чого ж вони хотіли довідатися від тебе?

— Хотіли, щоби їм сказати, де гетьман і які з ним полки за Десну перейшли. Та ще цікавилися, котрі полковники і котрі генеральні, полкові і сотенні старшини з гетьманом до шведів подалися і чи з жінками та дітьми, чи лиш самі. Питали мене, де старшинські родини залишилися, бо бачили, що я не звичайний собі козак, а теж старшина, і що був в гетьманському почоті. Не будь-яку, думали, птицю в сільце взяли.

— Гм... А ти що визнав?

— Те, що всякому й без того звісно.

— Себто?

— Що гетьман з королем Карлом сполучився і що вони в Гірках стоять, але куди звідтіля двигнуться, того, казав я, ніхто з нас не знає, хіба вони, а може, й вони ще не рішили.

— Хвалю тебе, якщо ти не брешеш, козаче.

— Нащо б мені брехати. Тіло за мене говорить.

— Правда твоя. Крепкими літерами вони на ньому цей допрос списали. А більше, що ти визнав?

— Нічого більше не добули з мене і, скатованого, поклали на сани, лихі, як сто чортів, бо ми з сотником Мручком доброго чосу їм дали. Мабуть, везли до царської кватири чи кудись на новий допрос і на нові муки. Але куди й пощо, того я вже покітувати не вів, бо з великого впливу крові пам'ять утратив. Аж ось Богові та моїй Одарці дякую, що до вас, батьку, прибув.

— Все воно в Божих руках. На Бога покладайся, але рук не опускай. І вдруге, кажу тобі, ворога близько не підпускай до себе. Шкода поганити рук. Кулею його або списом у віддалі тримай. Спис непоганенький струмент. Одного разу...

І він знову став розказувати одну з своїх пригод, як під Конотоп ходив і як трьох москалів трупом поклав, що обскочили були його, як пси діда, біля попових воріт.

А тоді:

— Поки ти в мене, мій синку, поти й нічого поганого боятися не потребуєш.

— Я й не боюся.

— Ані ти, ані твоя Одарка. Вона теж, хоч не нашої крові, а дівчина, як бачу, славна. Недаром же на нашій землі зросла.

— Вона так нашу Україну любить, що більше любити годі.

— І тебе. Бачу я це, бачу. Земля, діти ви мої, це наша спільна мати. Хто б на ній не жив, якої б віри не був і якою б мовою не балакав, люби її, то вона й тебе любити буде і не відтрутить від себе, тільки кривди їй творити не смій, бо тоді ти ворог для неї. Того ми й тримаємося, і вас, як добрих дітей тієї нашої матері-землі, на поталу ворогові не дамо, не бійтеся. Ми люди старосвітські, знаємо честь, а що ми гостей у ворожі руки давали, того ще в нас не було. А якщо, не дай Боже, хотіли би без нашої згоди брати, то хай стрібують. Легко їм не прийде. Нам і вмирать не страшно. Чи круть, чи верть, знайде тебе і в черепочку смерть.

XVII

Сидір прикидався здоровішим і сильнішим, ніж був. Соромно козакові у постелі лежати, як жінці у злотах. Одарка дівчина, а диви, якою сильною показала себе.

Він її від першого разу полюбив, як нікого в світі, а тепер — так прямо очей не зводив з неї. Як на образ дивився. І була ж вона ніби цей образ, змальований не людською, а Божою рукою.

Старий Борисів, хоч, здавалося б, що його столітні очі вже іншої краси шукають, небесної, а й він не раз задивиться на неї і тільки зітхне.

— Чимало, — промовить, — буває гарного на нашій Україні, чимало. Жаль розходитися з нею. Проповідають попи, немов то в небі гарно. Не знаю, чи краще буде, як у нас. І не сподіюся. Погадати лиш, весняна ніч, вишні цвітуть, і скільки того цвіту тут, стільки тих зір там. А пахне як! А соловейки як зачнуть тебе по серці скоботати, тю! Аж тут заскриплять ворітця або затріщить перелаз, і така, о, вже й коло тебе, вже й присмокталася, як опир, але який! Херувимський... Ні, ні, не гадаю я, щоби там щось кращого придумав Господь, — не гадаю... І дивуйся ти, що ми до нашого раю чортів впустити не хочемо. Осквернили би нашу красу... І не впускайте. Чуєте, не впускайте! А ще з могили кричати вам буду: бережіться!

Сидір припав до старого з одного боку, Одарка з другого.

— Благословіть нас, батьку! А він примкнув на хвилину очі.

— Чому ж це я? А де ж ваші батьки, де піп?

— Батьків у нас немає, а попи, знаєте, які тепер. Може, й не доведеться у святій церкві перед тетраподом стояти, поблагословіть ви нас.

Борисів поклав руки на їх голови, і так мовчки тривали з'єдинені тишиною, вимовнішою від найговірливіших слів.

А тоді припали до старечих рук, до рук, що трудилися цілу сотню літ, сіючи життя і обороняючи його, до рук, що були теж найгарнішим струментом для бажань і виявів душі.

Собака на вигоні перестала вити, над слобідкою пролітав ангел не смерті, а життя, життя, котрого не викорінити нікому.

— Ми нині хочемо забиратися від вас, — почав несміливо і з жалем Сидір.

Старий здригнувся.

— Нині?

— Так, добродію. Після заходу сонця. Пора.

— А я, бачите, гадав, що залишитеся в нас. Надійде весна, не завадило б і чотири плуги на мої ниви пустити... В мене земельки чимало, а син тільки один. Решта челядь. І хазяйки теж у хаті треба. Іванові женитися якось не спішно. Гадав, залишитеся в мене. Наділю вас землею, і живіть та й кохайтеся на славу.

— Спасибі, але не годиться нам, батьку. Що погадав би собі про мене мій сотник?

— А хто ж у тебе сотником, козаче?

— Мручко.

— Ілярій?

— Так, той самий.

— Та й до гарного ж ти сотника-в осавули попався. Це такий хитрун, що другого на цілій Україні не знайти. А що вже сміхотворець, такого хоч у гетьманські театри вести. Не забуду, як ми раз з отсим Мручком полякам у руки попалися. Він від мене молодший на літ яких сорок. Внуком моїм міг бути. Так і кликав мене "дідусю" і шанував.

Отож і довідалися пани, що між полоненими є дід з внуком, і покликали нас, щоб подивитися, як воно виглядає таке диво. І як став їм мій Мручко небилиці гнути, як став показувати бідних шляхтичів десь аж з-під Галича, то пани аж за черева бралися, такого було сміху. І випили здорово, а ми тоді і в ноги. Славного ти сотника маєш, Сидоре!

— Люблю його, як батька. І сотня в нас не будь-яка.

— З того, що москалів не перейшла, під антихристів регімент не побігла, бачу, що гарна.

— Як же мені не поспішати до сотні і до свого сотника? Борисів задумався.

— Правда твоя. Не годиться товариства лишати у такій важкій пригоді, як тепер. О, важкі ж бо часи надходять, чує моє серце. Важкі... А що ж ти з нею зробиш? — спитався нараз старий, показуючи рукою на Одарку.

— Я його не покину довіку, — відповіла Одарка.

— В мирі то так, а на війні?

— Гадаєте, не вмію стріляти, їздити на коні, шаблею водити?

— Можливо. Та це вже твоя річ. Як так любиш його, то, певно, вас Господь зведе-таки до купи і не пожалує щастя. Хоч як я привик до вас і полюбив, мов дітей своїх власних, здержувати не буду. Спішно вам туди, де кулі грають, ідіть. А поздоровіть там свого сотника від мене. Скажіть йому, що старий Борисів ще живий. До походу вже не спосібний, але рідної землі ще й зубами боронити буде, якщо ворог до неї підступить.

— Кому в дорогу, той і чає, — принаглявав старий Борисів. — Сніжок паде, сліди прикриває, їхати вам добре.

І розказав їм, як і куди прямувати, бо з оповідань Сидора і Одарки міркував собі, де тепер гетьман з своїм військом і зі шведами може бути.

— Коні вам дам свої і санчата теж, щоб де чорт з москалями не звів та щоб вас не пізнали. Ти, козаче, вбереш міщанську бекешу, а ти, Одарко, надівай футро моєї покійниці, буцімто чоловік з жінкою у монастир на прощу їдуть. Та ще тобі. дівонько,

між дукачі хрест почіпити треба, для всякої безпеки. — І він добув зі скрині намисто своєї покійної жінки, яке ховав для будучої невістки, відчинив з мощами старосвітський хрест і почепив Одарці на шию. — Хай він тебе від усякого лиха обороняє.

Поклонилися і подякували за його добре серце.

Сніжок падав і загладжував сліди за молодятами, що їхали назустріч невідомому.

XVIII

Люксембург сидів біля печі і блудними очима вдивлявся в огонь, ніби в нім щось цікавого побачив. Багрово-золотисті відблиски гладили його дрібну стать, немов милосердилися над ним, що він такий нікчемно маленький і дряхлий.

На колінах тримав скрипку. Не грав, тільки пальцями перебирав по струнах.

Струни бриніли ледве почутними звуками. Скиглили тихо, як осінній вітер під вікном, шелесіли, як сухий очерет, і хлипали, як скривджена дитина.

Карлик підібрав ноги під себе, скулився і виглядав неправдоподібно маленький, немов це не чоловік, а хованець з казки, що серед ночі вискакує з мишачої дірки і за людей, котрим сприяє, важку роботу робить. Неправдоподібно великою виглядала скрипка; здавалося, ніби він не скрипку, а дівчину тримав на колінах і тулився до неї, нарікаючи на кривду, яку заподіяла йому доля, відмовляючи росту і вроди. А дівчина тая не втікала від нього, лиш спочутливе горнулася до вузької, запалої груді карлика, промовляючи: "Бідний, бідний ти мій!.."

На кріслі лежав королівський синій плащ з жовтою шовковою підшивкою, а коло крісла стояли заболочені високі чоботи. Одна халява притулилася до плаща, друга зігнулася й похилилася безсило.

На тапчані, біля дверей вилискувалася в поранньому сонці срібна умивальня, повна мутної води.

Похідне ліжко було ще не застелене, лиш недбало накинене синім покривалом.

Гультман не встиг ще прибрати спальні, бо король нині скорше, ніж звичайно, схопився з ліжка і повівся кудись до своїх регіментів.

Люксембург, не випускаючи скрипки з своїх обіймів, водив очима по пустій кімнаті.

Не знав чому, але нараз у своїй уяві побачив короля на ліжку, під тим синім покривалом, як лежить неповоротно й мовчливо. Втоплені, сіруваті повіки прикрили його темно-голубі очі, на устах згіржливо-гірка усмішка, а на високому, білому лобі, — Боже ти мій, що це на цьому високому лобі? Чи платок макового цвіту прилип до нього, чи капля свіжої... "Ні, ні, не треба, не треба!" — скартав себе за таку гадку королівський блазень і — голосніше став торкати струни.

"Та що воно таке? Гадки наші все біля нього, біля Карла. Всюди бачимо його, ніби других людей і немає на світі. Ненавидимо, а дрижимо о нього?" — говорив до себе.

— Що це?

— Геній... — почувся нараз пискливий голосочок.

Люксембург озирнувся.

За ним стояв блазень гетьмана Мазепа, Рачок.

— Ваша милість читає мої гадки? — скрикнув Люксембург.

— Це неважко, — відповів гетьманський карлик.

— Чому би то?

— Тому, бо шведи про ніщо друге й не гадають, лиш про свого короля. Вони ним дишуть, як повітрям, впиваються, як вином, кохають його, як дівчину, а бояться, як смерті.

— Бо він великий.

— А ми малі?

— Маленькі.

— Чоловік такий, яким себе чує.

— Біля Карла XII всі ми почуваємо себе малими.

— Це недобре, бо коли б він так, не дай Боже, умер... Люксембург зжахнувся.

— Ваша милосте, ви таки, мабуть, читаете в моїх гадках, як у розгорнутій книжці.

Лишіть, ради Бога, лишіть! Балакаймо про друге.

— Про що ми не балакали б з собою, все на своїх панів зійдемо.

— Бо ми їх слуги.

— Раби!

— Не лиш раби, а блазні, — відповів Люксембург, притискаючи до себе скрипку.

— Всі люди блазнями в Бога, — потішав його товариш.

— У Бога, та не в людей. У невідомого, а не у видимого пана. не в ближнього свого, тільки більшого ростом і значінням.

— Що ж! Не ми тому винні, мій друже. Припадок, а може, прямо неприличний жарт судьби. Зажартувала собі доля, пускаючи поміж нормальних людей такі сміховиті фігури, як наші, — о! — і він обкрутився на одній нозі, висолопивши язик і перевертаючи очима.

А я хлопець зухватий,

В свого батька вдався,

Прийшов в свати до Агати, —

В подолок сховався.

Якими ти нас сотворив. Боже, такими й маєш. А що люди граються нами, як куклами, це доказ їхньої дурноти, і тільки! Гадають собі, що великі, так, значиться, і мудрі. А між тим розум не в рості, а в голові, — правда?

— Правда. Але мала нам з того, пане-товаришу, потіха, мала! Пограються нами, надокучить, і кинуть. Як зношений патинок.

— Те саме чекає кожного з них. Кожного викинуть, як підрану ганчірку на смітник. Суєта суєт і всяческая суєта.

— *Vanitas vanitatum* [65], — як відгомін, повторив за ним Люксембург.

— Навіть найбільшого з людей цей самий кінець чекає.

— Великі люди до історії переходять.

— Нами граються за життя, а ними по смерті, така тільки різниця,

Гетьманський блазень накинув на себе плащ короля Кар-ла. Тягнувся за ним, як за королевою коронаційна капа. Рукави звисали до самої землі, з ковніра торчав носик, як

картопелька.

Люксембург глянув на свого товариша, і його сумне обличчя на хвилину роз'яснилося.

— Величаво!

— Правда?

— Ще тільки скиптра і королівського вінця бракує.

— Пощо? Маєстат в особі, а не в інсигніях [66]. Інсигнії може хто-будь до рук прибрати. Боюсь, щоб якраз таке зі скиптром Карла XII не сталося.

— Гадаєте?

— Щось воно мені так здається. Подумайте, його престіл дев'ятий рік пустує. Вже й місце прохололо, на котрім він сидів, а нема, мабуть, таких підданих на світі, щоб любили дивитися на пусте сідало свого володаря. Сидіти на престолі — це головне завдання монарха, і то не як-будь сидіти, а кріпко, довго, достойно, з гідністю, з якою ніхто інший у цілій державі не сидить. Отако... — І він сів на кріслі, закопив губи, очі пустив у стовп і всміхався тією безмовною усмішкою, яку часто-густо можна було бачити на обличчі короля Карла.

Дев'ятий рік товчється ваш вінценосний по світі, як Марко по пеклі, а сідало його пусте. Був — і нема, і коли ж то він верне? Чому не вертає? Може, відрікся своєї батьківщини? Мабуть, він так турбується і Швецією, як пес п'ятою ногою?.. Всіляко думають собі шведи. А між тим від короля, блудного лицаря, все ті самі листи приходять: "Присилайте військо і гроші". Ясна річ, що без війська і без грошей навіть найбільший герой воювати не може. але ж нема такої криниці, в котрій не бракло би води, як будеш її ведром безнастанно тягнути. Можна вівцю стригти, але якщо ти шкуру з неї стягнеш, так і вовна не поросте. Ваш король шкуру зі Швеції

здирає.

— А Хмельницький що з Україною робив?

— Правда. Великої жертви він від неї бажав, але ж і Україна велика, а до того всякому було відомо, за що батько Богдан бився. Він чужих земель не захоплював, як Карло, а свої відбивав, волю народів добуваючи. Боюсь, щоб шведи не перевернули порожнього королівського престола або не посадили на ньому когось другого.

— Кого б то?

— У Карла є сестра, Ульріка-Елеонора. Можуть віддати її.

— За кого?

— За кого? Коли б я шведською дипломатією заправляв, то поза плечима Карла посватав би її за Петрового сина, за царевича Олексія, і його посадив на шведському престолі. Так і покінчилася б війна шведів з москалями.

Люксембург сумно покивав головою.

— Не знаєте ви шведів, мій пане. Вони того ніколи не зроблять. Скорше останній швед ноги задре, ніж свого короля зрадить. Такий це народ.

— Глупий! Люксембург здригнувся.

— Не кажіть того, коли хочете зі мною дальше дружити. Макіавель! — і

Люксембург став голосніше і скорше перебирати по струнах своєї скрипки.

Гетьманський блазень зрозумів, що непотрібно вразив свого товариша.

— Га, що ж! Не наша річ турбуватися долею народів. Нас до цього діла не кличуть. Наша річ розвеселявати своїх хлібодавців, і ми це робимо по змозі наших сил. Гадаю, що завдання наше сповняємо куди краще, ніж усі їх міністри й генерали. Любимо їх, — правда?

— Я свого — так.

— Я теж. Мій старий гетьман такий гарний, хоч старий. Рука в його, як у гарної пані. Мала, довга, біла, мов з мармуру викута. І стать яка! А які складні рухи! Кожний зворот голови, мов добрим малярем придуманий. Люблю дивитися на нього.

— Любите його за те, чого вам Господь відмовив.

— Можливо.

— Я теж до свого прив'язався, як собака до пана. Сам не знаю за що. Нерозгадана в його вдача. Буває, цілими тижнями слова доброго не скаже. Думає або у книжках ристься. Філософів читає... Чули ви про Ляйбніца?

Рачок подумав хвилину і спитав:

— Монади?

— Не лиш те. Цікаві його "Нові досліди", звернені проти Лока. Лок каже: "Нема нічого в душі, чого б не було у змислах". А Ляйбніц додає: "Крім духа".

— Гадкою, як мечем, рубонув. Люблю добрих рубак і бистро думаючих людей. Ляйбніц до них належить. Він одним махом хотів розтяти цей гордійський вузол, який заплутали Декарт своїм дуалізмом, Спіноза монізмом, а Лок емпіризмом, а все ж таки не втяв Панько шилом.

— Ваша милість, як бачу, також філософують.

— Поволеньки. Мій старий любить іноді з мудрим чоловіком побалакати.

— Себто балакає тоді з вами, — що?

— А так. Бо другі звільнені від обов'язку думання. Добувають слави і маєтків, а ти думай за них. Хтось же думати мусить. Думка, як час, простір і рух, хоч не вловима, але все-таки вона є і своїх прав домагається.

— Добре сказано.

— Гадаєте, ні? Думка перелогом лежати не може. А все ж таки Рей від Ляйбніца хитріший.

— Хто таке Рей? Не чув я про нього.

— Наш брат шляхтич. І шляхоцька філософія у нього.

— Має свій систем?

— А все ж що має: *Carpe diem* [67].

— Себто?

— Не оглядайся на других, а збирай солодощі життя, де і скільки можеш, не думаючи, звідки воно береться і пощо.

— Так, так. Звідки і пощо? Це найгірші слова, вони нам затроюють життя. Щасливий той, що вичеркнув їх зі свого лексикону. Жий, не питаючи, звідки це

життя береться і пощо воно?.. Та, на жаль, я тієї штуки не вмію.

— Гадаєте, що я її навчився? Тому-то й завидую Рееві, його життя чесною людини... Тю!

— Що таке?

Рачок вправним рухом кинув королівський плащ назад на спинку крісла.

— Людською кров'ю від тієї мантиї заносить.

— А ви хотіли б, щоб жіночими пахощами пахло? Мій пан об жінки не треться.

— А мій, хоч старий, не гордує ними. Це чорт, не чоловік. Як Фавст Мефістові, так він, мабуть, запродав чортові душу ради жіноти.

— Чув я про це, що він до жінок, а жінки до нього липнуть.

— Як мухи до меду. Нерозгадане діло. Візьміть хоч би останній його роман.

— З Мотрею?

— Так, з Кочубеївною. Це щось неправдоподібне. Дівчина, як ланя, як сама Афродита, а влюбила в старого Зевеса.

— Видно, що він справжній Зевес на вашому Олімпі.

— Ах цей Олімп! Важко на йому й Зевесові сидіти. Дуже важко. Боюсь, щоб Ворскла не перемінилася у Стигс.

— Що за Ворскла?

— Така річка, що над нею лежить Полтава.

— А Полтава?

— Город над рікою Ворсклою.

— Спасибі, вже знаю. Але звідки вам ті два імена на гадку прийшли? Невже ж немає у вас Києва і Дніпра?

— Ворожбити про Полтаву толкують. Кажуть, що на її поля огненний дощ упаде.

— І ви, такий образований чоловік, вірите ворожбитам?

— Я нікому не вірю, навіть собі. Зневірився, — але якраз тому й боюся, щоб зневіра не охопила також і других. Вона, як морове повітря, у воздуху висить. Навіть король ваш. говорять. не спить по ночах, а очі його мутніють, як осіннє небо. Не завважали ви того?

— Ще й як. Його королівська великість дійсно змінився останніми часами. Іноді пізно, опівночі, як кіт, навшпиньках підкрадаюся до його ліжка, а він не спить. "То ти, Люксембург?" — питає. "Я, мій милостивий пане", — кажу. "Сідай і розкажуй що". Сідаю на ліжко в ногах і розказую йому казки, як дитині, щоби заснув. А він лежить горілиць і вдивляється у стелю, словечком не перебиваючи мені. Так нас застає ранок... Мушу вам зрадити одну тайну. Мій король, хлопцем бувши, нічної самоти боявся. Біля його ліжка світло по ночах горіло і паж біля нього спав. Чи цей страх до нього тепер не вертає? Погано, як до людини вертають звички його діточих літ.

— Чому?

— Кажуть, що під кінець життя чоловік хоче бути таким, як був спочатку... Кінця боюся.

— Всі ми боїмося кінця, забуваючи, що він міститься в початку.

— Себто, що його нема?

— І бути не може... Панта рей [68].

— Вірите в невмирущість?

— В ніщо тепер не вірю. Кажу це вам, але так думаю собі, що або є життя і тоді воно вічне, безнастанне, невгаваюче, або все це, що ми вважаємо життям, лиш омана якась, привид, сон, котрий нам від тисячів літ сниться, а властиво не нам. а комусь невідомому, що лежить на ложу вічності і грається тими страхітними снами, які ми називаємо світом і життям, — грається нашою бідою.

— Цікаво!

— Страшно, товаришу! Бо що ж тоді ми? Така сама малесенька часточка, така сама черточка в тому страхітному сонному образі, як яка мушка, як квітка, як зеренце піску.

— І пісок, на вашу гадку, жиє?

— Кажу ж бо вам, коли є життя, то все жиє: і камінь, і залізо, і пісок, все! Тільки життя каменя сильніше від життя людини, довше, не спалюється так скоро, як наше. Ми згорюємо, як огонь. І чим більший цей огонь, чим ясніше він палає, тим скорше сам себе зжере... Огонь, що називається Карло XII, на мою гадку, засильно горить.

— Засильно... Ваша правда, пане Рачок, засильно... Мені теж іноді здається, що мій наймилостивіший пан легковажить своє дорогоцінне життя. Хоч стараюся зрозуміти, чому і пощо, зрозуміти не можу. Десять літ товче собою по Саксонії, Польщі, Росії, по Україні; ні то вигоди, ні насолоди життя не знає, вічна турбота, вічні недостатки, заєдно життя його на волосинці висить, все йому смерть в очі заглядає, — і пощо це все? На те, щоб одного вечора хтось гукнув: "La piece est finie!" [69]

— La piece est finie! — повторив Рачок і, подумавши хвилину, додав: — Allons souper [70]... Так, так. Це скорше чи пізніше буде сказане. Скорше чи пізніше сховають його до якогось металевого ящика, обкалять, обспівають, обіллють нещирими слізьми і, зітхаючи, скажуть: "Allons souper!" Живий живе, гадає. І скажіть же ви мені, будь ласка, чи для такого фіналу варто грати довгу й важку п'єсу? Ніяк не можу я увійти з психологію так званих великих людей. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці,

— Tres bien, monsieur [71] Рачок. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці. Мабуть, мій вінценосний справді дуже великий, бо його глупі вчинки переходять міру звичайних людей. Вони Монбланк в порівнянні з отсим горбком, — і він рукою показав крізь вікно на невеличке узгір'я, що лагідно знімалося понад плоскорівень і блистіло до сонця, як шолом.

— Я на його місці після першої великої перемоги заключив би був корисний мир, в'їхав як побідоносний герой до столиці, оженився з якою гарною і здоровою німецькою княжною, котрих там, як квіток на леваді, мав синів, як вилущків, і жив при боці вірної жінки, не поспішаючись до смерті.

А він сновигає по цілому світі, шукаючи, сам не знає чого. Слави? Карло XII вже нині славніший від батька, діда і від усіх своїх предків, куцохвостих німців у шведських синіх плащах. Грошей? Ніколи їх мати не буде. Як батько був скупендряга, так син марнотратник, пригорщами таляри розсипає. Любові? Жінки очі за ним видивлюють, а

він не ласкав жадної з них навіть ущипнути. Ніяк я не вгадаю, чого той чоловік хоче...

— Чого? — крикнув Рачок, впустивши руку в кишеню королівського плаща і добуваючи з неї книжку. — Ось вам, пане-товаришу, чого він хоче. Бачите? "*Curtius: De rebus gestis Alexandri Magni...*" [72] Олександром Великим хоче бути ваш вінценосний.

Люксембург листував книжку, вичитану, як старий молитвослов.

— Але ж Олександр великий від жінок не втікав.

— Південна кров грала в його жилах, а Карло чоловік півночі. А до того, хто його зна, чи цей більший женолюб, що вдається з жінками, чи той, що сторонить від них. Карло ще молодий, лихий його зна, яким він стане, коли четвертого хрестика доскочить. Вуж шкіру, а чоловік вдачу змінє. Не вір чоловікові, як вужові.

— А ваш гетьман як кохався замолоду, так до старості кохливим остався.

— Мій гетьман — чорт.

— І мій король — не ангел.

— Знайшлися, як у кірці маку.

— Світ перевернуть, якщо їм який непередбачений випадок не підставить ноги.

— Так. так, непередбачений випадок, — він один може їм помішати, бо з людей ніхто.

— Навіть Петро Великий ні?

— Навіть цей ні, хоч і йому Бог міру згубив.

— Великий варвар.

— Але не вожд. А Карло й Мазепа полководці.

— Полководці... — повторив Люксембург і махнув рукою. Нараз, змінюючи голос, спитав:

— Бачили ви битву, пане Рачок.

— Доводилось бувати не в одній.

— І що?

— А що ж би? Б'ються люди, падають, умирають, їх закопують в землю, тоді приходить піп, покропить могилу, покадить, гукнуть із самопалів і — *la piece est finie!* А весною поросте тут трава і зацвітуть квітки, бо природа навіть від людської злості сильніша.

— *Natura artifex perfectrix* [73]. Але чи бачили ви, пане Рачок, як армія в переполох попаде? Баталіони напірають на себе, а канони, як божевільні, женуть навмання через трупи й через ранених. Торошать людські черепи, ломлять кістки, внутренності намотують на колеса, як шнури, і вони тягнуться за ними, як хроби... Тю! Спасибі за честь бути великим вождем крштом оцих невідомих героїв, оцих незчислимих жертв, котрим черепи торощать і висотують кишки. Чи повірите ви, пане-товаришу, що, дивлячись на такий жахливий образ, я не раз дякую Богові за те, що Він відмовив мені росту і тим самим зробив неспосібним до вояцького діла.

— Вірю вам. принце, бо й мені іноді ті самі гадки до голови приходять... Але ми відбігаємо від теми. Коли я не помиляюся, то ми почали з того, що наша найближча будучність, мабуть, не дуже-то рожева.

— Чорна!

— Так тоді, чи не подумати б нам про себе. Як прийде що до чого, то ніхто нами журитися не стане. Забудуть нас, лишать або прямо кинуть, як дитина ляльку. Що ж ви на це?

— Що я?.. Я гадаю, що панові Рачкові запахло царем. Що ж, він, говорять, любить нашого брата. З цілої Московщини карлів до себе стягає.

— Любить, бо він великий, а ми маленькі, — контраст. Може би, нам якісь гарні карлиці підшукав, — і Рачок заіржав, як жеребець.

— Тьфу! — сплюнув з погордою Люксембург.

— Був би за свата, потім за кума...

— А по найдовшому життю справив би нам похорон першої класи, йшов би перед домовиною і тарабанив на великому бубні, бо він до того мистець і охотник.

— А хоч би й те.

— Так тоді переходить до Петра.

— А ви?

— Я? — і Люксембург замість відповіді поцілував "De rebus gestis Alexandri Magni..."

— Я, — повторив ще раз, ховаючи книжку до королівської кишені, — я не можу, пане Рачок, не можу.

— Не можете?

— Хоч би його всі покинули до одного, не кину його. Хоч я малий ростом, так честь у мене не менша, як у Малькума Беркмана... Щасливої вам дороги, пане-товаришу, — і простягнув до Рачка свою маленьку, як у дитини, руку, другою притулюючи до груді скрипку.

Рачок кріпко стиснув правицю королівського блазня.

— Спасибі вам, пане-товаришу. Тепер я знаю, з ким маю діло. Не бійтеся. Не розійдемося так скоро. Де наші пани, там будемо й ми. Витриваємо біля них. Але боюся, що не витривають інші. Шведські генерали, можливо, бо що ж їм іншого робити? До Швеції тікати? Далеко. До Петра переходити? Небезпечно, і честь офіцерська не дає. Але гетьманові полковники — то інша річ. Відсахнутьсся від старого гетьмана і відречуться його, як Петро Христа. Козацька армія не велика, а стане ще меншою. Дійде до того, що під одним дубом, як говорять старі люди, разом зі своїм вождем перед дощем сховається. І як дивилися ми колись на велич наших хлібодавців, так на їх нищету глядітимемо. І будемо їм розказувати казку нездійсненої мрії про королівну, замкнену в самотній вежі посеред чорного озера, серед людської глупоти.

— Га, що ж! Краще мудрому казку розказувать, як з дурнем діло робить. Карло й Мазепа навіть в упадку достойніші будуть від інших на верхів'ю щастя... Як руїни знищених будинків, так і люди, потерпівші погром, мають свій приваб... Я тільки нецікавих людей не люблю.

— Odi profanum vulgus [74], — доповів Рачок і насторошив уші.

— Чуєте?

Люксембург замість відповіді скочив на лавку під вікном і прилип до шибки. Рачок

пішов за його приміром. Блазні-філософи перемінилися нараз у дітей, котрі щось цікавого уздріли...

Шляхом мчав король Карло на своїм Аяксі. Кінь майже не доторкався землі. Їздець не їхав на нім, а летів, як казковий птах, як стріла, випущена з лука рукою провидіння. Фут-ром підбитий плащ тільки рамен тримався. Ніби з тих рамен виростали крила.

Очі вискакували з орбіт, уста затискалися завзяттям... Арес, Один чи Див? Може, всі три в одній особі. Видиво, не чоловік.

За Карлом, як за Перуном хмара, летів невеличкий відділ їздців. Їх чорні коні побіліли від піни і від снігу. Збідовані їздці Бог знає звідки набирали сили до того героїчного бігу.

Але хто бачив тамтого, не дивився на тих. Були темрявою, яка осотує зіниці після наглого блиску.

Люксембург завмер. Рачок затаїв у собі дух. Носики їм до шибок примерзали. Не чули болю. Апокаліптичний їздець очі їм вирвав, мислі пірвав, душі з маленьких тіл вихопив і поніс з собою.

Мовчали довго, довго, поки не замовк останній відгомін луску кінських копит. Тоді почувся голос Люксембурга:

— І я міг би покинути його?

Рачок замість відповіді зітхнув з глибини душі.

— А все ж таки, — почав по хвилині, — кривду зробив нам Господь, відмовляючи сили й росту.

— Так, так. Сумно ні один раз в житті не почувати себе героєм, — доповів Люксембург.

— Авжеж що сумно, — запалювався Рачок. — Як виглядав би наш світ без героїв? Змиршавів би народ, зійшов би на нінащо, здичів би, як сад, не підчитуваний і сокирою, і пилкою огородника.

— Сокирою і пилкою, сокирою і пилкою, — гомонів бездумно Люксембург. Аж нараз, звертаючись до Рачка, спитав: — Бачили ви, товаришу, як наші хірурги відрубують жовнірам руки й ноги?

— Відморожені?

— Еге ж, або погаратані шаблею чи прострілені кулями. Чимало тих рук і ніг валяється тепер по лазаретах.

— І біля них. Аж страшно глядіть. Це ж не гілляки, відрубані від пнів. Скільки світу можна було пройти на тих ногах.

— І скільки доброго можна було зробити цими руками!

— А їх собаки розтягають, як падло.

— Аж страшно!

— Гріх! — закінчив Рачок і задумався. А по хвилині почав: — А все ж таки гарно бути героєм.

— А блазнем погано.

— Дуже.

І замовкли. Маленькі лиця посумніли. З тою задумою і смутком виглядали ще прикріше, ніж звичайно.

Ніхто не погадав би, що це весельчаки, гоструни, які своїх панів доводили до сміху тоді, коли їм, може, й на плач збиралося.

Люксембург скрипку, як дівчину, тулив до вузької, запалої груді.

Не грав, тільки пальцями перебирав по струнах. "Бідний, маленький, бідний", — жалувала його скрипка. Рачок стояв над срібною королівською умивальнею і, вдивляючися у мутну воду, непомітно хлипав.

XIX

Союзні війська розтаборилися в Ушівці, Лосці, Караївці, Курилівці і в Студеній.

Всі хати, стайні, клуні й омшаники повні були людей і коней. Старшини займали для себе панські та козацькі двори, а також школи й приходські доми. А що розтягати армію на дальші села було небезпечно, бо москалі, як зимою вовки, снувалися кругом, так доводилося рити землянки і класти солом'яні буди. щоб примістити ті баталіони, які не знаходили собі місця по селах.

Між селами, по полях, побудовано вартівні, в котрих стояли зв'язкові шведські відділи.

Від вартівні до вартівні й від села до села безнастанно перебігали з наказами вістуні, скрізь змінювалися варти.

Маркетани й маркетанки волочилися з тютюном, з горілкою, з салом і з хлібом. Маркетанки продавали й себе.

Звідкіля брався цей народ, того ніхто не вмів сказати. На виразний приказ короля їх залишено було, заки шведи увійшли в Україну. Але ж вони і королівську волю обійти вміли. Їм без армії і армії без них було годі. Навіть старі генерали просили за ними короля, і король з огляду на "духа армії" дивився на цей поворот жіноцтва крізь пальці. Були це старі знайомі, що після королівського приказу або перебиралися по-мужеськи і скривалися під будами возів в обозі, або воліклись у приличному віддаленні за табором і тільки ночами на постоях підступали до нього, щоб своїми промислами промишляти. Скільки всілякої біди й лиха доводилося їм перебути, того й на воловій шкірі не списав би. а все ж таки армії вони не кидали. Були зв'язані з нею не тільки охотою заробітку, але й сотками цих тонесеньких ниток, про які король Карло, як ворог жіноцтва і як мужчина неподатливий на приваб кращої половини людського роду, не знав і яких навіть, може, й не догадувався. А між тим; Боже ти мій! Скільки хвилин п'яного забуття і безтямного оп'яніння завдячували отсі землянки й ці солом'яні буди не кому іншому, а якраз закутаним у старі і в полинялі кратясті хустки маркетанкам!

Бувало, сидить вояк у своїм, як вони казали, свинюшнику і гріє над огнищем скостенілі руки. Довкола нього, як далеко оком кине й куди гадкою помандрує, такі самі огнища і такі самі тіні, як він, куняють над ними, збідовані, зголодовані, позбавлені не тільки всякої життєвої насолоди, але й надії на неї, надії, що й цьому походіві прийде кінець і що почнеться поворот восвоясі. Сидить жовнір біля огнища, і зневіра, як гадина, присмоктується до нього. "Замерзнеш цієї ночі, — говорить, — або

завтра вб'ють тебе, як собаку. І добре як зразу, щоб не різали по шматочку або щоб раненим не попав у полон. Краще добий себе тоді, а ще краще зроби це зараз, тепер. Бо пощо відкладати на пізніше? Чого кращого дочекаєшся? Бачиш, з кожним днем стає гірше. Спішися!"

Чує жовнір, що не опреться тій намові, і вже осматрює скалку на мушкеті, аж нараз сніг біля землянки заскрипів, і двоє очей з-під хустки засвітило.

— Чого надувся, як сич? Лицар і — настрашився морозу! А може, за милою скучно? Гей шведи, шведи, що це сталося з вами! Аж дивитися гидко. На короля поглянь. Цей не боїться нічого.

— Тільки вас.

— Невже ж ми страшні? Та поглянь-бо на мене! А то, задивився кудись, мов у другий світ.

І руку простягає до нього. Хоч зимна, а тепло робиться на серці. І в землянці теплішає, і вже світ не такий безнадійно великий, як був перед хвилиною. І огнище палає ніби тобі ясніше, і так добре біля нього вдвійку сидіти, близько-близько притулившись до себе і чуючи, як серед стужі, серед скомління зимового вітру, під овечим тулупом б'ється живе серце людини.

— Багато вторгувала нині?

— Тільки, що кіт наплакав.

— А себе не продала?

— Маєш охоту купити?

Вітер сильніше гуде, і дим геть закриває вхід до землянки... Даром кріс на вистріл чекає...

А король хотів виполоти жіноцтво з табору, як з городу гарбуз!

На цілий тиждень розтаборилися союзні армії в Ушівці і в сусідніх селах.

За той час король будував міст через Десну. Шведські піоніри складали готові частини, кріпко споювали їх залізом і міддю, від чого ті мости люди й називали мідяними мостами.

Козаки радо розгрівалися при сокирах. Помагали шведам будувати, не забуваючи, що і їм по тому мості доведеться переходити на другий берег Десни.

Як перейду за Десну, не верну аж за весну.

От і не вгадала пісня. До весни ще далеко, а тут уже і з-поза Десни вертай, бо гетьманові до Батурина спішно.

Там його найкращі бойові частини з Чечелем, гармата з Кенігзенем, там провіант і гроші, там... Мотря! Дуже він неспокійний о своє добро. Знає, що москалі зубами гризтимуть стіни батуринського замку, щоб добути це все. Чує, що там щось велике здобувається. Рад би він не йти, а летіти до Батурина.

Так королеві не спішно.

Король по ночах сидить над картами України. Виучує їх, плани з Гілленкроком рисує.

Кажуть, нездужає тепер і сон його не береться, — безсонниця, на яку нема ліку.

Невже ж зойки з лазаретів сон відганяють? А може, журиться король, що гетьман Мазепа мало війська йому припровадив?

Може, не чує себе безпечним від москалів, котрі з усіх боків підкрадаються, а може, може, зневірився у свого генія і щасливу зізду?

Ніхто короля Карла не знає...

Він на довітках зривається.

Ледве Гультман вблагає свого пана, щоб випив снідання, і король скаче на Аякса та зникає в поранковій імлі.

— Де король? — питаються тривожно трабанти, журиться старий Піпер, дрижить о нього вірний Гультман.

— Де король?

Привикли бачити його одчайдушним хлопцем і ніяк не погодяться з гадкою, що він мужчина, муж, перед яким ціла Європа дрижить, бо непевною себе чує. Бачили його великий военний успіх, несподівані побіди над ворогом удвое-трое сильнішим, бачили тріумф і жахаються погрому. Король змінився останніми часами. Навіть тієї дивної усмішки на його обличчю не видно, з Люксембургом не жартує, з пасторами про питання віри не балакає, ніби нечиста сила оволоділа ним і гонить з місця на місце. Він усюди є і нігде його нема.

Ранком бачили його люди в Лосці, в полудне був у Караївці, то знов. як мара, майнув крізь Курилівку і опинився у Студеній.

Так і нині було.

З невеличким відділом вискочив зі своєї квартири в Ушівці і помчав у напрямі Десни.

Бистроногий Аякс летів птахом. Другі коні насилу поспівали за ним.

Причвалав над Десну, там, де піоніри мідяний міст клали. Горіли ще смолоскипи на високих дрючках, бо робота йшла цілу ніч. Над огнищами, на триногах, у залізних казанах клекотіла смола, ковалі залізо на ковалах клепали, луск сокир далекою луною відбивався від сіл, окутаних імлю. Іноді, як повіяв поранковий вітрець і на хвилину розігнав туман, видно було лискучий хрест на сільській церкві або шпиль високої дзвіниці, або тополі біля панського двора. І знову — сіро, імисто, непевно.

Король стояв і дивився в ту імлю. Довго, вдумчиво, бистро.

Нараз післав до робітників, щоб спинили роботу. Тисячі сокир, молотів, сверлів завмерло в руках. Тихо зробилося кругом.

Король впивався ухом у тишину. Очі його більшали, брови знімалися вгору, він ріс.

— За мною, вперед! — гукнув, не озираючися, і з шаблею в руці кинувся через Десну.

Захрустів лід, але не заломився, ніби Десна зойкнула тільки, почувши на собі напрасну силу несподіваного бігу.

— Вперед! Вперед! — заохочували себе їзді. Коні ховзалися. падали, один ногу зломив. Король не дбав. Що там один, а хоч би й два, хоч би й сотня! Не дорожив собою і не цинив своїх людей. Його обхопило це лицарське божевілля, котрим він чарував

своїх, а жахав чужих, пострах між ворогами ширив. Навіжений цим божевіллям, забував, де він і які в його сили, не питався, якого ворога має перед собою, не дбав, чи побідить, чи потерпить погром, не зважав на ніщо, послухно і б'езтямно піддаючися тому завзяттю, котрого не міг побороти.

Завзяття вожда передавалося людям. Бачили тільки його і під його проводом не боялися ні погрому, ні смерті. Вперед! Вперед — по славу або по смерть! Карлове лицарство не дорожить собою... "Vivat Carolus rex!"

Король Карло не любить дешевої перемоги, він навіть битви не хоче приймати, поки ворожі сили не більші від його.

Знає це останній чур в шведському таборі. Всі вони вірять, що куля їх вожда не береться і що його геній сильніший від царських регіментів. Слава Карла XII осліпила їх, насліпо женуть за ним, не думаючи, що переходити Десну, коли вона ще не досить кріпко замерзла, і відтинати себе від армії — це вчинок прямо божевільний. Щось такого міг би зробити молодий офіцер, котрий шукає незвичайних пригод, але не вожд, що повинен дорожити собою, не Карло, котрий свою армію загнав у чужі краї.

Про ніщо не думають шведи, — вперед! вперед!

Нараз кламцнули кріси і посипалися кулі.

Двох їздців повалилося на землю. Коні зжахнулися, кинулися набоки, але їдці кріпко тримали в руках поводи. За хвилину відділ пер далше, — як таран об мур, так валив у московські роти. Ще один стріл, ще двох-трох обагрилося кров'ю, і вже Карло сидить москалям на карках. Його довгий, прямий, важкий меч блискавкою в'ється, ні один удар не хибить.

Як колись голови телятам одним махом відрубав, так тепер москалів січе. Роти подаються, старшини не мають сили вдержати строю. Як косар у збіжжя косою, так Карло мечем вганяється у ворожу товпу.

Шведи за ним. Товпа подається назад і набоки, посічені й покалічені, з зойком і з благанням пощади, втікають навмання, збільшуючи нелад і тривогу.

Але за хвилину на місце відділів, що не видержали першого напору, приходять свіжі, сколюють шведів, ще трохи, й візьмуть їх у свої залізні обійми.

Нерівна боротьба. Шведам вже й сили не стає, тільки їх вожд не чує втоми. Його меч однаково скоро і певно знімається вгору, вправо, над головою майне, огненну вісімку у повітрі напише цей меч, весь від крові червоний.

І знову захиталися московські роти і подалися назад і набоки. І знову нові сили займають їх місця. Ще хвилина, й шведам буде кінець. Король Карло попаде москалям у руки,

Піоніри, перервавши біля мосту роботу, позбивалися в гурти і цікаво приглядалися, як їх король переходив Десну.

Перейшли і собі, ніби він їх тягнув до себе, ніби очей від свого героя не могли відірвати.

Посувалися лівим берегом в напрямі плавнів, у котрі увігнався Карло.

Бачили боротьбу, але втрутати в неї не сміли, бо король того не любив, не любив

тих, що рятували його.

Щолиш тоді, як ясным стало, що король у небезпеці, понісся клич: "Короля, короля нашого рятуймо!" — і кілька сот людей з сокирами, з лопатами, вартові з рушницями наперли несподівано на ліве московське крило.

Закипіла боротьба наново. Рукопашний бій о короля. Москалі билися завзято, щоб грізного ворога в свої руки дістати, шведи докладали всіх зусиль, щоб не допустити до того. Був це не бій, а прямо різня. Шведи, як перед хвилиною колоди бардами кололи, так тепер черепи єгрів грюхотали, стелючи поміст до свого короля.

Та це їм не прийшлося так легко. Москалі пхнули запасні роти на ліве крило. Нові сили нове завзяття в битву несли.

Шведи стояли кріпко, як мур, але втрати їх з кожною хвилиною більшали, бо по московській стороні була надто велика перевага.

І вже здавалося, що Карпові XII вибила дванадцята година, що його Аякс лобом ударив у тую сухоребру, як терлиця, конину, на котрій чвалує найстрашніший з усіх їздців — смерть, коли нараз на московські тили напер козацький відділ — Мручкова сотня, а з нею гетьманський небіж Войнаровський.

Вибрали вони якраз найболючіше місце, вдарили там, де король Карло бив, як невтомний змолоцок ціпом, шаблею молотив.

Козаки наспіли в найважніший момент, тоді, як рішалася несподівана битва.

Рішили її.

Даром товстопузий майор, як ранений кабан, на всі боки кидав собою, заохочуючи своїх людей, щоб витривали в строю, щоб постояли кріпко за царя і за віру православну, даром золоті гори обіцявав за голову шведського короля. Москалів обхопив цей страх, на котрий ніяка стратегія в світі ліку не зна.

Кидали збрую, загулювали очі долонями і розбігалися, як вівці, коли в кошару лусне грім, або навколішках ставали, як перед образами в церкві, знімаючи вгору руки й благаючи пощади.

Не вблагали.

Довго вганялися козаки на своїх бистрих конях, поки останнього москаля не простромили списом або не досягнули кулею.

Тільки декількох взяли живцем для язика.

Щолиш тепер король ніби зі сну збудився. Обтер з крові шаблю, поклепав по шиї Аякса і всміхнувся своїм хлоп'ячим усміхом.

Аякс гордо зняв вгору голову і заіржав з повної груді. Козацькі коні відповіли йому товариським іржанням.

Король глянув туди. Побачив Войнаровського і здивувався.

— Euer Gnaden auch hier? [75] — спитав, ніби засоромлений, простягаючи до нього руку.

Войнаровський привітав його з побідою.

— Kleinigkeit, eine kleine aber nette Emotion [76]. Що робить ваш шановний дядько?

— Його милість гетьман післав мене шукати вашої королівської милості й прохати

побачення.

— З паном гетьманом?

— У нього є важне діло до вашої милості.

— Догадуюся — Батурин. — І король задумався. Крики "Vivat Carolus rex!" збудили його з задуми. Повернув конем і махав рукою до шведів і до козаків:

— Спасибі, що потрудилися. Гарно билися, хлопці. Дуже гарно!

Обличчя його сяло, повеселішав, ніби нове життя увіллялося а те зв'ялене довгими трудами й невигодами невеличке тіло,

— Ваша милість, — почав Войнаровський, — замало дорожать своєю достойною особою.

— *Lapalien, mein Herr, Lapalien* [77]. Найліпше береже себе той, хто не боїться нічого. Невже ж можна забезпечити себе перед смертю?

— Але й провокувати її не годиться.

— Мусимо бути провокаторами смерті. Не людей, а її викликаємо на бої. Я поки її не побачу, поти й не б'юся радо. Але чи бачите, якої ми добичі набрали?

Добичі справді було багато. Шведи збирали по полю московські рушниці, списи, шаблі, — добро, якого на війні ніколи не може бути забагато. Муніції теж чимало знайшлося, кілька ящиків куль і кілька бочівок пороху.

— А сухі? — питався король.

— Як перець, — відповіли йому вдоволені шведи.

— Будемо їхніми кулями і з їх мушкетів до них стріляти.

— Треба ж власникові віддати його добро. Правда, *monsieur* [78] Войнаровський?

— З причинком, ваша королівська милосте.

— Добре кажете, з причинком. Постараємося. Я нині нарочно пробував, чи тверді вони на руку.

— І що ж?

— Не дуже. Але зате багато їх.

— Як сарани, аж чорно від них.

— Брудно.

— Залле нас тая повінь, якщо ми не припинимо її тепер.

— Тієї гадки був ще мій дід. покійний король Карло X. Його послі клали це вашому гетьманові на серце.

— Хмельницькому?

— Так, Богданові Хмельницькому, але він з Москвою не зривав.

— До часу, бо незручно було, а потім прийшла нагла смерть.

— Вона не одно добре діло припинила. Це наш найгрізніший ворог. Але якраз тому треба їй показати, що не зі страховими синами має діло. Вона й наміри мого діда теж знівечила, а по його смерті шведська політика іншими шляхами пішла, аж я, як бачите, на старий шлях завертаю.

— А ми також.

Минали сани, на котрих сиділо кількоро людей. По одягах можна було пізнати, що

не з простих. Якась старшинська родина.

— А це хто? — питався король.

— Хто ви такі? — звернувся до саней Войнаровський.

— Я сотник Імжицький, а це моя родина. Москалі нас по дорозі за Десну перейняли і, мабуть, у Глухів везли, так Господь змилювався, ніби з неба зіслав ваші милості і поміг нас відбити.

Войнаровський переклав це королеві.

— А за що їх москалі забрали і чому якраз у Глухів везли?

— Бо їхали в напрямі Десни, значиться, хотіли до гетьмана перейти. Таких, мабуть, у Глухові допрошуватимуть й каратимуть.

— Значиться, цар гостро до ваших людей береться.

— Він пощади не знає.

— Потерпить ваш народ. Га, що ж! Боротьба за волю — це болюча операція, дуже болюча.

І король казав сотника відіслати гетьманові Мазепі.

— Може, вам щось нового й цікавого розкаже.

XX

Гетьман вернув якраз з об'їздки. Продрог; затираючи руки, ходив по своїй квартирі. Не найкращі привіз вражіння.

Козаки з понуреними лобами вітали його. Мало котрий глянув прямо в очі. Ніби якийсь жаль таїли, ніби якісь недобрі гадки крили.

Не любив такого настрою. Любив щирість, бо самому через двадцять літ доводилося бути нещирим, грати комедію, боючись трагічного кінця.

Наскучило. І він аж відітхнув, коли змінив ролю, коли з мутної виплив на чисту воду.

Двадцять літ втриматися на театрі Східної Європи і з соромом не зійти зі сцени — це було діло, котрого не довершив ні один із його попередників. Двадцять літ ходити з машкарою на обличчі, вдавати зовсім когось іншого, окриваючи себе, — це нелегко.

Тепер, на склоні життя, він хоче виявити своє "я", хоче Іваном Мазепою зійти до гробу. Так що ж! Земляки не розуміють його. Може, один Войнаровський догадується, хто таке його дядько. Це робить кров. Чужі того не знають, навіть Орлик — ні.

З чужих одна тільки Мотря читала тайне письмо його душі.

Де вона тепер?

Гетьман став і долонею прикрив очі, щоб побачити її.

Явилася, ніби жива, і розмовляли з собою, як колись у Ковалівці і в Бахмачі.

Чув, як горіла бажанням волі і слави, охотою пірвати пута, котрими зв'язана була Україна.

З кожного її слова била міць, як міць землі весною; в кождім погляді горів огонь, подібний до сонячного сяйва, котре озолочує дозріваючі лани української пшениці.

Усміх її пригадував поранковий чар батуринських садів, коли то вишні білим цвітом обіллються, коли троянди зацвітуть і бджоли над липами стануть гудіти, питаючися їх,

чому ще й вони не розцвілися.

І тієї одної душі, рівно самотньої на всій Україні, як його, Господь відмовив йому. Може, за кару, що протягом життя, як бджола від цвіту до цвіту з жінки до жінки пролітав.

Шукав своєї.

Аж на старості літ знайшов, — на те, щоби так скоро згубити.

І ніколи ще так діймаво не відчував гетьман тієї згуби, як нині. Здавалося, коли б тут була Мотря, все складалося б інакше. Тепліше було би серед тієї стужі, сміливіше очі гляділи би в будучність, не прилітали би серед нічної тиші гадки про смерть і про забуту, може, й опльовану могилу...

Щур їм! Чесне діло сорому не боїться, а боротися за волю свого народу — це діло найчесніше в світі. Не що друге робив покійний гетьман Хмельницький.

Мазепа нав'язує Богданові нитки, продовжує традиції 1654 року.

Москва не може стерпіти вольного народу. Вона й у себе не дає людям волі. Цілу Європу, рада би прибрати до свого кріпкого кулака.

Династичні традиції, безпідставна гадка, немов то московські князі є самотніми спадкоємцями своїх київських попередників, пертнуть москалів до щораз то нових воєн, поки вони до своєї імперії не влучать не тільки Києва, але й Волині, Холмщини, Галичини і Закарпаття. А влучать їх на те, щоб позбавити ті землі не тільки самостійності, не тільки їх громадського устрою, але й характеру національного. Москва не стерпить вольного сусіда, цар Петро навіть Дніпрові пороги розбити бажає, щоб кораблі зі своїми бандерами султанові під його закоцюрблений ніс пустити.

Що ж робити тоді, щоб не допустити до такого трагічного кінця? Союзи з Польщею, з Кримом, з Семигородом і з Туреччиною завели, оставалося те, чого не встиг зробити Хмельницький, — союз зі Швецією, на основі, що Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і з народом малоросійським має бути вічними часами свобідною від усякого чужого володіння.

Це, ніщо друге, зробив він, Мазепа.

Чого ж тоді хочуть від нього? Чого з-під лоба дивляться на свого вождя? Не пішов же він всупереч їх бажанням. І старшини не давали йому спокою, щоб поривав з царем, і народ нарікав слізними словами на московські утиски. Не було такої днини, щоб кілька жалоб до його канцелярії не вплинуло. А тепер, коли він рішився на важке й небезпечне діло, не ради якоїсь особистої користі, а для добра народу, вони бісом на його глядять.

Козаків можна ще виправдати. Журяться долею своїх родин, що осталися за Десною, знають, що їх самих ждуть великі бої і ще більші труди серед лютої зими; а свідомості, котра би їм казала бути готовими на найбільшу жертву, не мають, — але старшини! Чоти попускали носи й похнюпилися, як осіння ніч?

Невже ж вони не намовляли його до того, що зробив, не клялись, не цілували хреста, і то не один раз?! Невже ж не доповідали стиха, що коли Мазепа не порве з царем, так вони це зроблять без Мазепи?

А нині, — коли б цар до них лівим оком моргнув, побігли би до нього, як до псярника собаки!

Довго ходив своїм звичаєм кругом стола, аж, утомлений, сів на крісло, якраз під образом Христа на Оливній горі.

І здавалося йому, що Христос молиться не за себе, а за нього, за гетьмана, щоб чаша горечі віднята була від уст його.

Гетьман глянув і задрижав душею. Пригадався великий тиждень і страсті Спасителя, і Пілат, що вмиває руки, і Петро, що відрікається учителя благого, і товпа, що реве: "Распни, распни його! Сімнадцять сот літ з тої пори минуло, а товпа осталася товпою — де б вона не була і кого та за що не розпинали б на хрест.

"Распни, распни його!"

Аналогії аж надто різко кидалися в очі.

Гетьманові наскучили вони. Хотілося про щось друге думати.

Шукав інших образів на стінах, але очі вертали назад на Оливну гору.

Пригадувалася розмова Божого Сина з Богом Отцем, ввижався хресний хід. причувалися удари молотків, що вбивали цвяхи в руки й ноги Спасителя. і торох тих кісток, що їх воїни о ризи його метали...

Господи! Невже ж з приказу твого новітний кесар новий хрест і нову Голгофу для України готує? Невже ж і її велиш Ти розпнати на хрестному дереві, на те, щоб Меншиков і другі, чужі й свої посіпаки жребія о її ризи княжі метали, щоб добро, котре він прибирав для більшої достойності і для більшого блиску української держави, розграбили, як круки, що падло жв'якають?

Господи, не вже ж це воля Твоя святая?..

Гетьман закрив очі руками.

Образ мовчав. Христос благальними зіницями глядів у небо; темне й мовчаливе, без місяця і зір.

"Га. що ж! Хай станеться воля святая! Якщо невідклична вона. дай, щоб і наша жертва не безплотною стала, щоб і вона у майбутньому спасення народові принесла, щоб і наш хрест, подібно, як той, на котрім повис колись Спаситель, зі знамені сорому символом святості зробився, щоб згіддливим ім'ям, котрим нас вороги нині назовуть, нащадки наші названням чесним для себе обібрали і під іменем тим дальшу боротьбу за визволення своє вели.

А якщо я, недостойний раб твій, милості своєї сподобився, дай, щоб я чашу сію за народ сповнив, щоб я терпінням своїм гріхи його спокутував. Сподоби раба свого честі тієї — амінь!"

Хтось застукав до дверей.

— Увійди!

Орлик переступив поріг.

— Що доброго скажеш, Пилипе?

— Нічого доброго не чув і не бачив, милосте ваша.

— Крячеш?

— Правди скривати не хочу.

Гетьман уважно глянув йому в очі. Генеральний писар погляду не видержав і спустив очі додолу.

— По тобі я чогось іншого сподівався. В словах гетьмана почувся докір.

— Хочеш, щоб тебе відпустити? Слово одно скажи, і — вільному воля. Москалі тільки тих карають, що йдуть до Мазепи, а милують і нагороджують, котрі від нього втікають. Приставай, поки час, до тих других.

Орлика якби хто в серце вколов.

Спаленів і, дивлячись гетьманові сміливо в очі, сказав:

— Такого гіркого слова я від милості вашої, мого рейментаря і добродія, ніяк не сподівався. Обов'язком своїм вважаю не затаювати перед ним нічого, і хоч легше й вигідніше бути вістуном добрих, ніж злих, новин, не жахаюся донести ці останні, бо хоч як високо ціню собі ласку і прихильність мого пана, а все ж таки добро його особи і успіх нашої спільної справи вище того кладу...

— Так? — перебив йому гетьман.

— Так, милосте ваша. А щоб я нині до ворога мав перейти, про це й мови бути не може.

— Нині ні, але завтра.

— Ані завтра, ані ніколи. Не затаю, що така грішна гадка була в мене колись...

— Що було, те знову бути може.

— Але не після присяги. Слова свого не зломлю. Я ж не чура, який ще без шаблі ходить.

В його голосі почувалася обида. Гетьман поклепав його по рамені.

— Обидився мій генеральний писар. Чи маю червону шапку вбирати?

Орлик обіймив його за коліна.

— Ваша милість забувають хіба, що сина мого до хресту зволили тримати. Що сказав би мій син, дійшовши до літ, коли б я його хресного батька зрадив?

— Заспокійся і не дивуйся мені, Пилипе. Знаєш мою біду.

— Знаю і спочуваю щиро.

— Розкажуй, з чим прийшов.

— Приніс до підпису папери.

— А більше нічого? Що чувати в таборі? Перше всі ви до мене з новинами бігли, а нині мовчите. Не люблю я того мовчання. Краще бунтуйтеся, кричіть; а не суєтіться, як тіні, як душі над Ахеронтом. Таке мовчання нічого доброго не віщує.

— Якщо милість ваша готові почути правду — без обиди й гніву, так я скажу.

— Говори!

— Старшини наші сподівалися більшої сили у шведського короля.

— А шведський король сподівався більше сили в нас. Так що ж з того?

— Бояться, що не дамо москалям ради.

— І?

— І... — Орлик зам'явся. Важко було виповісти гадку.

— І?... — наглив гетьман.

— І радять, а краще сказати, міркують собі — вони, а не я, підчеркую це рішучо, — міркують собі, чи не добре було би нав'язати зносини з царем.

— З царем? — аж крикнув гетьман. — Як?

— Післати котрогось з полковників, буцімто він утік від нас. Цей подав би умови, під якими ваша милість готові були б вернутись до царя. Москалі в поганій скірі, підуть нам назустріч і, так гадають старшини, — можемо добути від них вольності, ще більші від тих, які дотепер мали.

— А хто їх забезпечить? — спитав, гірко всміхаючись, гетьман.

— Цар присягою скріпить, — відповів Орлик.

— А на переяславські пакти царі не присягали?

— Можна закладниками обмінятися поки що.

— Поки що. А згодом?

— Згодом...

— Якось воно буде. Правда?.. Ні, Пилипе, не маю я часу ждати на те, що згодом буде. І охоти не маю. Це не політика, мосьпане, а торг о коров'ячу шкуру. Україна не корова. На торг з Петром не поведемо її, не будемо молотком би ти і кричати: "Хто дасть більше, бери!" Не вірю москалям... І що нам тоді зі шведами робити? Битися з королем Карлом?

— Шведи вернули би з тим, з чим і прийшли.

— Або й не вернули б. Моїх старшин, може, воно не студить і не гріє, але я короля Карла на леду не лишу. Він лицар і чоловік честі. Не можу ж бо і я поступити негідно!

— А між старшинами виникла навіть така гадка, щоб короля Карла, якщо того зажадає цар, при добрій нагоді....

— Зловити і передати цареві, — правда? — докінчив гетьман і сплюнув, що було доказом його найвищої зневаги. — Господи! Які ж ті люди подлі!

Його очі мимохіть піднялися до образу з Оливною горою. Спаситель, як перед хвилиною, так і тепер стояв навколішках і благальним зором прошибав темне, мовчаливе небо...

— Який подлий цей світ! — вже не з погордою, а з розпукою промовив гетьман.

У світлицю вбіг Войнаровський.

XXI

Як звичайно, Дніпро, так тепер Десна перетинала Україну на дві половини.

По одній гетьман з трьомастами чоловіками всяких старшин і з чотирма тисячами вірних собі полків, а по другій Батурин з десятима тисячами знаменитої залоги і з гарматою, гетьманські скарби, укріплені полкові городи, стародубський полковник Скоропадський, полтавський Левенець, чернігівський Полуботок, наказний переяславський Тамара, ніжинський Журахівський, множество сотників і сотенних старшин по всьому величезному просторі України, а врешті вічно врухав, повне хороброго й готового до війни народу — Запорожжя.

Поділ дуже й дуже нерівний.

Правий берег Десни, на котрім опинився гетьман, був тільки відтинком української держави, і до того відтинком, на якому політичне життя не було так живо, як по другому боці. Ніколи тут народні рухи не зростали до такої сили й не виявляли такої стихійної енергії, як на Подніпров'ю.

Там залишилося свідоме, довгими боями за волю розбурхане населення з торговельними городами, з людними селами й слободами, з багатими хуторами, з розкішними гетьманськими палатами і старшинськими дворами, зі школами й монастирями, тут, за Десною, почували себе гетьман і ті люди, що були при ньому, ніби відрізані від пня, котрий тисячами невидимих корінців тягнув соки з рідної землі.

Усякий чув, що в хвилину, коли рішається доля народу і майбутність держави, треба бути не тут, а там, за Десною, треба скоріш перейти на її лівий берег.

І гетьман, і його люди, до останнього чури в обозі, сиділи, мов на розжареному вугіллю.

До того біля гетьмана було лиш трохи старшинських жінок і дітей, бо решта не встигла прибути на час до Батурина і переїхати з чоловіками за Десну. Навіть гетьманова сестра осталася в Полтаві, а Орликова дружина з синами і жінки гетьманових довіренників Бистрицького і Цурки теж залишилися по другому боці.

Доля їх була дуже непевна.

Всякий знав, що й цар, і Меншиков не зжахнуться ніяких, навіть найпідліших способів, щоб посіяти страх по Україні, а до таких способів в першу чергу належатиме знущання й кари над родинами тих, що пішли з гетьманом-зрадником, хоч вони, може, в нічому й не винні, бо про ніщо, може, й не знали.

На непевну долю осталися чималі маєтки мазепинців, які вони так запопадливо довгими літами збирали, наслідуючи свого рейментаря-гетьмана.

Що тепер з тими маєтками станеться? Будинки підуть з димами, а добро розграблять свої й чужі: товпа, все і всюди до грабїжі охотна, і Меншиков, котрий, як крук, всяку цінну річ несе до свого гнізда.

Не тільки гетьман і його старшини, але й козаки тривожилися тим невідомим; що тепер збувається по другому боці Десни, і хіба ті, що нічого до втрачання не мали, ходили по таборі безжурно... Голого не обідреш.

Цілі ватаги людей стояли днями й ночами кругом того в місця, де піоніри будували "мідяний міст".

Дехто помагав, тягаючи дерево або обтісуючи його сокирами. інші жалісно блукали очима по ріці, котра була вже замерзла, але не так-то ще кріпко, щоб можна армії по ній перейти.

Москалі нарочно, де тільки могли, прорубували лід, стріляли навіть із гармат по Десні, щоб псувати комунікацію між обома її берегами.

Цар, як тільки довідався про перехід гетьмана до короля, казав негайно висилати над Десну відділи драгунів, щоб спиняли перехід мазепинців до гетьмана і бентежили шведів при будові мосту.

З тими відділами йшли безнастанні бої, котрі збільшували тільки тривожний

настрій між шведами й вірними Мазепі козаками.

Ніколи не можна було знати, чи це отак собі якийсь незначний відділ, чи. може, передні частини наступаючої Петрової армії.

Десна зробилася кордоном між двома нерівними частинами України, за котрий усякий линув оком і думкою, бажаючи собі переступити його якнайскорше.

Замість спокійно спати вночі, козацькі гурти снувалися понад рікою, незважаючи ні на сильний мороз, ні на вітер, що вив, як голодних сто чортів.

Годі було всидіти в землянках, в отсих "свинюшниках проклятих". Десна манила до себе.

Ачей же по другому боці побачать когось, що щасливо передерся крізь московські застави, щоб пристати до гетьмана й привезти чи там принести йому свіжих новин з Батурина і з решти України.

Коли Імжицький зі своєю родиною переходив Десну, залишивши розбиті сани по другому її боці, оточила його товпа народу.

— А хто, а звідки, а що? — питанням не було кінця. Коли б не Войнаровський, утікачі застрягли би в товпі, як муха в патоці, за ними бігли, тягнули за поли, благальними поглядами молили їх про вісті з рідного краю, так, нібито за Десною вже й України не було. Найбільше цікавилися Батурином, ніби прочуваючи, що там тепер рішається їх доля.

— Не здається ще Чечель?

— Орудуює ще гарматою Кенігзен?

— Муніції їм хватить?

— Чи тримаються мури?

Сто питань гомоніло нараз. Але Войнаровський шепнув Імжицькому до уха, щоби правди про Батурин не казав.

— У мене там двох братів, гармашами служать.

— Мій дядько в сердюцькому полку сотникує.

— Наша хата в ярку біля самого Сейму стоїть. Імжицький потішав їх, як міг. Але вони, мабуть-то, не дуже й вірили його словам, бо сумно якось похитували головами.

Аж як Войнаровський подався у гетьманські покої, щоб гетьмана про гостя з другого боку сповістити, розв'язалися язики.

— Пощо ми за оцю Десну переходили?

— Під руку шведського короля ішли?

— Ми все комусь під руку йдемо.

— Не знаєш? Висотала з нас усі сили Москва, без союзника не дамо ворогові ради.

— А зі шведами, гадаєш, дамо? От надлетів, як вітер, і, як вітер, повіється звідтіль.

А тоді що?

— Поживемо, то й побачимо.

— Нічого доброго ми не побачимо, не заглядаючи вперед.

— На те ж і гетьман, щоб заглядав уперед. Не бійсь, на ньому теж шкура тремтить.

— І гетьман нічого не вдіє, коли народ не в один гуж тягне.

— Народ, народ: А про старшин забув? Вони всім заправляють. А скажи ти мені, де полковники стародубський, полтавський, чернігівський, переяславський та ніжинський?

— Гетьман їх при полках залишив.

— Гадаєш? А мені бачиться, що вони на двох стільцях сидять. На котрому певніше, на тому й залишаться.

— Не розумію.

— Чекають баталії. Якщо побідить швед, то до нього побіжать. а як цар, то заявляться за царем. Хитреці! Але щоб вони нашого діла не перехитрили. На козацький народ нема що нарікати.

— Добре кажеш. Козаки хоробро й вірно гетьманові служать. Скільки нас в оцій клятій війні погинуло.

— А скільки ще погине?

— Може, й усі...

— Чого наперед кричеш, ну, чого? Такий ти козак, тю! Двічі не вмереш, не бійся! А раз кожному вмерти треба.

— Але як?

— Так, щоб ворогові мороз по спині пішов. Гей, люди, якби ви одною лавою стали, то нам і шведа не треба б. Швед собі, а ми собі, — не встояв би москаль, коли б ми на нього з двох боків наперли.

— Коли б... Але того ніколи не буде. Старшини хитрять, а попи за Москвою тягнуть, продають нас.

Імжицький слухав тієї пісні, котра йому вже й без того остогидла. Скрізь її не віднині спізагсть, спихаючи зину то на старшин, то на гетьмана. І хоч сам він був сотником, значиться, до старшин причислявся, то не обидився, бо і як же за правду обиджаться? На власні очі бачив, що старшини дійсно не другої політики трималися, а тієї, що, мовляв, де сила, там і ми. І сам він, чув, що хоч як виснажені сили України, а все ж таки, коли б вона тепер піднялася одним могутнім зривом, коли б спалахнула нараз одним велетенським полум'ям, так того пожару не вгасили би ні маніфести царські, ні погрози Меншикова, ні проповідування попів про вірність єдиному православному цареві, вдасть от Бога іміющому.

Дивився сотник Імжицький на сірувате небо, на людей, так само, як воно. сірих, і серце його наливалося болем.

Не з такими надіями він спішив за Десну!

Уявляв собі. що тут побачить одно тільки завзяття, один підпал, від котрого ворожі затії скапають, як віск від огню. А тут бач що!

Потішався, ідо, може, це він на такий тільки гурт лопав, ^ на збіговище народу, збентежене нинішньою сутичкою з москалями або пригноблене якраз тим, що гетьман від своєї резиденції і від решти України відбився. Як двигнуться в похід, то іншим духом їх обвіє.

— Калимон, Калимон іде! — загуло кругом. — Дорогу Калимонові дайте!

Імжицький озирнувся.

Наближався козак, нічим не помітний, такий, як і другі, тільки дивився якось дивно. Побачивши чужого сотника, шапку перед ним скинув і нарікав:

— Скучно так, що хоч повісся. У Десну скочив би, так замерзла. В криницю гріх, бо з неї люди воду п'ють... Скучно.

І бринів його голос дійсно так якось блідо й безвиразно, ніби це не людина, а сама скука нарікала.

— Сонця хочеться мені! — жалувався, як дитина. — Сонця!

Козаки не насміхалися з нього. Імжицький озирався на гетьманські покої, чи не покличуть його туди, бо цей Калимон нервував його. "Невже ж подуриємо всі?"

— А ви там не бачили сонця? — повернувся до нього козак.

— Де?

— А за Десною, у нас. Імжицький мовчав.

— Не бачили. Значиться, нема; А знаєте чому? Бо її не стало. Моєї покійної Софійки. Поки жила, так бувало сонце, як тільки очі ранком протре, так зараз у її віконце — глип! Будить її. А як збудить, як гляне на неї, так і засміється від радості, що така гарна. І вже ціліську днину веселе. Слідком за нею ходить. Куди вона, туди й сонце біжить. Чи в городі, чи в полі, чи де. А з тої пори, як її вбили, то й сонце посумніло. Навіть не вихиляється з-поза хмар. О...

"Одні божеволіють з горя, — думав Імжицький, — а другі тільки й глядять, як би їм краще розжитися".

Невеселі міркування перебив Войнаровський. Вийшов з гетьманських покоїв і покликав його до гетьмана.

XXII

Імжицький мало не скрикнув, глянувши на гетьмана. Привик бачити його бадьорим, гарно вдягненим, гладко вибритим, людиною, котрої час своїми зубами нібито й не торкався.

А тепер сидів перед ним дідусь з поораним чолом, з морщинами на обличчю, з глибокою рисою біля уст, як скиба.

— Так ти, пане сотнику, з тамтого боку до нас прибув і мало вірності своєї життям не переплатив? Спасибі тобі!

Імжицький у пояс поклонився і почав розказувати свою пригоду. Але гетьман перебив йому.

— Від могого небожа знаю, не трудися. Як бачу, цар добре дбає, щоб мої люди до мене не прибували.

— Скрізь стоять застави. По дорогах і біля бродів. Нікого за Десну не пускають, — відповів сотник.

— А переймили кого, окрім тебе?

— Не одного. Чув я, що при Оболонським перевозі Дуб'ягу взяли.

— Олександра?

— Так, вашої милості канцеляриста. Поспішав він з Батурина за Десну з паперами

чи з вістями тільки, не знаю. З ним було декілька людей вашої милості та ще його власний служка і чотирьох козаків, яких він провадив із свого села. Не доїжджаючи до Коропа, за півмилі зустрівся з чоловіком Андрія Лизогубенка, сина бувшого чернігівського полковника Лизогуба. І так усіх їх біля перевозу московські драгуни заскочили і повезли.

— Куди?

— Зразу до походної канцелярії ведуть на допрос, а тоді в Лебедин.

— Катувати, — доповів гетьман, і його обличчя ще рясніше засіялося морщинами і ще більше посіріло.

— За вірність катують, а за зрадливість милують, — притакнув сотник.

— Милують, кажеш?

— Ще й як! Хто зголоситься до царя і присягне йому на вірність, того оставляють при його чинах і маєтностях, на котрі царська канцелярія жалувані грамоти видає, не міркуючи багато, чи праві ці маєтності, чи ні, старшинські чи одідичені по батьках. А тоді тих, що були наказними старшинами, роблять дійсними та ще, як зачуваю, обдаровують їх за вірність маєтностями, забраними від старшин, котрі з вашою милостою за Десну перейшли.

— І вони беруть? — спитав гетьман голосом, якого Імжицький з його уст ніколи перед тим не чув.

Захитався... Притакнути чи ні? Розумів, що в тім питанню було більше болю, ніж цікавості.

— Беруть... — ледве чутно відповів Імжицький.

— Не скривай переді мною нічого, — приказував гетьман, завваживши хитання у сотникових словах. — Не жахаюся почути правду, хоч як вона страшна. Бо чи не страшна ж це річ прохати нагороди в ворога за зраду своєї справи? Подумай!.. Розкажуй, сотнику, розкажуй! Я слухаю.

— Як тільки вість про це пішла, що вірних цареві нагороджують, зчинився заколот, якого я не тямлю. Стали люди з доносами до москалів іти, стали наклепи на своїх сусідів, а то й на приятелів видумувати, буцімто вони здавна з вашою милостою у змові проти царя були, про все добре відаючи, як, і коли, і що. Один наперед другого хапався, щоб якнайбільше захопити добра: землі, млинів, будинків.

— На розграбіж наші маєтки дають.

— На розграбіж, як колись у княжих часах. Скрізь царські люди вештаються з листами до сотників, з маніфестами до народу, і попи тії маніфести по церквах відчитують. І голосить цар, що він добра малоросійському народові бажає, що він його при святій вірі православній удержати хоче, бо ваша милість буцімто Польщі Україну піддати бажали, а церкви наші православні в костьоли перемінити хотіли.

— Не по чім другім, а по голові цар б'є!

— Пише цар, що він ні одного гроша для своєї казни не брав, що це ваша милість для себе тільки податки з народу стягали, на царя вину за те спихаючи.

— Вінценосний брехун!

— Обіцяється ніяких налогів з Малоросії не брати і її предковичних порядків не порушувати, її привілеїв не вкорочувати. "Обіцяєм вам, вірним подданим, во всем малоросійском краю нічого не брать. Войскам же своїм, великоросійським, под смертною карою заборонили ми малоросійському народу ніякого розорення і обид отнюд не чинить. Хочемо свято, ненарушимо і ціло содержать всі вольності, права і привілеї Малоросії", — наводив Імжицький слова царського маніфесту.

— Сам чорт не вигадав би хитрішої брехні.

— Антихрист! — притакнув Імжицький і розказував далі. — А щоб народ повірив його словам, закликає старшин у Глухів, "даби ви як найскорше для совітов прибили сюда к нам, ібо ми імеєм попеченіє о малоросійском народѣ, чтоб оной в порабощеніє і под владеніє польское не приведен бил і церкви святке во оскверненіє і во унію обращени не были. Чего ради ми послали наші указы ко всей генеральной старшине, і полковником, і сотником, даби оные збирались на ізбраніє нового гетьмана по правам і вольностям своїм вольними голосами".

— Хорони нас, Боже, від вольності такої! — зжахнувся гетьман. — А кого ж то вони тим новим гетьманом обрати загадали?

— Старшини, як зачуваю, за чернігівським полковником, за Павлом Полуботком заявляються.

— На Полуботка цар згоди своєї не дасть. Хоч він і невеликий то приятель мені, але чоловік з умом і з характером. Воловодити собою не дозволив би. Розуміє се цар. Для його кращий був би Скоропадський, бо хоч з кістками добрий, але м'який... А Левенець?

— Про Левенця доповідають, що він нібито вашій милості вірний, на вибір нового гетьмана не поїде.

— Знаю я тую вірність — і гетьманові, і Україні. Через неї добра нам немає...

І гетьман очі прислонив рукою.

Імжицький зацікавився. Ніби винним почував себе, що так багато сумних новин привіз. Але розумів, що правду затаювати годі.

— А родини вірних мені старшин? — спитав нараз стурбовано гетьман.

— Чув я, немов то до Прилуки жінки їх та діти стягаються. Туди, мабуть, і жінка пана генерального писаря подалася, і господаря вашої милості пана Цурки теж.

— Прилука від воєнних подій доволі далека. Але яка ж там охорона для них?

— Челядь привезли з собою і чоловіків сто, збігців із усяких полків, назбиралося.

— Хай хоч тільки діла роблять, що старшинських родин пильнуватимуть. Але ти мені про найважливіше нічого не сказав, про Батурин. Чи держиться ще він?

— Поки що так.

— Не має наміру здаватися?

— Хорони Боже! Чечель і Кенігзен скорше згинуть, як зрадять. Є ще і в нас люди хоробрі. Ще не всіх затруїла московська отрута і не всі живим трупом гниють.

— Сотнику, коли б я десять тисяч хоробрих людей під рукою моєю мав, і вірних, і готових на все, щоб тільки волю Україні добути. Богом клянусь, я добув би її. Не тому

ми бідні, що слабі, а що віри в свою силу не маємо. Козаки б'ються, коли мусять, але старшини збабіли. Розжились і за маєтки свої дрижать, о них вони турбуються, а не України хочуть. З лицарів у хуторян перетворилися. Може, й моя вина у тому. Гадав я, що як розживеться народ, то й життя того з усіх сил обороняти стане. Але нині бачу, що ні. Та я ще не труп. Живий ще гетьман Мазепа! На живому ведмеді цар шкуру продає!..

Гетьман піднявся з крісла, випрямився, очі його блиснули дивним, молодечим жаром.

— Мечем виріжу тую гниль. Живе тіло лишу. Болітиме, — га, що ж! Без горечі й ліку нема. Прокленуть мене нині, але завтра благословити стануть. Я зробив те, що зробити мусів, щоб Україна не пропала дорешти. Не настрашить мене цар своїми маніфестами, ані старшини своїм заячесердям, ані простий народ несвідомістю своєю. Піду за голосом розуму і серця, уповаючи в правість задуму свого і почуваючи відповідальність за майбутність народу мого і держави його. Росією Україні не бути.

Подзвонив, і на порозі явився Чуйкевич.

— Розшукай мені короля, де він не був би, негайно. Скажи, що гетьманові треба з ним бачитися зараз-таки і невідклично. Кендзеровський хай мені шубу подасть. Сотника Імжицького і його родину примістити мені гарно, щоб нічого їм не бракувало. Іди!

Імжицький обіймив гетьмана за коліна. Цей пригорнув його до себе. Тривали так хвилину.

— Росією Україні не бути! — повторив гетьман, кріпко стискаючи сотникову руку.

— Не бути... — як відгомін, повторив Імжицький.

Надлетів Чуйкевич.

— Знайшов? — різко спитався гетьман.

— Його милість король у Караївці.

— Сповістив, що негайно хочу бачитися з ним?

— Дежурний офіцер не пустив мене до короля.

— Можлива річ? Могого післанця не допустили! До чого воно подібне?! — і гетьман вхопив за голову шаблі. Подумавши хвилину, приказував: — Шістьох сурмачів візьмеш і скочиш у Караївку. На гонів двоє перед квартирою короля нехай сурмлять з усіх сил, щоб їм очі вискакували з лоба. Як шведи спитають, що таке, кажи, що гетьман слідком за тобою їде. Невідклично зараз розмовитися з королем хоче і мусить... Іди!

Чуйкевич вискочив, як куля з мушкету. Гетьман схвилювався,

— Обиди не стерплю, — почав. — Король тут гостем, а хазяїном я. І отее гість хазяїнові не дає побачення. Чи бачив хто таке? Може, з Піпером сперечається або молитовник перед вечерею чита, і тому я не можу бачитися з ним. Гадає — дискурсу забажав? Я такий скорий нині до дискурсів, як до тропака, або до вєгері... [79] Біда мені з тим лицарем химерним. Хитається будівля, на яку я двадцять літ праці витратив, цар таранами в неї валить, свої руйнують помагають, скрізь деморалізація, найнікчемніші інстинкти, як з твого оповідання, сотнику, бачу, мов дикі звірі з нетрів

людських душ повискакували, треба їх назад у тії нетрі загнати, треба людей приневолити бути людьми, треба рятувати, що ще не втрачене навіки, в першу чергу треба спасати Батурин, а тут його милість король лицарських пригод шукає, міст, не поспішаючись, будує, ніби все ще рішитися не може, куди йому йти. Мені кожда година важна, а він дні цілі марнує. Довше так бути не може! Не тому я з ним у союз увійшов, щоб з одної шлії у другу перескочити, лиш щоб помічника собі добути. Для відбою Батурина тієї помочі мені в першу чергу треба. Не хоче йти, так хай скаже. Маю ще хоробрих людей біля себе, кликну, може, й тутешні села ще декілька сотень поставлять, — піду. Хай батуринці знають, що на поталу москалям я їх не оставив. Побідимо або згинемо чесно.

— Побідимо або згинемо чесно! — повторив, як відгомін, сотник.

Гетьман заспокоювався.

— А помітувати собою я все-таки не дам. Поки життя — я гетьманую. Поки життя, — а може, й по смерті... Невмирущий, бо ідеї рейментую, невідомому хотінню душ і волі землі.

До боротьби зі ставлениками царя дух-гетьман стане... Побачимо, чия візьме...

— До боротьби дух-гетьман стане, — молитовне повторив Імжицький.

Гетьман плеснув у долоні.

Кендзеровський як з-під землі виріс. Поміг гетьманові вдягнутися. Кінь перед ґанком іржав. Гетьман на прощання подав сотникові руку.

— Милосте ваша! Дозвольте мені провести вас до Караївки, — просив Імжицький.

— Ти ж утомлений дорогою і пригодами виснажений.

— Я нині сильніший, ніж був коли-небудь. Дозвольте не відступати вас.

XXIII

Гетьман уговорив короля.

Дня 15 листопада двигнулися союзні армії в напрямі Десни.

Потемніло. Замість снігу накрапав дрібненький дощ, ніби плакало небо.

Мокрий холод зівоту навівав. Але шведи бадьоро йшли вперед. Провадив їх лицарський дух короля, манила надія багатства України, казки про її красу і добробут. Втомлені довгими походами, безнастанними боями з ворогом і сутичками з населенням, котре з усіх боків і при кожній нагоді шарпало шведські відділи. Виснажені голодом, недугами й несподівано наглими й кріпкими морозами, шведи тільки й думали про те, щоб потрапити в українські городи, відпочити і набрати нових сил до нових боїв, котрим кінця ніхто з них навіть не бачив.

Геній Карпа XII пірвав їх, як гураган, вихопив з рідних хат, з обіймів батьків, жінок і дітей і нестримним летом ніс назустріч невідомих подій у невідомих краях, і як безпритомних, як напоєних узваром забуття і задурманених нектаром слави, кидав в обійми терпіння, каліцтва і смерті.

Швеція оставалася за ними, ген десь далеко-далеко, — як спомин, як мрія, як туга.

Ніхто з Карлових людей навіть не уявляв собі, якими шляхами верне колись до неї.

Несла їх буря, яка раз на сто літ зривається над Європою, тривожно дождидана

муравлиськими народів, радісно вітана серцями людей сильних, що великого бажають і для великого невідомого радо жертвують буденним малим, що впиваються надією перетворити світ на краще і довершити діла, якого не довершили їхні предки.

Впиваються, — забуваючи в похмілью або в безтямі смерті про те, як злобно поглумилася над ними доля...

Під бунчуком, в оточенні трьох соток старшин і дванадцятьох королівських трабантів їхав за королем гетьман.

За ним посувалися три тисячі козацтва і табор старшинських родин. Під ногами топився сніг.

Десна бралася водою, шуміла, ніби сердилася.

Гетьман думав.

Все, що від Імжицького почув, передумував раз десятий, хоч не новину йому цей сотник сказав. Півстоліття пробігав гадками, від Жовтих Вод по нинішній день. За кожним разом, як зривалася буря над українською землею, те саме бачив. Одних гроза виганяла з хат, робила їх сміливими й готовими на все, навіть на найгірше і найжахливіше, а другі скривалися по своїх запічках, ніби по кріпостях, а коли прогомоніли громи, нишком-тишком, як шакали, як гієни, перевалювалися крізь трупи братів, по коліна брели в рідній, лицарській крові і все ж таки вилазили на жир.

Жируйте і тепер. Жиру буде чимало!..

Гірко всміхалися гетьманові уста... Три тисячі війська ступало за ним. А де ж тамті? Він же тридцять обіцяв королеві. Десять у Батурині сидить, значиться, тринадцять, — але до тридцяти все ж таки далеко! Так далеко, як від задуму до діла. Полуботок здавна стояв осторонь від нього, але де Левенець і Скоропадський? Левенець захитався, а Скоропадського застукали москалі. Добряга, але в свого предка Федора не вдався. Цей одним із перших до Хмельницького пристав, хоч шляхтичем був, а доньки на цілу Польщу вродою славилися. Федір під Жовтими Водами лицарською смертю погиб, слухаючи голосу землі, а його нащадок, мабуть, гетьманом з волі царя стане. Нелегко йому прийдеться булаву з царських рук носити... О, нелегко!..

І гетьман зажурився. Отее знову розколеться Україна надвоє, і пічнеться боротьба двох гетьманів, найпогубніший двобій. Того він ніяк не хотів, до тривкого з'єднання стільки літ прямуючи і для тієї ідеї жертвуючи навіть Палієм... Палій! Де він тепер? Де б не був, цар відшукає його і на Україну привезе, знаючи, яку вагу має його ім'я поміж чорним народом. Цар усі сили на поміч покличе, щоб побороти Мазепу і щоб сторожити раз на все стремління до окремішності. Пічнеться боротьба, що триватиме довгі-довгі часи, аж до перемоги, в котру вірити треба...

Треба!..

І гетьман принаглявав свого коня.

Недалеко за ним Мручко супроводжав гетьманові маєтки.

— Бережись! — гукав на сонних козаків.

Біля Мручка їхав Імжицький.

— Погану днину післав нам Господь, — говорив Мручко, пихкаючи люльку. — Як я

в Єдикулі сидів... — почав і не докінчив, бо довелось порядкувати возами.

Шведські батальйони входили на міст. Багато людей нараз не впускали туди, щоби міст не завалився. Весь похід мусів зупинитися, від чого і зчинилася суматоха на цілій довжезній лінії.

Вози на вози наїздили, зударялися коні й люди. Мручко мав багато діла, щоби не сталася яка шкода і щоби в тій суматосі не пропав який коштовний ящик. Імжицький помагав йому.

— От дурний москаль, — жартував Мручко, — коли б тепер напав на нас, тоді як одні ще тут, а другі вже за Десною...

— Не викликуй, товаришу, вовка з лісу, — відповів Імжицький.

— Не такий-то і вовк страшний, як його малюють. Я, сотнику, з ним у твоїй пасіці бився.

— Знаю, — і Імжицький зітхнув: — З тієї пасіки вже й сліду немає. Тільки земля і небо.

— Цар Петро з цілою Україною таке зробити хоче, щоби у нас лиш земля і небо було, та ще могили кругом. Але життя навіть від антихриста сильніше. Жилавий ми народ, живучий.

— Щоб ти, товаришу, знав, як ми у твоїй пасіці бились!

Аж душа радувалася, — кажу тобі. Навіть одна дівчина, вихрестка, біля могого осавула боролася... Чи не чув ти що про неї? Вона ж там раненою залишилася.

— Як же не чути? Про неї тепер кругом розказують.

— Невже ж?

— Як москалі напали на мою слободу, вона хоч ранена, довго до хати ворога не впускала. Кількох застрілила, заки на приказ офіцера живцем її взяли.

— І що?

— Офіцер повіз її з собою.

— Цареві в дарунку дасть, бо гарна, як мальована.

— Якщо сам не влюбився.

— Вони й найлюбіше батюшці цареві відступили б, хоч би й сестру, або маму рідну. Такий народ...

— Бе-ре-жись!

Рушали з місця, щоби за короткий час зупинитися знову.

Король по другому боці Десни порядкував баталіонами, щоби на всякий випадок були боєздатними. Гетьман перед мостом лад тримав. Оба свідомі великої ваги моменту.

Щораз то нові відділи помостом проходили, скоро, але, якмога, легко.

Люксембург нервувався. Вилазив на сидження і дивився перед себе, чи далеко ще до мосту. Рачок за полу його тягнув:

— Сідай, принце. І так дальше свого носа не побачиш, бо дощ... Панта рей. Проклятий будь, Талесе [80] з Мілету! А щоби ти другого напитку і не бачив, — лиш воду.

— Ваша милість не люблять води?

— Ані в чарці, ані в чобогі, ані в голові.

— Gut gebrullt, Lowe! [81]

— В голові гірше, ніж у чарці.

— А її там, мабуть, чи не найбільше.

— Можливо. Бо коли б не те, то на світі давно було б краще, ніж є.

— А в наших головах що?

— Вашої я не ськав, а в своїй мозок чую.

— Та чи не рідкий він?

— Аж загустий.

— Тому ви його водкою розпускаєте.

— У мене водка в шлунок іде, а не в голову. У шведів, мабуть, навпаки.

— Це скажуть ті; що черепи наші розколупають колись.

— Не дурить себе надією такої честі, хіба що вашу милість в Упсалі на лікарському виділі до бутлі зі спиртом встромлять.

— А вас у царській кунсткамері.

— Все-таки; що цар, то не медик.

— Оба вони різника, мій пане.

— Але цар різник з Божої ласки і на велику руку.

— На велику. Боюсь, щоби він вашої України в одну велику різню не перетворив.

— А тоді щоб до Швеції не пішов, — доповів Рачок.

Замовкли. Дощ кавав за обшивку.

— Маю вражіння, що під окапом стою, — почав гетьманський блазень.

— А я, хоч і під окап рад би, — зітхав Люксембург, — не шанують нас, пане-товаришу, не шанують. Навіть нам повозу з будою не дали.

— Повози з будами під старшинські жінки підкотили. У нас, бачите, для жінок мається особлива увага.

— Так, так. Чув я, що українки своїх чоловіків за чуба кріпко тримають.

— Лучається, що й чужих під патинок беруть, як ось Анна Реїна, покійного князя Ярослава вродлива доня.

— Анрі Першого жінка?

— Ваша милість і в історії на всі чотири ноги куті?

— В Упсалі дечого полизать довелося. Та більше з власної ерудиції знаю. А все ж таки земляків ваших ніяк не розберу. Край широкий, народ великий, а як колись моїх предків закликали, так і тепер нас кличуть, щоб у них лад завести.

— Вас кличуть?

— Так, Карла XII і мене.

— Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти.

— Приповідки, мій пане, дуже-то ви маєте дотепні, але в головах дотепу небагато.

— Як у кого.

— Можливо, та, на жаль, якимось то не видно. Гляньте кругом. Якою Господь создав

отсю землю, такою вона й залишилася. Ніби тут людей ніколи й не було.

— Це тому, бо асе до нас якісь чужинці лізуть: хазари, половці, татари, москва.

— В необгородженім городі і свиня гість.

— Це правда.

— Але не вина тут свині, а хазяїна, що не обгородив городу.

— Не давали.

— І не хотілося. Урожайна земля розлінивила вас. Грали б ви на своїх бандурах, як еольці, співали б тужливих пісень, як дорійці, репетували би думи, як йонці, плавали б на байдаках по Чорному морі, як нормани, але як готи засукать рукави до роботи, до того в вас нема великої охоти.

— Ого! То ви й римуете, принце!

— Від римів, ял від мух, не обженетесь.

— Хіба в Швеції мухи і зимою літають?

— Краще мухи зимою у повітрі, ніж літом у голові.

— Ви, як бачу, кусливі, принце.

— І найлагіднішого чоловіка розізлить дурнота людська.

— Лиш філософа ні.

— Блазні ми, а не філософи, пане Люксембург.

— Les extremes se touchent [82], мосці пане Рачок. Як філософи воюють, так блазні філософують.

— Алюзія [83] до короля?

— Краще алюзія, ніж ілюзія, мій друже. Гореч підсувається мені до горла.

— Прескорбна єсть душа моя, принце. Але, як бачу, все-таки ми посуваємося вперед.

— Щоб опісля вернутися назад.

— Світовий закон сильніший нашого хотіння.

— Щоби хотіти, треба мати силу. Горе німичному хотінню.

В'їздили на міст.

Рачок шапкою здоровив лівий берег Десни, Люксембург правому посилав прощання поза себе.

XXIV

— А я б його, сукина сина, по морді, та по морді, та ще раз, та ще, та десятій, а щопиш тоді кнутом разів з двадцять або й більше, щоби він, сукин син, раз на все тямив, що лошадь на війні вещь самая первая і кошовнішая.

— А як заб'єш?

— Так що? Іван Петрович денщика за собаку убив. Так і треба. Собака существо безмовнее. Не пожалується. А він, ірод безсовісний, м'ясо для собачонка сам зжерав, а собачонка сухарями з водою кормив. Підглянув Іван Петрович і вбив.

— Государ, його милість, лакея за канарейку собственною рукою заколоть ізволили.

— Ну да, да...

Попивали вино з погребу дідича; закушували гусячими вудженими ніжками,

котрим мало не ціла сотня в коморі на мотузці нанизаних найшлася, курили люльки, набиваючи їх тютюном з дідичевого шкуратяного мішка, і нюхали табаку, терту з олеандровими сушеними листками, котру тутешній дворецький по старій якійсь рецепті "очень іскусно" приладжував.

Кругом них, крім стін, стелі, долівки, дубового стола і двох таких самих лав, не знаходилося нічого більше.

Прислуга його милості світлішого князя Александра Даниловича Меншикова вспіла вже очистити двір з усього "не-нужнаго" і вивезти "вещі" по його розпорядженню.

— Ну да. У мене теж був очень інтересний случай. Хортиця моя, Верна, шестеро щенят скинула і здохла. Буває і таке. Але щенки були гарні, на диво. Самі білії, довгомордії, сухохвостії — прелесть! Що мені з ними робить? Не дам же їм голо довою смертю гинуть. Відставив двох баб, що якраз тоді в злогах лежали, — корміть, кажу, грудьми, бо баби ті очень молочистії були.

— І кормили?

— Надійсь!.. Ні. Квас їм давали пити. Подумайте — собачонкам малесеньким квас. Трьох їх і подохло протягом первого тижня, а троє сама шкура і кості.

— Шкура й кості?

— Да. Шкура й кості. Не хортики, а прямо дощечки виструганії. Коли мені це доповіли, так мені жаль безсловесних звіриків зробилося, пригадалася покійна Верна, і сказав я собі: не дозволю діткам твоїм кривди робить. Не дозволю!

— І не дозволили?

— Не дозволив. Приказав пов'язати пєсїх баб, приставити собачок до грудей і кормить.

— Ну да, — да...

В світлицю увійшов фельдфебель.

— Двоє черкєс патруля наша на дорозі у Чєплїївку зловила.

— У Чєплїївку? Там тепєр шведи з Мазєпою стоять. Мазєпинці! Вєди їх тут!.. Або нї... Його перєслухай сам, а її привєди до нас... Черкєски недурні бувають...

— А тая то таки очень.

— Гарна?

— Несамовито красива. Прямо відьма якась, не баба.

— Подавай!

Трьох драгунських офіцерів його милості царя вихилили ще по одному здоровому михайликові старого угорського вина і руки нетерпєливо зтирали. Куди не прийшли, крізь попадали на самих старих баб або на маленьких дівчаток, дівки й молодиці нїби вимєрли в тїй країні. Поховалися, су-кинї дочки, по лісах та по нетрях, як перед татарами...

Привєли Одарку.

Була в кожусі, скручена хусткою, але з-під хустки світилася пара очей блєском жагучим, незвичайним. Тонкий рівний носик торчав визиваючє. Блїді щїчки

наливалися легким рум'янцем.

Офіцери торкнули себе ліктями.

— Нічого собі.

— Горячокровная.

— Так тебе, значить, на преступному намірі зловлено? — почав найстарший з них, полковий командир.

— На якому б то? — спитала, здивована.

— До гетьмана-ізмєнника з мужем своїм передіставалася. Про рухи наших військ доносити хотіла. Шпиги!

— Нікого ми не шпигували. Не розумію вас.

— Притворюєшся. Хахли хитрий народ, хахлячки хитріш своїх мужів. Скидай кожух!

Одарка не поспішала.

Двох офіцерів роздягнули її, з насолодою доторкаючися до теплого жіночого тіла.

В повнім блеску своєї незвичайної краси явилася перед ними Одарка, аж — вжахнулися.

Ненаситне хотіння і вином розбуджена уява робили їх звірями. Але в красі Одарки було стільки надлюдського і надприродного, що блеск тієї краси сліпив їх і відстрашував, як блеск огню відстрашує ведмедів.

— Бач яка! — скрикнув командир і замнявся, не знаючи, що йому дальше казати. Мляскав тільки одубілим від вина язиком.

— Бач яка! А притворюється дурною. Не бійсь! Не підведеш.

— Со всеї наружності слідно, — почав один із офіцерів, — що не з простих вона.

— Може, сотничиха, — підхопив другий, — або й полковниця переодягнена.

— Хуторянка я, — заперечила Одарка. — Хуторець у нас за Гірками буз, Орлівка, коли чували. Перед шведами за Десну по крихкенькому леду перебралися ми з чоловіком, щоб душу перед лютром спасти, — аж і вхопили нас. — І вона стала розказувати свої, наперед добре обдумані пригоди.

Три пари розпалених очей зачаювалися на неї. Ось-ось-кинуться і — зажеруть.

Командир своїми відтрочував тамтих.

— Господа! — почав. — Діло щекотливе. Руки по швам!

Тупцював по квартирі, шукаючи бумаг і паперу. Тамті вовком дивилися то на Одарку, то на нього.

— Нужно допрос писать. По пунктам і по приписам походной канцелярії.

Руки йому тряслися, з рота капала слина. Не втерпів, підступив до Одарки і хотів погладити її під бороду або щипнути в щічки, але здержався.

Глянув тільки в очі і сказав:

— На єврейку скидаєшся.

— Ну да, да. Мабуть, мати з євреєм дело імела, чорт її возьми! Але ж і порізана ти, і постріляна, як бачу!

— Кажу ж бо вам, на шведський під'їзд наскочили ми, оборонялася.

— І так скоро вигоїлися рани?

— Від ножа давніша, а від кулі ще не вигоєна, — і відхилила сорочку.

Командир аж захитався. Він і без того від надмірного випивку ледве тримався на ногах.

— Господа! — гукнув на офіцерів. — Ти, Олексій Даніліч, підеш на перевірку варт, а ти, Петро Олексієвич, візьмеш півроти і в напрямі Чепліївки верст п'ять на реконесанс сейчас поїдеш!

— Гавриіле Миколаєвичу, як же так? — скрикнули оба нараз.

— Буде так, як командір велить! — відповів.

— Пили вино, товариський дишкурс вели і нараз на реконесанс, ніби других офіцерів у полку й нема?

— Малчать і не розгаварівать!.. Пашол вон!

— Товариський дишкурс і пашол вон?! — гаркнули.

Але командир скочив до них:

— Якщо ви сейчас не уберетеся звідсіль, так я вас під суд, за непослух, за супротивлення начальству!

Вино і жінка забили йому памороки. Вхопив пістолю. Тамті були безоружні. Вийшли мовчки, посилаючи йому від дверей злосливо-мстивий погляд розпалених, кров'ю набіглих очей.

— Ну да, да, — мляскав заслиненими варгами, замикаючи за ними на засув двері. — Який народ! І воюй же тут з такими! Субординації не знають! Каналії! — сопів, бігаючи по хаті. — Пусту пса під стіл, а він лізе на стіл, — сердився. — Я з ними по-людськи, по-товариськи, а вони, Гавриіле Миколаєвичу, як же так? Подай їм палець, а вони за цілу руку тягнуть!

Про Одарку ніби й забув.

Мужчина літ коло п'ятдесят, здоровий, але тяжкуватий, під першим вражінням, що запопав молоду, гарненьку хахлячку в свої руки, запалав молодечою пристрастю, але тепер, коли зачинив на засув двері і знав, що вона йому не втече, зніяковів. Останки якогось морального почуття і той вплив, який має навіть на зіпсутого чоловіка божеська краса, захитали ним.

Він — мужчина, до того узброєний, а вона безборонна жінка.

Свідомість такої несправедливості вимагала від нього якогось виправдання перед самим собою. Мокрою від поту долонею погладив Одарку під бороду.

— Гарна ти, гарна! Не бійсь. Кривди тобі не зроблю. Я по добру з тобою. Правда, що по добру? Ти ж не дурненька дівчина. Женшіна! — і потягнув її на лавку, саджаючи собі на коліна.

Одарка розуміла всю безвихідність свого положення. Про втечу й мови не було. Про супротивлення теж. Лишалось одно; — по добру. З оповідань знала, що москалі необчислимі і що вони спосібні рівно до найпоганішого злочину, як і до найлюдяніших учинків. Пригадала собі, як якийсь драгунський офіцер ускочив на хутір, заколов жінку, що йому супротивлялася, а побачивши у колиці дитину, взяв її на руки, пестив і

плакав, що вона тепер з його вини сирітка...

Одарка притулилася до командира і стала хлипати, як дитина.

— Ну чого? Чого це ти, дурненька? Бачиш, кривди тобі не чиню. Я лиш по добру. Інакше не бажаю. Гавриїл Миколаєвич не насилує жінок. Вони до його самі липнуть, значиться... ну... да... да...

— Голодна я. Чорно мені в очах, — відповіла крізь сльози.

— Так і кажи! — зірвався Гавриїл Миколаєвич. — Так і кажи, а не слинь. Ось тобі гусятина, а тут і вінцо! Їж, і пий, і не поминай злом. Люблю я гарних жінок, ох як люблю. Пристрасть одна! Прямо божеволію за ними! — хвалився.

А вона їла, як з гарячки, ніби від того й спасення залежало.

— А чому ж бо ти не п'єш? Вино самое лучшее, благородное. За твоє здоровля, хорошенькая моя.

— За ваше здоровля, високоблагородіє.

Підносив їй чарку до уст, хотів, щоб з одної пили. Гладив чорні коси і цілував розпалені щічки.

Одарка здригалася. Насилу здержувалася, щоб не зіскочити з колін, не друлити п'яного і не втекти. Але розум казав, що пошкодила б собі і йому, Сидорові. Все одно не вийшла би живою. Тому-то й причаїлася, як до скоту кіт. Вдавала, що п'є, просила ще вина. Вливала йому в рот і сміялася, що він так гарно вміє пити, лиш: "буль-буль-буль!" Нараз очі долонями затулила. Розридалася. Гавриїл Миколаєвич долоні насилу відривав і зціловував сльози:

— Ну, тихо вже, тихо! Ну, заспокійся. Ну, да, да!

— Мій чоловік... — хлипала Одарка.

— Якщо він не винен, відпущу його. Але тебе таки задержу при собі. Ти будеш моя, бо ти гарна, гарненька, як мальована.

— Відпустите його?

— Як мені Бог милий, відпущу, якщо він тільки не шпiон. Бачиш цей ключ? — і поклав здоровенний ключ на стіл. — Це від амбару, в котрім замикаємо бунтарів. "Пітербург-с" — і цей ключ відчинять усі замки. А ти милуй мене, милуй, хорошенькая моя, милуй Гавриїла Миколаєвича, командора третього драгунського полка, бо він людина очень благородная, — очень, очень, моя ти, моя!

Одарка наповнила михайлик вище вінців.

— За ваше здоровля, Гавриїл Миколаєвич! — і пригубилася.

Він вихопив михайлик і випив до дна. Налив знову, підняв до її уст, відірвав і випив: ще, ще...

Оп'янів дорешти. А тоді вхопив її впів і, заточуючися, ніс до другої комнати, в котрій стояв його похідний тапчан.

Одарка пручалася. Кричала. Він цілунками загулював її уста.

Але на порозі спотикнувся і впав.

Вихопилася, як кітка, і двері за ним на засув замкнула...

Хвилинку слухала, як лаявся. Але лайка негрізно звучала.

Добродушно.

— Бач яка. Матір її з євреєм дело імела, ну да, да... хорошенькая така, пташечка неопірена! Я по добру, ну, — да... да... не бойся! — і захропів.

Одарка вдягнула кожух. Верх його накинула командирівий плащ, насунула на очі шапку і взяла ключ.

— Пітербург, — промовила голосом Гавриіла Миколаєвича, а тоді згасила каганець і відчинила двері до сіней. Надворі було темно, хоч око виколи.

— Пітербург, — говорила, проходячи мимо сонних, від зимна продроглих вартових.

— Пітербург.

Так дійшла до амбара, в котрім лежав Сидір після першого допросу фельдфебелем, з пристрастієм [84], дожидаючи непевного ранку і другого допросу.

XXV

Здригнувся, почувши скрип заржавілого замка, бо гадав, що надходять мучителі. Дивувався тільки, чому йдуть без ліхтарки; тут же так темно, як у комині вночі.

Нараз почув голос Одарки:

— Ти де?

Ніби сонне видиво майнуло перед ним. Те, що вважав втраченим навіки, верталось до нього. Дожидав мук, припікання свічками, рвання ніздрів, може, й колесування, а тут нараз Одарка.

— Я тут! — прошепотів, підходячи дівчині назустріч. — Звідкіля ти? Яким дивом? — питався радісно й тривожно.

— Розкажу опісля. Вбирай шинель, ось тобі шабля і пістоль. А по-московському ти вмієш?

— Як по-нашому.

— Так тоді вважай, щоб по-нашому не вихопився. Московський офіцер хахлацьку дівку веде — розумієш? Яке кому до того діло? Пітербург.

— Смілива ти.

— Біда сміливості вчить. Ходім.

Вартовий віддав офіцерові честь і всміхнувся в душі, побачивши, що він жінку перед собою жене. Пограється... А ти, бідний хлопе, зубами на морозі дзвони!..

Сидір хотів вийти короткою дорогою з села на поле.

— До квартири команданта веди мене! — шепнула йому.

— Небезпечно!

— Веди! Вартовому скажеш коня собі подать. Розумієш?

— Ще б то ні!

На ґанку біля квартири Гавриіла Миколаєвича солдат мушкет, як дівчину, притулив до себе і дрімав.

— Спиш! — гукнув на його Сидір. — Я тебе, сукин-сина, провчу, як на варті спать! Коня мені сейчас!

Солдат зірвався на рівні ноги. Віддав честь, кліпнув очима і не знав, що йому з мушкетом робить.

— Мушкет остав. Бігай!

Перестрашений, сонний, сповнив, не надумуючись, приказ. Побіг у стайню, що була зараз за хатою.

Одарка глянула в темні вікна і торкнула Сидора рукою.

— Чуєш?

— Що таке?

— Як здорово Гавриіл Миколаєвич хропе. Дійсно, крізь одно з вікон лунав такий здоровий хропіт, якби хто гарматами по хаті котив, аж шибки здригалися.

— Здорово випив добряга командір, — всміхнувся Сидір.

— Запорошив трохи око, — відповіла Одарка.

— Та й хитра ж бо ти, небого!

— І собака плисти навчиться, як вода ухами наллється.

— І брешеш, ніби шовком шиєш.

— Звідтіля правдою не вийдеш.

Почувши тупіт кінських копит, Сидір метнувся, скочив у сідло, Одарку притулив до себе і почвалав.

— Пітербург... — промовив двічі гугнявим голосом крізь піднесений ковнір і — щез у темряві глухої, зимової ночі.

— Уліво повертай! — казала Одарка, коли вихопилися з села. — Бо направо в напрямі Чепліївки реконесанс поїхав.

Сидір, не допитуючись, слухав. Мимохіть пригадав собі біблійну Юдиту, майнула перед ним тінь Іродіади і Даліли, і всі ті хитрі жінки, про які чував в академії, бо щоприш недавно скінчив її, маючи ще в ушах краснорічиві слова Теофана Прокоповича... Всміхнувся...

Одарка тулилася до нього, як хміль до тичини, гарна, любляча, безмежно віддана йому, — чого ж тобі ще більше треба, козаче?

Недавно зустрілися з собою, а вспіли вже стільки пережити.

Господь пособляв їм досіль, може, й на дальше ласки своєї не відмовить.

І з тією надією принаглявав коня до скорого бігу.

Сотників син, скінчивши академію, поступив до гетьманської канцелярії, але прослужив тільки два місяці і добровільно попросився до Мручковсї сотні на осавула, бо забажав козацької слави в час теперішньої війни. Почуття честі не дозволяло сидіти за паперами тоді, як другі життя у жертву Марсові несли. По війні сподівався знов у канцеляристи вернути, а звідтам або на сотника колись дістатися, або в бунчукові товариші за воєнні заслуги попасти, від чого була і честь чимала, і вигода велика, хоч би й та, що суду ніякого не треба було боятися, крім гетьманського, а гетьман з бунчуковими товаришами дуже ласкаво поводився, покладаючись на них, що вони в першу чергу будуть йому помічниками в будуванні нової держави.

Молодий Чуйкевич, про котрого добра слава кругом гула, був для нього зразком вірності.

Сидір числився теж. до свідомих молодих козаків, на котрих гетьман всю свою

надію покладав, знаючи, що старше покоління, знеправлене дотеперішньою політикою, дбало в першу чергу про власне добро, а не про загальне.

І ось перші кроки на тій новій дорозі, котру Сидір вибрав добровільно, нелегкими показалися. Кожний день приносив нові пригоди, з дощу попадалося під окап.

Від тих пригод аж у голові бриніло. Приском в очі доля сипала, воду з нього варила. Дотепер... А що буде завтра?

Це щопиш початок баталії, а чим далше в ліс, тим більше дерев. Бою з москалями ще й не було, лиш принагідні сутички. А вже й у тих душа на рамені сиділа. І тепер сидить, бо хтозна, чи командир не прочуняє зі сну і не пішле за ними погоні.

Скоріш, скоріш!

І вони з вітром у перегони летіли, як недавно, коли його

Одарка з-під відьминої хати в слободу на санях полуживого везла. Тоді вона його, а тепер він її спасає. Коли б тільки Господь дав щасливо дібратися до своїх.

В дотеперішніх пригодах він уже дещо обзнайомився з околицею. Догадувався, в якому напрямі лежить Чепліївка. Туди треба йому дібратися, не стрічаючися з московським реконесансом, про який натякнула Одарка.

І він нарештє пробирався балками й байраками, щоб безпечніше.

XXVI

Породистий, високої міри і великої сили кінь без надмірного зусилля ніс двоє їздців.

І, на диво, йшов так послушно, ніби Сидір здавна був його паном.

— Мабуть, це не московська коняка, а наша, — завважав.

— Чому б то? — спитала Одарка.

— Бо навіть не озирнеться тобі за своєю стайнею, лиш у Караївку спішиться.

— Можливо, що це гетьманської стаднини кінь або якого панського хову. Тому й спішиться до своїх.

— І звірині до своїх спішно.

Кінь дійсно аж стогнав, так щире двигав наших утікачів. Щасливо з'їздили і виїздили з балок, перескакували байраки, сугаком шульгали крізь очерети, аж і попали на гурток людей, що грівся біля варти в придолинку, над самою річкою. Сидір гадав зразу, що це якась козацька або шведська сторожа, яка продрогла на морозі і тепер гріється біля огнища. Але, під'їхавши ближче, завважав, що не воєнні це люди, а світські, узброєні принагідне і будь-як, хто яку зброю у руки запопав.

Огонь освічував їх хмарні обличчя, їх високі баранячі шапки і звисаючі вуса.

Така зустріч не віщувала нічого доброго, і приходилося жалувати, чому не оминули задалегідь тієї, на всякий спосіб, непевної купи.

Але годі! Втікати було запізно, бо товариство побачило їх й гукнуло: "Стій!"

Ще коли б Сидір і Одарка на окремих конях їхали, то можна було б пробувати щастя, але двоє на одному, — то таки дуже небезпечно.

Тому й, не надумуючись довго, під'їхав до них і зупинився на кілька кроків перед огнищем.

Привиклий до всіляких пригод, обкинув оком ватагу. Людей було сімох, всякого

віку й різно вдягнених. Видно, не з одного села.

Кілька коней ногами гребли сніг, добираючися до трави. Коні були хоч худі, але породисті, а по сідлах неважко було впевнитися, що це шведські військові коні. По них і догадався Сидір, на яке-то він товариство так несподівано наскочив.

Шумовиння, котре в каламутній воді рибку для себе ловить. Підкрадаються до шведських постойів і коней крадуть. Конокради, а як треба, то й горлорізи.

Злість його взяла. Ось до чого несвідомість веде! Тут велике діло рішається, о майбутність країни змагання йде, а вони, — щоб коня запопасти!.. Коли б міг, повбивав би їх, як собак. Але затаїв у собі гнів і, під'їжджаючи, гукнув:

— Здорові були!

Спідлоба глянули на нього.

— Доброго здоров'я і вам! — відповіли непевно.

— Далеко до Чепліївки, добрі люди? — спитав.

— Кому близько, а кому далеко, — відповів якийсь хитрун.

— Як же так?

— Декому до смерті ближче, як до Чепліївки, — і дивився на офіцерську шинелю, дивуючись, що москаль по-нашому балака, хоч і таке буває, бо й наші у москалях служать.

— Хто має доїхати, для того гонів десять буде, а хто ні, то й турбуватися не варто.

— Отож я доїхати хочу, і тому питаюся, — відповів різко Сидір.

— Московський офіцер до Чепліївки їде, та ще дівку везе? Від царя гетьманові дарунок? — і зареготалися.

— Старому прелюбодієві!

— Я не москаль, а свій, — відповів різко Сидір, — а гетьмана ти обиджати не смій!

— Ого! — почулося кілька голосів. Але другі загалакали тамтих.

— Лиши! Може, гетьман і правий. Пощо обиджать.

Сидір побачив, що гурт тільки на одній точці згідний з собою, а саме на крадіжці коней від шведа, а поза тим, що голова — то розум. І нова надія вступила в його серце.

— Гетьман добра цілому народові бажає, від угнітів московських визволити вас хоче, — почав Сидір.

— Від московських, то, може, й так, але й старшинські не легші, — відповів котрийсь і додав: — Але, якщо ви свій, так не погордуйте нашим товариством. Вип'ємо по чарці, і поїдете собі в Чепліївку. Свого чоловіка ми не скривдимо. Ось вам моя рука!

Підійшов і подав Сидорові велику, космату, як у ведмедя, руку.

Сидір надумувався хвилину. Злазити з коня — значиться збуватися останньої надії на втечу. Але ж не послухати — все одно, що відтрутити, може, й приязну руку і наразитися на нерівний бій одного з сімома, маючи ще й безборонну Одарку біля себе.

Стиснув простягнену руку і зіскочив з коня. Та ще він і не доторкнувся землі, як двох людей кинулося на нього. Двох поспіло йому на поміч, а трьох байдуже грілося біля вогнища, нібито для них така сутичка була не новиною, а щоденним явищем.

Огонь потухав звільна, бо дерево було мокре й сичало, як гаддя.

Почалась шарпанина. Хотіли Сидора роззброїти.

— Лиши чоловіка в спокою!

— Ото!

— Кажу тобі, зі мною діло маєш, не з ним!

— Не питаюсь тебе!

— Я слово дав. Я з козаків, козацьку честь знаю.

Заспокоїлися якось і за хвилину сиділи біля потухаючого огнища, запиваючи згоду горілкою.

— Гадаєш, що лиш козак честь має, а другі люди — ні? У всякого своя честь. Дотепер ми, посполиті, лиш з панами та старшинами дрались, а тепер бачу, що й козаки наші вороги.

— Але коней на шведах добувають, то вони приятелі, — підхопив другий. — Коли ти козак, так чому не козакуєш?

— На кочерзі на війну поїду, чи як?

— Не пив би горшки, то й не проворонив би' коня.

— Хробака заливаю. Ось чому п'ю. Але ти не піп, так не сповідай мене, бо як я тебе запричащаю, то й сам чорт не розгрішить!

— Ой-ой! Та й налякав же мене пан козак, безштанько, що мало очкур з переляку не луснув.

Одарка тулилася до Сидора. Ніхто її ніби й не бачив.

— Люди добрі, — почав Сидір. — Бачу, що й між вами згоди немає, як нема її на цілій Україні.

— І не буде, доки ми всіх оцих білоручків не пішлем чортові в зуби.

— Вважай, щоб перше я тебе не післав, харцизяко!

— Горлорізе!

Насилу примирилися. Сидорові гидко ставало на душі. Не втерпів.

— А чого це ви шведам не даєте спокою? Вони ж союзники наші, — спитав.

— Ніяких союзників нам не треба. Робучий народ сам собі раду дасть.

— З царем?

— А хоч би і з чортом! Всіх ми вас перетриваємо. Ми з тутешньої землі родом, не навіяні.

— А все ж таки негарно бідного шведа турбувати. З такої далекої сторони прийшов. Як же він без коня обійдеться?

— І на нім далеко не заїде, а мають відняти москалі, так краще відіймемо ми, — відповів принагідний Сидорів союзник.

На оцю циганську мораль Сидір відповіді не знаходив.

— Бо то знаєте, — почав той, — мені теж ці наші промисли теперішні, так сказати, не дуже по нутру. Та що робить! Горе одно. Б'юся, як риба об лід, і — ніщо не виходить. То дитинка вродиться і вмере, то жінка зляже, то худобина здохне, куди не ступиш — хрест. Взяв я в нашого пана горшки ведер чотири на вишинк. І шинкую...

— Пропиваю.

— Не перебивай, чорт!.. Знаєте, як воно є. Випити всякий спішиться, а заплатити — ні. Минув місяць чи два, висохла моя бочка, але і в кармані сухо.

— Бо дурний.

— Мовчи!.. Взяв я знову ведер троє, і знов. Пан не спирається, боргує, аж нараз: "Плати!" Чим же я тобі заплачу, коли в мене, бач, і хрестини, і похорони, і худібка подохла?.. Не питає... На суд пізвав. І водилися ми, і судилися ми, і в сотні, і в полку, і в генеральному суді були, аж до гетьманської військової канцелярії ускочили, бо оба ми люди не прості, він шляхтич, а я козак.

— І що? — спитав Сидір.

— А що ж би? Не знаєте? Право за сильнішим стоїть. Програв я. По четвертому розділі 28 артикулу, пункті першій, якщо позваний не в силі заспокоїти свого позовника грішми по обліку, так тоді дозволяється нагаждати позовника недвижимим імінієм позваного, по оцінці. Говорив, ніби він і литовське, і магдебурзьке, і саксонське право наїзуст витвердив. Недаром же літ кілька правувався і письменний був, від батька письма навчився і — навіть у Чернігові трохи латині лизнув. У нас буцімто всі козаки правом шляхетським судяться, але якщо козак з паном або зі старшиною в право зайде, так тоді якісь тобі другі, панські закони вигадують. Так і зі мною було. Програв я, а коли стали моє недвижиме добро оцінювати, так двір пішов за десять рублів, а морг землі за п'ятдесят шагів. Погадайте!

— Морг землі, цебто двадцять сажень вшир, а шістдесят вдовж! — повторили гуртом.

— За п'ятдесят шагів!

— Морг навожений...

— І оброблений, обсіяний.

— Морг землі за п'ятдесят шагів!

Кивали головами й зітхали... "За п'ятдесят шагів".

— Що ж мені було тоді робить? До пана на відрібок іти? А луснув би він! Пішов я у посполиті, полетів з саранчею, як говориться у нас.

— Не ти перший. Таких тепер чимало, — потішали його.

— В кожній слободі козаки з посполитими, як горох з капустою, перемішані, навіть не вгадаєш, де козак, а де чорняк.

— Як мир — то він козак, а як війна — так посполитий, щоб дома сидіть.

— Промишляє народ.

— А на який кінець?

— На який? На такий, як я отее зійшов. По дорогах промишляю.

— Не журись, брате. І пани заїжджають себе. От у нас. Ще пан і не застиг, а вже сусід його двір наїхав. За довги, мовляв. Вдова кудись із діточками повіялася, душу спасаючи, а він сидить. Просидить десять літ, і маєток його.

— Нігде правди нема, навіть між панами — ні.

— Поміж ними ще менше, ніж між людьми.

— Гетьман ладу вдержати не може, бо війна, багато турбації має.

— Багато.

— А старшини все одно, що шляхта, правом сильнішого живуть. Від козаків землю скуповують, хоч воно в законах нібито й поставлено, щоб козак тільки козакові землю продавав.

— Закони на те і є, щоб їх обходити.

— Світ на неправді стоїть.

— На ошущі.

— Тому, бо рівного права для всіх нема.

— Бо люди людьми... А ви з яких? — звернулись нараз до Сидора, ніби зразу спитати й позабули.

— Сотниченко.

— Ага! І самі, мабуть, у сотники вскочити гадаєте, а може, й у полковники.

— Не знаю. На війну пішов.

— У канцеляристах краще. Безпечніш. Та й суду ніякого не боїшся, ні сотенного, ні полкового; військовий суд тебе судить, гетьман за тобою стоїть, як і за товаришем бунчуковим. Добра вигадка, що?

— Не знаю. З ніким не правувався.

— Молодий ще. А вже, бач, промишляєш. У московській формі до москалів підкрадаєшся... Хитрець!

Підсміхалися лукаво.

— А може би, ти так до нас пристав? — питали, глузуючи.

— Не хочу, негарно ви робите, панове. Кіннотчикові коня віднять — все одно, що руку відрубати.

— Ще й покарають.

— Може, й розстріляють такого.

— Може, — так яке нам діло до того? Такі часи. Про себе думай, не про шведа... Чого лізе до нас? Сидів би собі за морем та до Лютра молився б.

— А нас москаль дорешти прикрутив би, — завважав Сидір.

— І без того прикрутить. Не бійсь! Цар від гетьмана сильніший.

— Бо цар!

— Бо за ним сам Бельзевуб стоїть. Не одолієш його.

— Ні.

— А коня все-таки або продаш, або дмухнеш на ньому, куди тобі треба, хоч би й на Січ.

— На Січ нелегко перебратися тепер. Кажуть, цар дороги в Запорозжя, як ока в голові, пильнує.

— Бо боїться, щоб запорожці до Мазепи не перейшли.

— Не перепинити йому запорожців. Хитрий народ.

— І лицарський. Як схочуть, так таки перейдуть. А тоді й ми пристанемо до них. Куди запорожці, туди й народ. Вони за нами стоять.

— От Палія жаль, цей за нами стояв.

І стали згадувати фастівського полковника щонайкращими словами, стали гетьмана зневажати, що видав його цареві.

Ой де ж то тепер пан Палій Семен,

Де він тепер журиться,

Та невже ж йому, бідному, в уму

Ще й досі Хвастів сниться...

Журлива п'яна пісня хриплими голосами підбігала північному вітрові назустріч.

— От де був козак! От де була щира душа людська! Абазина на паль посадили, Самусь гетьманські клейноди Мазепі вручив, а Палій все-таки ще тримався.

— Це був козак.

— Це був оборонець нашої волі.

— Це був ненависник всякого насильства.

Сидір не міг добитися до слова. Бачив, що як колись, так і тепер душа поспільства Палієві, а не гетьманові сприяє.

— Лицарський дух одно, а політика друге, — почав. — Знаєте, як гетьман обороняв Семена Пилиповича. Нелегко йому приходилося відстоювати фастівського полковника зарівно перед Польщею, як і перед Москвою. А відстоював же, поки міг.

— Поки не піддував.

— Бо мусів.

— Як я чого не хочу, то й не мушу.

— Гетьман побоявся за булаву.

— Боявся, щоби народ булави від нього не відняв та не вручив Палієві.

— За булаву війна йде, не за що.

— Не за добро наше, посполите.

— Їм до нашого добра, як мені до торішнього снігу Власними пожитками турбуються, не нами. Нагарбали землі, хуторів, млинів, ставів, усяких пожитків, золотистими каритами, як польські вельможі, їздять, фореси, гайдуки, стремінні, гончі, ловчі, чортзна-що... і має тут бути добро на Україні?

— Козаки на посполитих сходять, посполиті, як цигани, з місця на місце перетягаються, роздивляючись, де кращий хрест стоїть.

— Хрест? — спитав Сидір, не знаючи, до чого цей веде.

— А хрест. Хіба ви не чували? Як який там пан землю під нову слободу відводить, так хрест на ній кладе і на ньому виписує або карбує, які-то він полекші тим поселенцям дає, що до нього перейдуть. Мені теж незабаром привілеї на моєму побілку, себто на моїй "волоці осадженій", кінчатся, і я сина післав, щоб за яким новим, добрим хрестом розглянувся.

— Ціле наше життя — це один хрест.

— І нелегкий.

— Куди! Аж тобі очі з лоба лізуть, як несеш.

— Тому-то мало хто й нести бажає.

— От посидить скільки там літ, навіть домівки людської не поставить і тільки глядить, як би йому на нове місце перебраться.

— На кочевиків збирається народ, на бурлаків.

— А що робить?

— Що робить? — і очі їх стали зиркати зловіщ.

Сидір сидів, як ляс на сковороді. Спішився. У його тільки й гадки було, щоб у Чепліївку, а їм на розмову зібралось. Не слухати — все одно, що обидити "добрих людей". Ще чого доброго й покалатають тебе або гуртом кинуться, як на кодро панське, старшинське, і рознесуть. Треба, бачите, якось так хитромудре невеликим коштом вихопитися з тієї балки.

— Багато ви дечого мені сказали, чого я досі не знав, — почав.

— Бо молодий. Ще не розглянувся по Божому світі.

— І гетьман не одного, може, не знає, хоч старий.

— Не знають пани, що людей болить.

— І знати він не хоче.

— Як на худобу дивиться на нас.

— Гетьте з ним! Краще вже під царя православного. Хоч за віру святу постоїш, в наругу її ксьондзам не віддаси!

— А гетьман запродати нас гадає.

— Єзуїтам.

— Лютрам.

— Панам.

— Хто більше дасть.

— Кому вигідніш буде.

Горілка ще більше злісними їх робила.

— Чому ж ти, сотниченку, не п'єш? Гордуєш чорняками, саранчею ненаїсною?

— Пий! На дні молоді дні!

— І дівка твоя хай пригубиться.

— Це не дівка, — відповів, — а дружина.

— Яке нам діло до того, що вона тобі? Не сунемо носа до чужого проса. Коней, не жінок, відбиваємо.

— Конокради ми, — притакнув той із козаків.

— Горлорізи! — і жбурнув чарку в огонь. — Тю! От на що зійшов чесний козак!

— Ого, ого! — загуло кругом. Бач якої почав! Козацької честі заманулося.

— А заманулося, щоб ти знав. І плюю ж бо я на вас і на погані промисли ваші... Тю!

— А ми на голову твою.

— Тю!

— Тю!

Схопився, як ужалений, і до шаблі. Тамті теж. Двох на двох. Останні і дальше біля огню сиділи, мов послули. Сидір кинувся у боротьбу:

— Стійте-бо! Стійте! Крові християнської проливати не смій!

— І ти за ним? Ворон воронові не виколе ока. Усі ви кровопийці!

Шах, шах, шах... Одарка відскочила і — до коня.

Насилу повелось Сидорові то шаблею, то словом розділити борців. Але покалічилися до крові і зробилися ворогами до смерті.

— Пощо ви спиняєте чоловіка? Не хоче з вами бути, хай іде, — вговорював Сидір.

— Та хай собі до чорта йде! — відповіли. — Хіба ми кращого не знайдемо, ніж він?

На тім і стало. Трьох їздців скочило в кульбаки і, навіть не попрощавшись з тамтими, з Сидором та з Одаркою, вихопилися з балки. В напрямі Чепліївки пробиралися, пильно вважаючи, щоб не наскочити на яку сторожу. Провадив один, тутешній-таки, що добре знав дорогу. Плавнів трималися, на чисте пиле та на левади не вискакуючи.

— Але як же нам на шведських конях у таборі являтися? — спитав котрийсь.

— Вони так Швецію бачили, як ти. Шведські коні вже давно в шведській армії подохли. Шведи по дорозі нових коней беруть у Саксонії, Польщі і в нас. Отсі ще навіть і не тавровані. Їх хіба по кульбаках та по збруї пізнаєш.

— Кульбаки перед Чепліївкою поскидаємо.

— Не до шведів підемо, а до наших.

— Наші ось на гетьманських оболонях стоять.

— Бачиш, яка луна!

Над широчезними лугами піднімалося руде зарево, ніби десь далеко горіла велетенська пожежа, ніби цілі села палилися.

То союзна шведсько-українська армія, перебравшись через Десну, відпочивала між стартами сіна, що, мов високі будинки, з білого снігу виростали. Гетьман не пожалував сіна. Знаючи, що й так його москалі забрали б, дозволив не тільки для коней, скільки завгодно брати і вози навантажувати, але й палити ним, бо дерева було дуже-то обмаль.

Сіно лиш зверху було мокре, а тим дальше вглиб, тим сухіше, свіжіше і більше пахуче.

І ось по широких лугах ніби жертвенні костри розгорілися, біля котрих грілися шведи й козаки.

Робили скруті з пахучого сіна і кидали їх у жар. Літнім теплом і пахощами весняними повіяло понад Десною. Ніби широкі гетьманові луги вітали свого пана з переходом на цей бік.

До того зарева поспішав Сидір з Одаркою і зі своїми трьома новими товаришами.

XXVII

Чим ближче шведсько-козацька армія підходила під Батурин, тим важче Войнаровському ставало на душі.

Ще поки день, поки біля дядька увихаєшся, прикази його сповняючи, поти й часу на чорні думки нема.

Але як настане ніч, як гетьман піде в свою відпочивальню і все кругом заспокоїться, лиш варті переक्ликаються, лиш іноді кінь який заіржить або заманений

вояками пес, задерши голову на небо, жалісно завие; тоді й кинуться на тебе найусілякіші мислі й обсядуть твою голову, як гайвороння придорожну вербу.

І чого ти не добачив за днини, те побачиш тепер, мов на долоні.

Не лиш минуле, але й майбутнє. Минуле сумне, а майбутнє тривожне. Сумної матері невеселі діти...

Даром ліжко, так дбайливо Кендзеровським постелене, з лебеденими пуховиками, з біллям, що пахло фіалками батуринських гаїв, манило гетьманського небожа до себе. Даром моргала на його хрусталева чарка, налита янтарним вином, тулячися до старої мохом оброслої пляшки, — Войнаровський не спішився на сон.

Краще сидіти біля печі і вдивлятися в жар, ніж качатися по ліжку серед безсонниці.

У світлиці було зимно. Вперше цієї зими затоплено тут нині. Він пильно сухих докидав дровець і думав. Поліна сичали, пускаючи з себе сік, ніби сльози, котрими вони благали в огню милосердя, але цей безпощадно поти лизав їх своїми полум'яними язиками; поки й вони не спалахнули. А тоді й пожирали самі себе.

Отак якась незрима рука й людей кидала у воєнну пожежу. Не один, може, таки і благає пощади в безсердечного бога війни, а не вблагавши, спалахне завзяттям і — згорить. Душа, як з комина дим, поснується вгору, у невідоме, а на паленищу тільки пригорща попелу залишиться. А хосен? Хіба цей, що розігріється піч і в світлиці потеплішає на декілька годин.

Це тепло — то спомин лицарських учинків, пам'ять про славні перемоги або про чесні поразки.

Зимно було би людям без лицарського сяєва.

Тому-то, мабуть, і докидає судьба щораз то нові поліна до вогнища, котре й не вигасає ніколи, лиш потухає іноді скриваючи в попелищі жевріючі іскри...

Гетьманський небіж не був із найзавзятіших. Його ум радо повертався до книжок, до мистецтва, до культурного життя. Тужив за миром, котрий дає людині розвинути сили духу й зазнати солодощів життя. Часи, коли кождий із нас почуває охоту до лицарських подвигів, коли його фізичні сили шукають нагоди, щоб виявити свою спроможність, лежали вже за ним.

І в походах бував, і з усякими орудками посилав його дядько. Не можна сказати, щоб осоромив себе, але й героєм не зробився, добув добре ім'я, а не голосну славу, хоч би таку, якою славився поміж простим народом Семен Палій-Гурко.

Що Войнаровський доброго не зробив би, йшло на рахунок Мазепи, а йому приходилось гордитися своїм дядьком, а не собою. Мазепа — сонце, а вони його сателіти. Хоч сонце вже й на сході, за яку годину, може, й погасне, а все-таки всі дивляться на його. А як заїде, хто його зна, може, й темно зробиться на Україні. Може, щоприйдеш тоді усякий зрозуміє тую ясність і теє тепло, що випливали з нього. Войнаровський почував себе покривдженим. З далеких закутин його свідомості стали висуватися усякі сумніви, починалася самокритика вчинків, зводив порахунки з собою. Шукав за тими *les bons principes* [85], котрі він утратив, через що може бути втрачена

не тільки його молодість, але й найкращі літа мужеського віку, які саме переживав тепер.

Спроневірівся собі. Душа тягнула його в один бік, а він пішов у другий. Душа бажала собі тихого семейного життя, дружини, дітей, хазяйства на невеликому, але своєму маєткові, а він дав себе заманити славі, осліпив його блиск дядькової булави, почесі, маєтки, значіння. Кинув тихе для голосного, вигідне для блискучого, мале для великого. Одно втратив, а чи друге здобуде? Бог його зна.

Зневіра підкрадалася до нього.

На боротьбу з нею виступало почуття справедливості.

Був по крові найближчим до старого гетьмана. Міг йому правду сказати. Чому не сказав? Орлик хитався, він — ні. А як захитався коли, то тільки в собі, на зверх не виявляв того хитання ніколи. Ніколи не супротивлявся дядькові, радше підбивав його в небезпечному намірі. Невже ж бракувало мужеської відваги, боявся втратити любов гетьмана? А може, надія, що одідичить колись по ньому й булаву, і маєтки, і — велике славне ім'я, осліпила його?..

Світлиця огрівалася, огонь розгорювався, робилося ясно й тепло.

Почуття справедливості побіджувало.

Зрозумів, що вина була по його боці. Добровільно пішов до гетьмана, а раз це сталося, так і відстатися не могло. Забажав великого, так тоді про мале забути годиться. Громадянин узяв верх над приватною людиною, нехай же вона тепер мовчить. Громадянинові треба добро громадське мати на оці. не своє. Не збільшати ж йому і так великого числа тих українських вельмож, що у приваті по самі уші сидять і вилізти з неї ніяк не можуть.

Каганець біля ліжка погас, світлиця тільки відблисками з коминка, ніби легкою загравою далекої пожежі, озарювалася. Войнаровський докинув нових дровець... Кому заманулося історичного життя, хай про щастя особисте забуде. Одного з другим погодити важко... Переходив по черзі щонайважливіші появи з історії України і впевнювався в тому. Дорошенко в рішучий момент жінку спасати побіг. І її не врятував, і занедбаного надробити до смерті не міг.

Забути, забути про себе, бо це одинокий спосіб, щоб не бути забутим... Похилив голову і попав на хитку лінію між явою і сном. Затиралися межі часу й простору. Пригоди з дитячих літ перепліталися з подіями останніх днів. Нагадувалися давні, колишні бажання, щоб батько поїхав собі кудись геть надовго і щоб він міг свobodно бігати, досідаючи, якого йому завгодно, коня. Пригадалося, як перший раз побачив дядька, як приглядався його блискучій булаві і просив, щоб йому таку купили... І сувора бабка Магдалина гладила його по голові, і з Мотрею на Великдень перший раз христосувався. А вчора був в короля Карла на обіді, проти нього по другому боці стола сидів. Королев і так смішно волосся на високому черепі торчало... А Батурин Меншиков облягає.

Пусив волю уяві, і — вона несла його заячими слідами.

Заячі сліди на білих снігах, великих, безконечних, як на Сибірі... Як на Сибірі...

І нараз почув, що мороз перебіг йому по спині. Здрігнувся і широко відкрив повіки.

Перед двором почувся тупіт кінських підков, кількох верхових причвало. Мабуть, поспішалися сильно, бо аж до хати чути було, як сопіли коні.

Щось незвичайного... І нараз захотілося спати. Кинутися на ліжку, накритися з головою і, не дожидуючи новин, пожитися.

"Ні. Не годиться. Треба довідатися, що таке". Почуття обов'язку побідило втому. Хотів вийти на подвір'я, але між тим хтось, не стукаючи в двері і не питаючися дозволу, увійшов у його квартиру. Войнаровський глянув. Перед ним стояв молодий козак. В темній світлиці годі було пізнати, хто це такий, бо багрові блиски тільки чоботи його золотили.

Козак був невеличкий ростом, козушок з футряним, високо, поставленим ковніром закривав лице, чоботи на шведський спосіб, геть поза коліна, сильно засніжені, — більше нічого не завважав Войнаровський. Та що це за сміливість, в таку пізню пору вдиратися до хати, де ночує гетьман! Хто того козака впустив, де була сторожа? Як вогники, займалися й гасли питання.

А може, це підступ який, заговор?

Коли б не те, що боявся розбудити гетьмана, подзвонив би на чуру, а так підступив тільки до загадочного гостя і півголосом спитав:

— Ти хто? Гість мовчав.

— Ти хто? — повторив голосніше і підступив ще кроком ближче, майже лице в лице. Замість відповіді почувся силований регіт:

— Ха-ха-ха!

— Цить — гетьмана розбудиш!

— Ха-ха-ха! Та й налякався пан Андрій!

Пан Андрій?.. Це знайомий голос. І Войнаровський ухопив дивного гостя за оба рамена, силкуючись вглянути йому в очі.

Але гість відвертав від нього голову.

— Що за простацький звичай так нахабно поводитися з людиною? Плі конфіданс, ке ля знайоманс, — руки геть, мосіе Войнаровський!

Голос був хоч змінений, але знайомий. Невже ж це?..

І Войнаровський не втерпів. Обличчя з ковніра, як горіх з лушпини, добув, глянув і аж зжахнувся: перед ним стояла Обидовська.

— Ганно!

— Андрію!

Зніяковіли. Радість, здивування, тривога...

— Ти звідкіля?

— З другого світу.

— Ради Бога, тихіш, бо дядька збудиш. До кого прийшла, пощо?

— До тебе, щоб... — нараз захиталася і мало не звалилася з ніг.

Войнаровський вхопив її на руки і заніс на фотель, на котрім сам перед хвилиною сидів. Не пручалася, не боронилася, давала з собою робити що хотів. Порозтинав

щільно защібнутий кожух, поздирав рукавиці зі стулених, мов з леду витесаних рук, вхопив чарку і насилу вливав крізь дрібні, зціплені зуби те вино, що для його наготовив був Кендзеровський.

Гостя все ще не давала знаку життя. Чи з великої втоми обімліла, чи продрогла і в теплій хаті в обморок попала, чи по дорозі на москалів наскочила і ранено її?

Того останнього боявся Войнаровський найгірше. Пальцями по вбранню і по тілі перебігав, але нігде сліду кулі, ані ніякої рани, на щастя, не завважав.

Хотів кликати Кендзеровського, та понехав ту гадку. Гетьманський покоєвий набігався весь день і, мабуть, спить так твердо, що його й добути нелегко, а до того, хто його зна, може, приїзд пані Обидовської треба буде в тайні тримати?

На всякий спосіб незручно, щоб її застали в квартирі Войнаровського, серед ночі та ще обімлілу. Бог вість, які чутки пішли би по таборі...

Засунув двері від сусідніх світлиць і вискочив на ґанок. За хвилину вернув з повними пригорщами снігу. Роцібнув сорочку й натирав снігом груди.

— Ганно, ради Бога, що тобі? — благав, припадаючи до неї.

То снігом тер, то поцілуями розгрівав дрібні студені руки.

— Ганно, Ганнусю!

А вона голову безсило на поруччя поклала, тільки дві хвилі золотистого, буйного волосся пахучими струями поплили.

Від тих пахощів п'янів... Щось забутого, чарівного, навіки втраченого верталось до нього, хтось пісню в його душі співав, від якої збожеволіти можна, хтось дурманом напував його...

Забув про похід, про короля Карла, про дядькову булаву, про весь світ і прилип своїми гарячими устами до її студених. Спинився час, світ оповився блакитним туманом, — нічого не було.

— Це ти, Андрію?

— Я, Ганно, як тобі?

— Добре, краще й не треба.

— А може, тобі ще вина.

— І без вина я п'яна. Стривай, не йди! А то зі мною знову станеться щось таке погане, — полечу кудись. Але ж бо перестрашився пан Андрій!.. Прости!

— Що це її, Ганно! — і знову її уст хотів своїми шукати.

— Ні, ні, досить! Не годиться доброго зловживати, — наскучить.

І гладила його по висках, ніби хотіла впевнитися, чи це він.

— А посивіла тая головка? — питалася.

— Не знаю. В зеркало не дивлюсь. Я не жінка.

— Треба дивитися, Андрію, треба. Наслідник гетьмана Мазепи мусить бути такий гарний, як він.

— Не дбаю.

— Треба, Ганна того хоче. Та чого це в тебе так темно? Невже ж вашу милість навіть на свічку не стати? Так скоро зубожів утікач?

— Чури будити не хочу, хіба дровець до печі докину.

— Докинь, Андрію, докинь, най подивлюся на тебе, чи постарівся, чи відмолод.

— Ні те, ні друге, — для тебе я все такий самий.

— Ах, як же ви легко брешете, мужчини!

— А жінки?

— Ми?.. Як Бог дасть, — і всміхнулася, а разом з нею всміхнувся до Войнаровського весь світ.

Скоренько поправив у печі і знову припав до неї. Вдивлявся в сині великі очі, в би; лица, в діточу усмішку на устах.

— Чого так видивився на мене, не бачив мене?

— Як ти змарніла, Ганно! Тільки ті очі світяться...

— Як у вовчиці.

— Щось також! Такі великі, гарні, до Мотриних подібні!

Відтрутила його.

— Так йди собі до Мотрі! Для вас що найкраще — то Мотря.

— Ти її сестра.

— Так що? Вона Мотря, а я Ганна. Цілувати одну, а думати про другу, гарно так? По-лицарськи це? Це ж ошука!

— Та що це ти! — почав, але зона не дала йому прийти до слова.

— Так, так. Всі ви влюблені в Мотрю. І гетьман, і Чуйкевич, і ти — всі. Дурійка якась найшла на вас з тією Мотрею. Закрила очі руками і вдавала, що плаче.

— Але ж, Ганно, я люблю тільки тебе, люблю, що й виповісти не вмію.

— Бідний мій! Навіть балакати не навчили!

— А ти все до насміхів скоро. Приманиш, а тоді насмієшся і відтрутиш. Сама не знаєш, чого хочеш.

— Знаю.

— Не знаєш.

— Знаю!.. Я хочу любові великої, сильної, як смерть.

— Власне, так люблю тебе.

— Ха-ха-ха!

— Цить!

І усміх угасив поцілуєм.

— Але тобі переслатися б треба. Ти втомлена.

— Не хочу спати. Жити хочу. Розумієш? Жити!

— Жити, — повторив глухо за нею.

— Пересидимо нинішню ніч. Добре? А може, ти сонний?

— Ні. Нас тут усіх безсонниця напала.

— Нечиста совість спати не дає.

— А в тебе яка?

— Це моє діло. Лиши мене!

— Але ж, Ганно!

— Йди геть! Йди, притулися до подушки, заплющ очі, може, Мотрю побачиш.

— Ганно!..

Довго не міг заспокоїти її. Схвильовані нерви гуляли. Ледве вблагав, щоб випила чарку вина дополовини, решту випив він, "щоб знати її гадки".

— І знаєш?

— Знаю.

— Які ж вони?

— Що це вино краще розгріває від моїх поцілуїв.

— А щоб ти знав. Поцілуї слаблять, а вино силу мені вернуло. І якщо ти мені не радий, то я знову можу сісти на коня і поїхати геть.

— Боже ти мій, я вже й забув, коли радів так, як нині, — з тобою.

Задумалася

— А коли-то ми в останній раз балакали на самоті? — спитала.

— Давно, — відповів, зітхаючи. — Ще за нашого першого життя.

— А невже ж то ми живемо вдруге? — питалася.

— Для мене перше життя було, поки ти не віддалася, — тоді прийшла смерть, а нині ми починаємо жити наново.

Відвернулася від нього:

— Не нагадуй, знаю сама!

— І любила його?

— Кого?

— Чоловіка.

Мовчала хвилину.

— Він був добрий.

— І чесний і хоробрий, знаю, знаю, але чи любила ти його, питаюся.

— Він пропадав за мною.

— А ти?.. Чому не відповіш на питання?

— Поміж мною і ним все наша перша любов стає.

Войнаровський задумався.

— І за мною вона теж, як тінь, снується.

— Мститься, бо ми зневажили її.

— Карає нас.

— Кажуть, гріх не любити того, кому присягала, а я гадаю, що куди більший гріх не присягати тому, кого любиш.

— Ти поповнила гріх.

— А ти, Андрію, ні?

Потонули в гадках... За дверми почувся шорох. Наслухували хвилину.

— Мабуть, дядькові якась гадка до голови прийшла, встав і записав собі, щоб не забути дорана. В нього це часто буває.

— Якби не та булава, не боліла б голова.

— Хто її запопав, той спокій попроїдав.

— А все ж таки для неї ви жертвуєте усім. Для неї й ти, Андрію, жертвував нашою любов'ю.

Хотів перечити, виправдуватися, — не давала.

— Ах, кинь ті викрути! Знаю, гетьман шукав для тебе жінки між княжними, та не без твоєї згоди.

— Може, — а все ж таки я не вжився донині, а ти — Обидовська.

— Бо Обидовський сватів прислав, а Войнаровський тільки гарні слівця підсилав до мене. Мусіла я волю батьків сповнити.

— Як Мотря.

— При чім тут Мотря? Мотря нікого не любила, лиш свою мрію, химеру, а я любила тебе й люблю. Не перебивай. В ту пору, коли тобі грозить небезпека, хочу бути при тобі, не так, як Мотря, що Чуйкевича з гетьманом пустила, а сама залишилася в Батурині, Бог вість чого.

— Дивно, як гарні жінки не любляться, — навіть сестри.

— Тільки мужчини так люблять жінок, що похибок їхніх не бачать. Я Мотрю люблю, але знаю, що вона непряма.

— Може, якраз тому й подобається мужчинам.

— Так було тоді сватів до неї післати; мати, певно, вибрала б тебе, а не Чуйкевича. Чому не післав?

— Чому? Бо я любив Мотрину сестру, Ганну.

— Ні, бо ти — баба. — Войнаровський здригнувся. Але вона вже встигла притулитися до нього й щебетала, як дитина. — Та який би він не був, цей пан Андрій, Ганна його любить. Вона їхала до нього, лід на Десні тріщав, московські кулі свистали, а Ганна про ніщо не дбала. Пан Андрій не покине Ганни, правда?

Не відповідав, лиш притулив її до себе і слухав того щебетливого голосу, як співу.

Метелиця гула, сніг шибки у вікнах обліплював, ніби зима замурувати тих двоє хотіла й відділити від світу.

Нараз Ганна, змінюючи голос, спитала:

— Чого це люди такі дурні?

— Дурні?

— Так. Хоч би й ти, Андрію. От одружився б був, любив би жінку, а вона тебе, плакав діток...

— І помер смертю чесного чоловіка.

— А хіба на війні краще?

— Обов'язок, Ганно.

— Чому якраз на тебе цей обов'язок паде?

— Хтось же мусить його сповнити, хтось мусить послухати голосу землі.

— Той голос страшний!

— Могутній.

— Заглушує голос серця, робить варварами людей. Не люблю його, ненавиджу війни, хоробрості, лицарства, я люблю чоловіка.

— Яка ж ти не подібна до Мотрі!

— Я жінка і тільки жінка, котра слухає голосу серця.

І цей голос привів мене до тебе.

— Бідна, чому ти послухала його?! Ти Кочубеївна, а Кочубеї підуть тепер в ласку в царя. Могла підскочити високо.

— А так низько паду... Правда?.. Ні, Андрію. Обійдеться циганське весілля без марципанів. Хочу бути з тобою, з гетьманом, з вами. Хочу з своїми жити і вмирати.

— Вмирати? Тобі це слово не до лиця, Ганно. Ти така свіжа, чорнобрива. — Як кукла.

— Ні, як весна, як саме кохання. Тобі лиш жити й любити, а в нас не радість, а тривога, а перед нами не життя, а смерть, — пустиня.

— І так балакає той, що по Мазепі булаву має носити Соромся! Я такого не хочу. Давай вип'ємо вина: за кращу долю, за надію, за наше друге життя. Хай завтра світ в безвісті провалиться, ми нині веселими будьмо. Пропадай горе, веселися доле! Ось тобі мої уста, бери, цілуй, цілуй!

Метелиця ущухла, сніг на шибках рожевів, ніби це не сніг, а платки вишневого цвіту до шибок поприліплювалися.

— А про Батурин ти не чувала, Ганно? — спитав по хвилині він.

А вона відповіла:

— З Батурином, мабуть, погано, Андрію.

— Не на гаразд покинули ми його.

— Ой ні. Проїздом чула я, як там сильно гармати грали, город горів. Така горяч була, як з пекла.

— Чорти облягають Батурин, а як добудуть, то пекло з нього зроблять.

— Там мати з Мотрею, а ми тут, а батько... — І очі прикрила рукою.

— Батько благу часті избрав, — гадав потішити її. А вона кинулася йому на шию і — розридалася. — Чого ж бо ти? Цить, дядька розбудиш! Сталося. Мабуть, так Бог хотів. І не відстанеться. Сама ти перед хвилиною казала, щоб понехати чорні думки, цить!

— Благай дядька, принаглюйте короля Карла. Як же так, оставили гетьманську президію і не поспішаються!

— Поспішаємо, Ганно, але ж ти не забувай, що це не полк, а велика армія, з табором, з лазаретами, з гарматою. І над королем ми не маємо сили, над ним ніхто сили не має.

— Так чого тоді в'язалися, чого переходили Десну? Треба було наладити з царем.

— Не нам знати, що треба. Це щопиш для наших нащадків ясним стане. Гей, коли б то цей розум наперед мати, що опісля.

— А мають же його великі люди.

— Буває, але рідко. Errare humanum est [86].

— Страшно! — і притулилася до нього, як перестрашена дитина. — Страшно мені. Ввижається, що Батурин добутий, руйнують його, людей ріжуть, катують.

Не заспокоював її, знав, що слова тут безсилі.

— Що вони переживуть, перестрадають, заки погинуть... Коли я доїздила до Десни, за мною гонили москалі, кількоро їздців, от-от і зловлять. Саме тоді наткнулася я на наших. Між ними одна дівчина була, гарна, як образ. Відстрілювалися ми вкупі. Аж один і каже до мене: "Всім нам не спастись. Переходьте ви на другий бік, а ми спинятимемо погоню. Ви до гетьмана, значиться потрібніші". Жалую тепер, що згодилася, але я не Мотря, лицарського духу не маю. Спасала життя, незважаючи на них. В половині річки озирнулася я, — їх не було!..

— Погибли або москалі в полон забрали.

— Їх життя на мою совість паде. Страшної

— Тепер совісті нема, — тепер війна, а війна безсовісна.

— Жаль тієї гарної дівчини; над нею москалі будуть знущатися.

— Це, мабуть, тая вихрестка з Гірок, що в Мручкового осавула влюбилася. Але як же ви аж за Десною зустрінулися?

— Бо я до Гірок пішла, а не заставши вас, назад через Десну вертала.

— А вони?

— Вони до Караївки доїздили, як на них москалі наскочили. Втікли за Десну і там-то на отсей московський відділ наткнулися, що за мною гнався.

— Москалі, значиться, добре бережуть Десни.

— Собаці перескочити важко.

— А все ж таки на великий бій не зважуються. Перше знесилити хочуть.

— Я так само гадаю. Так що ж! Тут король Карло вожд, не ми.

— Боюсь, щоб вождем не було безголов'я.

В світлиці стали майоріти стіни, образи, меблі. Щолиш тепер побачив Войнаровський, яка збідована була його несподівана гостя. Біла, аж зелена, очі запали глибоко, уста полиняли.

— Ти мусиш переспатися, Ганно.

— Де? Тут у тебе, може, ще й на твоєму ліжку? Ні за що! Вже ранок. Чуєш, будиться табор, незабаром і гетьман встане, може, король скаже в похід трубити. Хто би там спав! Підемо, Андрію, підемо визволяти Батурин.

В її голосі чути було якесь неприродне подражнення, якийсь хоробливий прибіт енергії, якого Войнаровський перше в неї не помічав. Ганна все творила контраст до своєї сестри Мотрі. Її називали ранньою зорею. Хто не зустрінувся з нею, не побалакав кілька хвилин, піддавався її веселій вдачі. Навіть найсумнішого спосібна вона була розвеселити, так радісно світилися її великі сині очі, і так щире, по-діточому всміхалися свіжі малинові уста. І нікому не навкучила Ганна тією поранковою веселістю, бо нікому не накидалася своїми смішками, — була весела, врадувана світом, людьми, собою, не тому, щоб подобатися, а тому, бо такою її

Бог сотворив.

І такою знав її мало що не від дитини Войнаровський. Жевжиком дражнив колись, пізніше називав підхопнем, а ще пізніше поранковою зорею.

А вона, дівчинкою будучи, казала йому "пан Андрій". Пан Андрій вусатий, пан Андрій кирпатий, "я пана Андрія не люблю".

Але Войнаровський знав, що воно так не є.

Не раз, як балакав з покійним Кочубеєм за обідом, в їхньому дворі в Батурині, а Ганна вишивала до церкви рушник, чув, як її очі, замість по шитві, по його устах блукали.

Озирнувся — Ганна паленіла, кидала роботу і вибігала в город, "бо в хаті скучно, як у чернечій келії".

Не раз хотів побалакати з нею "на розум" — годі було. І як тут тобі з дитиною балакати "на розум"?

Пощо бентежити її, пощо виривати з того райку, в якому вона літала, мов пташка, і цвіла, ніби квітка?

І такою дитиною дожила Ганна Кочубеївна до двадцяти літ.

"Пан Андрій" ходив між тим у всілякі походи, дядько вживав його не раз до різних довірених політичних послуг, декілька літ не довелося бути в Кочубеїв, а як тогідь приїхав з дядьком до Ковалівки, Ганна була вже Обидовською.

Привіталися чемно, ввічливо, як звичай велить, але не балакали на самоті, бо "пан Андрій" не був з тих, що радо баламутять чужих жінок, і не мав звички скакати в гречку. Гадав, що давня любов, коли й була в неї, так вивітріла; рана від стрілки Купідона заблизнилася, і нема ніякої потреби роз'ятрювати її наново. Коли б інші часи, то, може б, і скортіло, бо чоловіка все до гріха тягне, але серед теперішніх турбот про великі і великоважні діла Войнаровському було не до того.

Аж нині вона з'явилася неждано, нагло, як привид... Ганна!.. Жевжик, підхопень, поранкова зірниця...

— Про що так задумався пан Андрій? — спитала, ніби на грішному дні приловила його. Махнув рукою.

— Кажи про що чи про кого думав?

— Про тебе і про себе, — відповів.

— І видумав що?

— Невже тут що видумати можна? Війна про нас думає, кого пожерти нині, а кого залишити до завтра на обід.

— Боїшся війни?

— Я?

— Та ж не я, бо що тут про жінок казати, коли мужчини бояться?

— Ні, Ганнусю, не боюся я ні війни, ні нічого. Тільки жаль мені тебе, і Мотрі, і багато таких, як ви, хоч, може, й не таких гарних.

— Пан Андрій — пан! Без компліментів розмови не знає.

— Ні, Ганнусю, не компліменти мені на гадці, а жаль за серце стискає. Змарнієте ви, зів'янете, не розцвівши вповні. Дика сила знівечить Божу красу, московські копита столочать пишні понад Сеймом левади, їх тупа сокира зрубає вишневі батуринські садки, виполошить солов'їв з бузкових корчів, і здивовані зорі даром

шукатимуть чарівної принади тамошніх маєвих ночей.

— Гарно балакати вмієш.

— Сумно.

— Бо сумна наша доля, Андрію... — і задумалася. — Але на те ми й українське жіноцтво, — додала по хвилині.

— В тім-то й наша біда, — завважав він. — Скити вас поривали, десять давали за доброго коня, всякі погані азіати лізли до нас, як безроги в город, і рили.

— І риють.

— Всяка наволоч дика ловила вас, як рибу в неводи, набирала повні судна й везла до Кафи, до Генуї на світові торги, за добрі гроші продавала, бо ви гарні й вірні... Тільки й вашої слави.

— Тільки нашої слави.

Замовкли, ніби думками побігли по шляхах минулого, і згубилися на них, і не могли себе знайти. Аж знайшовши, зраділи й обіймалися очами.

— І що? — спитала вона.

— Що?.. Пригадалося мені одно оповідання... Відкашельнув, нервово погладив чуба і розказував:

— На берегах німецького моря чув я його.

— Кажі.

— На острові, що Ругія зветься, по другому боці від Аркони, над берегом стояла висока скеля. Під тою скелею у печері морські розбишаки жили. Нападали на кораблі багатих купців, вбивали їх і долилися добычею.

Сказавши, задумався, ніби жалувал, що почав оповідати.

— І що далі? — спитала, й зіниці її спалахнули нараз. — Кажі ж бо!

— Одного разу прибрали вони до рук корабель якогось франконського купця. Цей поміж жемчугами та золототканими паволоками, поміж бісерами й ізмарагдами віз перлину, від усього цього узороччя собі дорожчу, — дівчину варязьку, чудової краси.

— Знаю, знаю, — мало не сплеснула в долоні. — Ї ватажок, добувши той корабель, кинув дівчину в море, — правда?

— Ні, Ганно. Послухай. Він при поділі добычі челяді своїй віддав усі скарби, всі жемчуги й паволоки золототкані, а для себе лиш тую дівчину оставив. Човном удвійку до печери з корабля вертали. Була ніч. Імлою вповивалося море. Він одною рукою веслував, другою горнув її до себе. Кріпко... Не пручалася. Давала робити з собою, що хотів. Аж нараз похитнувся човен, сплеснула хвиля і...

— І дівчина кинулася в море!

— Не вгадала. Це він коміть головою полетів, друлений її сильними руками.

Ганни веселе лице споважніло. Поранкова зірниця хмариною затягнулася.

— А гарний він був, цей ватажок піратів? — спитала зітхаючи.

— От бачиш, які ви! Чи гарний був? Тобі жаль його, а вона не жалувала. Для неї він був ворог, що поневолював її.

— А купець — ні? Чому ж вона його не вбила? Це ж був купець, що невольницями

торгує, може, й старий, і поганий, а ватажок, все-таки ватажок. — Бо тамтого не могла вбити, а того могла і вбила.

— А чи вернула до своїх?

— Про те вже казка не балака, але на всякий спосіб не осталася в неволі, і як поневолив її хто навіки, то хіба море, стихія, щось велике і непереможне.

Ганна не вдоволилася тією відповіддю. Як цікава дитина, питалася далше.

— А може, Герта взяла її до себе і жрекинею у своїм храмі зробила?

— Ти і про Герту чувала?

— Чула чи читала.

— Правда, вас і по-німецькому вчили. От бачиш, понятливі ви, багаті, гарні, а яка ваша доля?

— Ти нині, Андрію, мабуть, лівою ногою з ліжка встав, таке щось сумне розказуєш і сердишся. Не таким я тебе застати сподівалась, не таким! — докоряла йому, а він цілував її холодні руки і заспокоював:

— Ані лівою, ні правою. Ганнусю, бо я зовсім не лягав. Зжахнулася.

— Не треба того робити. Не треба. Дай мені руку, що більше такої дурниці не зробиш. Вам тепер годиться бути виспаними, сильними, на все готовими. Безсонниця знесилює тіло, робить його охлялим, а в безсилому тілі і дух не бодрий. Як же ви діло поведете?

— Прикажи снові, щоб на кожний твій заклик прийшов. Ночі такі довгі, а думок так багато, як мухи в пекарні влітку, так вони тобі в лобі гудуть. Збожеволіти можна... Зніжніли ми, Ганно, спаніли. Не маємо того гарту, що треба. Тут треба людей давніх, жилавих, щоб не чули болю, щоб серце вміли жменею зціпити: "мовчи!" А ми того не вміємо, Ганно. Ми вже європейцями стали, а за порогом Азія. Там ще скити, гуни, фіни, монголи, все перемішане, як у відьминім казані, з котрого тобі вискакує не чоловік, а прямо чортячий пасинок якийсь, антихрист, як каже народ.

— Крячеш, Андрію, крячеш.

— Радніше б я, Ганно, соловієм співав, але не можу. Перед дядьком бадьорого вдаю, перед Орликом у личині ходжу, а так хоч перед тобою хочу душу відкрити, бо ти для мене була все образом щирості. Сама щирість. Ти щирість, а Мотря загадочність. Вечірня й рання зірниця... Не знаю, звідки ви такі гарні взялися, хоч зітхай і молися до вас, до одної після суєти цілоденної, а до другої на заранку днини... А яка ваша доля?

— Яка? Яка? — сердилася Ганна. — Така, як Бог — дав, як у книзі життя стояло. І тільки. Покоритися треба, Андрію, покоритися і ва Бога упованіє возложити.

— Фаталізм! З-над Інду чи з-над Гангу безсилим вітром повіяло на мене, таким, що в'ялить і переносить у нирвану, — як же нам бадьорими бути?.. Це ви, а що ж про других казати?

— А хіба ж ми з іншого тіста, ніж другі?

— Ви інші. Ти — радість сама, веселість, а Мотря — сила, бунт. А все ж таки обі за нелюбів пішли.

Ганна повернулася до вікна. Войнаровський ніби не бачив того. Не знав чому, але

замість розважити гостю, ранив її словами, ніби і радість якусь чув, що її це болить.

— За нелюбів пішли, і яка ваша доля, і яке їх щастя подружнє? Не бажав би я собі такого. Ні, ні, ви ще невольницями остались. Перше продавали вас по Синопах, Кафах і Генуях, а нині торгують вами вдома. Приїжджає купець, добиває торгу і бере. Трохи сліз, трохи лебедіння, потерликають музики, поскачуть свахи і вже тебе запаморочили навіки, вже тобі голову, як курці, закрутили, шусть йому під крило, на маєш, бери, вона твоя, на весь вік, аж до гробової дошки. Ось яке-то ви упованіє воскладаєте на Бога!

— Та яка ж тобі нині, Андрію, муха на ніс сіла? Дай віджену.

— Не муха на ніс, а змія в серце впилася. Мушу сказати, що чую.

— А чому не говорив перше? — спиталася, і тим простим питанням рот йому затулила.

Понурих голову і мовчав. Могла тепер перейти до атаки, могла йому кидати докорами в лице, прибити до землі, знівечити. Не хотіла. Жалувала його. Відчув це, і йому зробилось жаль Ганни. Здивувався, як він міг бути таким жорстоким. Це ж дикість — знущатися над людиною, і то саме в цей момент, коли вона дала тобі доказ своєї любові.

Притулив її руки до уст.

— Не гнівайся на мене, Ганно. Я сам не знаю, що мені таке. Важко! Ходжу, мов по кораблі, котрим хитає буря. Всьо колишется, зривається і летить у безвість. Жаль того світу, що валиться. По нім прийде другий, може, й кращий, так все-таки тамтого жаль, бо ми свою цеглину доклали до нього, у ньому частина нашої душі. Лихий я сам на себе за той жаль, котрому піддаюся. Лихий на себе і на вас, на жінок.

— А при чім же тут ми?

— Яке їхало, таке здибало, які жінки, такі й ми. Ви дітей приводите на світ, виховуєте їх.

— А ви їх вбиваєте, розкидаєте їх голови буйні від одного моря до другого, від гір до гір.

— Самі вони кидають собою, яку у падачці, а на нас тільки відповідальність паде, бо ми — провідники народу! А які ми тау провідники, Ганно? То тільки так здалеку і збоку здається, а всередині інакше. Як зірветься бурун, — його сила, не наша. Не раз я у боях бував, знаю. Невже ж був такий вожд, щоб не бажав побіди? А бажав, так значиться, і все своє уміння, всі свої сили туди поклав, щоб побідити. А тут тобі один курінь, часом одна чета не сповнить приказу, і побілу лихий взяв. Хтось завинив, а на тебе відповідальність паде. Особливо в нас, бо в нас послуху нема, в нас що голова — то розум, і один від другого мудріший. От і тепер. Морока з королем. Гадали ми, що він, діставши кілька тисяч свіжого чоловіка і наситивши своїх голодних шведів, гураганом на відбій Батуринові понесеться. А під ним хоч огонь пали. Раком до Батурина лізе. Мабуть, якісь свої плани має. Може, вони й добрі, та не для нас. Його армії відпочинку треба, а нам під ногами земля горить. От воно як.

— Так принаглюйте його, Батурин у великій потребі, Бог вість що з ним!

— Принаглюйте! Легко сказати. Коли б він бачив, що наше військо нечисленне, але

духом сильне, то, може б, і числився з нами, а так...

— Або що? — спитала тривожно.

— Те, що жінки не виховали своїх дітей у великій любові до власної землі, не влили в їх серця бажання власної волі, котра може бути тільки у власній державі, більш нічого, тільки те. І тепер "єден до саса, а другі до ляса..."

— Ще? — аж крикнула з тривоги.

— Переходять до Петра, — доповів глухо Войнаровський.

— До Петра, — повторила, мов за мамою дитина. — До Петра переходять?

Войнаровський підсунув їй крісло. Сіла.

— Пе-ре-хо-дять, — лебеділа.

— Так, переходять, Ганно. Старшини, а за ними й козаки, і не буде нам щастя, поки не виросте таке покоління, що про перехід навіть подумать не посміє, поки не виросте покоління сміливе, веселе, для котрого бажання буде законом, котре схоче бажати і вмітиме постояти за здійснення своїх бажань. Ви того не вміли. А бачиш, тая дівчина чорноока, тая вихрестка, що до Мручкового осавула прилипла, вміє; вона любить, хоче щасливою бути і буде. Побачиш, що буде.

— Дай їй, Боже, — відповіла Ганна, вдивляючись у вікно, крізь котре видно було дерева, срібнопухим інеєм укриті. Як духи, як видива, майоріли вони на сірому небі, і весь світ виглядав Ганні, ніби якесь видиво того світа, що прийде колись, коли вже нас не буде.

І буде він, як казка, казка майбутніх днів. І не буде в ньому тієї кривди, тієї зневаги, отсього понівечення краси, отсеї наруги над людиною, які тепер завелись повсюду. А будуть ті люди такі якісь інші, такі якісь гарні, як оці дерева, срібнопухим інеєм покриті...

Втомлена дорогою, розбурхана розмовою з Андрієм, піддавалася чарівній принаді цих привабливих думок, пускала руки по собі, як птаха притомлені крила, кидалася на хвилі думок, — несить мене... Аж нараз на виднокрузі ніби хтось небо мечем перерівав. Блиснула червона смуга, і білі дерева стали багровіти, багрою обливалася уся комната.

— Пора мені! — промовила Ганна, встаючи і позіхаючи після недоспаної ночі.

— Куди? — спитав Войнаровський.

— Це вже моє діло. Не буду ж я тут королівського змилювання ждати... Не бійся, — заспокоювала його, — до Петра не перейду. Ласки, якою він обласкав родину покійного Кочубея, не прийму.

— Так куди ж ти тоді підеш?

— Туди, де Мотря, мати, де мої молоді літа, — у Батурин!

— Ти збожеволіла, Ганно! — відповів різко Войнаровський. — Кругом москалі, як вовки, як шакали, снуються, я не пущу тебе!

— Так ходи зі мною. Ходи! Або переб'ємося разом, або...

Не доповіла,

— Ні, ні, так не можна. Так годі. Треба усім нам іти вкупі, як не зі шведами, так з гетьманом, під його бунчуком. Говорячи це, думав. Думав, як відтягнути Кочубеєву

доньку від її божевільного наміру.

— Ганнусенько, ти не підеш. Я того не хочу. Ти останешся. За годинку побачишся з дядьком, розкажеш йому про Бвтурин. Я певний, що твоє оповідання рішить. Він піде, не оглядаючися, на шведів. Піде на побіду або на певну смерть. А ми з ним.

Вдивилася, ніби не вірила, що балакає щиро.

— За годину? Так я за годину приїду.

Тепер він їй не вірив.

— Куди ж бо ти? Посидь краще в мене, ти здорожена, продрогла.

— Піду до своїх людей. Скажу, щоб були готові. Як дядько не рішиться зараз іти, піду сама.

— Де ж твої люди?

— Недалеко відсіль, на фільварках.

— Так... — І вбирав шубу. — Проведу тебе.

Ішли алеєю, облиті багрою сходячого сонця.

XXVIII

Гетьман теж тієї ночі довго не міг заснути. Двір, в котрім від кількох літ ніхто не мешкав, дихав пусткою на нього. Не любив того мертвого духу, що нагадував родинні гробниці.

Мимохіть перебігав думками події, які збулися тут, протягом останнього п'ятдесятиліття. В кождім куті чаївся якийсь спомин, щоб кинутися на нього.

Перед тими споминами втівав очима на стелю. Велика, довгувата площина спускалася ледве помітно, але безпереривно, і пригнічувала його. Якщо ніч потриває довго, розчавить його... Щоб спастися, втівав від стелі у темний простір поміж стіни. Привикав до того мерехтливого чорного пилу, якого насипала тут ніч так багато, і очима, в яких почувався болючий жар, став розрізнявати якісь постаті, краєвиди, сцени — образи минулого.

Наче чарівний ліхтар, схований у його душі, кидав на чорний підклад темряви свої фантастичні дива. Королі, міністри, єпископи, аристократичні дами пересувалися в довжезнім полонезі по просторах половини Європи.

Запишені, горді, неприродні, то суворо-грізні, то хитро-ласкаві, крутилися в кривому танці, гадаючи, що Бог вість яке діло роблять...

А з кута вискакував час і здмухував їх, як паламар свічку в церкві...

Гетьман примикав повіки. Гадав, що разом з тими образами і він перейде в країну сну. Може б, воно так і сталося, коли б кров була у живчику лагідніше. А то як вода в джерельці хлюпотить і не дає вснути. Гетьман знову розплющує повіки, і знову вдивляється у чорний пил, і знову бачить образи; але вже інші. Ніби зариси фресків на свіжому, ще теплому підкладі виринають видава майбутнього. Любить ті діти уяви, мальовані красками недоспаного сну, легкі в лініях, розливисті в колірах, непевні у змісті. Не одну безсонну ніч скоротили йому. Розмовляв з ними, грався, справляв рисунок, накладав живіші барви.

Хотів те саме й тепер робити, не вдалося.

За кожним, навіть найлегшим дотиком розвівалися, як за подувом вітру фата-моргана. Саме так, як фата-моргана.

А найлюбшого з отсих привидів таки й зовсім не бачив, хоч як пильно шукав. Не бачив Києва повоєнного, ясного, гармонійного, веселого. Як же він любив цей образ, — з усеї душі. усім помишленієм своїм.

Але нині не бачив його.

Зате з того чорного мерехтливого пилу, мов сажу, котрої ніч скрізь насипала так багато, виринали безконечні снігові простори, великі води, що позіхали імлою, дими, перед котрими сонце в глиб неба втікало, пустар, на котрому іноді тільки якась червона цятка забагровіла. Але чи це горностаями підбита багряниця, чи тільки кров, що виплила з свіжої рани, відгадати не міг.

І гетьман сотий раз загулював повіки, гадаючи, що всне. Поки по саях вешталися люди, поки не втихло в дворі, гадав, що цей шорох не дає йому вснути. Але по півночі зробилося кругом тихо, мов в усі, а сну, як не було, так і нема.

Невже ж це старість?

Боявся того слова, як ворога, як самотнього ворога, перед котрим почував страх, бо тільки він один може перемогти його. Старість і її грізна товаришка смерть.

Супроти цієї останньої навіть розум зі своїм довголітнім досвідом мусить скласти оружжя.

Мусить?.. А слава?.. І гетьман гірко всміхнувся. Дійсно, гореч почув на своїх устах. І гореч тая, ніби насонний лік, заспокоїла його... Спав недовго, та кріпко.

Збудило його сходяче сонце. Глянув у вікно й побачив дерева, вкриті інеем. Мов фантастичні примари оточили довкола двір. Нагадувався Бахмач, Різдво, хотілося заплющити очі й думати. Та слово Батурин, ніби гострий меч, лежало біля нього. Зірвався, накинув на себе шубу і подзвонив.

Кендзеровський вже чекав під дверми. Відчинив і всунувся у спальню. Привітливо всміхнений, все однаковий, ніби його ніколи ніщо не збентежило, не схвилювало, не заболіло.

— Що нового?

— Нічого, ваша милосте.

— А король?

— Перед хвилиною на Аяксі почвалав. Відповідаючи на питання, поливав свого пана водою і помагав йому одягнутися.

— Значиться, приказу до походу не дав.

— Мабуть, що ні, бо шведи не двигаютъ обозу. Чистять і напувають коней, варять щось на своїх триніжках, шваркотять і лаються, мало ще не так грімко, як москалі.

Гетьман шарпнув рукою вузький, короткий вус, поправив пояс і накинув на плечі соболеву шубу.

— Зимно тут.

— Не палено, бо я боявся вашу милість збудити. У столовій вже тепло. Снідання на столі. Ваша милість перейдуть туди, а тоді я і тут затопити кажу.

— Не треба. Одної ночі досить, — і переступив поріг.

Кендзеровський сунувся за ним, як тінь.

У столовій чекали вже Орлик і Войнаровський.

— Чули? — звернувся до них гетьман. — Короля знову кудись понесло.

Нараз побачив Войнаровського.

— А з тобою що?

— Нічого, дядьку. Не турбуйтеся. Не спалося мені.

— Синку, у твоїх літах я й серед реву гармат засипляв.

— Може б, і серед реву гармат заснув скорше, ніж у цій тишині.

— Підожди, заревуть гармати. Заревуть. Королеві Карпові, мабуть, не скучно за ними, бо не спішиться. Але нам треба цей черепаший хід прискорити. До чого воно подібне'. Наче на прощу йдемо.

Гетьман хвилювався. Войнаровський бачив, що й він невиспаний, що й він у поганому настрою. Мовчав, бо це було тоді найкраще. Кендзеровський подавав снідання.

— Якщо так дальше піде, то ми на Різдво зачимчикуємо у Батурин. Гарний мені похід, — похід на відбій!

Войнаровський наслухував тупоту кінських підков. Ганна чи ні?

Взяв від неї слово, що за годину буде, а все-таки боявся, щоб не вирвалася сама. Це ж Кочубеївна, Любові Федорівної донька;

Тупіт наближався.

— Глянь, чи це не Аякс, — звернувся гетьман до Орлика.

— Ні, ваша милосте, — відповів Орлик, вертаючи з рундука, — це кількох їздців з молодим старшиною. Прохає побачення у гетьмана. Каже, що біля Батурина проїздив.

— Най увійде.

Гетьман кинув ложку, обтер вус, повернувся до дверей і стояв у такій поставі, як звичайно, коли когось на по-слухання приймав.

Через поріг переступив молодий козак, правою ногою шурнув назад, лівою рукою притримав шаблю, а правою до самої землі поклонився. Волосся мав буйне, золотисте, рівно в кружок пристрижене, як королівський паж.

Гетьман глянув і мимохіть усміхнувся.

Пригадалася, мабуть, Варшава, Париж, королівські двори, пригадалися молоді літа, до котрих так радо усміхається старість.

— Ти хто? — спитав поважно, мало що не суворо.

— Я Ганна Обидовська, Кочбеева донька, — продзвеніло дзвіночком по пустій кімнаті,

Гетьман приступив до козачка, взяв його за обі руки, стиснув їх кріпко і підпровадив до стола.

— Сідайте, Ганно Василівно, з нами, а ти, — звернувся до Войнаровського, — відчепи від пані Обидовської шаблю, щоб вона не спотикнулася, крий Боже!

— О ні! Вона послухна в мене, — боронилася гостя.

— Най буде й послушна, та я жінок з шаблями не люблю. Це в них, що в мужчин кужіль, *malum necessarium* [87].

Гетьман на хвилину ніби про Батурин забув. Попав у той гарний настрій, у якім його звичайно бачили в товаристві гарних жінок. Обидовська кілька разів пробувала розказувати про свої пригоди, але гетьман за кожним разом перебивав. Перше мусіла випити чарку кріпкої житнівки, з'їсти шматок індика, попити старим вином, залити те все гарячим чаєм, а тоді щопиш гетьман сказав:

— Слухаємо.

— Батурин, — почала Ганна, — обложений кругом. Він у терновому вінку. — Голос її дрижав і ломився. — На милю кругом мишкують московські стежі. Я продиралася оподалік, але бачила добре — город горів.

— А що балакають люди?

— Людей зустрічала мале. Трималася лісу та поля, щоб не потрапити на москву. Щопиш недалеко Десни стрічала своїх. Як перед татарами втікали.

— Куди? — перебив її гетьман.

— Навмання, як витровлений звір. Він не знає, куди йому втікати, щоб лиш втекти.

— А все ж таки, куди біжать?

— Від Сейму до Десни, до вашої милості значиться.

Одні...

— А другі?

— Другі, говорять, що до царя, під царську протекцію піддаються.

Гетьман насупив брови:

— Так. І що ще чули?

— Говорять, москва страшно знущається над людьми, вірними вашій милості. У Лебедині пекло.

— Пекло скрізь, — доповів гетьман. — До раю іншої дороги нема. А про сам Батурин що кажуть? Чи тримається він? Як з муніцією, з харчами? Чи порохи не вилетіли в воздух. Пожар у кріпості — то небезпечна річ.

— Про Батурин я навіть таке чула, що він упав, — ледве промовила Обидовська.

— Упав?.. Батурин упав? — І морщина між гетьманськими бровами зробилася подібна до скиби, свіжо відкиненої лемішем.

— Чимало чого не балакають люди, — пробував потішати гетьмана Орлик.

А Войнаровський від себе додав:

— Татарські вісті. Народ паніка обгорнула. Це цілком зрозуміле. Навіть військо піддається тривозі, а чого ж кращого від звичайного населення хотіти. Вістка влетить до хати горобцем, а вилетить волом.

Гетьман встав і підійшов до вікна та пальцями став тарабанити по шибці. Це він робив, як не хотів, щоб бачили його зворушення.

Обидовська мовчала. Орлик і Войнаровський дивилися на себе, ніби очима розмовляли з собою.

Нараз гетьман відвернувся.

— Пилипе, вели бити в литаври, виступаємо в похід!

XXIX

Піпер, побачивши рух у козацькому таборі і почувши литаври, затривожився.

— Що воно таке? — питався Гультмана, ніби цей всьо повинен був знати.

Гультман зробив поважну міну.

— Ексцеленція не знають? Це вони готовляться в похід.

— Як то? У який похід? Його світлість гетьман на свою руку війну вести бажає?

— Не моя річ знати, я лиш бачу, що вони кудись-то вибираються.

— Може, до царя переходять.

— Може.

— Бо по них всього сподіватися можна, це хоробрий та химерний народ. Але ж бо гетьман чоловік статечний, він, мабуть, знає, чим це пахне.

— Мабуть, знає, — потвердив Гультман.

— Так тоді як же він може, не порозумівшись з королем, його милістю, виступати в похід?

— Дійсно, як він може? — і собі дивувався Гультман.

А Піпер побивався далше.

— Це ж зломання свіжо підписаного договору, це ж ребелія! До чого ти нас довів, Боже?

— Дійсно, до чого ти нас довів, Боже! Ще трохи, і його величність король деревляною ложкою з черепка їсти стане, а простирадла вже також деруться. Треба буде десять баб возити, щоб їх латали. А король бабів прогнав з табору.

— Його величність король де?

— Прошу питатися Аякса, він один знає. Гультман, як найближчий королеві чоловік, хоч тільки його камердинер, почував себе вправі відповідати в тім самім тоні, в яким його питали.

— Ексцеленція знають, що його величність король не любить, щоб за ним стежити.

— А що ж мені робить?

— Не знаю, що вашій ексцеленції робить.

— Це властиво не моє діло, це діло головного кватир-майстра, а може, дежурного генерала, або я знаю, чиє це діло... — І він безрадно тупотів по королівській спальні зі срібною умивальнею і з синьою шовковою ковдрою, котру Гультман довів вже до ладу, застеливши королівське ліжко. Біля ліжка торчала пара високих, свіжо вимашчених чобіт, котрі в цей мент живо нагадали Піперові короля і на котрі він був прямо лютий.

— Одинока рада, — почав Гультман, — розіслати по всіх селах, де стоять шведи, і по всіх шляхах, що ведуть до них, королівських трабантів, може, десь короля, його величність знайдуть. Діло важне.

— Авжеж що важне, це не добром пахне. Це зломання свіжо підписаного договору, це ребелія. Боже, Боже, чого я ще доживу на мої старі літа, — і він як влетів на королівську квартиру, так і вилетів з неї. — Розіслати трабантів. По всіх шляхах, котрими міг поїхати король, розіслати трабантів. І це вожд? Це король? Він сам

підриває фундамент свого маєстату. Поводиться, як невідповідальний хлопчина... — бурмотів безрадний дипломат.

Викочували гетьманську карету, і Мишака виводили із стайні, як сухоребрий Аякс, цілий укритий срібним інеєм, зупинився біля двора, в котрім ночував гетьман. Король передав поводи своєму трабантові, обчистив до кам'яних сходів зі снігу чоботи і вбіг на ганок.

Гетьман, побачивши його, вийшов назустріч.

— Буря буде, — сказав Орлик до Войнаровського, подаючися в дальші покої, щоб не бути свідком немилої розмови.

— Підемо й ми, — сказав Войнаровський до Обидовської, пускаючи її вперед.

Король скинув у сінях свою стару, мабуть, ще по батькові одідичену шубу, поставив високу футряну шапку на вибиваний шкурою фотель і, присідаючи в колінах, вітався утретє з гетьманом.

Гетьман відчинив двері до столової і попросив короля сідати та не пог-ордити убогим походним сніданням. Король не хотів сісти, поки й гетьман не сів.

— А я отее з раннього об'їзду, — почав, ніби виправдовуючись. — Ваша світлість не знають, як постій деморалізує військо. У Гірці...

— У Гірках, — чемно поправив його гетьман.

— У Гірках вони запаслись біллям і одежею, надбали всяких харчів, так що це тепер не військо, а прямо мародери, мандруючий народ. Псується дисципліна, являються випадки непослуху, я ніяк до того допустити не можу. Не хочу, щоб мої шведи лиху славу за собою лишали, як грабіжники й розбишаки. Я їм до того приміру не даю, — оскільки можу, — додав, ніби засоромлений. — Бо ваша милість знають, що іноді для добра армії треба зрушити принцип недоторканності чужого добра.

— Знаю, що діялося у воевідствах Хелмінським... і в землях Ціханівській, Нурській, Лівській і інших, — відповів гетьман, натякаючи на шведські контрибуції в Польщі.

Король був немило вражений тією пригадкою, але не показав того по собі. Вдивляючись у якийсь образ на стіні, говорив, ніби про себе:

— Війна має свою мораль, а краще сказати, вона не знає ніякої моралі, для неї *suprema lex dura necessitas...* [88] *Prae strepitu armorum verba iegum non audiuntur* [89]. Правда?

Гетьман притакнув головою, але додав:

— А все ж таки обов'язком вождя хоронити армію перед озвірінням.

— Гадаєте, що цей обов'язок легко сповнити?

— Хоч як важко, а треба, щоб з населення не поробити собі ворогів. Бо що ж те населення подумає про такого союзника, котрий з ним поводить *despotice* [90], стається шинкарем *civilis sanguinis* [91], рабує церковну посуду й останнього таляра витягає з кишені заможнішого громадянина, на котрім все ж таки клеять спиратися основи всякої держави.

— Ах, ляпалії, ляпалії! — вихопилося королеві, але він зараз-таки поправився, перепросив гетьмана і впевнив його, що й він тієї самої гадки, і якщо прогрішився коли

проти неї, то тільки під тиском крайньої konieczності:— Треба ж армію прохарчувати, треба ж і гріш на военні витрати добути. Гадаєте, мій власний край процвітає в добрі та в вигодах, гадаєте, моя родинна каса повна? — І на його обличчю з'явився вираз такого смутку, що гетьманові жаль стало цього молодого, дивного чоловіка.

— Я ніколи не сумнівався, — почав, — в добрих намірах і в високих етичних принципах вашої королівської милості, інакше не в'язав би я з його достойною особою долі й недолі мого рідного краю, і коли маю сміливість висловити деякі заміти, так роблю це тільки для нашого спільного добра.

— Розуміється, розуміється. Але невже ж ви гадаєте, що свої краще хазяйнують, ніж ми, заморські, червоні гості? Знаєте, що в Польщі робить такий Рибінські, Гарбовецькі і їм подібні? З диму по 10 талярів у місяць вибирають і за кілька місяців вперед кажуть собі платити. Селянин не може виїхати на поле орати, бо заберуть йому коні чи воли, а його як не вб'ють, так обідруть до нага. Ані шляхтич, ні духовний, ні селянин, ні міщанин не може носа за поріг показати, бо як не ті від саса, то тоті від ляса застукають його де-небудь, облуплять, або вб'ють, як собаку. Воевідства Краківське й Сandomirське геть здевастували, щоб тільки їх до переходу на бік короля Станіслава не допустити. Не гадайте, що тільки ваша земля терпить, — ganz Mitteleuropa blutet [92].

— На жаль, це правда, — притакнув гетьман. А король, попавши у незвичайну для своєї вдачі говірливість, продовжав.

— Не розумію поляків. Станіслав — їх чоловік, і чоловік гарний, чого ж вони побиваються за тим жеруном і женолюбом дрезденським? Це ж глупість!

— Обстоюють принцип добровільного вибору короля, а не накиненого силою переможця.

— Хай буде й гірший, але власними голосами вибраний, ніж кращий, а чужою протекцією поставлений. Гарний мені принцип! А знаєте, що той, власними вольними голосами вибраний, сказав, почувши, що ціла Польща в огні і в крові, в домашній братовбивчій війні?

— Знаю, його милість король Август...

— Бувший король.

— Пардон, — поправився гетьман, — бувший король Август сказав: гарно, хай собака собаку жере.

— Отож-то й бачите, це його принцип: "Хай собака собаку жере". Ось із-за кого кривавиться Польща! А між тим Станіслав—людина умна й гарна, і якщо йому закинути можна, так хіба те, що він замало жорстокий на теперішні часи.

— Тут, дозвольте собі сказати, *votre Majeste* [93] не о людину боротьба, лиш о корону.

— Між Сасом і Лещинським?

— Між Сінявським і царевичем Олексієм. Заперечив гетьман, а король аж підскочив.

— Жартуйте.

— Сушу правду кажу. Сінявський не за Августа б'ється, а за свою власну корону. Гадає, що цар за вірну службу нагородить його польською королівською короною, а цар її для свого сина Олексія готує, котрого вважає добрим для Польщі, а невдатним для Росії.

Король задумався.

— Можливо, можливо. Ну, та й гарне ж тісто розмісили ми в отсій пекельній діжі. Нічого. Хай кисне. Виробимо, щоб гаразд людям смакувало.

І знову задумався. Очі його линяли, набирали якоїсь безконечної перспективи, нагадували собою таємничість фйордів, а уста всміхалися усміхом хлопця, котрому сниться якийсь дуже гарний сон.

— Заспокоїться Європа, заживуть люди в гаразді й мирі. і довго-довго не буде ніякої війни, бо скрізь на престолах сидітимуть люди умні і близькі собі думками. Закони будуть подібні до себе, позникають китайські мури перед промислом і торгівлею, народи радо обмінюватися стануть добром і багатствами своїх країн... Але, — додав по хвилині, — нас вже тоді не буде.

— Ваша королівська високість ще молоді, — відповів гетьман.

— Кого боги люблять, молодим беруть до себе, — закінчив король і нараз зірвався з місця. — Пане гетьмане, — почав зовсім другим тоном. — Чому ви мені привели так мало війська?

Гетьман не сподівався такого питання. Яка його ціль? Випередити питання гетьмана, чому король не спішиться Батуринові на відбій? Мабуть, що так. І гетьман, злегка всміхаючись, відповів ласкавим голосом.

— А чому ваша королівська милість не рішилася йти скорше на Україну? Чому не вибрали дороги через Галицьку землю, вона ж коротша і безпечніша. Чому ваша милість пустилася зразу в напрямі Москви, а шолиш довідавшись, що цар Петро *ex consilio* генерала Гольца на тридцять миль від московської границі казав край безпощадно палити, завернули на багату в збіжжя Україну? А між тим цар витягнув від мене не менше десяти тисяч козаків у допомогу Сінявському, поверх три тисячі пішло до Шереметева, а стільки ж, і то що кращої кінниці, як з-під серця вирвав і покликав до себе... Чому? Чому? У кожній війні і кожному вождеві можна всіляких "чому?" ставити цілу силу. А одинока відповідь на них це тая *dura necessitas*, про яку ваша королівська милість перед хвилиною зводили казати. Усяку похибку робимо тому, бо нам здається, що ми її мусимо зробити, а будучність, не розуміючи того мусу, робить нас відповідальними за неї.

Король пильно вдивлявся в гетьманове обличчя. Бліді мрінливі очі боролися з темними і палкими. Оба вони розуміли, що їм треба зрозумітися, що між ними не сміє бути облуди, бо діло яке вони зважилися разом робити, вимагає безумовного довір'я. І король без усякого вступу спитав:

— А листи Тарла до гетьмана Мазепи?

На гетьмана це питання не зробило ніякого вражіння. Він ніби здавна на його ждав.

— Листи, які писав до мене Тарло, один із найдіяльніших прихильників короля Лещинського, і в яких він завзивав мене до скоршого переходу на бік шведів і Станіслава, я нарочно післав був до Москви, щоб відвернути ними увагу царя від моїх факцій з вашою милостею, і велика шкода, що вони не дійшли туди, куди я їх післав.

— Чому ж бо то?

— А тому, що, прочитавши їх, ваша королівська милість втратила віру в мої добрі наміри, гадали собі, що я їх тягну в біду, і минуло декілька днів, заки вияснилася справа. Боюсь, щоб тая проволока для обох нас не мала погубних наслідків, бо нема більшого деспота на світі, як час, а на війні нема нічого гіршого, як припізнитися.

— Ви, певно, маєте свій Батурин на гадці?

— Я маю на гадці свій обов'язок.

— На війні я знаю тільки один обов'язок: побідити.

— А я знаю ще й другий: не дати на поталу своїх людей. Король замовк і задумався.

А по хвилині спитав:

— Багато тих людей маєте в Батурині?

— Більше десяти тисяч, гармату, муніцію і поживу для армії вашої королівської милості.

— Так ви, значить, в Батурин наготовилися?

— А куди ж би?

— Можна гадати, що на другий бік.

— До царя?

— Еге ж.

— Ваша королівська милість обиджають мене такою здогадкою.

— Це не було моїм наміром. *Dura necessitas*, пане гетьмане, *dura necessitas*.

— *Dura necessitas* — це для мене Батурин. Гетьман промовив ті слова таким тоном, що король уважав зайвою дальшу розмову. Подав гетьманові руку. Гетьман обома стиснув її кріпко.

— Розумію вас, — промовив, — і сподіюся, що більше непорозумінь поміж нами не буде. Можете двигнути свої полки, моя армія рушить слідом за вами.

Гетьман випровадив короля і зачекав, поки цей не скочив на Аякса і почвалав так скоро, ніби в його таборі горіло.

Переїжджаючи, зрушував галузки придорожних дерев, і на нього сипався срібнопухий іней.

Небо було синє, світ здавався таким гарним, ніби на ньому ніколи й не було ніякої війни.

Гетьман довго дивився за зникаючим у перспективі королем.

Як вернув до їдальні, Орлик і Войнаровський стояли при столі.

— А Ганна де? — спитав Войнаровського гетьман.

— Я її насилу вговорив, щоб положилася на годинку.

— Приколисав?

Войнаровський облився рум'янцем.

— Ні, дядьку. Лиш намовив, щоб задрімала. Вона ж не спала кілька ночей.

— Брава жінка. Гарні доні вдалися покійному Василеві

Леонтійовичеві... Гай-гай!.. Гарні, та нещасливі... Нікому Бог усього не дає, лиш потрошки... Так... Заки наші двигнуться, мине яка година, а тоді ми нашу Ганну положимо в карету, гарно обтулимо шубами, і поїде з нами... Що ж робити, зв'язав нас Бог з Кочубеевим родом, мабуть, розв'язатися годі.

Орлик аж горів з цікавості, чим покінчилася розмова гетьмана з королем. Не втерпів.

— Дозвольте, ваша милосте, спитати, чого приїздив король?

Гетьман, ніби не чув того питання, ніби зайнятий був іншими гадками. В комнаті хвилину панувала тишина, чути було, як з дерев осипався іней.

— Чого ти хотів, Пилипе? — звернувся нараз гетьман до генерального писаря. — Про короля питаєш? Король, бачиш, то такий чоловік, що я з ним, мабуть, не розлучуся до смерті. Затям те собі: до смерті.

XXX

Невеличка була армія Мазепи. Як відчислити тих, що не встоялися проти влєсливих слів царя і покинули гетьмана та пішли прохати прощення і ласки в чужого пана, то залишилося мало що більше понад три тисячі. Але й тую невеличку силу рушити з місця, хоч би тільки після нічлігу або після короткого постою, не було легко. Козак скрізь свою рідню знайде. Раз, що полки гетьманські за останні роки зійшли цілу Україну здовж і поперек, а друге, що й народ здебільшого не сидів на місці. Війна людьми, як вітер листками, по широкому полі гонить. Отож у якому селі й не стануло би гетьманське військо, скрізь воно розходилося по хатах, скрізь його гаразд гостили, бо й то правда, що краще погостити вояка, ніж мав би він сам розгоститися на обійстю. А від гостини, як від перини, нєлєгко відірватися.

Та ще й того забувати не годиться, що в маршах великої дисципліни не було. В бою так, а в маршу не дуже. А ще тепер. Не одному прямо-таки здавалося, що він ласку гетьманові робить, коли не переходить до царя. Недаром же й волочилися по цілій Стародубщині царські платні агенти й тру-біли на всі сторони світу, що цар нікому лиха не хоче, що він вольностей українських не рушить, і хто тільки протягом одного місяця покається і вернеться до нього, то не тільки ранги і маєностей не втратить, але ще й нагороди царської певним бути може.

Так тоді панам сотникам і їх осавулам та іншій старшині аж піт горохом з чола ллявся, заки вони свої частини поставили на ноги.

А додати до того ще мороку з табором. Не з тим, що в йому військові конечні припаси і всяке воєнне приладдя, але з тими возами й повозами, на котрих їхали козацькі родини з своїм добром.

Двері до гетьманської похідної канцелярії не замикалися. Все якась сотничиха, а то й полковниця влітала, як бомба, з наріканнями, жалями, плачами й погрозами. Вони ж для вірності гетьманові потратили свої маєтки, а тут їх не шанують, а то прямо й зневажають. Одна їздила до півночі від обійстя до обійстя, заки дістала квартиру, друга

від якогось там полкового обозного почула не досить шановливе слово, третю обікрали, ще іншої карета опинилася геть аж у самому хвості поміж возами і візками, поміж чурами й служанками, на що вона ніяк згодитися не може. Не обходилося й без натяків на те, що цар Петро теж чоловік, а тільки невдоволені люди чорта з нього роблять і, що навіть чорт не такий-то страшний, як його малюють. Орлик і Войнаровський вживали всіх мір і зусиль, щоб заспокоїти невдоволену жіноту. Войнаровський зокрема ще й тому, бо боявся, щоб голосні крики й плачі не збудили Ганни, яка так смачно заснула, що аж любо було дивитися. Аж якось і те діло наладнали, втихомирили жінок, і коло полудня козацькі полки двигнулися в дальший похід.

День був ясний, небо синє і таке чисте, що навіть літом рідко коли таке буває. Сонце пригрівало, іней нагло осипався, з горішніх галузок злітав на долішні, ті не витримували тягару, ломилися, і скрізь тих поломаних прутиків було багато.

Серед людей, почувався бадьорий настрій. Сотні здоровили себе веселими жартами, коні іржали.

Тільки Мручко лаявся своїм звичаєм і відганяв непрошених гостей від возів з гетьманським добром.

— Гайвороння! — приговорював. — Розкрякало би то в один мент, тільки їх пусти. Пропили би і прогуляли за одну ніч, а тоді воюй чорт знає з чим. Ти цілий не варт того, що один кріс коштує, а скільки тих крісів треба на війну... Бережись!

Гетьман їхав під білим бунчуком з золотою короною, і хоч як його просили, щоб пересівся з Мишака до вигідної карети, не хотів. Розумів, що здеморалізованій армії треба дати добрий примір. Козаки й так при кожній нагоді нарікали, що "старшини лізуть у перини", а їм кажуть на голій землі спати. А навіть коли б і не те, так гетьман краще почував себе на коні. Молоднів. Гарна днина, розмова з королем і певність, що похід вже нігде на довше не зупиниться, підбадьорували його.

Не здаючися ні на кого, сам пильнував дороги, вибирав найкоротші і найповніші напрями, розсилав стежі і відбирав звіти, дивувався тийки, що так мало людей стрічав по дорозі. Іноді хіба який нищий шкандибав, а побачивши ясновельможного, падав на коліна і знімав руки вгору, благаючи в Бога ласки й милосердя для нього.

Гетьман кидав йому щедро милостиню, розпитував, звідкіля Бог провадить і що там чувати, а почувши, що добра тепер, як і правди, на світі не зіскати, торкав свого Мишака острогами і їхав далше.

Як доводилося переїздити ліс, то вперед посилали туди якийсь більший відділ під проводом тямучого старшини, щоб впевнитися, чи нема там якої засідки. Так само перетрушувано й села. Поля були пусті. Ніби люди вимерли, ніби ціла країна причаїлася, не знаючи, що їй робити.

Так і видно було, що тутешній народ менше до воєнних подій привик, ніж на степовій Україні, тому й війна більший переполох тут робить. Тривогу й безрадність прямо почувалося у воздуху.

Минали хутори, з котрих тільки собаки вибігали їм назустріч і лаяли на них, проходили біля осель, з котрих більше нічого, крім обгорілих стовпів, не осталося. І

навіть не було кого спитатися, хто тут такий диявольський бенкет справляв, москалі чи свої мародери? Може, коли б так перешукати ті згарища, то й знайшлося б якого недоконаного чоловіка або забуту за печею дитину, свідка того каїнського вчинку, але на такі розшуки не було тепер часу. В одному ті чьки присілку, в такому гарному, що лиш малюй, з садками й зільниками, з хрестом серед широкого майдану, на котрім ще маяв гарно вишиваний рушник, серед дороги два трупи лежали, москаль і наш, посплітані руками й ногами в таких страшних передсмертних обіймах, що годі було й думати, щоби їх розлучити.

Являлися вони ніби образом того, що діялося тепер на цілій Україні. Їх відсунули набік, і полки проїздили, загулюючи коням очі, щоб не жахалися, бо був це здебільшого молодник, набраний з гетьманських стаднин, і з Кочубеєвої, і з Апостолової, славної широко навкруги. Були й Кандибового хову, витривалі й сильні дуже і легкі на хід, але погані на вигляд, від чого й загалом коняку, що не мала доброї презентації [94], кандибою звали. Попадалися, хоч і зрідка, також арабські жеребці зі стайні козака Розума, здебільшого білі, отже. й не такі-то придатні для війни, але зате гарні, що тільки стій і дивися.

Старших досвідних у воєнному ділі коней було небагато, так само, як і козаків. Вони або гибли у всіляких походах, якими Москва виснажувала Україну, або тратили боевий огонь, і здатні були хіба до таборової служби.

Не один, дивлячись на отсі молоденькі коники, що з таким огнем, іржанням і іскрами в очах, як ляльки, перебираючи ногами, ступали непевними доріжками, завдавав собі питання: а що буде, як і вони погинуть або скалічують в боях?

Але здебільшого козаки не завдавали собі жадних питань. Військо, як машина, поки воно в руху, поти й робить своє діло, а щопиш тоді, як зупиниться на довше, то, мов іржа на колісцях машини, являються в нього всілякі сумніви й тривоги, які гірше всього з'їдають болову силу.

Гетьман думав за всіх і про все. Дивувався собі самому, звідки в нього стільки думок береться. Ні, ні, це ще не старість, — потішав себе і дальше провадив похід.

Минуло полудне, тьмарився обрій, ніби там хто порохом на поля сипав. Порох чи дими? Орлик торкнув Войнаровського ліктем.

— Бачите?

— Що такого?

— Який брудний сніг. Придивіться краще. На ньому сажу видно.

— Сніг як полежить кілька днів, то звичайно брудніє.

— Ой ні. Це ж виразно сажу, згар.

— Так що ви гадаєте?

— З Батурина несе.

Але гетьманові того не сказали. Не мали серця.

Якраз тоді на задах зчинився заколот.

В жіночій армії, як жартовливо обоз з жінотою прозивали, виникла тривога. Хтось жартом крикнув: "Москалі!" І цей жарт мало не наробив великого бешкету. Жінки

зчинили крик. Принагляювали своїх машталірів, форесів, гайдуків до скоршої їзди. Почалась шарпанина, дишлі знімалися верх возів, то продірявлювали полукішки й буди, коні ставали диба, скакали, рвали на боки, ржали й квичали, як свині, і було би чимало каліцтва, коли б старшини, котрі мали своїх жінок в обозі, не поскакали туди і криком, а то й плазуванням шабель не завели між челяддю порядку.

Отся тривога стала була вже й на козацькі ряди перекидатися, стала ширитися, як недуга, бо не один, що в бою спосіб ний битися, як лев, в часі тривоги робиться подібний до заяця. Така вже людська вдача, що страх перед небезпекою гірший від самої небезпеки.

Москаля не було видно. Цар Петро навіть не думав устривати в якусь більшу битву. Його наміром було виснажувати ворога дрібними сутичками, отсею шарпаниною невеличких під'їздів, а то й розбишацьких ватаг, котрі, де тільки могли, на постоях і нічлігах підкрадалися до шведських відділів, втомлених довгими боями і маршами, та винищували їх. Так собаки прискакують і відскакують від раненого дикого кабана, поки він у довгій обороні не знесилиться настільки, щоб можна було доконати його дорешти.

Цар Петро розумів, що Карло ранений, — ранений програною біля Лісної, важким переходом понад Сожею, наглими й нечуваними морозами. Треба було тільки не допустити до того, щоби він нализався з рани, щоб його люди й коні відживилися, щоб він запасся в одяг і муніцію.

І це цар Петро робив дуже справно, довіряючи більше хитрості, ніж хоробрості, більше розбишацтву, ніж лицарству.

Розумів це, мабуть, і король Карло, та не міг розуміти Мазепа, котрий спішився до Батурина, бо там була його вся сила — Кенігзен, Чечель, гармата, каса, канцелярія, там була його резиденція.

Король Карло, як би обіцяв гетьманові, що двигне свою армію на відбій Батуринові, так і дотримав слова. Його передня сторожа ще перед вечером настигла задню сторожу гетьманського війська. Отеє й були т! москалі, що мало не натворили в нашім обозі величезної біди.

Тим більша радість настала тепер і тим безпечнішими почували себе старшинські жінки, котрі тепер тільки й думали про те, як би одній на одну скинути вину за ту тривогу, яку були зчинили.

Околиця рівною площиною, схвилювана злегка тільки сугробами та далекими гаями, стелилася кругом. Десь здалеку майоріли то вежі церковних дзвіниць, то стрункі тополі, то зелені крівлі панських дворів, а селянські хати, ніби перестрашені кури, поприсідали до землі. Земля скрепла від морозу, болота постинав лід, військо не потребувало триматися доріг, воно широкими струями розливалось в напрямі Сейму.

Перед Райгородом на шляху передня гетьманська сторожа побачила двоє людей. Вони ж, завваживши здалеку військо і не знаючи, москалі це чи наші, зупинилися на хвилину, ніби надумувалися що їм робить, а тоді давай тікати назад. Кінні розвідники пустилися за ними, бо нашим важко було знати, чи Райгород безпечний, чи ні. Почалась погоня, врешті ледве живих чоловіка й жінку привели перед гетьмана.

Гетьман зжахнувся, побачивши тих двоє.

Ганчірки, що нікуди не годяться, пара чобіт, яких вже ніякий швець не схоче латати і яким місце на сміттю або в рові, отак виглядали вони. Обдерті, зметружені, виснажені, в очах горить цей страх, що робить чоловіка божевільним.

Довго не могли прийти до слова.

Гетьман питався, звідкіля йдуть, як звуться, — мовчали. Ніби їм мову з жалю умкнуло, ніби з горя втратили пам'ять.

— З Батурина, — проговорив він насилу, а вона навколішки впала і — головою до землі товкла. — Отаке вона мені цілу дорогу робить, — сказав чоловік, вказуючи на жінку. — Розум в Батурині лишила разом з дітьми.

— А Батурин — що? — спитав тривожно гетьман. Міщанин тільки рукою махнув:

— О-го!

— Що?

— Батурина нема, є тільки земля й небо, на землі кривда, а в небі Бог.

— Значиться? — І гетьман конем наїхав на нього так, що цей кількома кроками подався назад і, як з перепуду, став не розказувати, а прямо кричати, викидаючи не з горла слова, а з серця скреплю кров.

— Батурин здобули, зрадив прилуцький наказний полковник Ніс, мешканців витягли в пень, ні жінок, ні дітей не пощадили, город згорів, гетьманська палата теж, нема вже нашого Батурина, нема!

— А Чечель?

— Утік, але тяжко ранений, далеко не забіжить.

— А Кенігзен?

— Так само.

— А гармата?

— Ті, що їх не веліли висадити у воздух, Меншиков забрав. Ось бачите сліди?

Гетьман глянув, — на землі справді видно було глибокі сліди від гармат, котрі перед кількома годинами переїхали туди.

— Недобитий Батурин крізь Райгород у Москву поїхав, — сказав батуринець, і його очі пішли в стовп, ніби з великого болю кам'яніли.

Гетьман глянув на нього, на його жінку, що все ще головою об землю товкла, на Орлика, Войнаровського, на карету, в котрій їхала Ганна, мов заворожена в глибокому ені, на ціле окруження, що густою лавою обступило його, і — поводи з руки пустив.

Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і Кендзеровський прискочили до нього.

— Нічого, нічого, допоможіть мені злізти з коня.

Кинулися, і гетьман опинився на снігу.

Розступилися, він ліщем в напрямі Сейму й Батурина повернувся і дивився туди довго-довго, ніби наслухував, чи голосу якого звідтіля не почує.

Не було. І тоді його коліна почали згинатися, його горда постать-хилилася, його високий лоб тричі доторкнувся сирій землі.

Гетьмав молився.

Всі, що стояли кругом, приникли до землі, спинився тупіт підков, і туркіт коліс, і скрип полозів по снігу, і зчинилася тая тишина безконечна, якою одною тільки й можемо пошанувати тишину вічну і вічний упокой. Коні не ржали, вітер ущух, тільки десь далеко-далеко, на обрію, заковчуалося за вал велике червоне сонце і обливало клячучих у покорі своїм багровим сяєвом.

Гетьман піднявся, і щопиш тоді з тисячів грудей добулося глибоке зітхання і з тисячів грудей понеслась найсумніша з усіх пісень на світі: "Вічная пам'ять".

Найстарші люди не бачили досі, як гетьман плакав.

XXXI

В Райгороді москалі не стояли. Переїхали тільки через його, і то спішно, бо боялися, щоб по дорозі не зустрінутися з шведами та мазепиними козаками.

Втікали з награбованим добром і грабувати не було їм потреби. Везли всього багато, їжі, вбрання, муніції. З церков позабирали дорогі фелони, книги, чаші, поздймали образи і дзвони, навіть іконостаси порубали на частини і теж тащили, як круки до своїх гнізд.

Те, що почалось за Андрія Боголюбського, продовжувалося тепер, тільки московські зуби вгризалися чимраз дальше і щораз глибше в живе українське тіло, і чимраз більше отруйливої слини входило в українську незгійну рану.

Райгород не був пограбований, стояв цілий, і шведи, й козаки могли в ньому і пожитися, і погрітися.

Ніч не була дуже зимна. Кругом села на полях, та в садках, і пасіках, і в сусідніх недалеких селах горіли огнища, лопотіли з вітром походні козацькі й шведські шатра, торчали довгі, з дощок позбивані буди, мов курені на Січі.

На огнищах жарили баранину, варили в казанах борщ і кашу, приливали горілкою, котру гетьман велів дати, щоб трохи розігрілися люди.

Кругом огнищ сиділи козаки, подекуди попадалися й шведи, і балакали з собою.

Бог вість яким способом вони розумілися, знаючи декілька тільки слів, наші шведських, а шведи наших, але що розумілися, то видно було з живих рухів, з притакувань або заперечувань головою і з голосного сміху. Але сміялися мало. Весь Райгород подібний був до якоїсь великої стипи, до поминок, на котрих і посміятися можна, але не дуже і не свавільно, по-людськи, а не по-вояцьки.

Мручко, замкнувши свої вози в кам'янім будинку і обставивши їх густою і безпечною вартою, увійшов до якоїсь хатини поруч того будинку, щоб погрітися й переночувати.

Хата стояла пустою, і ніхто з козаків ані зі шведів не спішився туди, бо зимно було і бідно, а в поході все-таки більше тягне чоловіка туди, де засібно, чисто й людно.

— Ви самі, батьку? — спитав Мручко, сідаючи на чорну стару лавку.

— Як палець, — відповів, вдивляючися в гостя темно-сивими добрячими очима.

— Нікого в вас нема, ні жінки, ні дітей?

— Бог дав, Бог узяв, — відповів коротко.

— Повмирили? — питався Мручко, не з цікавості, а щоб побалакати з дідусем,

котрий мав такий якийсь лагідний голос, ніби зі святої книжки читав, а не балакав.

— Або я знаю, чи повмирали. Часом чоловік жиє і такий тобі далекий, ніби вмер, а часом умре, а ніби й далі живе з тобою. Різно буває. Як поживеш, паноньку, стільки літ, що я, то надивишся усячини.

— Гадаєш, діду, що я старий?

— Того я не гадаю, бо тільки пес буває старий, а чоловік бувалий, а все ж таки я вже такого сина міг би мати, як ти, що сина, найстарший внук доганяв би тебе, коли Бог не покликав би був його до себе.

— Помер?

— Ні, на війні погіб, ще за Дорошенка.

— Го-го!

— Недолітком з хати вирвався і побіг. Дивно, як людей тая шабля до себе тягне, ще тірше, як дівчина.

— Тягне, — відповів Мручко.

А старий ніби аж тепер отямився.

— Ох, і горе мені, не маю чим такого достойного гостя погостити, бо м'яса не їм, а горілки не п'ю. Хіба медом та хлібом не погордиш, — і почав скриню застелювати вишиваним рушником. — Ще покійниця жінка, як дівчиною була, вишивала.

— А доньки в тебе не було?

— Дві Бог дав, як лані. Одна з московським старшиною втекла, а друга за попа віддалася і переїхала з ним, кудись аж за Полтаву. І мене закликала до себе.

— І ти не пішов.

— А чого? Щоб серце своє їсти? Не знаєш, синоньку, які наші попи? Один гріх, одна наруга над Богом і церквою.

— Не всі.

— Певно, що не всі, бувають і путящі, але здебільшого це негідники, народ замість відводити приводять до гріха, а найгірше, що про нашу Україну не дбають, на московські вислуги пішли, не Бога, а царя славлять.

— Так ти тому і не пішов до свого зятя?

— Тому й не тому. Що я там десь за Полтавою згубив. Я тутешній. Чимало я находився за молодих літ. Не було війни, не було такого бою, щоб і я там не був. А скрізь небо, і скрізь вода, і скрізь земля, і скрізь воздухом дишеш, не чим другим. Тільки що й тее небо, і тая вода, і той воздух найкращі для тебе там, де ти родився. Там і помирай. Тую хату ще мій покійний батько збудував, і в ній я хочу вмерти.

— А не скучно тобі самому?

— Самому? Щоб ти бачив, скільки їх тут осіннього довгого вечора понасходиться! Із Січі товариші давні та славні, і з Гетьманщини. Згадуємо колишні добрі часи і журимося теперішніми. Журби, що волосся на голові.

— Старі люди все новину гудять. Це відома річ. Я, батьку, молодший від вас, а на нинішні часи нарікаю. Ніби й земля не так родить, як перід, і — навіть шабля не така гостра, хоч та сама.

— Відомо, відомо. За нічим так чоловік не тужить, як за молодими літами. Не один, може б, і душу чортові записав, щоб помолодіти, так на теперішні душі навіть чорт не ласий.

— Гадаєте? — питався Мручко, набиваючи люльку. — А може, й ви мого тютюну спрібуєте? Власного хову, добрий.

— Навіть дим з власного комина солодкий. Спрібую. '— Закурили люльки і журилися далше. В глечику каша клекотіла. Очі діда від тютюнового диму ще більше сіріли, от-от, здавалося, і розвіються, як той дим з файки.

— Споганів теперішній народ, — нарікав дід. — Перше всі за одного стояли і один за всіх, а тепер — один одному з горла дере. Матір-отчизну для лакомства поганого продасть. А пощо, питаюся тебе? Чи забереш ті маєтності на той світ з собою? Яким тебе мати родила, таким перед Создателем своїм предстанеш. Перше, щоб китайки шматочок, а вже як шаблю на домовину поклали, то велика честь. А тепер і пояс золототканий на сумний бік йому вив'язуй, і попів з десяти церков клич, і лист до святого Петра від благочестивого під голову клади, так буцімто святий Петро не знає, що за гість до нього йде. От глупота!

— Мода.

— Пустяки. Пишається-то, як пав'юк, і надувається, як індур, а в голові пусто. Знаю, знаю, бо й сам колись, як вош на оксамиті, дувся, аж згадати гидко.

— Усякий якоїсь радості в життю шукає, — завважав Мручко.

— Не штука радуватися, коли ти в добрі, а радуйся, в убожестві бувши. Гадаєш, я нещасливий, бо самотній і бідний?.. Куди там! Маю тієї земельки трохи, маю ще шкапу одну, оброблю землю, скільки там зерна та соломиці для себе й худобини потрібую, лишу, — а решту бідним на переднівку роздам, і такий я тобі пан, що і з полковником не одним не мінявся б. За кожду днину Богові милосердному, лягаючи і встаючи, дякую, тішуся, що бджоли гудуть і що липи цвітуть, що молодь ще кохатись не забула. І чого мені треба, коли я себе знайшов.

Незчулися, як минула північ. Дідусь глянув у вікно, послухав, як півні по селі піли, й перехрестився.

— А мій покійний синок, ще йому й сімнадцята весна не процвіла, як і каже до мене: "Благословіть мене, тату..." — "А то куди?.." — питаюся. А він: "Світу розглянути і слави пошукати піду..." — "Рано, синоньку, — кажу. — Підожди, сили й розуму при мені наберися..." Не послухав, пішов, — і тільки я його бачив. Кажуть, у першій сутичці, як нетля на свічку, на ворога полетів, тільки руками сплеснув і з коня повалився. Куля в голову влучила. І де ж та його слава?.. Марнується народ, а нам, бачиш, треба би в землю рідну вкорінитися, щоб відпір ворогові дати. Не розуміємо того. Дикее поле наша земля, толока — от що. Що-будь, і спалахнемо, як степова пожежа, а прийде дійсна потреба, і сили в нас нема.

Другі півні співали. Огонь у печі догасав.

— А може, тобі хочеться спати? — питався дід.

Мручко заперечив.

— От бачиш, і в тебе спокою нема, хоч який ти здоровий на око. Мабуть, сотнею своєю журишся, а може, й ще чим.

— Сотня в мене певна.

— Нема нічого певного на світі, мій синку. Навіть рідні діти непевні. От і моя Тетяна. Здавалося, з розумом дівка. А диви, злигалася з дядьком, з цапиною борідкою, і — пішла. Нині попадає з неї, але яке її життя? Знаєш, які-то в нас тепер попи настали.

Ці слова пройняли Мручка якоюсь невідомою йому тривогою. Його сотня за Райгородом під самим гайком стояла, за козацьким і шведським табором, бо одною з певніших числилася.

Мручко недалеко гетьманських .Возів тримався, а тепер нараз побоявся за своїх людей. Чи не сталося з ними щось погане? Царські післанці швендяються кругом, чи не переманили його козаків до себе?

Зірвався, підперезав кожух поясом, дідові низько поклонився.

— А то куди?

— До своїх людей іду.

— Гм:.. Добре робиш. Ночі не доспи, а обов'язок сповни, якщо прийняв його на себе. Надумувався хвилину.

— Знаєш що? Я також піду з тобою, і так вибився із сну. Може, собі молоді літа пригадаю.

Пустилися найкоротшою дорогою. Дід провадив, а Мручко подавав кличі вартовим, своїм і шведським. Ше раз до возів заглянув, а впевнившись, що будинок зачинений і вартові не сплять, поспішав до своєї сотні.

Дід, хоч старий, дотримував кроку. Ще й прибалакував.

— От і час який непевний. То мороз, то відлига. Ніби сам Бог хоче, щоб люди у хаті сиділи. За який тиждень прийдуть такі морози, яких ще й не було.

— По чім міркуєте?

— Ще ніколи хрін так глибоко в землю не вліз, як сього року, а вже як він морозу боїться, то недобре.

— Хіба хрін знає, чи буде мороз?

— Воно всьо знає, — відповів дід, показуючи рукою довкола. — Світ і Бог — то одно. Тільки чоловік відірвався від нього і вже тепер нічого не знає. Надто ми на свій розум покладаємося, синку, а Бог дивиться з неба й каже: "Ну-ну, побачимо, куди-то ви зайдете".

По хатах світилося. Райгородці козаків гостили. Хоч приказ був, щоб скоро спати йти, бо завтра знову похід, так мало хто приказу того слухав. Шведи теж здебільшого біля огнищ сиділи, грілися і розказували собі свої пригоди. Кожний пережив їх стільки, що на сотню літ стало б. Були вдоволені. Багатий край давав їм запоруку, що голодувати не будуть. І народ поки що не ставився до них погано. Лучалося навіть, що люди за хліб або за горілку грошей не хотіли брати. Мручко з дідом не наближалися до гуртів, поспішали.

— Кажеш, що твоя сотня біля гайку, так тоді підемо туди, — і він повернув біля

старого цвинтарища. — От їм, — казав, показуючи на могилки, — їм то найкраще. Заспокоїлися. Пережили своє, а про решту не дбають. А ми з тобою, сину, побачимо ще не одно, ой, не одно таке, чого я навіть ворогам своїм не бажав би, — і перехрестився. — У Лебедині наших на муки беруть, — додав шепотом, аж мороз Мручкові пішов по спині.

Минули цвинтар і побачили кілька огнищ на полі. Мручко зрадів. Сотня стояла там, де він її лишив, значить, нічого поганого не сталося з нею. Коло огнищ грілися козаки, вартові стояли на чатах. Подав клич, і підійшли до найближчого огнища.

— Що нового? — спитав Мручко.

— Усьо гаразд, тільки пластуни наші кажуть, що за лісом непевно.

— Москалі?

— Мабуть, вони, але ми без приказу вашої милості нічого не починали.

Мручко розв'язав свій мішок з прокльонами, але пригадав собі, що біля його дід, і замовк.

— А все ж таки, — почав по хвилині, — коли непевно, так треба впевнитися. Дванадцятьох бувалих і стільки молодиків піде зі мною.

— По приказу?

— Ні, на охотника. Але тих, що сплять, не будити.

— Кінно?

— Авжеж, що не припішено. Конем і напирати гаразд, і втікати теж непогано. Дідові могого булана подайте, я на гетьманського сяду. Тільки без зайвого крику, тишком-нишком, щоб звіра в лісі не збудити...

Вже на конях сиділи, коли Мручко прикликав до себе підсотенного.

— А ти, пане-товаришу, — приказував, — тримай мені сотню кріпко в руці. Варти часто змінй, бо на морозі неважко вснуть, а сам поки не верну, будь на ногах. Старайся!

Підсотенний притакнув.

— Як почуєте декілька стрілів, так це ніщо. Аж тоді, коли б виникла сильніша пальба, сотню на ноги став і за мною іди. Переїдеш долину, під лісом повернеш уліво, об'їдеш його, а там знатимеш, що робить. Оставайся!

— Бувайте! — і невеличкий відділ щез у темряві. Прямували поперек долини від гайкові. Дід їхав біля Мручка на самому переді, бо Мручко не любив посилати стежі. Казав, що хто веде, той і на переді їдь, а на чужі очі не здавайся, бо чужими руками тільки жар добре загібать.

— Грішне діло війна, — почав дід, — а все-таки тягне.

— Тягне вовка до лісу, а козака до бою.

— Навіть гадина кусає, як наступиш на неї. Тільки й нашого виправдання, сину. Дав нам Бог землю багату, та безборонну. Може, й простить гріха, що боронимо її. А не вборонимо, то розвіє нас доля, як жидів або циганів, по світі. Не маєш кореня в землі, так лети, як сухий листок. Горе безземельному чоловікові!

— Горе недержавному народові! — додав Мручко, стягаючи нараз зубилами коня.

Кінь став, валка спинилася вся. Не тільки люди, але й коні притаїли в собі дух. Жаден козак шаблею не бренькнув, жаден кінь не заіржав, бо козак і його кінь — це одно. Хоч ліс шумів, Мручко почув легкий шорох у корчах, ніби вуж туди переліз. Не надумуючися, скочив. За ним пустилося ще трьох козаків, а інших він спинив рукою.

Недалеко прийшлося гнати. Кроків кількасот від узлісся, в напрямі долини, як хорти зайця, обскочили двох московських пластунів. Закинули їм на шиї аркани, і почався допрос. Зразу крутили, але Мручко вмів з ними говорити.

Виспівали все. За ліском сотня москалів стоїть, один з тих численних відділів, що мають шарпати ворога й не давати йому спокою. Де більша сила, того сказати не вміли, лиш цілували хрест, що зроду не бачили ні царя, ні Меншикова, ні жадного з високих "оноралів". І не з доброї волі до козацького табору підкрадалися, а лиш приказ такий дістали.

Мручко казав їх взяти межі коні, коні відвести в ліс і оставити під охороною кількох козаків.

З ними остався також старий, як казав Мручко, благий дідусь, а решта відділу пустилася пішки лісом навпростець в напрямі, який вказали зловлені москалі.

Мручко йшов напереді. Ліс був неширокий і негустий, козаки поспішали жваво. Сніг прикрив землю, не було чути хрупоту сухих гіллячок, а вітер глушив відгук ходи. Так дібралися вони до узлісся, на якому ріс молодник, що, ніби живопліт, відгороджував ліс від поля.

Задержалися і осматрили мушкети та пістолі. Мручко розгорнув корчі і глянув. Перед ним на невеличкій поляні горіло огнище, при яким грілося кількох солдатів. Один стояв спертий на мушкет, інші куняли, звернені лицями до огню, а плечима в той бік, звідки віяв несильний, але дошкульний вітер, такий, що вміє дібратися до кості. Похнюплені голови й нерухаві постаті вказували на те, що вони сонні, втомлені, а може, й голодні, бо цар не дозволяв більше провіанту брати, ніж треба, щоб з голоду не вмерти. Тому-то москалі й промишляли. Як голодні вовки, кидалися на поживу в кождім селі й місті, яке зайняли і в якому дозволено було погулять "ребятам".

Вітер віяв якраз від лісу на москалів і заносив туди заграву від огнища так, що Мручкові добре було видно все, що діялося перед ним, а його, хоч би навіть й завважили шорох, не могли б побачити.

За огнищем, на поляні щось бовваніло, ніби курінь, на-борзі зготовлений. Неважко було догадатися, що з нарубаних сьгів і з наломаних гілляк зроблено шопу, в якій скрилася решта царських людей. Під шопою стояли два-три вози і кількоро коней, що гризли драбини.

Мручко ще раз кинув оком на цей звичайний у воєнних часах образ і покликав по імені кількох щонайсміливіших козаків.

— Бачите? — спитав їх шепотом.

— Бачимо, — відповіли тихцем.

— Зайти їх ззаду і... щоб жаден мені навіть і не писнув.

— Постараємося, — і поповзли вужами в напрямі огнища, з котрого дим рудою

хоругвою маяв у напрямі шопи.

Ще тамті не долізли, куди їх Мручко післав, як і він сам з рештою свого відділу обійшов поляну і залізним ланцом окружив сплячий курінь.

Кілька вистрілів, кілька здавлених криків, кілька недоповіджених прокльонів, і тільки вітер шумів і рудаво-сіра хоругов, як страхітна птиця, маяла над потухаючим огнем.

Благий дідусь, почувши вистріли, зітхнув і проговорив беззубими устами:

— Окропиши мя іссопом і очищуся, омиєши мя і паче сніга убілюся.

XXXII

Небагато роботи мав сотник Мручко. Москалі, голодні, перетомлені, продроглі, спали в своїм невибагливім, наскорі зготовленім захисті, як сусли в норі. Мручкові козаки в першу чергу забрали мушкети, зложені в піраміди, повідбирали старшинам пістолі, а коли ті, перестрашені ворогом, наче сонним видивом, зірвалися до боротьби, зчинився заколот, в якому свої своїх не пізнавали, і всякий про те тільки й думав, щоб спастися бігством. Деякий пробував боронитися, але ж був це безнадійний бій розпуки, бо хоч москалі переважали вчетверо числом, але зате козаки були зазброєні і мали за собою ту перевагу, яку звичайно дає напрасний наступ над конечною обороною, свідомо ціль несвідомим примусом, ідея над грубою фізичною силою. Мручкові козаки знали, що коли їх сотник веде на нічний наскок, коли їх збавляє сну і відпочинку, так воно, значиться, неминучо потрібне, а царські люди не могли зрозуміти, пощо їм серед вітру і стужі кажуть волочитися по полях і лісах, як тічці голодних вовків. В козацьких душах був цей лицарський запал, без якого немає справжньої перемоги, царськими ж людьми гнав тільки один безтямний звіриний страх. Мало котрий з них бачив свого царя, але хто його побачив, не забував до смерті, і сотному розказував про його незвичайний ріст, про випулисті очі, з котрих сипалися іскри, про зуби, як у смока, і про голос, як труба. Цар Петро — то була легенда, то був демон, то був не чоловік, лиш антихрист, котрий заволодів людьми і провадив їх на бій з Господом Богом, на неминучу загибель. Москалі сліпо слухали свого царя, бо боялися його, сповняли прикази, бо не сміли супротивлятися, гинули, бо не бачили спромоги жити. Попастися в полон — це значило спасти душу і продовжити своє життя. Коли б не брехливі поголоски, що король Карло — це лютер, ворог Христа, котрий теж не чого другого хоче, лиш вигубити християнський народ, а "ізмєнник" Мазепа помагає йому в цьому безбожному ділі, бо він католик, коли б не те, то москалі здавалися б цілими відділами, а так вони попадали в цей глухий кут, в котрому як не в одну, то в другу стіну лобом гепнеш. Билися, як б'ється звір, застуканий стрільцями, котрий іншого виходу не бачить і надії на вихід із западні не має.

Мручко не любив такого нерівного бою, дивився на його як на прикру остаточну конечність, і хто тільки здавався, милував його, казав в'язати, бо й так гетьманові языка треба.

Москалі були всюди і не було їх нігде, бо нігде не можна було наткнутися на їх головні сили. Гетьман знав, що Меншиков, доконавши Батурин, відступив від нього, що

якраз по його слідам ступає шведсько-козацька армія, але де він тепер і які в нього наміри, де цар і чи йдуть вони собі назустріч, чи гадають "дати баталію", чи, може, тільки задумують безнастанними під'їздами тривожити й ослаблювати своїх супротивників, про те ходили всякі непевні і несправджені вісті. Чим більше язика, тим більше тих вісток. А все ж таки язик серед війни — дорогоцінна річ, бо ніколи не можна передбачити, чи не попадеться між ними й такий, що щось важного скаже.

Особливу ціну мали полонені старшини, і з тими Мручко поводився зовсім чемно, відбирав їм тільки оружжя, брав чесне слово, що не втечуть, і навіть рук не казав в'язати, тільки відсилав до стоянки в лісі, де їх благий дідусь стрічав розмовою на євангельські теми.

Між полоненими москалями несли на драбині, знятій з якогось воза, тяжко покаліченого козака, біля котрого ступала якась жінка в підранім тулубку і кратястою хусткою, мов турецьким турбаном, обкручена так, що тільки двоє очей, чорних, як вуглики, світилося.

Як ціла та валка, з кіньми й возами, з полоненими москалями й декількома легкораненими козаками прибула до Мручкової стоянки під Райгородом, збіглася ціла сотня, позривалися й ті, що спали, і допитам та радості не було кінця.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно. Казав полонених почастувати горілкою і салом, а сам підступив до драбини з погаратаним козаком, до котрого припадала кратястою хусткою обтулена жінка.

Нахилився, глянув і радісно крикнув:

— Та ж це мій Сидір, а це Веклина Одарка!

Благий дідусь порався біля недужого.

— От і опорядила тебе, синоньку, вража москва, катюги безтяменні. Несіть його до мене. Не дамо ж погибати християнській душі.

Мручко згодився і сам подався туди, зарядивши в сотні, що було потрібне.

Поклали Сидора на дідову постелю, доложили дровець до потухаючого огню, дід варив якесь зілля для недужого, а Мручко випитувався Одарку, де вона з його осавулом бувала.

Журливим тихим голосом розказувала про напад на пасіку Імжицького і на його хутір, про свій побут у баби-чарівниці, про втечу від неї саньми, на котрих лежав Сидір, згадала щирим серцем про добрих людей, котрі їх приютили і в котрих вони скоро прийшли до себе. Розказала дальше про те, як вони вдвійку пробиралися до гетьмана, як бачили вже здалеку огнища в таборі, аж нараз знову попалися в матню.

Тут Мручко перебив Одарці.

— Дівчино, та ж це ласка Божа, що ви з таких пригод з душею вийшли! Не кажу Сидір, бо він козак, а добрий козак твердий, як його шабля, але ти, ти ж дівчина, і диви, яка крепка, що не вгнулася і не пропала, як на базарі собака. А вже з тим московським старшиною, то ти таки добру штуку зіграла, як у театрі. Чули, батьку? — звернувся до благого дідуса. — Чули ви, як отся дівчина москалів на кобиняк брала, вмерлою притворяючися.

Дід все ще порався біля Сидора, перев'язуючи його рани і смажуючи їх мастиками.

— Чув, діти, чув, — відповів, перериваючи свою роботу. — Як кому на роду написано, так воно й станеться. Інший і на порозі ногу зломить, а другий з дзвіниці впаде — і нічого. Один ціле життя проживає, ніби він тільки й робив, що від колиски до труни мандрував, а другого життя — наче якась до правди не подібна казка. Будете ви, дітоньки, ту казку дітям своїм розказувати, бо, як бачу, призначені ви для себе.

Одарка підняла очі до неба:

— Дав би то Бог милосердний.

— Мабуть, що дасть, коли вас при життю зберіг, — відповів Мручко. — Та ж не раз, десять разів у ваших пригодах вмерти було можна. Браво ти дівчина, Одарко, і не сором мойому Сидорові, що зв'язався з тобою. Я й сам... — почав, але тільки рукою махнув. — Де-де-де! Куди куцому до зайця... Розкажуй далше, а Сидором не турбуйся, бо він у добрі руки попався. Не треба кращого лікаря, як бувалий, старий козак. Вигоїть він його на дух, а в м'ясниці і під вінець.

— Не маю я надії, — з жалем відповіла Одарка.

— Чому?

— Бо Сидір, як лиш очуняє трохи, так зараз за вами, пане сотнику, побіжить.

— Не прийму, їй-Богу, не прийму! Як же так, таку гарну дівчину мати і не вжитися? Сидір діло за десятьох зробив, заслужив собі на відпочинок. Не всім же гинути на війні, треба, щоби хтось остався в живих, дітей плекать. А з вас буде, як бачу, гарна пара... Не журися, розкажуй, як то ви через ту Десну втікали.

Одарка підійшла до постелі, поправила подушку Сидорові, а впевнившись, що він спить, почала шепотом:

— Вже здавалося, тільки конем добре попри і в табор ускочиш, як отеє з двох боків наскочили вони.

— Москалі?

— Цареві люди.

— Обпали вас, як пси діда біля попових воріт, ну і що?

— Нас кількоро було, оборонялися.

— Доброго їм часу дали?

— Кількох коміть головою повалилося з коней.

— Так це райтарі були, може, й німці?

— Мабуть, що німці, бо билися крепко.

— Хоробрий народ, не те що царські гевали. Продовжай.

— Отож, як приперли нас так, що вже ніякої надії не було, Сидір кинувся у Десну. Наші коні легкі і по льоду бігати звичні, помчали, як хорти.

— А вони?

— Були на пасених конях і зазброєні тяжко, а до того, не шульнули одинцем, як ми, а цілою валкою на команду зіскочили з берега, — лід тільки хрусть, а що далі було, того ми й не бачили, бо гнали, як вітер, добиваючися до другого берега, як до спасення.

— Бог поміг, — завважив дід, а Одарка розказувала далше.

— Та щобиш на другому березі почалася наша біда. Кого стрінемо, блідий, як смерть. Аж зубами дзвонять, так москалів бояться. І не думай, щоб тобі яку поміч дали.

— Кожному життя миле, — завважав дід.

— Кождий його, як потопаючий соломинки, тримається, — докинув від себе Мручко.

— Сидір тоді до мене, щоби я до Гірок вертала, до Векли.

— А ти не пішла?

— І не піду від нього, хоч ви мене і бийте, — відповіла рішучо.

— Отеє тобі й кохання! — аж крикнув Мручко. — Може, ви, діду, яке зілля знаєте, щоб помолодіти? Та дівка, їй-Богу, варта, щоб із-за неї чортові душу записать.

— Тут тобі і чорт не допоможе, — відповів, усміхаючися, дід. — Це така дівка, що й смерть коханням переможе.

— Так годі, — махнув рукою Мручко, — вдоволимося, мабуть, дивлячись на їхнє щастя. Розкажуй, дівчино, дальше. Так ви, значиться, знову Десну переходити.

— Авжеж, тільки не в тому самому місці, а там, де шведи мідяний міст будували.

— Мідяний міст? — здивувався дід.

— А так, — пояснив йому Мручко. — Міді й заліза у шведів велика сила, й звідти їхнє багатство. Чудову зброю готовлять, — додав і аж облизався.

А дід на те:

— І в нашій землі чимало всякого багатства, тільки люди не добралися до нього, бо нема як. Все лиш б'ються і б'ються. Другі народи багатіють, а ми кров'ю напуваємо землю.

— Колись і в нас великі багатства були.

— За князів, як через Київ купці з далеких країв проходили, а відколи більше морем плавати стали, відтоді ми й збідніли.

— Морська дорога легша, тому-то й розбагатіли італійці, німці, англичане й шведи. А Київ зuboжив.

— Не зuboжив би він, коли б не нападали чужинці, а ми, замість обороняти рідну землю, гризлися, мов собаки. Що то на других нарікають, коли самі ми тому винні.

І вони стали згадувати про свари й чвари, котрими так багата наша минушість. Ніби з важких гріхів сповідалися.

— Честі лицарської не знаємо, — гарячився Мручко, — а без лицарської честі, яка тобі війна, яка перемога? На лицарській честі сила армії стоїть, а ми вождів своїх ворогам у руки давали, щоб власні голови спасти, і яка тут тобі честь?

Дід притакнув.

— Гадаєте, старого Хмеля татари під Берестечком пірвали? Сам він утік, бо боявся, щоб і його не дали ворогам на поталу. Та що тут згадувать, краще розкажуй ти, дитино.

І Одарка розказувала, як над Десною вони зустрілись з невеличким почотом якоїсь пані, що до гетьмана поспішала.

— Це Обидовська, — пояснив Мручко. — Вона тепер у нашому таборі. Це ви, значиться, і допомогли їй переправитися через Десну.

— Сидір допоміг, — підхопила Одарка. — Як до гетьмана, каже, та ще якась його родичка, так неминуче пособити треба. Їдь, Одарко, з нею, а я тут з моїми хлопцями москалів забавлятиму.

— А ти не схотіла?

— Ні, кажу, де ти, там і я, і лишилася. Панія на конику шпаркім лиш шульнула на лід, а тут вже і москалі наздігнали нас. Та й почалося! Господи милосердний, це ж був бій! Не раз чула я оповідання про козацькі бої, але гадала собі, от переборщують козаки, щоб похвалитися, аж і на власні очі переконалася, що ні. Не лиш люди стиралися з собою, але й коні кусали себе, гризли, аж страшно було дивитися.

— А ти?

— Що я! От оборонялася, як уміла, але Сидір, так цей по-лицарськи бився.

— З Сидора славний козак буде, — притакнув Мручко, але зараз-таки й поправився. — Тільки ти, чуєш, не пускай його від себе, бо хто мечем воює, той від меча й гине, і лиш до часу збанок воду носить.

— Поки його по мід не пішляють, — жартував дідусь.

— Отож-то я й рад би свого Сидора по мід післать, — підморгнув Мручко. — І що дальше?

— А що ж би? Наших все ж таки перемогли. Ворог, гадаю, вдсятеро сильніший був. Пов'язали нас... — насилу вимовила і повернулася до вікна, щоб не бачили, як плаче.

Мручко і благий дідусь не розпитували, що було дальше, бо тяжко скатований Сидір ранами своїми краще всякого оповідання балакав. Козаки розуміли тую мову. Заспокоювали Одарку.

— Нема спасення без терпіння, — казав дідусь. — Як пройде негода, тоді й любіша погода. Що варте життя без терпіння, навіть згадувати нема що. Побачиш, що колись нинішнє терня переміниться вам у запашні троянди.

— Бог би вашими устами балакав, — сказала заспокоєна Одарка. — Я терпіння не боюсь. Хай мене сльози вмивають, а вітри розчесують, хай я бідною остануся довіку, щоб тільки Бог не забирав його від мене, а мене від нього, щоб дозволив з ним жити і вмирати.

Незчулися, як шибки у вікнах стали рожевіти загравою світанку.

Мручко глянув і зірвався на рівні ноги.

— А бодай би мене! От і засидівся, а ранком похід. Прощавайте! — і обнялися з дідом, як добрі приятелі. Одарка смутно й перестрашено гляділа на них.

— А ми? — і очі Ті зробилися, ніби два великі знаки питання.

— Останетесь в діда, — заспокоїв її Мручко. — Не бійся, він вам кривди не зробить. Тільки ти, чуєш, не дай Сидорові скорше встати, аж дід дозволить, а до мене ні раз не спішіться. Краще вже я до вас на весілля поспішуся, якщо Господь мене до своєї небесної гвардії не покличе скорше. Прощавайте!

І вибіг таким кроком, як коли б йому ще й тридцять літ не минуло.

Дідусь сумно покивав головою:

— Жаль таких людей!

XXXIII

Козаки й шведи, виступивши з Райгорода, прямували через Лукнів, Краснополе й Отюшу до Батурина.

Дорога була недалеко, але військо посувалося звільна. Шведи були сильно притомлені. Важкі переходи над Сожею й Іпуттю, бої з курпами, що нагадували пригоди короля Ольбрахта на Буковині біля Глибокої, безнастанні сутички з калмуками й москалями і такі більші битви, як ось біля Молятич, мусіли виснажити до краю навіть найхоробрішу армію.

Тому-то король Карло хотів, щоб похід був разом і відпочинком.

І пощо поспішати? Відколи довідалися, що Батурин упав, відпала й причина поспіху. З Меншиковим зробили "pas-se" [95], і здоганяти його не було ніякої підстави, значиться, можна посуватися звільна й похід переривати довгими відпочинками. Ті останні були особливо для відділів санітарних потрібні. Санітарне діло взагалі не представлялося добре. Куди там! Від лазаретів заносило не лиш запахом ліків, але й духом невдоволення, що розносився по цілій армії. До тисячі поранених у боях і поторощених деревом у пущі прийшли ще й великі сотки жертв вчасного та кріпкого морозу. Лікарів було мало, ліків ще менше, і лазарети не стогнали, а прямо вили з болю. Хоч приміщувано їх осторонь від полків, то все-таки годі було скрити й затаїти лихо.

Всякому було відомо, що фельчери, як різники, поралися з вчасного ранку до пізньої ночі, відрубуючи руки й ноги, відрізуючи пальці, носи й уха; всякий знав, що з трупів сорочки здирали на бандажі для хорих і що мало хто, перебувши ті муки, виходив з лазарету здоровим. А безнастанне зрушування тих лазаретів з місця — це було вже не горе, а пекло. Чоловік і на ліжку влежати не міг, а тут його несли на віз, клали поруч других таких нещасливих, як він, і на тих возах, як у бочках оселедців, везли серед вітру й стужі. А везти треба було, бо залишити лазарет — все одно, що збунтувати військо.

Розуміючи те, гетьман Мазепа не принаглявав вже короля Карла до скоршого походу. Гадка про Батурин жахала його. Не міг позбутися її. Два Батурина безнастанно являлися перед ним. Один багатий, по самі зуби зазброєний, з десятьма тисячами хоробрих оборонців і з населенням вірним і готовим на все, а другий спалений, пограбований, вкритий жуželем і трупами. Сотки батуринських дворів, котрі він бачив безжурними й багатими, виринали тепер перед ним в образах, від яких мороз пробігав по спині. Тисячі мешканців, яких він знав живими й щасливими, воскресали перед його стурбованими очима, як мерці.

Ясні й темні краски мішалися раз у раз. То сади цвіли молочним, пахучим цвітом, то дими снувалися, і заносило сопухом стерва.

Гетьман, скільки разів глянув на своїх людей, ті самі гадки й почуття читав і у їх душах, і чомусь-то здавалося йому, що дивляться вони на його з докором, котрого виповісти не сміють. Це його ще гірше боліло, як незгійна рана в самому серці. Ще раз

проходив у гадках усі ті шляхи-дороги, котрими мандрував протягом двадцяти літ; прямуючи до одної й тої самої цілі, ще раз слідив за кожною похибкою, яку зробив у тій важкій мандрівці, і ще раз брав під розвагу свої наміри на найближчу будучність.

Але за кожним разом казав собі: сталося і не відстанеться. Задуму свого змінити не міг. Як? Перейти до царя?.. Ні, ні!.. На саму таку гадку зжахався цілим своїм еством. Це ж значило би знівечити працю двадцяти літ, це значило би плюнути самому собі в лице, це значило би виставити себе на позорище історії і в людях своїх зруйнувати останки віри, останки лицарської честі, котрої вже й так дуже мало лишилося.

Alea iacta! [96] Господи, нехай діється воля твоя свята...

Торохтіли вози, дрижала земля під дулами гармат, лунали зойки від возів з раненими. Мручко вигукував своє: "Бе-ре-жись!", а гетьман їхав і думав свою самотню думу, до якої привик від двадцяти літ і без котрої жити не міг, — думу про самотню державу.

Не він її думати почав. Птахою скоролетною лтгала вона над головою Святослава Хороброго тоді, як він за Дунай ходив, у Переж-лавці другий свій золотокований стіл ставив і в Царгород гадками забігав. Літала тая дума безконечно довгими межами всіх руських земель тоді. як Володимир ясним сонечком над Києвом золототермим сям, і як Ярослав Мудрий, мов хазяїн дбайливий плугом, розумом своїм межі ті оборював, і як наслідники його з собою і з ворогами своїми за Володимирове насліддя безнастанно воювали, як Ярослав Осьмомисл гори угорські своїми залізними полками підпирав, як Роман Литвою орав, а Данило кріпості власні з приказу татарських ханів бурих. І літала тая дума над полями Корсуня, Берестечка, Білої Церкви і Конотопів, чайкою журливою скигвила над головою Сомка, Дорошенка і других, а отее двадцять літ не покидає його, Мазепи. І скільки разів здавалося, що проспівують тую думу усю, усеньку, до останнього словечка, і — перестане вона бути думою, а станеться могучим гімном, який кожда дитина, як молитву, наізусть знає, все вона на якомусь важкому слові врилася, залишаючись із покоління в покоління піснею недоспіваною і мрією недомріяною, такою, як перше була, лиш ще більше важкою, ще гірше турботною, ще безнадійніше сумною...

Торохтіли вози, стогнала земля, — гетьман думав свою велику думу.

Як до Лукнева доходили, усе село перед них вийшло. Церковні дзвони крізь сльози сміялися, церква хоругви, ікони, свічки і хрести гетьманові назустріч післала, священник у великодних ризах з благословенням чекав.

Найдостойніші хазяї з хлібом-сіллю перед воротами стояли. Хліби лежали на тарілках, прикритих вишиваними рушниками, сіль у мисниках срібних, старосвітських. Хазяйки в предківських уборах, що з бабки на внуку переходили, подали гетьманові й королеві рибу, солодко приправлену, і кружки білого домашнього сиру. Дівчата піднесли їм збанки старого меду.

Гетьман зліз з коня, поклонився громаді тричі, відколов кришку хліба, посолив і поклав в уста, спрібував риби і попив солодким медом.

Король, не розуміючи звичаю, робив те, що й він.

— Спасибі тобі, громадо, — промовив гетьман, — за честь, яку віддаєш тим, цю йдуть боронити твоєї волі, бо не хочуть, щоб онуки твої оставалися вічними рабами. Спасибі вам, люди, ідо вшанували мого достойного союзника.

— Слава гетьманові і його вірним козакам, слава шведському королеві! — залунало кругом.

І похилилися церковні хоругви назустріч військовим хоругвам, похилилися голови селянські перед головами лицарів-вояків, священник підняв хрест високо вгору, і — засміялися крізь сльози всі церковні дзвони... О думо, недодумана думо!

XXXIV

Минули Краснополе, переночували в сусідніх селах і дня 19 листопада спинилися в Отюші.

Тут у дворі розтаборився король, а на приходстві гетьман. Привітання такого, як у Лукневі, не було. Тутешні мешканці дивилися на шведів недовірливо, а на Мазепиних козаків злісно, так нібито вони й провинилися в упадку Батурина.

В Лукневі помічався підйом народного духу, щира охота пособити великому визвольному ділу, крізь Отюшу проходили всілякі московські частини і збаламутили народ.

Там війну видно було здалеку, як грізну, але не позбавлену романтичної принади картину, тут була вона близько з усею своєю трагічно-жахливою дійсністю. Що здалеку захоплювало, те зблизька затроювало гниллю. В Лукневі війна — це була готська дівка, грізна, але й приваблива, а в Отюші вона вже вспіла перемінитися в стару, злючу відьму, яка одним своїм подихом затроює усе довкола.

Там хлібом-сіллю вітав народ своїх вождів, тут за кожду ложку страви казав собі солоно платити, і за кожний куток, в якому втомлений вояк хотів голову на спочинок склонити, приходилося прямо бої зводити. Для гетьмана все це не було новиною, бо недаром же він півсотні літ прожив на Україні, пам'ятаючи ще й часи старого Хмеля, але для шведського короля така нагла зміна в настроях населення була диковиною, з якою він ніяк не міг погодитися. Козаки мали приказ обережно поводитися з отюшанцями, маючи на увазі близькість цього села від Батурина і той вплив, який упадок гетьманської столиці мусів викликати на його околиці, а шведи стояли на основах жорстокого воєнного права, і тому між ними й отюшанцями приходило не раз до дуже гострих сутичок.

Те, що передбачував Піпер, здійснювалося. Чуже військо робилося тим, що тріска в рані. Ятрило її.

Особливою причиною непорозумінь являлася горілка, на котру шведи були дуже ласі, бо не тільки пили її, але й уживали як загального ліку від усяких хоріб. В Отюші були гетьманські винокурні, і горілки мали тут люди велику силу, але або не хотіли її продавати шведам, або правили за неї такі великі гроші, які не всякий міг заплатити.

А все ж таки королівський двір і гетьманський почот простояли тут цілі два дні й дві ночі. Гетьманові треба було ближче розвідатися про упадок Батурина і поміркувати, як поставитися до тієї великоважної події.

Минути Батурин і перейти в Бахмач, котрий щасливо зацілів, гетьман не міг. Того не дозволяла йому зарівно совість, як і політичний розум. Знав, що не поклонитися великому, такою трагічною смертю помершому покійникові, — це значило би обрушити на себе і вірних собі козаків, і весь народ. Тому-то, хоч як воно важко, а все ж таки треба сповнити християнський обов'язок, треба піти до тієї великої домовини і вдарити перед нею чолом.

Таке бажання читав гетьман також в очах усіх своїх людей, поміж котрими важко було знайти одного, щоб не залишив когось із близьких або й найближчих у гетьманській резиденції.

Тому-то, коли дня 22 листопада вчасним ранком виступали союзні війська з Отюші, гетьманська частина подібна була не до воєнного, а до похоронного походу. Ані пісні не чулося, ані сурм, ні тулумбасів, не переганялися вози, не герцювали козаки на конях, навіть Мручко не вигукував свого "бе-ре-жись". Похід посувався в напрямі Сейму серед тієї глибокої тишини, котра одинока тільки може гідно пошанувати величність геройської смерті.

Дехто з отюшанців прилучився до гетьманського табору, бо вид нещастя тягне до себе, як стихія.

Ступаючи біля коней і возів, розказували вони, як то в Отюші можна було серед ночі псалтир читати, така луна від Батурина била. Розказували, що вітер аж до них заносив відгуки бою і зойки різні, що аж діти зривалися зі сну, а пси в один голос вили. Дехто божився, що бачив, як на хмарах від Сейму за Десну душі помордованих батуринців пролітали, не білі, як мерці, а цілі багрові Дехто бачив, як сніг червонів на тій дорозі і як хрести на цвинтарі похилялися, поклін мученикам віддаючи. Під церквою Чечель явився і Кенігзен на колесі грізним голосом кликав, щоб не здаватися...

Вривалася недодумана дума на кривавому слові "Батурин" і, замість перетворитися у могучий гімн, ставала легендою сумною...

Невеличка гетьманська армія і в порівнянні з нею куди більший табір посувалися шляхом тієї легенди, і тільки гетьман не зрікався своєї великої думи, тільки його вела вона крізь чорні брами Батурина в ясні світлиці майбутнього...

Ті, що за ним ступали, до мерця з поклоном ішли.

Як іноді вітер від Сейму повіяв, здригалися люди й коні. Заносило згаром і чадом труповонним. В таборі все котрась з жінок умлівала...

За гетьманом ніби кигикали чайки...

Як доїхали до того місця, звідки перше видно було золочені хрести на церковних банях і верхи тополь, що вискакували понад море батуринських садків, в котрому потопали багаті панські двори і просторі купецькі доми та хутори передміщанські, одно велике "ах!" понеслось на широкому, кінськими копитами розмішаному шляху. Не було таких бистрих очей, щоб могли добачити те, що бачили передше...

За Сеймом на пологому узгір'ю і на просторому горбі, на якому ще недавно пишався гетьманський двір, бовваніли якісь фантастичні зариси, торчали стовбурі,

знімалися стовпи, гайвороння хмарами ціле небо вкривало. І було те гайвороння подібне до чорного покривала, за кожним разом, як вітер його підвіяв, показувався під ним труп-велетен, що до Неба Осмалені руки знімав, поторощені зуби шкірив і пустими очодолами вдивлявся в мутну синяву небес.

І чим ближче під'їздили до цього трупа, тим важкіше було дихати. Тьмарилося в очах, в ушах від галасу чорної птиці шуміло, кипіло в людських черепах.

Даром козаки принагляювали коней. Чим ближче було до Батурина, тим повільніше вони ступали, деякі й зовсім не хотіли йти, лиш ухами стригли, здригалися й іржали, молодші тремтіли, як чоловік у пропасниці.

Вернулася передня сторожа, надбігли розвідчики й доповіли, що міст наготовлений і що ніякої небезпеки не видно, але із-за страшного сопуху до города приступити годі. Його милість, пан гетьман, краще зробить, якщо подасться прямо на Бахмач або на Поросючку, де в нього остався москалями не ткнутий двір.

Старшини були тієї ж гадки, та гетьман не згодився.

— Хто любив Батурин за його щасливих днів, той і тепер про його не забуде.

Полки справлено на дорогу в Бахмач, а гетьман з невеличким тільки відділом і з деякими старшинами переїхав батуринський міст.

Сонце хилилося до заходу. Половина неба була жовтувата, верх неї висіли хмари, як дими.

Ніби притушено якусь велетенську свічку, але вона все-таки ще коптіла і затроювала воздух зловонним чадом.

Лід на Сеймі був потрощений. Місцями крига поспиралася, і поробилися піраміди з льоду і — з трупів. З води торчали туловища коней і худоби, великі, червоняві — поздувані, як гори.

Чорні руїни города на підкладі жовтуватого неба і під нависом темних хмар бовваніли, як хоробливі сонні примари.

Гетьманський почот в'їздив туди з тим вражінням, яке має недужий, котрого обхоплює жар, він тратить свідомість і всувається в якийсь глухий, мертвий, жахливий кут.

Тільки й живого помічалось у Батурині, що крякання галок і гризня собак. Тутешні відганяли чужих, що прибігали жакувати трупів. Ворони силкувалися повідривати останки гнилого м'яса від жовтої кості.

Треба було добре закусити зуби, затулити рот і кріпко зціпити серце, щоб не завернути з дороги на ту Голгофу, наїжджену жахливими слідами надлюдських страждань.

Деякі старшинські жінки, що або були родом з Батурина, або оставили тут своїх близьких, пустилися й собі за гетьманським почотом. Та не веліли переїхати мосту, як прийшлося вертати назад. Попадали в обморок, умлівали або, на вид того, що тут мусіло діятися, тратили владу над собою і, незважаючи на гетьмана, ні на смуток і повагу моменту, знімали такий крик, такий плач нестяменний, такий божевільний регіт, що навіть чоловіки не могли їх втихомирить.

Треба було поспішно вертати назад до найближчого хутора, в якому можна б було дихнути свіжим воздухом і побачити живих людей, бо там — там були самі тільки трупи, там здавалося, що всьому життю на світі прийшов жахливий кінець.

Але що дивуватися жіноті, коли й найсильнішим мужчинам даліше їхати робилось неможливу.

— Ваша милосте! — благав Орлик. — Вертаймо! Там морове повітря.

— Кому суджено жити — не вмере, — відповів гетьман, зупиняючи коня. Наслухував хвилину, а тоді повернув управо, через великі сади. Розкішні дерева, поторощені кулями Ч спалені огнем, торчали недотлілими пнями, як поруйновані хрести на могилках.

Вітер віяв від Десни в напрямі Сейму, забирав сморід з городу і ніс його за ріку, на широкі поля.

Їхали за вітром, де не так дуже було той гнилий сопух чути.

А все ж таки не один з молодших козаків, коли б не страх, що покаже себе м'яким, давно завернув би з дороги.

Перед гетьмановим почотом бігли лазаретники, цілі в обдъогченому міховинню, поляпані негашеним вапном, і прочитували дорогу.

— Бачиш! — звернувся гетьман до Войнаровського, наближаючись до базару. — Бачиш, тут уже хтось був.

І дійсно, трупи і недопалені кістяки не лежали поперек вулиці, хтось їх повідсував набік і поскладав рядочком, ніби приспособив до похоронів. Але місцями валилися останки стін та димарів високих і присилували небіжчиків цеглою, вапном і жужелицею.

Так хоронили хати своїх колишніх мешканців. Ненарушеної домівки годі було доглянути. Скрізь звалища, купи трузу, скрізь руїна, як море, з котрого останки дворів і всіляких будинків знімаються, як кадовби бурею розбитих кораблів.

Тільки ратуш, в якому містилися городські канцелярії і де збиралися лавники на раду, краще зберігся. Мабуть, охороняли його, заки винесли книги й папери. З вежі тільки сам шпиль знято. Але ж тая вежа! Знімалася вона верх будинку трьома дерев'яними поверхами, як дзвіниця. Над кожним повершем був невеличкий дашок, а під ним гарно повирізувані підпірки. Замість них торчали тепер одна біля другої, мов на шнурок нанизані, головки діточі. Заходяче сонце золотило їх, сяєвом опромінювало тих мучеників малолітніх.

Треба було дійсно антихристової уяви, щоб придумати таку пекельну архітектуру і треба було заірського завзяття, щоб підносити кожде поверша, кругом його укладали дітей, а тоді пригнічували їх тіла.

Діло мистця хвалить...

Гетьман глянув і закрив очі рукою. Голова його похилилася, угнулися коліна, ніби великий біль придавив його і весь гетьманський почот до самої землі.

І вчинилася тишина велика, тільки ворони крякали і по садках вили голодні вовки.

За той час, як козаки кинулися розбирати страхітну вежу, гетьман пустився до замкових руїн.

І тут настільки вже прочищено доріжку, що не треба бул" переступати крізь трупи і перескакувати калюжі крові.

Лягали вечірні сумерки, ніби якась блага долоня покривалом сірим заслонювала жахливий образ.

Перед входом до замку гетьман зжахнувся, — побачив живого чоловіка.

Був це дідусь, може, його однолітець, ростом і будовою тіла подібний до нього. Стояв без шапки, одну руку за пояс заткнув, другою шарпав вузький, невеличкий вус.

Гетьманові здавалось, що себе в зеркалі ночі побачив. Аж почув людський голос і заспокоївся. Дідусь здоровив його.

— Ти хто? — питався гетьман.

— Я тутешній.

— Воскрес із мертвих?

— Бог оставив мене на свідка каїнського вчинку.

— Що робиш?

До ладу доводжу руїну.

— Звідки сил береш?

— Із серця.

— Самарятянине благий, подай мені свою долоню.

— Трупами її чути, бо я трупи гребу.

— Віднині мої люди тую працю робитимуть, а тебе я заберу в Бахмач.

— Спасибі, не поїду. У мене в замку лазарет.

— Лазарет?

— Будь ласка, ходіть і подивіться.

Пустилися в замкові звалища, і гетьманові все ще таки здавалося, що то не дідусь перед ним іде, а сам він, гетьман. Непевний був, чи не потьмарилося йому в умі.

Аж провідник відчинив цвяховані двері і впустив гостя до просторих хоромів, у яких звичайно перебувала гетьманова прибічна сторожа, граючи в кості або забавляючись піснею, музикою і танцями. Там тепер на дубових лавках попід стіни і на соломі на землі щось ворушилося, зітхало, постогнувало.

Гетьман тер рукою чоло. Ніколи ще не почував себе так ніяково, ніколи не стояв на такій хиткій межі між дійсністю і хоробливими примарами.

— Що за люди? — питався дідусь.

— Тутешні. Я їх з-під звалищ добув і лічу, а вона помагає.

— Вона? — спитався гетьман.

— Вона, — відповів дідусь і показав рукою на жінку, що кінець хоромів поралася біля якоїсь постелі.

На кабиці горів огонь і розкидував мерехтливе сяєво на бліді обличчя, на голови, пов'язані білим полотном, на руки напухлі, що безсило лежали на ослонах.

Гетьман звільна проходив поміж, тими людськими тінями, біля деяких присідав,

балакав шепотом, щоб не будити сплячих, потішав і обіцяв, що про них не забуде, що відбудує їм зруйновані оселі і свій вірний Батурин двигне з теперішньої руїни.

Так перейшов цілі хорони, аж до тої жінки, що помагала дідусеві в роботі.

Глянув і прошепотів:

— Мотре Василівно!

— Пане мій! — відповів голос — тихий, мов позасвітній.

* * *

ЧАСТИНА ДРУГА

БОЇ

Вечір конав у сутінках сірих.

Находила ніч.

Великою чорною долонею затирала обриси предметів і злизувала останні краски.

Гетьте, багрові відблиски сонця, геть, жовтувате мерехтіння не обірваних ще вітром листків!

А ти, річко, не смій пишатися ні переливами срібла плавкого, ні шелестами шовків павутинних. Вони нагадують мрійливість безконечного неба і загадочність недосяжливих морських глибин.

Геть!

Хочу порівняти доли й гори, корчі й тополі, хочу повигладжувати стежки, котрими добро і зло походило, хочу уявити собі передбуття і почути передсмак існування...

Геть!..

Вузька жовтувата смужка, що після заходу сонця відрізувала далекий батуринський краєвид від ще дальшого неба, затиралася. Гасли останні червонуваті цятки, що перед хвилиною багровіли на верховіттях дерев, мов шматочки скрепної крові, якою аж туди плював конаючий на ножах Батурин, — ставало синьо, фіолетно, чорно.

Ніби вітер всі дими з погорілля на широкі доли здмухнув, ніби сажою притрусив весь простір... Темно...

Аж нараз місяць виринув із темряви.

Не як човен із моря випливав, а як опир голову з-поза обрію показував, пузатий, червонуватий, ніби крові людської обпився.

Це не той місяць, що до нього пісня зітхає, а цей, від якого діти зриваються зі сну і сновидами на ціле життя стають.

Як же він тяжкувате вгору знімається, ніби глянути на цей шматок землі боїться, який він так любовно своїм сявом пестив, мерехтливим промінням обсипував, мріями жемчужив, вічними бажаннями різбив, щоб нігде, нігде на широкому світі не було краще, як тут...

Аж нараз ось що...

* * *

На руїні смолоскипи горіли. Стужу й пільму червоним надихом розгрівали й розсвітлювали.

Але п'ятьма відчиняла ненаситний рот і проковтувала світло й тепло.

Багрове сьєво совгалося по людському вбранню і розливалось по обличчях. Люди примарами сновихались.

З обозних возів поздирали шкур'яні буди й пошили собі одяги страховить, щоб відділити своє живе тіло від дотику гнилого труп'я.

Димом люльок проганяли сопух, від якого тьмарилося в умі. Горілкою підбадьорювали себе, бо навіть найсильнішому млісно робилося на серці.

Навіть ті, що самі колись на боевищах порубані й постріляні між трупами лежали, неблаганній смерті зазираючи в очі й останками сили від хижої птиці відганяючись, навіть ті здригалися тепер.

Найжахливіші картини, які перед ними малювали батьки й діди, розказуючи про Хмелеві бої і про лихоліття руїни, линяли й вибілювалися тут, як хусти зі смертельної постелі...

— Такого ще очі людські не видали.

— Чортове діло.

— А Бог же де?

— З чортом змагається.

— Змагається, а народ терпить.

— Сила орудує світом, а для слабості смерть.

— Буря і найсильніші дуби лама.

— Чорт його зна, що воно таке. Не життя, а страхіття одно!

Розмовляючи реченнями відривистими, добували поторощені кадовби людські, тіла без голов, голови без тіл, обкєрвавлені, обсмалені, ніби тут вовки й гієни з цілого світу збіглися й бенкетували, поки сто громів не вдарило між них й не розігнало їх на чотири вітри.

— Бач яка гарна головка.

— А плечі де?

— Нема.

— Поклади біля отсеї молодиці. Може, це мати, так хай же разом лежать.

І клали голову, ніби яблуко рум'яне, гострим ножом від гіллі відрізане, біля жахливого тіла молодиці з усіми признаками насилю, грабіжу, морду й передсмертного шамотіння, що залишилися на ній, щоб на Страшному Суді свідчити. Світло смолоскипів червоними хустками маяло, то вправо, то вліво кидало собою, ніби заховатися кудись хотіло, щоб не дивитися на те.

— Недаром батько мій про кривавий дощ розказував.

— Мало чого не вигадують люди.

— Батька брехуном робиш?! Як не віриш, то спитайся старих людей. Вся земля, вулиці, дерева, стріхи кров'ю стікали.

— В Батурині?

— Над Бахмачем. А невже ж Бахмач від Батурина далеко?

— Палець Господній.

— Знамено небесне, котрого не зрозумів народ.

— Як нам дурним угадати, чого від нас премудрість Божа хоче?

Поверталися лицем від вітру і дальше своє робили.

Всякий чув, що не приказ сповняє, а діло християнське робить, останки ближніх своїх святій землі передаючи.

Над трупом хлопчика якогось сидів пес і нікому приступу не давав. Волос наїжився на ньому, як на дикому вепрі щетина, вишкірив зуби і не гавкав, лиш харчав.

Так просидів він, мабуть, з тої пори, як хлопець недобитий упав. Відганяв від нього чужих собак і труподну птицю. Сподівався, що хлопець встане і що вийдуть з того пекла в поле, куди не раз удвійку ходили.

Треба було петлю закинути на пса, щоб відібрати й поховати хлопця.

— Звірина вірна.

— Вірніша від чоловіка.

— Нічого гіршого від злого чоловіка нема.

— А ми себе собаками лаєм.

— Обиджаємо собак.

Закаптурені монахи з сусіднього монастиря, що гетьмана над Сеймом з хрестами й, іконами стрічали, мерців свяченою водою кропили і пісні виспівували над ними, невиразно, хрипло, мов крізь сон.

І весь цей образ, тьмавий, задимлений, труповонний, з хвилястими відблисками смолоскипів і з тим місяцем, як опир, подобав скорше на якесь видиво страхітне, на примари в недузі, ніж на дійсність...

— Як знайдете її, то покличте мене. Не смійте доторкатися самі.

— Кого?

— А Мартинової Катрі. Рушники подала. В м'ясниці вінчатися мали. Аж наїхали царські бояри, і бач, яке нам весілля зготовили! Небо горить, земля дрижить, — цить! Чуєш? Кличе мене: "Петре!" — І увесь перемінився в слух. А не дослухавшись до того, чого хотів, тільки раменами здвигнув: — Нема!

— А по чім же нам, сирото, твою Катрю пізнати?

— По тім, що як добудете її, то ясно зробиться на світі, засяє сонце, пробудяться пташки, злетяться херувими й серафими і заспівають: "Госанна"... Кращої за Мартинову Катрю на всьому світі не було.

— Йди вже, йди, як добудемо, то покличемо тебе.

— Не гадайте, що даром хочу. В мого батька поля і худоби багато. Заплачу! Розживемося з Катрею, не бійтеся!

Заспокоєний, поплівся поміж звалищами, потикаючися на трупах.

— Такому вже багато не треба.

— Бог розум відібрав.

— Тепер без розуму краще.

— Не говори! Коли б так всякий брав собі біду до серця, як отсей, то де ми нині були би?

— Подуріли би. Може, краще було би.
— Не гніви Бога, Бог знає, що робить.
— Як знає, то чому нас не навчить?
— Бо не слухаємо його, Бог каже любити ближнього, а ми вбиваємо його.
— Кажі нас, а не ми, бо ми лиш відбиваємося.
— Та прийде час, що люди прозрять і полюблять себе.
— Себе?
— Ближніх своїх. І тоді настане рай.
— І тоді настане рай, — повторив невірний Тома і додав не без злоби: — А тепер прочищуємо пекло.

І вони далі, як жінці снопи, стягали трупи до купи.

— Цить!
— Або що?
— Не чуєш? Щось озивається з-під землі.
— Затьмарило тебе! Вигадуєш Бог вість що.
— Глухоман! Кажу тобі — голоси чую! Не вали так джаганом! Заступ бери!
Відхилювали шкурятний каптур від правого уха й наслухували.
— Наче котеня м'явчить.
— Яке там котеня — дитина. Добре чую. А ось тепер хлипає жінка. Клич людей!
Удвох не дамо ради.

Прибігли. Руками розгрібували румовище, щоб скоріш дібратися до кам'яного льоху, з якого голоси людські добувалися.

Аж і винесли звідтіл молодицю з немовлятком при груді. Смолоскипи яркіше спалахнули, і червоні язики кинулися лизати обличчя, наче виліплені з воску. Молодиця дихнула повітрям, хоч і як вонючим, а все ж таки свіжішим від того, в якому стільки днів і ночей задихалася, і неприяменним зором глянула на своїх спасителів.

— Звірі, пустіть! Бачите, дитина на руках. Бога ви не боїтесь! Пустіть!

Рванула собою, хотіла бігти кудись, втікати, але ноги послуху відмовили. Мов мертва, повалилася на руки козаків. Дитина кидала собою, як риба на піску.

— Води скоріше! Натирай горівкою виски! Діда поклич!

Прийшов із замку дід, каплями якимись жінку й дитинку чутив, долонями виски їм гладив, аж знову розплющили повіки.

— З другого світу відкликав! — загомоніло кругом.

— Житимуть.

Тішилися люди, що два огники на цвинтарищу не погасли.

Взяли їх і, мов свічку й свічку маленьку, уважно на замок несли, запираючи дух у собі, щоб не здмухнути.

— Також людина цей дід.

— Звідкіля він?

— На руїні з'явився, мов із-під землі виріс. Ніхто його імені не знає. Дід, та й тільки. Кажуть, словечком не обізветься, лиш своє діло робить. Не одного він тут, мов Лазаря,

з домовини добув. І на замку якісь комнати прочистив, туди стягає їх. Лікує і харчує Бог знає чим.

— Несамовитий дід. І дивитися на його моторошно.

— Чорт своїх, а Бог своїх на землю посилає.

— Небо пеклові не піддається.

— Ні...

І далі гребли.

Найжахливіше біля церков було.

Туди збігався народ, вірячи, що ворог перед дверми святинь зупиниться. Це ж оден Бог і віра та сама, — як же ж Господа свого зневажати?..

Завелись...

Для побідника і Бог побідженого — не Бог. Богом був тут цар, а приказ вождів сильніший від голосів віри. Меншикова боялися, не совісті своєї. Церкви трупами начинили.

На гори тіл валилися різьблені стовпи престолів, ікони з грюхотом розбивалися об черепи людські, свічки з панікадил злітали, висмалювали очі і підпалювали одіж, аж і склепіння заломлювалося, хилилося вниз, летіло й торощило те все, чого дорешти не понівечив ворог.

Не церкви були це, а монументи варварства, образи того, що роблено з Україною протягом довгих літ.

Казав би ти, що нема способу дібратися до отсих жахливих могил, щоб розгребти їх і відділити тіло від жужелиці.

А все ж таки і до цих ран доторкалися наші самаритяни. Крок за кроком вдиралися вглиб, ніби в праліс, бурею знівечений, виносили збезображені останки людських тіл і складали їх до спільних ям, а кождо зацілілу дощечку з дорогоцінних ікон, кождий шматочок з риз золототканих, кождий лист із старовинних літургійних книг відносили на замок.

Що з землі зросло, най обернеться у землю, як родючий погній для нового життя, а що святого сотворили батьки, хай переймуть наслідники їхні, щоб відчутти зв'язок кращої майбутності з минувшиною страшною.

Росли могили, прочищувалася руїна, розвівалися останки домів. Вітер роздував труповонний сопух.

Мовчав Сейм, небо не розплющувало зорішливих очей.

Лиш смолоскипи, як червоні хустки, маяли серед чорної пітьми, над могилками, в обсмалених пожежею садах, вили бездомні пси, а крізь тьмаву імлу, мов з-поза світу, поблискував місяць.

II

— Ось де ми зустрінулися, Мотре Василівна!

— Там, де й розпрощалися, Іване Степановичу, в Батурині.

— У Батурині?.. Де він?.. Його нема.

— Він у серцях наших, в пам'яті людській, у майбутності.

— У майбутності, — повторив, гірко всміхаючись, гетьман. — У майбутності.

— Так, у майбутності, Іване Степановичу, — стояла при своєму Мотря, — бо навіть цар землі і неба знівечити не може.

— Але люди, Мотре! Де люди?

— Люди з землі і з неба.

— Правда твоя, — притакнув, — люди з землі і з неба. Я з землі, а ти...

Не дала йому докінчити.

— Я з пекла, Іване Степановичу, з пекла! Злість одна, помста одна, — більше нічого не хочу, не бажаю. Хто бачив, як конав Батурин, тому вже не радуватися довіку, не всміхатися навіть до рідної дитини, не любити, лиш ненавидіти!

Гетьман зжахнувся.

— Мотре Василівно, що ви це? Вам не личать такі слова. Ви жінка, прегарна жінка.

— Цитьте! Коли б ви бачили, що тут з гарними жінками творили! Ні, ні! Не нагадуйте про красу, про добро, про кохання, забудьте, що вони є на світі! Надто вже добрі були ми, — і що нам за це? Земля наша — толока повсякчасна, жировище звірів, а звірі доброго слова не розуміють, вони огня і заліза бояться. Треба нам бути палкими, як огонь, і гострими, як меч...

Гетьман з острахом дивився на Мотрю.

— Лишіть це нам, мужчинам, а самі останьтеся такими, як були. Ненависть тільки нівечить, а творить любов.

— Ха-ха-ха! Багато вона натворила, — відповіла Мотря, показуючи рукою на вікно.

— Так, справді, — притакнув гетьман, — ненависть поборолла любов, але тільки на час, бо любов усе ж таки сильніша від злості. Вона відбудує руїну. Самі ви перед хвилиною сказали, що чоловік з землі і з неба. З неба ненависті бути не може, вона з землі, — може, з пекла, а любов з неба, і невмируща, як воно.

— Нам треба земної любові, Іване Степановичу, не небесної. Треба нам зродити й виховати покоління нове, сильне і невгнуте. Не співати нам про плакучу березу, не скиглити чайкою над колискою дитини, не грати на розбитих бандурах, а змалку привикати до бренькоту шабель і до гуку гармат. Жахливе, неблаганне, грізне те наше українське життя! Про Берестечко співаємо й досі, а про Конотопи забули.

— Про Конотопи забули, — повторив гетьман і поник головою.

І щопиш тоді побачила Мотря, що голова та вже не таха чорна, як була донедавна. Ніби інеєм припорошило її. І не так гордо трималася вона невгнутих рамен. Ніби тягар великий принизив її. Побачила це Мотря, і на устах, що перед хвилиною ненависть проповідували, появилось спочуття. Не бачив, але відчув його... Пригадалася Ковалівка й Бахмач, пригадав собі, що після смерті матері не має ні одної жіночої душі, перед котрою міг би розкрити своє серце, — але разом із тим прийшло на гадку, де він тепер.

Не міг скрити тієї бурі, що бушувала в ньому. Руками голову стиснув:

— Мотре! Мотре!

Мотрі мороз пішов по спині.

Це говорить він, в якого руках майбутнє цілої країни, і в такий мент, як нині!.. Як

він сміє бути слабим?! Хотіла йому це сказати — просто й безсердечно, хотіла кричати, щоб не виявляв себе другим, ніж був тоді, коли вона його полюбила.

Але почула, що любов побіджує її.

— Іване Степановичу, — проговорила тихо, — важко тобі?

Не знімаючи очей, відповів:

— Важко, як ніколи.

Мовчали. Крізь вікна долітав скрегіт заступів і гомін козаків-гробокopatелів. Ворони з дерев на дерева пролітали, кракаючи злісно, що люди добичі їх збавляють. Вони ж сестри війни, це їх жир! Пощо трупів загрібують у землю, пощо бідних птиць поживи збавляють? Зима надходить, жорстока, люта зима...

Мотря чула, що гетьманових слів без відповіді оставити не може.

— Гадаєш, Іване Степановичу, — почала, — що мені легко?

— Того я, Мотре, гадати не можу. Але не знаєш, як відповідальність гнітить.

— Хто її прийняв на себе, хай страдає. Пора привикнути до цього, — відповіла.

— Знаю. А все ж таки я тільки чоловік. Не осліп і не оглух. Бачу, що діється, і чую, що тут діялося, Мотре. Не здержу я!

— Мусиш, — крикнула, — мусиш! Хоч би валився світ, хоч би всі трупи з гробів повставали і казали: "Вертай!" Цей шлях судилося тобі пройти. Не колотитися нам довіку, як отарі загнаній в огорожу і батоженій страхом. Ми народ, а ти провідник його. Одна смерть може тебе спинити. Але я чую, що вона ще далеко.

— Своєї смерті не боюся, Мотре, а страшно мені, щоби не вмерло діло.

— Велике діло не вмирає ніколи. Поховаємо трупів, нове життя добудемо з руїни. Хоч як ми у Ковалівці прочищували стежки, а трава все-таки виростала... Люди ж сильніші від трави.

— Правда твоя. Та подумай, Мотре, яке покоління виросте з нинішньої жахливої днини? Батьком його буде страх, а матір'ю покора, — покоління рабів.

— Вбий рабство доостанку. Без пощади, без милосердя. Чим більший жах, тим тривкіша пам'ять. Замокне голос Петровий, а зойк мордованого Батурина лунатиме крізь століття. Правнукам причується колись, як мордували їх предків.

Гетьман очі на неї підвів.

То не колишня Мотря стояла перед ним, а видиво якесь. Тамта тягнула до себе, приманювала, як молодість, як весна, сп'янювала, чарувала, а теперішня поневолювала, побі-джувала, як Немезіс, як фурія, як світовладна конечність.

— Ти страшна, Мотре! — сказав і закрив рукою обличчя.

— Страшна, як доля України, — відповіла.

Мовчали, але чули, що це не мовчанка, а лиш розмова, на котру слів немає.

Заскрипіли двері, і гетьман побачив пару вірних очей.

— Увійди, Кендзеровський, — сказав, і гетьманський покоєвий спинився біля порога. — Що нового?

— Нічого. Ваша милість, може, повечеряти зволять?

Мотря зірвалася з місця.

— А це куди? — спитав її гетьман.

— До моїх недужих. Дідусь не дасть собі ради з усіми. — І вийшла.

Кендзеровський розставив похідний складний стіл, добув із ящика срібну посуду і накладав на тарілки страву.

— На Гончарівці був? — питався його гетьман.

— Збігав, милосте ваша.

— І що?

Кендзеровський мовчав.

— Камінь на камені не остався, правда?

Гетьманський вірник не хотів керувати серця свого пана.

— На Гончарівці Мручко зі своїми людьми порядкує, — промовив.

— А в Бахмачі?

— Бахмача не спліндували.

— Хоч оден дах мені над головою лишили.

— Не встигли зруйнувати, милосте ваша.

— Не встигли. А пана Чуйкевича бачив?

— Пан канцелярист Чуйкевич у Бахмач поїхав. Сподіюсь, що надбіжить звітіль, щоб рапорт вашій милості здати! Колотяться старшини.

— Ще й тепер? Після того, що в Батурині сталося? — І гетьман підступив до вікна, щоб затаїти своє збентеження.

Дивився на Сейм, що серед темряви виблискував ледом рудим від луни. Бачив не раз цей широкий і далекий краєвид, замкнений, ніби рамою, розкішне різьбленою, хуторами, гаями, банями церков і вежами дзвіниць. Як було дивитися серед ночі, то хоч би яка темрява, а по хуторах і селах світилося, ніби домівки людські на Батурин гляділи. А тепер там темно і глухо. Весь край лежав, як мрець на марах.

Нігде й сліду людського животіння...

Про гунів і татар розказували колись, що куди вони пройдуть, там і трава не поросте більше.

Мабуть, ми даром всю вину за зруйнування нашої першої держави на татарву спихаємо. Тією заслугою мусять вони поділитися з нашими північними братами... І гетьман думками став пробігати криваві стежки нашого минулого від року 1169-го аж донині, від першої руїни Києва аж до зруйнування Батурина.

Кендзеровський, не сміючи переривати цих думок, висунувся безшумно з кімнати.

Увійшла Мотря, а побачивши гетьмана в задумі, хотіла й собі податися назад.

Але гетьман відвернувся від вікна і підступив до неї:

— Мотре, ви не дорожите собою.

— Я?

— Ви. А так не можна. Чоловік не живе двічі.

— А мені, Іване Степановичу, якраз бачиться, що я вже не раз жила. Як руйнували Київ, як вічовий дзвін у Новгороді з вежі на землю злітав, як у Переяславі договір заключали, — скрізь була і бачила багато. І знов буду і знов не одного надивлюся, аж

наскучить.

— Ви перетомлені, Мотре Василівна. Ваше тіло виснажене, і дух бує позасвітними шляхами. Не годиться з дійсністю поривати зв'язків.

— Це моя дійсність, Іване Степановичу. Такою мене Господь створив. Не моя вина. Я хотіла другою бути... Ви знаєте, як я хотіла... Змирилася перед життям, каялася гордості прежньої, бажала стати послушницею волі Господньої по законам церкви і по звичаям нашим. Та Бог не дав. Як москалі Батурин брали, я знов непритяменною зробилася, страшною, як ви самі зволили сказати.

— Забудьте, Мотре, забудьте! Треба і про тіло дбати. Стали, як снасть. Кращих у домовину кладуть. Бачите, я вас просив, щоб їхали за Десну. Не переживали би того, що не для вас.

— А для тих, що їх тепер ваші козаки гребуть?.. То вони мали страдати, а я ні? Справедливо це?.. Всі ми діти тої самої землі, одні — її кість, а другі — сіль, але коріння одного. Я не жалую, що з вами не пішла. Сто ран прийняла я тут і сто разів конала. Гадаєте, Батурин заснув і не розбудиться увіки? Ах, ні! Він у моїм серці живе і не сконає ніколи. Скільки разів відживу я, і він оживе зі мною, аж воскресне воля, і і розточаться врази її, і побіжать от лиця її ненавидящі її.

— Мотре! — промовив гетьман. — Я розумію вас, як ніхто другий на світі. Послухайте мене, киньте чорні думки.

— Вони для мене ясні.

— Та небезпечні.

— Для мене ні.

— Але для других і — для мене...

— Для вас, Іване Степановичу? — І глянула на його очима, в котрих побачив майбутність тисячооку. Взяв її за руку.

— Бачите, у вас жар. Я не дозволю, щоб ви вбивали себе. Вам треба жити. Сідайте, ради Бога, сідайте! Давно ви, мабуть, нічого й до уст не приймали, беріть же цей шматок.

— На м'ясо й дивитися не можу.

— Так хоч хлібця і меду. Це з нашої пасіки мід, з наших лип, наші бджоли його збирали.

— Гореч на моїх устах.

— Усім нам гірко, та невже ж тому маємо з голоду помирати, щоб ворог нашу землю без супротивлення посів? Хто ж тоді нове життя з її лона добуде? Подумайте самі, погадайте, що перед хвилиною сказали.

Голос його звучав м'яко і лагідно, як колись у Ковалівці. Слухала його, як призабутої пісні. Нагадувалися липи цвітучі і жужжання бджіл, розкішні маєві ночі, так не подібні до нинішньої.

Заслухана і задивлена в минуле, незчулася, коли опинилася біля його. А він, мов хазяїн гостерадісний, країв хліб, мастив його медом і подавав її. Брала й несла слухняно до уст.

— Багато пережили ми, Мотре, багато!

— Пережили ми велике, і не бути нам малими!

— А що ви про Чечеля гадаєте? — спитав, щоб відірвати Мотрю від її власних гадок.

— Дай, Боже, більше таких.

— А Кенігзен?

— Краще своїх за нашу справу постояв. Коли б не злощасне ядро, може б, Носову зраду переміг.

— Супроти зради не маємо ради, — відповів гетьман. — Одинока, щоб зрадники не родилися більше.

— Клин клином вибивають.

— Як гадаєте, Мотре?

— Ніс зрадив, щоб убити зраду. Другого Носа не буде.

— Гадаєте?

— Хочу.

— Ах, коли б наше хотіння перетворилося в діло, одна десята часточка його, одна сотна! Як гарно було би тоді, — мов у раю!

— Силою треба хотіти.

— Силою... — І гетьман похитав головою. — Без згоди і сила безсила.

Чули, що вривається розмова, бо балакають про те, що від них не залежить.

— Гетьмане! — почала нараз Мотря. — Ти або припізнився, або поскорився на світ. Кому ти гетьмануєш? Гадкам і бажанням?

— Гетьманую помершим і ненародженим, Мотре, і це моє нещастя.

Задумалася, а по хвилині, як би спросоння заговорила:

— Нещастя? Чого? Що зв'язуєш минуле із майбутнім? Виговського, Дорошенка, Сомка з тими невідомими, що по тобі прийдуть? Гетьмануй, а побідиш, як не нині, то завтра, як не за життя, так побідою за гробом. Невже ж син ігумені Магдалени не вірить у позагробне життя?.. Я вірю... Побідимо, Іване Степановичу, побілимо! І возрадується дух наш побідою тією, і забудемо про нинішнє горе, про наш теперішній погром. Не піддавайся, гетьмане, зневірі! Відкинь цей камінь, відкинь!

Руку свою на її худі руки поклав:

— Амінь.

III

Ой Луг батько, ой Луг батько,

Він дасть нам багацько,

Гей, що в Лузі заробити,

У Січі пропити, —

залунало нараз під вікнами і контрастом ударило об стіни тієї замкової комнати, в котрій гетьман з Мотрею розмовляв.

Здригнулися обоє.

— Це життя, Іване Степановичу, співає, — сказала Мотря, дивлячись, як по гетьманському обличчю ніби жовч розлилася.

— Досить цього безшабасного співу! Ось до чого доспівалися ми! — перечив.

Мотря похитала головою:

— Хоч би ми мовчали, як могили, й обливалися слізьми незриданими, яка нам з того користь? Хай на гробах батьків танцюють їх сини, не обидять мерців. Мерці знатимуть, що життя не ущухло, що воно росте, щоб помстити їх... Ох, ніколи я так не бажала помсти, як нині, вона солодка, як мід, як кров.

— Мотре!

— Не переч мені! Не пригадуй розбитої бандури. Клянусь цей мент, коли безсилля поборолло мене. І якщо каюся чого, так хіба того" що не встигла висадити порохової вежі у воздух.

— Мотре. Ти?

— Ох, який жаль! Скільки ворогів полетіло би разом з нами геть аж під хмари! Сонце відскочило б від землі, земля, як фрига, вертнула би собою, а тоді дощ із людського м'яса полився би на землю. Як же родила би вона! Самих героїв, і ні одного Носа!

— Мотре, цить!

— А що сказав би цар, почувши, що Кочубеєва Мотря, як відьма, на бочці пороху з Батурином у воздух полетіла. тисячі його москалів забираючи з собою? Такий смачний шматок до свого ненаситного рота ніс, аж тут якась біснувата молодиця вихопила його з-перед самих зубів. А Меншиков? Цей то прямо луснув би зі злості.

— Значиться, ти мала ключ від порохової вежі?

— Мала.

— Хто тобі дав?

— Добула, і коли б не проклятий Ніс, не балакала б нині з тобою Бог вість про що. Діло зробила б славне. тисячі спасла би від соромної смерті і сама витала би в просторах, а тіло моє, розбите на шматочки, спочивало би на рідному полі... Ох, який жаль, який жаль нестяменний! Хоч би я тисячу літ жила, не позбудуся того жалю... Нині я вже тільки помсти благаю у Бога.

— Не гніви Бога, Мотре!

— Гірше прогнівить його годі. Він дав мені ключі до раю, а я їх з руки опустила... Меншиков ворота пекельні відчинив... В пекло перемінився Батурин, а люди в чортів... Осатаніла і я, аж безсилою в твоєму припалатному саді на лаву повалилася... Там знайшли мене цареві люди і віднесли в палату. В блакитній салі на суд Меншикова ставала... Щось я казала йому, не тямлю що, жаль, що не могла вихопити шаблі від нього й простромити катюгу... Був оден гарний москаль, та не здержав, кулею лоб собі розтріскав.

— Доволі, Мотре, доволі! — зупиняв її гетьман. — Лиши до другого разу. Тебе бентежить це оповідання.

— Легше мені, як ділюся з тобою. Слухай... Меншиков нікого не пощадив. Колесував, на палях садовив, терпіннями людськими впивався. Кат... А мене помилював. Чуєш? Помилував, бо я Кочубеївна, донька Василя Леонтійовича, який

доноси на свого гетьмана слав, щоб остатися вірним цареві... — Не слова, а серце шматками викидала... — Чуєш, Іване Степановичу, Меншиков помилював Мотрю за заслуги її безталанного батька і за кривду України. Чи можеш уявити собі гіршу наругу, і чи можна придумати важкіший удар?.. — І головою ударила об стіл. Гетьман припав до неї.

— Мотре, Мотренько, заспокійся! Усіх нас доля б'є. Сама ти казала, щоб терпіти, сама ти на себе цей хрест взяла, неси його. Не вгинайся, не лишай мене самотнім, — благав її.

Глянула на його:

— Тебе?.. Самотнім... Не залишати?

— Так, Мотре. Я не Геракл, не Самсон, не Давид, що з Голіафом б'ється, а людина, якій хочеться знати, що є ще друге серце в світі, яке так само страждає, — кріпи мене!

— Правду кажеш?

— На пам'ять матері присягаю.

— Так тоді! — І вхопила його за руку: — Сильними будьмо, Іване Степановичу! Сильними, як меч, і палкими, як огонь. В огні розпаленим мечем лікуймо трупогнильну рану, в других і в собі. Хай болить! Здоров'я важніше від болю. Виріжемо гнилець на тілі, щоби душу спасти! Чуєш! Народну душу спасаємо, затроєну отрутою московською, від Боголюбського до Петра, отрутою, від якої у нас щодругий чоловік це труп, а живі хіба ті, що їх ось там, — рукою крізь вікно показала, — у могили кладуть.

— Добре, Мотре, добре, — заспокоював її гетьман. — Будемо душу лікувати, обіцяю тобі.

— Зацитькуєш мене, боїшся, щоб не стався зі мною випадок, як колись. Не бійся, Іване Степановичу, я поборолла німців свою і сильною остануся до смерті. Чого боятися мені? Нічого гіршого не побачу, як бачили очі мої, і більшої наруги не зазнати мені, як у блакитній салі зазнала. Але ти? — І глянула йому в очі. — Ти захитався, Іване Степановичу. Ти?

І той, що тільки літ воловодив Петром, не смів заперечити знеможений, виснажений тілом, але кріпкій душею жінці.

— Так, Мотре, — сказав, мов винуватець, — я Батурина зжахнувся.

— Його чи майбутності? Не відповів, а вона:

— Майбутність наша невесела. Чорними хмарами затягнулося небо, але ж за хмарами сонце. Погадай, як тут гарно буде, як весело, ясно, вільно! Розцвітуться сади, зашумлять стрункоколосі ниви, заройться здоровими й веселими людьми. Радість одна, вільня, воля!

Голос її лунав, як пошум ланів, як жайворонкова пісня, як бренькіт кіс в жнива, а сама вона була, мов полудне в літі, коли земля під дотиком соняшного проміння дихає невмиручим подихом безкінечної життя.

— Гадаєш, нас там не буде? Гадаєш, кості наші спопеліють, тіло переміниться у порошок? Ні, Іване Степановичу, стократ ні. Житимем у душах тих, що прийдуть по нас, у душах вільних, чесних, здорових, житимем життям куди кращою, ніж нині. І

заспокоєні спокоєм, якого тут бути не може, скажемо собі: ці цвіти на наших костях розцвілися, щастя це з нашого терпіння розвилось. Це — ми!..

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій!

IV

Почувся відгомін ходи, — хтось застукав до дверей.

— Увійдіть! — промовив гетьман, і на порозі появився Чуйкевич.

Глянув на гетьмана і на Мотрю, і в його ясних зіницях змішалася радість зустрічі зі смутком розставання. Ніби з перевтоми захитався, ніби вражень і гадок до ладу довести не міг. Але за хвилину вернув до рівноваги й гетьманові до колін поклонився.

Гетьман руку своєму канцеляристові подав і злегка всміхнений питався:

— А з Мотрею не звітаєшся?

Чуйкевич не відповідав.

Аж Мотря приступила до нього і обі долоні простягнула. Глянула на нього ясно і щиро, мов сонце, від котрого мла тоне. Який сумнів не таївся б у серці Чуйкевича, від того погляду мусів розвіятися дочиста. Палко цілував ті дрібні, неприродно гарячі долоні і тулив жінку до себе. Ніби не вірив сам собі, питаючися:

— Мотре? Ти тут? Ціла? Здорова? Гетьман за шапку вхопив.

— Куди? — спитала Мотря.

— До козаків. Подивлюсь, чи поспішаються.

— Краще кажи, Іване Степановичу, що хочеш нас удвох лишити. А воно зайве. На любові не пора тепер, а тайни ніякої між нами й тобою немає. Правда, Іване?

Чуйкевич поклонився.

— Ясновельможний знає, що я перед ним нічого не таю. — Знаю, мої ви, — відповів гетьман, — знаю. Так тоді сідай і кріпися. Немало ти нині в винограднику нашім потрудився.

— Менше, ніж хотілося б.

— Більше, ніж потрудилися другі. Ах, Іване, коли би так усі своє діло щиро і справно робили, як ти, то куди краще було би.

Сказавши це, замовк і задумався. І ті двоє мовчали, бо всім їм той самий образ привидівся, образ погрому і руїни, видиво непевного, грізного завтра. Нараз гетьман схопився з місця:

— Не піддаваймося смуткові. Правда, Мотре?

— Так, Іване Степановичу!

— А чого ж ти тоді виснажуєш себе? — кинув питання в сторону Мотрі, а повертаючись до Чуйкевича остерігав його. — Треба б тобі, Іване, пильне око на свою дружину мати. Глянь, якою стала.

Чуйкевич глянув на Мотрю і зжахнувся.

— Що з тобою, Мотре? — спитав. — Чого ти так змарніла?

— Не знаю. Невже ж ти не хочеш мене такою, як я тепер?

— Боюся о твоє здоров'я. В тебе жар. Руки гарячі.

— Ах, коли б тільки біди! Пригадай собі, що бачив нині. Як же тут здоровою бути?
— І відвернула обличчя від нього. — Краще про діло кажи. Бачиш, Іван Степанович цікавий.

— Нічого тут цікавого, Мотре, — заперечив гетьман. — Король Карло минув Батурин, оставив Бахмач набоці і подався в напрямі Ромнів, бо кругом Батурина москалі пограбували все, що тільки зграбувати можна, — понівечили села й двори так, що його армія не мала би ані де приютитися, ані що з'їсти. Правда, Іване?

— Так, ваша милосте. Король Карло пішов у напрямі Городища, і король, мабуть, там на який день або й два зупиниться, обмірковуючи план дальшого походу.

— Що тут багато міркувати! — перебив Чуйкевичові гетьман. — Займемо фронт від Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук, а там побачимо, що буде. Москалі недалеко від нас, на які два дні походу, а як на себе оба війська двигнуться, то тільки день, — не важко буде зрозуміти наміри Петрові... А мої козаки між Батурином і Городищем стоять. Правда?

— Так, ваша милосте. Сотник Мручко зі своїми людьми на Гончарівці, канцелярія в дворі вашої милості на Поросючці, переходу крізь Сейм бережуть дві надійні полтавські сотні, а між Батурином і Бахмачем настановлені зв'язки. Полковники ждуть дальших приказів вашої милості.

Гетьман глянув на нього своїм прошибаючим зором.

— Дальших приказів ждуть, кажеш? — спитав не без глуму. — Але ж бо й слухають вони мене, ох, слухають!.. Та нехай їм! Зробимо раду на Поросючці. Почують панове старшини моє останнє слово, а я їх.

І ніби щоб перевести немилу розмову на іншу тему, звернувся до Мотрі:

— От цікавіше для мене, яким то чудом Мотря Василівна назад у Батурин вернула. Чув я, немов то Меншиков і Голі-цин казали її разом з Любов'ю Федорівною до якогось монастиря везти.

— До того самого, — підхопила Мотря, — до котрого мене вже раз везли.

— І не довезли, — усміхнувся гетьман.

— Тоді так, а тепер ні. Тепер мене доставили і двері за мною зачинили.

— А ти їх відчинила, Мотре? — спитав Чуйкевич.

— Дуже легко. Другого чи третього ранку, скоро світ, вийшла я на ворота, розбудила послужницю-воротарку і казала відчинити.

— А вона?

— Спитала, куди йду... "В Батурин", — відповіла я. "Батурин зруйнований, — каже, — а люди помордовані". — "Не всі, — кажу до неї. — Є й недоконані, покалічені. Треба ж їх доглянути, християнське діло зробити".

Подивилася на мене, подумала, а тоді й перехрестила мене. "Хоч, може, й кару за те прийму, так Господь простить", — і відчинила браму.

— Є ще совісні люди на світі, — завважив гетьман. А Чуйкевич додав:

— Як лиш час і нагоду матиму, так зараз у цей монастир поскочу. Хочу подивитися на тую воротарку та нагородити її.

— Мабуть, вона не з тих, що для нагороди добре діло роблять, — завважив гетьман. — Найкраща нагорода в совісті нашої... Але ж на воротарці не покінчилося, а з монастиря до Батурина не рукою махнути.

— Біля монастиря я на втікачів попала. Втікаєте, кажу, а в Батурині мерців собаки розтягають, поміж трупами покалічені люди рятунку вашого кличуть. Отож оден, що тільки з жінкою на возі їхав, повернув кіньми, "Ігі — гукнув. — Чого мені тікати? Знаю, що поза нами, а що перед нами, не можу знати. Вертаймо..." Сіла я біля його жінки, перебрана за селянку, і щасливо добилася до Батурина.

— А там? — спитав Чуйкевич, але Мотря мовчала.

— А в Батурині? — повторив питання.

— Хіба ти очей не мав? Спитай діда, може, він тобі розкаже. Він із його першу іскорку життя добув, не знаю, чи повіки на годинку стулив. Гребе, людей з руїни добуває. Десь і харчі вишукує для них.

— А ти помагала йому?

— Лучалося, що й мене він до пам'яті доводив, бо тут камінь, не серце треба було мати, щоб не умліти. Більше жахливого горя уявити собі не можеш... — сказала й очі рукою прислонила.

Гетьман дав Чуйкевичеві знак, щоби він більше не розпитував Мотрі, а сам звернувся до неї і лагідними словами став намовляти її, щоб разом з мужем своїм переїхала в Бахмач.

— Поїдемо, Мотре Василівно, вкупі. Відпичнемо в моїм дворі, ми собі на відпочинок чесно заслужили.

— Відпочинок може бути щолиш по скінченім ділі, а це щолиш початок, Іване Степановичу, — відповіла Мотря і кріпко стояла на тому, що поки Батурин не доведений до ладу, поки між звалищами домів може ще каратися хоч би оден тільки живий чоловік, вона не покине його. Її місце біля благого діда. Що він подумав би про неї і що сказали би ті безталанні, що за стіною муки терплять? За мужем і за гетьманом повіялася...

Гетьман знав, як важко відвести Мотрю від її постанови, тому навіть не пробував її намовляти, а шукав у голові чогось такого, чим можна би було переконати.

— Мотре Василівна, — казав. — Мручко зі своїми козаками скоро упорається на Гончарівці. Попрошу його, щоб і Батурин довів до ладу. Ніхто цього краще не зробить, як він. А недужих ми тут також не залишимо. Бахмач дальше від Сейму, ніж Батурин.

Мотря зжахнулася:

— Невже ж москалі могли би перейти Сейм? — спитала.

— Не гадаю, — заспокоював її гетьман, — бо й пощо? Вони біля Глухова стягаються і, мабуть, теж над дальшим планом баталії радять, але все-таки стереженого і Бог стереже. Перевеземо недужих у Бахмач або в Поросючку, є там муровані будинки, таки ще нинішньої ночі кажемо пристроїти їх, мулярі перенесуть туди з того двора зайві печі, і буде це справжня лічниця, не те що тут.

— Тоді і я переїду в Бахмач, — сказала рішуче Мотря. Гетьман тер рукою чоло. Не

міг погодитися з гадкою, що він поїде в свій двір, а Мотрю залишить тут серед труп'ячого сопуху, на отсім жахливім цвинтарищу.

— Ти одинцем з Бахмача приїхав? — звернувся до Чуйкевича.

— Ні, зі мною чотирьох людей, бо дорога непевна. Снуються темні духи. Одинцем не пройдеш.

— Так поклич тих людей до мене. Чуйкевич вискочив із замкової руїни і за хвилину вернув з чотирма козаками, як дуби.

— Ваші коні трудні? — спитав гетьман.

— Свіжі, — відповіли всі чотири. — З хутора вашої милості дали нам їх.

— А ви?

— Раді послужити милості вашій.

— Ось вам, — кинув їм пригорщ срібла, — поділіться. А тепер женіть на Поросючку. Скільки там ще у возівнях повозів мають, най мені негайно у Бахмач шлють. Зрозуміли?

Не вийшли, а вибігли.

— А тепер, — звернувся гетьман до Мотрі, — пора й нам поволеньки поспішати. Поїдемо.

— Куди? — спитала здивовано.

— А куди ж би? В Бахмач. В Батурині мерців не украдуть, а хто живим остався, завтра теж у Бахмач переїде.

— Так тоді я також приїду разом з ними.

— Але ж, Мотре Василівно! Пощо такої жертви? Це прямо гріх.

— Більший гріх не сповнить обов'язку. Гетьман замовк. Чуйкевич бачив, що його немило вразила відмова Мотрі.

— Мотре, — казав, — послухай пана гетьмана, збирайся і їдь з нами. За останні два тижні стільки ти перебула, що про обов'язок аж смішно казати. Хто його краще сповнив, як ти? Не знаєш, яка ти стала. Я дійсно боюсь за твоє життя.

Мотря усміхнулася гірко.

— Воно вже в гіршій було небезпеці, а все ж таки живу. Гетьман перебив їх розмову:

— Не вговориш своєї дружини, Іване. Так оставайся біля неї, а то вона ще й цієї ночі недоспить, доглядаючи недужих.

— Ні, Іване Степановичу. Чуйкевича місце біля свого рейментаря. Дасть Бог побачимося завтра.

V

На другий день в Бахмачі поминали душі усопших батуринців.

Не лиш церква, але й площа кругом неї і вулиці, що збігалися тут, заповнилися народом.

Переважали жінки. Деякі поприходили з немовлятами на руках.

Склепи позачинювано, так само шинки і гостинниці.

На стріхах білівся сніг, на небі висіли хмари, здавалося, трохи лиш вище церковних бань.

Жінки в чорних хустках або в рантухах білих, перев'язаних попід бороду і кругом голови, подобали на черниць і, як черниці, пошепки розмовляли з собою, тиху розмову голосними зітханнями перебиваючи.

— Боже, Боже, за що ти нас так тяжко караєш!.. Стада галок, крякаючи, з дерев на дерева пролітали.

— Ще їм людського м'яса мало. Ще й над нами крячуть.

— Що ви це! Ще вимовите в лиху годину.

— Байдуже мені. Сестру мою москаль у Батурині замучив. Нині усякий з нас когось у Батурині втратив. Всі ми сироти

— Ой, сироти!.. А з Батурина у Бахмач недалеко!

— Цитьте-бо! Не накликайте лиха!

Як повіяв північний вітер, то заносило сопухом, мов з трупарні. Слабші жінки вміливали. Їх треба було знімати понад голови товпи і відносити до хат.

— Ось знов одну небіжчицю потаскали.

— Це Шрамченкова Олена. Її син під Чечелем у гетьманській президії служив. Москалі його недорізанам до стовпа прив'язали, стовп застромили в тратву і пустили на Сейм. Люди бачили, як плив.

— Сейм червоний був.

— Кривавими слізьми ридав.

— У нашій церкві Пречиста теж ридала.

— Кажете?

— Не чули?

— Чула, та не бачила. Не могла дотиснутися до церкви, а довго ждати не було як, бо дитина в колисці.

— А я бачила, дивилася так, як тепер на вас дивлюся, Богородиці, що в намісному образі в іконостасі, з обох зіниць криваві сльози стікали.

— Боже ти наш!

— Кажуть, це на велике горе.

— А хіба вам нинішнього мало?

— Цілий край потерпить сильно дуже. За гріхи.

— Та за які?

— Люди неправдою живуть. Багаті притискають бідних, між старшинами згоди нема.

— То хай би Бог багатів та старшин карав, а не бідоту.

— Бог знає, що робить.

Нахилилися до себе і нашіптували до уха:

— Кажуть, диявол на Господа Бога піднявся. Під диявольський регімент ідемо...

Знов якусь, як домовину, понад голови людські зняли.

— Дорогу там! Бачите, молодиця умліла. Чоловік у Батурині погіб.

Народ розступався, як міг.

— Дорогу там! Дорогу! — залунало знову. — Гетьманські повози їдуть.

Повози, брички і сани з батуринської дороги під церкву підкотили.

Захвилювався народ, тулився до плотів і подавався на подвір'я міщанських домівок, щоб пропустити поїжджай.

— Що, ніхто з повозів не виходить, ані не злазить із саней?

— Не до церкви, а до гетьманської палати на Поросючку їдуть.

— Та чогось туди, попри церкву.

— Бо тамту дорогу геть разбили, козаки проходили нею.

— Так, але чого ж бо вони лежать?

— Не знаєте? Це недобиті.

— А тая молодиця між ними?

— Кочубеева Мотря, молодого Чуйкевича дружина.

— Вона? Та й гарна ж бо!

— Що її з краси, як Бог долі не дав?

— Правда.

Валка гетьманських возів покотилася і зникла.

І знов захвилювався народ, з усіх боків напирючи на церкву. З низьких хмар стало сипати снігом, гострим, як шпильки.

— Це не сніг, а шматочки леду. Жінки пригортали немовлят до себе і обтулювали їх кожухами. Діти плакали, що їм боляче.

— Ще вас не так болітиме, — заспокоювали їх молодиці. — Змалку привикайте до болю.

— І зима ж бо, зима!

— Лихо одинцем не ходить, а вкупі. І війна, і вчасна зима, і лихий зна що.

— Таких ранніх морозів ніхто не пам'ятає.

— Підождіть, це щоліш початок. А там птахи від зимна в лету замерзатимуть. Мій дід казав.

Поверталися від вітру, щоб смороду не чути.

— Я вже цілий тиждень не сплю. Все мені зойки причуваються. Ніби хтось за порогом ячить.

— Душі батуринські молитов просять.

— Гадаєте? За тії муки і найбільшому грішникові Господь всі гріхи відпустить.

А все ж таки хрестилися і мовили молитву.

— Дорогу там! Дорогу! Ясновельможний іде!

Гетьман зі старшинами пішки до церкви на панахиду йшов.

Вдягнений у чорну шубу, на голову — баранкова шапка, при боці шабля, без прикрас. Ані булави перед ним не несли, ані бунчук не маяв над головою. Гетьман перед маєстатом горя скорився.

У його ході видно було втому.

— Подався наш Іван Степанович, — почулося в товпі.

— Ой подався!

— Гадаєте, очей і серця не має? Сказати, — всьо на його совість паде.

- З усього рахунок перед Господом Богом здати мусить.
- Кождий за себе відповідає, а він за всіх.
- Бо своїм розумом робить.
- Зі старшинами радиться.
- Старшини собі раді, не кому.

Біля гетьмана, як звичайно, Войнаровський, з другого боку генеральний суддя Чуйкевич, за ними обозний Ломиковський і прилуцький полковник Горленко. Всі вони вбрані темно, не по-святочному. У всіх обличчя сумні і зажурені.

Тільки оден у тому жалібному почоті визначався дорогою шубою з великим соболиним комніром, оздобною шапкою та шаблею самоцвітною. Це був резидент короля Лещинського при Карлі XII, пан Понятовскі, що до гетьмана з королівськими дорученнями нині ранком прибув і разом з ним до церкви поклонитися пам'яті батуринських героїв ішов.

За гетьманськими старшинами декілька старшинських жінок ступало. І вони не пишалися дорогими вбраннями, в кожної хустина в руці. Деякі так і не віднімали її від заплаканих очей. Тільки одна з ясними очима, як дитина, розглядалася кругом. Ніби смутку до свого серця допустити не хотіла.

- Це теж Кочубеєва доня, не знаєте? Обидовського Ганна.
- А вона ж тут чого? Кочубеїв обласкавлює цар. До давніх маєтностей пускає. Ще, мабуть, і нових придасть. Сина, говорять, до себе покликав.
- А доньки з гетьманом тримають.
- Завзяті доні виплекала Любов Федорівна.
- І між старшинськими дітьми кріпкої вдачі бувають.
- Так мало.
- Мало гарних людей на світі.

У церкві чорна домовина, обсипана барвінком, як плащаниця, перед царськими вратами на кам'яних плитах лежала.

На домовині одно тільки слово: "Батурин". Але й того досить, щоб весь храм смутком, як хмарою, вповився, хмарою, з котрої сльози дощем накрапали.

Ладаном пахло. Свічки, як горючі мечі, палахкотіли. Панахидні слова, як грудки землі, об дошки домовини били, а відгук їх від людських серць відбивався... "Батурин!"

Другого слова в нікого й на гадці не було. Всіх воно всеціло в свою владу взяло, всіх воно своїм болем великим в одну жалібну родину в'язало, — і старшин, що кругом домовини стояли, і міщан, що за ними товпилися, і козацтво, що собою притвір заповнило, чоловіків і жінок, багатів і бідноту — всіх!

Гетьман бачив ту велику силу болю, сам під його вагою угинався, а в голові його являлося питання: "Чи надовго це?"

Гетьманські співаки "Вічну пам'ять" на хорах заспівали.

Пригадалося, як колись хоронив свою дружину, а недавно матір, ігуменю Магдалену.

Ніколи пісня не добиралася так до глибин душі. ніколи так звуки ножами не

впивалися в серце... "Батурин!"

Добре, що тут Мотрі нема, що вона його смутку не бачить, що вона не дивиться, як йому тьмариться в очах, як свічки зачинають блудними огниками по церкві танцювати, а домовина росте... росте... росте...

Невже ж це смерть?.. Невже ж це йому "Вічну пам'ять" співають?.. Ні, ні, не допусти. Господи, до того... Ще трохи, трохи, ще діло не доведене до краю, ще чаша не допита до дна... Не зупиняй його. Боже, посередині дороги, як зупинив його великого попередника перед п'ятдесяти роками... Добре, що тут Мотрі нема... Горячо так... Тільки сліз, — не воздух, а біль вдихаєш... всі гадки, які передумав протягом довгого життя, з цілого світу злітаються і заповнюють голову, як отсю церкву люди. Голова важка, як камінь... Двигни цей камінь, двигни!.. Господи, невже ж ти не бачиш, що це понад сили його?

Коліна дрижать, щось їх до плит тягне, він мусить, мусить перед чорною домовиною ударити чолом... "Батурин!"

VI

В притворі зчинився крик.

Мало до великого нещастя не прийшло. Насилу втихомирили товпу.

Якийсь не молодий уже козак сорочку на собі рвав, кидало ним, викривлювало уста, хотів щось казати і не міг, ніби йому мову умкнуло і помішало розум. Насилу не вивели, а прямо винесли з церкви, занесли на дзвіницю і до пам'яті приводили.

Козак був не з простих. По вбранню і по біллю видно, що з заможних, може, й старшина який сотенний.

Відчепили шаблю від боку, пістоль із-за пояса добули і пояс розпустили. Пояс був старосвітський, золотом перетиканий, — не нинішній козак.

— Гетьте! — кричав. — Не доторкайтеся мене, тікайте, як від зарази! Гірш зачумленого я.

Деякі на саму згадку про чуму відскочили, але відважніші налягли на його, бо хотів з дзвіниці скакати і пістолі шукав.

— Дайте пістоль, хай уб'ю себе, бо я жити не гідний! Кричав, грозив, а побачивши, що не зворушує нікого, став по-доброму просити, щоб зглянулися на його муку і дозволили вмерти, бо він не вартий, щоб його свята земля носила.

— Покличте попа. З гріхів сповідатися хочу. Не тихцем, а щоб почули всі, може, Бог легше гріха простить.

Заспокоювали його, поки не покінчилася панахида в церкві і не вийшов оден із попів.

І цей заспокоював його. Казав, що тепер такі часи, що не оден здержати не може, але треба здатися на Бога, треба вірити в милосердя його.

— Для таких, як я, милосердя бути не може і не треба, краще най видохнуть дорешти... З Лебедина приходжу... На цвинтарі мазепинців був. Там їх, як собак, без домовини і без Божого слова закопують. Бачив їх тіла, не тіла, а груди м'яса якогось, що на сам вид млоїть.

Тверезили його водою, насилу горшку в рот вливали.

— А я. Ірод окаянный, жалобу на свого сотника до царського стола заносив, що він цареві зрадив, із Мазепою пішов. Там писці є, заплатиш, супліку тобі напишуть і дарованну грамоту зготовлять з левадками, нивками і гайками, бо ти вірний, а твій супротивник "ізмєнник"... Ось вам вона!

І добув із-за пазухи вчетверо зложений лист паперу і, вручаючи його попові, кричав:

— Читайте, читайте, люди добрі, щоб ви знали, яка подлість може бути на світі! Дітям своїм перекажіть, щоб вони в таке не попали!

Люди, свідомі письма, скупчувалися і прочитували жалованну грамоту сотенному осавулі Дмитрію, синові Олексія Соричові на такий-то і такий гайок, ставок, млинок, інші пожитки за довгу і вірну службу цареві.

— Бачили? Правда, гарна штука! Був чоловік, як чоловік, шість десятків літ чесно прожив, аж нараз чортяка до його приступила і ось що!

А сказавши це, вирвав попові грамоту з рук, пальцями дер, зубами рвав, аж пошматувавши на локшину, пустив з дзвіниці на вітер.

— Ух! Легше мені!.. Та цьому ще не край. Я на виборі нового гетьмана в Глухові був і голос свій на його подав. Зразу, як навіжений, кричав: "Павлові Полуботкові гетьманом бути!" А як відомим стало, що цареві Полуботок не по нутру, то так само за стародубським полковником ревів. А невже ж я, мерзотник зінський, не знав, що законний наш гетьман жиє і рейментує, що, голосуючи на другого, ломлю присягу, дану вождєві мойому?.. Чого ж ви стоїте? Вбийте мене а зробіте діло спасенне!

Піп і люди заспокоювали Сорича. Не він оден такий грішник на Україні. Нині їх багато. Хай не журиться, гетьман помилує, а Бог гріха простить.

— Гетьман помилує? — питався.

— Як не одного. Він милосердний. Вірною службою можна спокутувати провину.

Ніби йому нараз в голові роз'яснилося. Очі повеселіли, не дивився так розпучливо і грізно, як перед хвилиною.

— Невже ж гетьман може помилувати мене? — повторив питання, ніби устам своїм не вірив.

— А хоч би й покарав, — толкував священик, — так краще, ніж самому руку на себе накладати. Бог життя дає і тільки Бог його відібрати може.

— А вбивають же люди людей?

— Грішать.

— Грішать, — притакнув і рукою в кишені почав чогось шукати. Аж добув гріш, в папірець обгорнутий, — Семигривенник!.. Прийми його, отче духовний, на Боже. Палить мене... Палить... Як обібрали гетьмана нового, так гроші між товпу розкидали, від семигривенника до гривні — на пам'ятку. І мені поталанило, як собаці шматок охлапа, отцей семигривенник ухопити в лету. Погадайте, я, чоловік заможний, полакомився на милостиню... Свиня! Простіть за слово, — свиня! Та ще яка! Це, що вам наостанку скажу, від усього страшніше. Я обіцяв до Бахмача піти, роздивитися, як воно

тут, і з язиком до них вернути. Юда я, Юда окаянний!

— Хто покається, тому і прощене буде, — промовив піп.

— Та ось і молодий Чуйкевич надходить. Гетьманові про сотенного осавула Дмитра Сорича доповіли, і він післав Чуйкевича розвідати в чім діло. Розвідавши, руку Соричеві на рам'я поклав.

— Ти, пане сотенний осавуле, велике діло зробив. По-бідив чорта в собі. Заспокійся. Краще щирий зрадник, ніж фальшивий вірник. Та ти ще, славити Бога, не поповнив зради.

— Бог стеріг. Добре, що нині до церкви пішов. Там я прозрів.

— Ходи ж тепер зі мною. Гетьман з тобою балакати хоче.

— Ясновельможний? Гетьман Іван Степанович? Зі мною?

Ушам своїм не вірив.

VII

Гетьманський двір нараз ожив.

Вешталася прислуга, входили й виходили старшини, гінці з усіх сторін на спінених конях надлітали, а другі вискакували з подвір'я.

Гетьман приймав вісті і розсилав прикази до своїх частин і до канцелярії короля Карла.

Турботи було більше, ніж сподівався.

Треба було довідатися, де стоять московські залоги, а довідатися було нелегко, раз, що люди скрізь ворога бачать, а друге, що той ворог з місця на місце перекидався, бо й між москалями колот учинився великий.

І вони мусіли своє військо перегруповувати.

Гетьман знав, що в Гетьманщині зісталися два більші корпуси царської армії, а саме в полках Миргородським і Ніжинським, але в якому городі або селі кілька їх стояло, це треба було щолиш провірити. В дворі на Поросючці відведено декілька покоїв на гетьманську канцелярію, і Орлик зі своїми писарями аж прів, компонуючи універсали до народу та розсилаючи листи до вірних гетьманові Мазепі сотників і сотенних старшин.

Щохвилини приходили нові вісті, і разом з ними треба було справляти, що було вже написане, або писати нове й видавати нові прикази. Як до царської походної канцелярії, так і до гетьманської підходили людці, ласі на отсі левадки, нивки, гайки, на ставки і млинки, а то й на готовий гріш, впевняли гетьмана в своїй вірності непорушливій, щедро обсипували своїх сусідів та суперників підзорами й наклепами усякими, предкладали свої послуги найрізнішого роду і тільки дивилися, щоб вийти з гетьманського двора не впорожні.

І щолиш тепер виявилось, як глибоко в жили старшинського тіла увійшла московська отруя, як наскрізь прожерте було це тіло "приватою", охотою добичі й легкої, нікчемної наживи.

І все це треба було вислухувати вважко, треба було ритися в болоті, бо в ньому, десь там глибоко, окривалася якась цікава вість, якась тайна для справи важна. Чого не

треба було робити для справи!

Ломиковський зі своїми людьми так само не дармував. Сидів над стратегічними картами, зазначував по наспіваючим вісткам де які села та хутори зацілили, звідки й кілька фуражу та провіанту можна добути і якими дорогами й мостами можна з військом та гарматами пройти. Все це мусіло бути зроблене не так для гетьманського невеличкого війська, як для шведської армії, котра нараз опинилася в чужому для себе краю.

— Та й для якого це чорта, — сердився старий Ломиковський, — для якого чорта це робити, коли король Карло всьо своїм Богом робить? Покажи йому міст, а він тобі вброд піде.

З фуражем то ще півбіди було, але з провіантом гірше. Голодний швед, попавши в засібну країну, всьо пожирав очима. Тисячі волів, овець та свиней треба їм було щоднини достарчати. Особливо на товстих українських баранів були вони ласі й не могли собі нахвалити такої гарної породи.

Найбільше діла самому гетьманові було.

Хоч сильно втомлений і здоровий, хоч томлений прикрою недугою, яка з кожною дниною щораз то дошкульніше давала про себе знати, не мав хвилини спокою. Ні Орлик, ні Войнаровський, ні старий Ломиковський не зважувалися в цей мент щонебудь важнішого на свою руку робити, з усім до нього по рішення ішли. Знали, що воно недобре, але здавна до того привикли, що гетьман всі нитки в своїх руках тримає, боялися яку-небудь із них своїми невірними пальцями перервати.

Кожний вважав його мистцем, а себе звичайним тільки челядником.

Та, на диво, гетьман нині, незважаючи на сильні зворушення під час панахиди в церкві, якось добре тримався. Ніби забув про збурений Батурин, а бачив зацілілий Бахмач, Переходив від одної канцелярії до другої, вислухував питань, приймав звіти, рішав. Бог його знає, звідки в ньому тільки сил бралось і як він у тому хаосі всякого діла не губився... Голова!

Щолиш підвечір відійшов до своїх покоїв і казав, щоб годину-дві не турбувати його.

У великій салі засвічено всі свічки, прийшов Войнаровський з Ганною Обидовською і Чуйкевич з Мотрею. Покликали також Апостола і старого Чуйкевича тільки. Орлика від роботи не відривали. Лакей розносив перекуску, а Кендзеровський наливав чарки старим вином, якого в гетьмана в кожній палаті було чимало.

Апостол, вихильюючи першу чарку, шепнув до старого Чуйкевича:

— Але ж бо, мабуть, це вино Меншикову на Гончарівці смакувало.

А Чуйкевич до нього:

— Уважай, брате, щоби Меншиков ще й тебе тим вином не угостив.

Апостол підкрутив закарлючений вус.

— Суддя зі злочинцями діло має і в найчеснішому злодія бачить.

— Судді помилятися не вільно.

— Бог тільки непомильний.

— Тому-то й не хвали днини, поки не звечоріє. Мазепині старшини радо собі

колючки за обшивку пускали, оден другого в непевних намірах запідозріваючи.

Гетьман лиш деякі відірвані слівця чув, але і з них догадувався змісту розмови, та вдавав, що не цікавиться нею.

— Що ж там, Ганно Василівно? — звернувся до Обидовської.

— Нічого, ваша милосте. Гарно так.

— Гарному весь світ гарний, — засміявся гетьман.

— А чим би то й ні? — боронилася Обидовська. — Перебули всячину, бували і на возі, і під возом, аж тут сидимо в гетьманському палацу, тепло, ясно, як у раю.

Ангели, що заблукалися на землю, — завважав гетьман. — Нічого, і таких нині треба. Веселішає на світі... а що ж ти на це, Мотре Василівно? — звернувся до Чуйкевичевої.

Мотря, не надумуючися, відповіла:

— Ваша милість знають, що я.

І, перескакуючи на іншу тему, стала йому дякувати, що подбав про її лічницю. Деякі з недужих вже й забалакали про те, коли їм вільно буде до Батурина вертати.

— Скажи їм, що й мене туди тягне, так заки до хати вернуть, треба перше ворога позбутися з подвір'я. Заки відбудовувать руїну, треба перше незруйноване від руїни забезпечити.

Кендзеровський наливав вина до гетьманської чарки. Гетьман його за руку вхопив.

— А без отруї? — спитав.

Кендзеровському обличчя збагровіло і зараз побіліло, як полотно.

— Ваша милосте! — промимрив голосом, в котрім почувалося і здивовання, і біль, і жалість. Гетьман усміхнувся.

— Не дивуйся. Ми тепер, так сказати, суперники. Я гетьман, і твій шурина, Іван Іллєч, теж гетьман. Тільки я бувший, а він "настоящий", свіжо царем настановлений, а митрополитом поблагословенний. Не диво, якби ти ради свого шурина старому гетьманові дорогу на другий світ промостив.

Чарки на підносі в руках Кендзеровського дзеленькотіли.

Гетьман по плечах його поклепав.

— Ну, ну, синку! Я лиш так собі жартую.

— Надто болючий жарт, — відповів Кендзеровський і зжахнувся своєї сміливості.

— Прости! Якщо я не довірював би тобі, так у закладники взяв би, як Іван Іллєч моїх бере, або, як цар, жінку Бистрицького в закладницях тримає. Наливай дальше чарки!

Мотрю неміло вразила ця розмова, але Чуйкевич заспокоював її.

— Іван Степанович універсал Скоропадського читав. Дуже його це заболіло. Новий гетьман був йому близьким чоловіком, аж нараз бач що.

А гетьман, вихиливши чарку, знову до Кендзеровського звернувся:

— А тепер я вже не жартом, а поважно питаюся тебе, чи не спішно тобі до Стародуба? Все ж таки ти новому гетьманові родина, а я тобі чужий.

— Бувають чужі від найрідніших ближчі, — відповів, кланяючися, Кендзеровський.

— Поки ваша милість не проженуть мене, остануся біля його достойної персони.

— Чуєш? — торкнув старий Чуйкевич Апостола.

— А ти чув? — спитав Апостол, і тихо зробилося в салі.

— Ангел над Бахмачем пролетів, — засміялася Обидовська.

— До Ганни Василівно! подібний, — завважив гетьман.

— Ах, ваша милосте, куди куцо́му до зайця, — боронила-^ ся Обидовська. — Споганіли ми, більше до чортиць подібні стали. Грішимо, ой, грішимо, аж страшно, як то колись у смо́лі горітимемо.

— Не треба гіршого пекла, як тепер, — завважив генеральний суддя.

Обидовська споважніла:

— На мою гадку, це, що тепер, більше на бурю подібне, ніж на пекло. Кругом море реве, хвилі горами знімаються, скалисті береги торощать, а ми на кораблі заховалися. Корабель не кріпкий, щоправда, так зате кермач досвідний.

— І не оден, — перебив її гетьман. — Бо вже і другий біля керми стоїть... І це якраз для корабля найгірше. Двох керманичів, і згоди поміж ними бути не може, бо оба вони не в одну провідну зорю задивилися, не в оден гуж вони тягнуть.

Сказав і задумався. Нараз, повертаючися до Чуйкевича, спитав:

— А де ж цей твій сотенний осавул Сорич, чи як там йому на ім'я? Поклич його. Послухаємо, як то нового гетьмана обібрали.

VIII

На війні так не боявся Сорич, як тепер, коли входив до гетьманської салі. Раз, що ніколи в великопанських покоях не бував, а друге, що не вірив, щоб гетьман міг його ласкаво приймати. Боявся, чи не піддурюють його мостиві пани, щоб насміятися. Та ж він нині цілу церкву стривожив, мало що великого нещастя не спричинив.

Увійшовши й побачивши гетьмана, як довгий, повалився йому до ніг.

— Негідний я милості твоєї, ясновельможний пане, ледар я окаянний! Не ласки, а кари твоєї прошу! Але гетьман підніс його, ще й сідати казав.

— Коли б я тебе карати хотів, то не кликав би до себе, а в канцелярію на допрос післав би. Ти у Глухові був?

— І в Глухові був, і в Лебедині. В Лебедині бачив, як цар мазепинців (прости за слово) карав, а в Глухові Івана Ілліча в гетьмани вибирав.

— Так тоді розкажи нам про цей вибір, але коротко, бо часу не маю, а від очевидця послухати рад би.

Сорич перевів дух, глянув кругом, чи не сон це йому сниться і почав:

— Сотня моя, як це милості вашій відоме, до Ніжинського полку приналежить. Полковник наш, пан Журахівський, з царем кріпко держить, так кріпко, як і нас в руках своїх тримає. Казав з чолобитнею іти, так і пішли ми.

— Усі?

— Хіба хто нездужав або на час не поспів, так не пішов. А в мене здоровля кріпке, і сотня моя біля Ніжина стояла, годі було не послухати "начальства".

Гетьман притакнув:

— Годі!

— У Богданівні збиралися ми. Крім ніжинців, прибули ще: стародубський полковник Іван Ілліч Скоропадський, чернігівський Павло Леонтійович Полуботок і переяславський наказний пан Тамара. З ними їх полкові старшини, сотники і сотенних старшин та військових товаришів хмари.

— Коли це було? — перебив йому гетьман.

— Цього місяця з другого на третій день, у четвер якраз два тижні буде.

— І що?

— З Богданівки двигнули ми до Глухова. Супроважав нас царський драгунський білозерський полк, казали для більшої честі, а я собі гадаю, щоб люди не разбігалися, бо як відомим стало, що нового гетьмана обирати маємо, то не оден захитався в душі. Як же так? Законний гетьман, славити Бога, жиє, а вже другого вибирати?

Гетьман порушився на кріслі.

— А що було в Глухові? — спитав.

— Перед Глуховом, гонів кількоро, вийшов тамошний сотник Туранський зі своєю сотнею назустріч, він же буцімто хазяїн в цьому городі, хоч, по правді сказати, скрізь там тепер москалі хазяйнують, наших за чуба водять. Ох і як водять! — зітхнув і на хвилину зупинився.

Нелегко йому було потрібне від лишнього, як зерно від полови, відділити. Надумувався.

— Перед самим Глуховом дожидало нас духовенство з хоругвами й іконами, їх милостей панів полковників благословили, городський старшина хлібом-сіллю вітав. А дзвони грають, а пушки ревуть, а з самопалів стріляють. Ніби принци які у цей Глухів в'їздили.

Войнаровський вертівся на фотелі, мовби там хто у волосінь шпильок навтикав. Бачив, що Соричеве оповідання немило гетьмана вражає, тому-то підійшов і шепнув йому щось до уха. Але гетьман заперечив:

— Ні, ні, най розкажує докраю. Продовжай, Сорич!

І Сорич продовжав.

— Увійшли ми в Глухів і бачимо: шанує нашого брата москва. Здоровлять, привітливі такі, чого забажає душа, дають. Чуємо, нагороджують вірних цареві людей. У мазепинців беруть, а царевірних наділяють. Тільки писцеві заплати, щоб жаловинну грамоту на які там нивки-левадки або ставки і млинки зготовив, а на другий день вони вже й твої. Скортіло і мене окаянного, як той циган, так і я гадав собі: і треба брати, бо ще другий візьме...

Не докінчив, бо гетьман перебив йому:

— Не сповідайся з гріхів, а про вибір Івана Ілліча розкажуй!

Сорич хотів знов гетьманові до ніг припасти, але цей спинив його рукою:

— Розкажуй!

— Весь день гостили нас і всю ніч бенкети й бешкети йшли, весь Глухів не спав, а другої днини вранці сам цар, його величество, туди прибув. Нахлинуло москалів, як сарани, аж страшно нам зробилося. Отож і вільний вибір буде, як на нашого чоловіка

десятьох москалів припадає! На другий день по приїзді царя, — зачав Сорич і замнявся: подумав собі, що не годиться розказувати гетьманові, як його там з великою зневагою поза очі з гетьманства скидали. — Ні, на третій день, — поправився, — мав відбутися цей вибір. Цар доручив своєму ближньому бояринові, князеві Довгорукуму, щоби цей раду скликав і заправляв нею, а до помічі додав йому дяка Радостамова і двох піддячих. Довгорукий зараз-таки і почав наших старшин до себе закликати та переговорювати з ними, кого б то гетьманом обрати. Козаки за Полуботком стояли, бо і любили його, і батька його, Леонтія, теж у добрій пам'яті мали. Але князь Довгорукий носом крутив, казав, що цар Полуботкові не радий, бо Павло Полуботок хитрець, з нього ще другий Мазепа вийти може. А що совер шенних полковників лиш двох на тую раду прибуло, а саме Полуботок і Скоропадський, так тоді на Скоропадській стало.

— А Левенець? — спитав гетьман.

— Полтавського полковника Левенця цар і прохав, і закликав до себе, але він не спішився. То сотників не міг зібрати, то знов полк боявся оставляти, бо часи непевні, Січ рухається і шведи надтягають. А наші казали собі, що Левенець хитрить, на двох стільцях сів і чекає, щоб побачити, за ким більша сила — за царем чи за його милостю гетьманом Мазепою, тоді і рішиться.

— А Полуботок і Скоропадський, не надумуючись, прибули? — спитав гетьман.

— Скоропадському, — відповів Сорич, — не було що й багато надумуватися. До його полку увійшла московська залога, він був окружений москалями з усіх боків. Що йому, безталанному, оставалося робить? Головою муру не переб'є, хоч не рад, а мусів слухати царя.

— Так, мусів, — притакнув гетьман. — Розказуй!

— Отож, сього місяця дня шостого ранком відслужено обідню та молебень у церкві св. Тройці, і всі ми вийшли на шлях, де стояла вже чимала купа козаків і поспільства. Князь Грицько Федорович Довгорукий виголосив промову, вихвалюючи ласкавість царську і його велику прихильність до України, а посольський дяк Радостамов виліз на стіл, що стояв на чималому, наскорі збитому помості, і прочитав грамоту царську. Прочитавши, відійшов собі геть. Буцімто дав нам волю голосувати, на кого хочемо. Глупо зробилося нам, бо хіба п'яний не розумів того, що з нами кумедію грають. І хіба п'яному не розколювалося серце надвоє, дивлячись, як то наша Україна знов, як колись, за часів руїни, розколюється надвоє. Але ніхто того вголос не виявив, що йому діялося в душі. Одних, як ось мене, грішника розкаянного, несподівана ласка царська з пантелику збила, другі великої сили московської перестрашилися, а ще інші такі п'яні були, що навіть не пам'ятали, де вони і що роблять. А поспільство, як звичайно поспільство при такій нагоді, — шуміло. Нарікали на старшин та на панів, що кривдять бідноту, грозили, що порохуються з ними, а були й такі, що вигукували, буцімто нам жадного гетьмана не треба, хай за гетьмана буде цар. Зчинився заколот, вже й до шарпанини доходило, як хтось із старшин гукнув: "Бути за гетьмана стародубському полковникові Івану Іллічу Скоропадському!" А другий додав:

"Він вірний царській величності!" А ще інші хвалили його заслуги козацькі та його

досвід воєнний. "Кращого нам і не треба, кращого в нас і немає!" — викрикували стародубівці.

А чернігівці знов свого полковника хвалили, та їх менше було, бо старшини змовилися заздальгідь, що вибраним буде Скоропадський, бо цар Полуботка не хоче. "Бути за гетьмана стародубському полковникові! Івана Ілліча Скоропадського вибираймо!" — залунало кругом.

Аж і вийшов на поміст стародубський полковник, поклонився громаді і каже: "Дякую вам за велику честь, панове товариство, над яку більшої і бути не може, але я чоловік старий, де мені гетьманувати! До такого важного і важкого уряду треба людини заслуженої і не старої. Виберіть чернігівського полковника Полуботка". Видно було, що щире казав, і тому багато притакнуло тим словам, і тоді Полуботкові люди знову почали за ним гукати. Але старшини, які добре розуміли, що треба вибрати Скоропадського, ухопили його попід руки і поставили на стіл. "Не гідний я такої честі, не достоїн". — вщпрошувався стародубський полковник. Але де там! "Ти гідний, ти достоїн! — кричала старшина. — А це, що старий, то ще й краще, бо тепер великого досвіду треба!" — І стали тиснутися до нього й вітати як обраного за гетьмана.

Аж отес і Довгорукий з клейнодами, мов із-під землі виліз. Уручив новому гетьманові бунчук, хоругов, булаву, царську грамоту і печать України, на зразок правдивої свіжо зготовлену. Що мав робити Іван Ілліч? — брав оден клейнод по другім, а тоді й його взяли і повели в церкву. А там уже де яка свічка була, засвітили, де який піп, в ризи вбрали, ектецію правлять. Поминають царя, чуємо, і нового гетьмана вперше пом'янули. Дивно так якось. Але що, коли нивки і левадки дають... По ектенії глухівський протопіп Бузаковський розгортає присяжний лист, що йому з посольського приказу принесли, і проводить присягу, а Скоропадський за ним слово в слово присягає, що буде вірним цареві, з його ворогами ні словом, ні листовно в ніякі зносини не увійде, так само, як і зі своїм попередником, та ще про всяке баламутство на Україні пильно цареві доносити стане, так йому. Боже, допоможи!.. Полковники зі своїми старшинами стояли коло самого Скоропадського, а ми далше, але добре чули і зніяковіли, бо нелегко було на таке присягати. Так що ж, — чия сила, того й правда, нічого не порадиш.

Увесь час дзвонили і стріляли, по присязі гетьман зі старшинами рушили до царя на поклін, а цар у Меншикова стояв. Мене там не було і не знаю, як цар нового гетьмана гостив, але бачив я, як він з царської гостини шестірнею в царській кареті до свого двора вертав і як гроші, у папір завинені, від семигривенника до гривни, в кожному завитку між народ розкидали. І мене чорт скусив, я теж такий завиток схопив, бодай би мене...

Але гетьман не дав Соричеві докінчити цього речення.

— Про вибір кінчи! — наглив.

— Того ж дня був обід у нового гетьмана, і чернігівський єпископ Іван Максимович чернігівську Пресвяту Богородицю цареві дарував, а що там ще було, того вже краще й не казати. Ходив я, ніби п'яний, ніби дві душі в мені сварилися з собою, чорна і біла, аж

отее нині біла побідила.

Сказавши це, до гетьманових колін припад.

— Посилай мене, пане гетьмане, куди хочеш, на найгіршу небезпеку, а піду, приказ твій сповню. Прозрів я нині і побачив правду.

— Стань! — відповів різко гетьман. — Вертай до свого дому і пильнуй землі та хати, щоб вони в ворожі руки не попали. Чуєш?.. Пильнуй землі!

Сорич вийшов. Розійшлося гетьманське товариство.

Гетьман остався сам.

"Ось як воно. Розкололи Україну надвоє. Дві булави і двох гетьманів, Скоропадський і Мазепа. Нової отруї хорій матері завдали. Чи видержить вона?"

Сидів у старосвітським фотелю серед великої салі і думав.

"Іван Ілліч — добряга. Товариш і одностудець. Не гадаю, щоби він підкопувався під мене. Заскочили його москалі і в шори старого вбрали. Хіба дружина допоможе йому скинути тії шори. Але великої надії не маю, бо що гетьманша — то не полковниця, доскочив булави, так, значиться: тримай, хоч булава ця і не на його руки. Де, де! Зам'які. Полуботок твердший... А Левенець хитрун. На вибір не приїхав. Хмарно... Чекає, щоб прояснилося. Га, що ж! Кожному життя миле... Нічого нового. Це вже не раз було".

І мимохіть став перебігати в гадках події за останньої півсотні літ... Чорні ради, вибори гетьманів — то Москва, то Польща, часом для відміни турки і татари... Шарпанина, бої, ясир, руїна... Тільки пісня над пустарем скиглить...

Задумався, і здавалося йому, що стіни в танець пішли, де були двері, там тепер вікно, а де вікно, там тільки сліпий кут, — і там, і тут, і скрізь...

За дверми Рачок співав. Поганеньким, ні то діточим, ні то дівочим голосом виводив: "Кривого танця йдемо, кінця му не знайдемо. То вгору, то в долину, то в ружу, то в калину".

Гетьман голову обома руками обхопив: "Мотре, Мотре!"

ІХ

Вечір злодієм підкрадався.

Хапав останні сонішні блиски і кидав у подолок чорної, сліпої ночі, що за ним, мов величезна безугарна тінь, насувалася...

У вартівні гетьманської палати на Поросючці сердюки зміни варті дожидають.

Немилосердно люльки курять. Дим сивою плахтою над головами снується, хвилює й має. Одні других не бачать, хіба ті, що в кості біля кабиці грають.

У вартівні лиш дубовий бокун під стіною і стіл посередині. Вікна слезять.

День був доволі теплий, а тепер похолодніло.

— Пропив воли, пропив вози, пропив ярмо ще й занози, — затягнув, буцім безжурним голосом, той, що програвся до нитки.

— Вивертай карман, може, там ще який таляр заверушився, — радять йому.

— А повивертало би вам очі! — відбуркує сердито, піднімається і простує спину.

— Господи! Який же він високий!.. Ще трохи і головою об стелю гепне.

— Також якийсь чорт вигадав її кості! — нарікає. — Ані то шабля, ані то дівка, а манить. Яка тепер довга ніч, а цілу за ними пересидиш, де який гріш маєш, висотають і пустять тебе, як турецького святця.

— Кожного чоловіка мусить щось манити, — потішають його. — Одного земля, другого вода, третього жінка, а ще іншого горівка. Де ти такого бачив, щоб спокуси не знав?

— Найгірше спокушує земля, — притакнув. — Якщо ти її забагнеш, так спокій не твій. Жінкою, дітьми ореш, мордуєш себе від досвітку до ночі, а все щоб тільки їй, тій земельці, вгодити, щоб і зорати глибоко, і заволочити гладко, і засіяти рівно.

Добував зернятка з бездонних штанів і лускав.

— Ото новину мені повів! — почав вигравший товариш. — Буцімто ми й самі не відаємо, яка сила землі, буцім ми всі не вийшли з неї! Вона в нас і за нігтями.

— В тебе за нігтями кривда. Ти всіх обіграєш.

— Плеканця має.

— Ану, давай вивернім пазуху, чи не сидить там маленький, рябенький, з хвостиком, як у миші.

— Ану-те, покажи, покажи!

Приставали до нього, що ледве відганявся.

— Гетьте, бо поб'ю! — грозив, а грозив, мабуть, не даром, бо кулаки мав, мов довбні, хоч палі ними вбивай.

— Виграв, виграв! А де ж її маєтки, що я їх на вас доробився? — гукав.

— Бо п'єш! — підхопив котрийсь.

— П'єш, братичку, п'єш, як смок, — твердили другі.

— А горілка теж страсть.

— І шкідлива, здоровля псує.

— Бабам, — боронився той. — А щоб козакові, то я ще такого не чував. Мому дідові сотня літ, а він ранком за поріг не вийде, щоб уперідь чаркою або й двома не прополоскати рота.

Переконав. На хвилину замовкли.

— Найгірша страсть, — перервав мовчанку молодий козак на бокуні, з головою, задертою вгору, ніби він у небо дивився, — найгірша страсть, коли хочете знати, не що друге, а дівка. Як тобі якої заманеться, хоч гинь. У церкві Богові молишся, а про неї гадаєш, у річку глянеш — і її доглянеш... — балакав, ніби псалтиру читав. Знати, мав якусь журу любовну і хотів поділитися з нею з товариством, так товариству було не до того.

— Тю, дурний! — почав програвший у кості. — Не сором тобі, бабію! По-моєму, то воно так: дівку люби, а за гичку мни, бо як вона тільки помітить, що ти в ній задурився, так тоді — ого!

— Ого! — підхопили й другі, доповідуючи й таке, чого не говориться вголос.

Бабій зітхав. Голова його все-таки на стіні спочивала, а очі блукали по стелі, ніби він у небо зазірав.

— Задер лоб, як до місяця собака, — казали йому, — і за дівкою виє.

Мовчав, сумний, що між товаришами не знайшов сподіваного спочуття.

Біля нього сидів такий подібний до його, як брат. Лікті на коліна поспирав, у землю дивився і крізь зуби цікав.

— То не жарти, панове, — почав, — жінка — велика річ. Погадайте, Іван Степанович який, а...

— На Мотрю натякаєш?

— А хоч би й на Мотрю. Мало-то гетьман настрадався із-за неї? Погадати лиш, як він Кочубея тратив-Замовкли. Чути було, як вітер за вікнами гудів. Вікна заходили слізьми, і тії сльози мерзли на них. Вітер шибками дзеленькав.

— Що ти рахуєш Мотрю! — почулося. — Із-за такої то й пострадати варто.

— І вмерти не жаль.

— Це не жінка, а прямо ікона, щось таке, що й повісти годі.

— Краса...

— Розум...

— А хоробрість?

Не могли слів дібрати, щоб висловити захоплення донькою Кочубея.

— Не знати, що тепер зробить з нею гетьман, — почав програвший. — Вона знов біля його.

— З чоловіком, з Чуйком.

— Так що? Втікла від батьків, покине й чоловіка. Любов найгірша страсть.

— Любов найгірша страсть, — зітхав той, що в небо дивився.

— Гетьманові тепер не до того.

— Усім нам не до кохання.

— Наше кохання — війна.

Вітер кріпшав. То вовком вив, то гадюками сичав, то клекотів, як море.

— Мабуть, хтось повісився у лісі.

— Може, Ніс?

— Юда за тридцять сребренників зрадив Христа, а потім пішов і — удавився.

— Наші Юди не з тих.

— Юда, якщо його до Носа рівняти, то був порядний чоловік.

— Бо повісився?

— А так. Все-таки якусь совість мав, а прилуцький полковник ще й по булаву сягне.

— Може...

— Мабуть.

— Не діжде. Я сам при першій зустрічній, мов бішену собаку, простромлю. Погадати — тільки народу збавив. Тільки жінок і дітей помордували, щоб він "настоящим" зробився. Такого ще в нас не бувало.

— Всяке бувало, а такого ні.

— Зводяться старшини наші на нінащо. А тут гетьман таке діло затіяв.

— Вони ще й гетьмана відступлять.

— Вже й так небагато біля нього осталося. Стародубський полковник який вірник був, а тепер супротивні універсали пише.

— Бо мусить. Цар з дубинкою за плечима стоїть: "Пиши!"

— Не він їх, може, й пише, а в царській походній канцелярії складають... Добрий та м'який чоловік Скоропадський.

— У нас як добрий, так м'який, а як твердий, так поганий, от хоч би й Носа взяти.

— Сумно!

— Страшно!

Вітер, як божевільний, по стінах палати дерся. То харчав, як бішена собака, то хлипав, як дитина. З комина дим на хату завертало.

Зміняли варту. Вивели трьох, а за хвилину стільки зі стоянок вернуло. Тупцювали й билися руками по спинах, бо запари їм у руки й ноги зайшли.

— Зимно?

— Руга, що на два кроки не бачиш.

— Стелиться нам на війну дорога.

— Ой, стелять її чорти.

— Не треба гірших чортів, як москалі. Бач, що з Батурином вчинили!

— Бо ми того не вчинили би з Москвою.

— Як треба, то вчинимо!

— Ой ні!

— Вчинимо. На війнг дичавіють люди. Сам себе не пізнаєш.

— Наш чоловік таким звірем, як москаль, не буде. Він все-таки хоч до жінок та до дітей якусь жалість має, а москаль і Бога матіркує.

— Тому нас під чоботом держить. Світ твердий, м'якого чоловіка роздавить.

— Чоловікові м'якосердному нема що нині робити на світі.

— Нема...

Годилися на тому, лиш великан був другої гадки.

— Так ти, значить, хотів би, щоб наші озвіріли? — питався.

— Що я маю хотіти?.. Гадаю.

— Зле ти собі гадаєш, брате. Москалі — лісовики. З медведями деруться. Зимно терплять, всякою нуждою страдають і до всякої твари, навіть до Господа Бога, велику злість чують. Що москалеві зарізати чоловіка? Кацап, сиріч — різун... А в нашого брата і земля багата, і небо сміється, Дніпро в море плеться, він і худобину кохає, і деревину плекає, і з бджілкою балака, наш брат тільки в бою грізний.

— Особливо, як виросте такий великий, як ти.

— Великий, а розуму мало.

— А в тебе і росту, і розуму чортма, — боронився великан.

— Хай Москва буде Москвою, а ми залишімся собою, — кінчив.

— Всі ми одним хрестом хрещені і Бога одного ісповідуємо.

— Та що ти верзеш, товаришу! Невже ж віруючий вчинив би таке беззаконня, як Меншиков в Батурині вчинив? їх Богом чорт, а цар його намісник.

Будився ворожий настрій. Кожному на гадку приходив Батурин, бо кождий щось у ньому втратив — навіки. Якби так тепер хто гукнув: "До бою! Москалі йдуть!" — то кинулися б, як ураган, і змели би ворога, як лавина. Один десятох брав би.

Але в палаті було тихо. Деся там за стінами гетьман з останніми вірними своїми раду радив. Що вони вродять? Битися чи мириться?..

Це питання ще й після батуринського погрому висіло у воздуху. Ще й тоді було чимало таких, що соромний мир воліли б, ніж чесну війну. Потішалися гадкою, що гетьман показав цареві зуби, щоб добути від нього те, чого цар по-доброму не хотів дати, а добуде, так знову по-давньому стане. Заживуть у добрій злагоді, як дотепер. І хоч тая злагода боком Україні лізла, хоч цар виснажував немилосердно, а все ж таки народ бажав собі не війни, а миру. Батуринський погром скріпляв це бажання. Був відстрашаючим доказом царської сили і злості... Гетьман не був страшний. Ні разу не карав народу. Милувати любив. Навіть Кочубея помилював би, коли б не царський суд.

Так міркували собі.

Гетьманські сердюки знали настрої народні і тим більшою тривогою турбувалися.

Стогнали дерева в саді, снігом до вікон било, по криші ніби діти ногами тупцювали, то знов ніби стадо буйволів деся недалеко ревіло, ніби табун степових коней на гетьманську палату налітав.

Війна, як стоголовий змії, на залізних ланцях біля границь Гетьманщини прикована стояла. Цар пустив її з тих лапців на Батурин, тепер знов Меншикову прив'язати велів...

А як пустить?.. Як пустить?..

Ніч була чорна, як мазюка в бочці.

Ані квочка курят не випустила на небо, ані віз не викотився з небесної возівні.

Було вже, мабуть, пізно, бо півні кукурікали в Бахмачі. Їх голос ледь-ледь продирався крізь шум навісного вітру... "Ку-ку-рі-ку!"

Вітер снігом крутив. З одного місця здирав, а на друге кидав. Такі купи на шляху понасипував, що кінь аж постогнував, пробиваючись крізь них. Їздець коня стрем'ями попід черево штовхав. Спішився.

Кінь зривався, порскав, ніби знав, що і йому спішитися треба, але за хвилину попадав знову у снігову заспу, і тоді вітри, як тічня голодних собак, кидалася на коня і на вершника, шарпали їх, тручали, гризли, ніби їм щось залежало на тім, щоби їх не пустити. Насилу дочвалали до Поросячки і пристали перед вартівнею.

— Хто такий?

— Свій, свій, — почувся тихий храпливий голос.

З вартівні вискочив сердюк.

Побачив коня, волохатого від інею, засніженого, що боками, як ковальський міх, робив, і парубка, що ледве зволікся з кульбаки. Мав на собі свитку довгу, ніби псаломщик або київський бурсак. Телепало ним і зубами дзвонив. Не міг розпростувати пальців, щоб поводи пустити.

— До кого? — спитав сердюк.

— З Лебедина до своїх утікаю, — відповів гість.

Сердюк казав коня відвести до стайні, а вершника попрохав до вартівні. Цей ішов, похитуючися на ногах, як моряк, що давно суші не бачив.

У вартівні обдало його теплом, запаморочив дим, світ йому закрутився, мало не впав.

Посадили на лавку, натирали снігом, трусили.

Деся і горівка взялася.

— Випий чарку, зразу й нагрієшся, — припрошували, та він буцім не розумів. То загулював повіками очі, то розтулював і дивився непрямо. — Та ну ж бо, випий, християнська душе, бо задубієш, дурний! — приговорювали до нього, вливаючи горівку крізь заціплені зуби.

— Положимо його на бокун, лежати все-таки краще. І положили парубка, як мерця на лаві.

— Деся також розум посилати людину на таку заметіль.

— Я й собаки не вигнав би з хати. Добре, що з вовками не зустрівся.

— Вовки не голодні тепер. Гадаєш, мало поживилися в Батурині.

— Над вовками святий Юр рейментує. Як кого дозволить з'їсти, то з'їдять, а не дозволить, так навіть не тронуть. Парубок приходив до себе.

— Принесіть котрий сала, — жартував великан. — Якщо він до сала не схопиться, так це не справедливий козак.

— То він, мабуть, і до дівки не став би.

— Але до костей то так, — колов щасливого грача той, що програвся до нитки.

Парубок усміхався добряче. Його обдало тим прихильним товариським повітрям, якого поза козацьким життям не знайдеш. Був молодий, двадцятилітній, обличчя мав тонке, більше дівоцьке, як козацьке, вус ще не вкорінився добре, такий вус, що його ще пальцями треба зі шкури наверх підтягати.

Сердюки раді були гостеві. Все-таки хтось новий прибився, і, може, щось нового почують.

Не давали йому спокою, питалися.

Відповідав насилу.

— Так ти з Лебедина, кажеш?

— Еге ж, з Лебедина, — відповів, ніби кригу в хату вкотив.

Лебедин — це було страшне слово. Приходили на гадку колесо, шини, палі. Там мазепинців карали.

І хотіли, щоб розказував про тії кари, і раді були, щоб мовчав.

Парубок, промовивши "Лебедин", примкнув повіки, і біля його уст появилася морщина болю, ніби і його там на муки брали.

— Ти втік? — приставали до нього.

— Еге ж, — відповів, ніби крізь сон, і задрімав.

— Хай спить. Нема ліку над сон, — рішили і, не раді, що не довідалися нічого нового, розбрелись гуртами по вартівні. Хто в кості кидав, хто вірла грав. Влюблений

козак знов плечима об стіну оперся, голову вгору задер і, зітхаючи, вдивлявся у стелю.

Вітер трохи ущух, другі півні співали.

Знов змінювалися варти.

— Ще радять?

— Бог знає. В гетьманових покоях ще світиться. Кендзеровський снується кругом.

Дивиться попід вікна, чи не заглядає хто та не підслухує.

— Цей нікому не вірить, навіть Рачкові — ні.

— Рачкові найменше вірити можна. Ті блазні лиш дурними прикидаються, а вони мудріші від нас.

— Як від кого. Але вірні. Скорше Апостол гетьмана зрадить, ніж Рачок.

— Вже оден апостол відрікся свого учителя.

— Не говори. Данило не з таких.

— Зробить Данило, що йому буде мило. Побачиш.

Парубок спав неспокійно. Кидав собою, аж нараз сів, потер рукою лоб, очима повів кругом. А тоді зсунув ноги з лавки і попросив пити.

Випив три чарки зразу.

— Отак було давно зробити. Видно, небоже, що ти козак.

— Бурсак, — відповів той. — Лебединський попович. Здивувалися козаки.

— Так чого ж тобі було втікати? — питалися.

— Дайте розкажу. — Обтер долонями лице і почав. — Як на гетьмана анатему кидати мали...

— На гетьмана? Анатему?.. Що тобі приснилося, хлопче?

— То ви нічого не чули?

Дивилися на нього, як на божевільного.

— Чи одно ми чували, але такого — ні. На гетьмана Івана Степановича Мазепу щоб анатему кидать? Ні, ні, тобі щось, братчику, в голові не тее.

— Як не хочете, так не вірте. Не приїхав я тут, щоб вас дурить. Правду кажу, одного слова не збрешу. І не гадайте, що мені щось у голові попсувалося, — хоч тепер і збожеволіти не важко. Але я, дякувати Богові милосердному, при пам'яті.

Раменами здвигали й головами похитували, а бурсак розказував:

— Отож, як відомим стало, що архієреї у Глухів понаїздили, щоб викликати Мазепу, то нас, кількох лебединців, що в Київській академії вчилися, сказали собі: до такого безбожного діла рук своїх не приложимо. Навіть як співаки — ні! Невже ж ми не знаємо, хто таке гетьман і що він для академії зробив? Невже ж ми не величали й не славославили його, не підносили апотеозу, як добродієві своєму? А тепер щоб виклинати, з церкви святої викидати, проклинати від роду в род?

— І що? І що? — загуло кругом.

— Цілу ніч билися ми з гадками, що нам робить, щоб спинити це погане діло. Була гадка (не смійтеся, ми молоді, старечого розуму не маємо), була гадка тягнути жереб. Хто витягне, тому й підкрастися до царя...

— До царя? Підкрастися? — зашепотіли сердюки.

— Підкрастися і — вбити, — докінчив бурсак, важко зітхаючи.

Він сказав щось таке просте, а разом з тим таке дивне, що нікому й на гадку не приходило.

— Вбити царя?

— Гадаєте, не вбивали? — відповів палко бурсак. — А скільки кесарів римських не своєю смертю померло! Гадаєте, гріх? Бог простив би за деспота такого. Мало він намучився людей. Та не було такого, щоб сказав: нам треба це зробити, ми зробимо... А жаль, великий жаль! — І його обличчя скривилося.

Сердюки збилися в купу біля оповідача, щоб якого слова не пропустити.

— І що? І що?

— На другий день кажуть мені апостола читать. (У мене голос такий, що другого нема). "Не буду", — кажу. А вони до мене: "Мусиш. Сам цар слухатиме". І батько й мати, всі пристають до мене: "Читай", а я затявся і — "Ні". Аж десь до начальства дійшло. Прийшли і забрали мене. Посадовили в холодну. А в городі парад. Дзвони грають, гармати ревуть, аж земля дрижить. П'янство таке, що тверезого, мабуть, у цілому городі не було. Отож з того і скористала мати моя. Довіrenих людей післали, а за городом і кінь чекав. Сів я і при допомозі Божій якось до вас добився.

Скінчив і відсапнув, ніби камінь важкий йому з грудей скотився.

Сердюки вже не приставали до нього з питаннями. Довідалися, хто він таке. і раді були погостити. Десь і закуска взялася, і плящину добули.

— Випий чарку, веселіше стане. Відпрошувався, ніби соромився.

— Горівка — не дівка, з ума не зведе, лиш на деякий час в голові запорошить, — заохочували.

— А може, ти тому не п'єш, що діла не зробив? Підіжди, ще молодий — поспієш! Деякий і постарівся, і нічого путнього не втяв.

— Випий же! Нагрієшся, а то зубами дзвониш, буцім ти не попович, а паламаренко.

Гість ніби й справді не своїми зубами їв і позиченим ротом випивав чарку.

— Пиймо, доки є, бо хто зна, як завтра буде. Москви і шведа насунуло такого, як хмара, повідудлюють усьо, а нам прийдеться хіба воду пити.

— Добра вода, бо не мутить ума, — доповів котрийсь.

— Мабуть, тобі давно вже помутило, коли ти таке кажеш. Водиця жабам годиться, а не нам. Нашої жаги водою не вгасити.

— Так, так. Нашої жаги водою не вгасити, — повторив сумно той, що вдивлявся у стелю.

Другі півні піли. Вітер зривався знову і конче хотів дерева з корінням повивертати.

В хату скочило щось мале, обсніжене і від інею заволохачене.

— Вечора доброго панам! — запищало.

— А! Рачок з болота виліз, — відповіли. — Пане Рачок! Просимо вашеці сідати! — і котрийсь ухопив його на коліна.

Гетьманський весельчак, як кіт, з колін зістрибнув і на бокуні присів.

— Хаами! Шляхтича пошанувати не вміють. Подай такому палець, а він за руку

тягне.

— Так тебе й за голову нема що тягнути; скачи за пазуху, нагрієшся!

— Або у карман лізь!

— А очі б вам повилазили, негодяї! Лиш горівку тягнуть, а битися нема кому, — відтинався Рачок.

— Так ти за нас б'єшся, правда? Але язиком.

— А ви і язиками не втнете. Не знаю, до чого вас Господь создав, — і баламкав у воздухах ногами.

— А ваша милість, — приставали до нього козаки, — хай удруге на такий вітер не виходять, бо пірве та закине на яку там дзвіницю, що годі буде й здійснити.

— Підождіть, позакидає вас у багно, чортові діти, — лаявся Рачок. — Не знаю, пощо земля носить таку ледач на собі.

— Цитьте! — буцімто заспокоював великан своїх товаришів. — Цитьте! Не сердьте їх милості, а то поб'ють. Їх милість трудні — від дівчини вертають.

Козаки сміялися, Рачок також.

— Гадаєте, жадна мене не хоче? — говорив, змінюючи голос. — Ого-го! Та я, бачите, дорожу собою.

— Відомо, відомо, є чим. Але дійсно, звідкіля це ваша милість вертають? Чи не з гетьманської ради?

— А хоч би...

— Так повійте, що там урадили такого?

— Що врадили?.. — І Рачок задумався. — Не твого розуму діло, — відповів і махнув рукою. — Щолиш тепер буцімто й запримітив незнайомого і грізно спитав:

— А ти хто такий будеш, хлопче? В якого пана зі стричка відірвався?

— Ов, пане Рачок, — схопилися козаки, — щось ви собі задуже позволяєте. Не смійте обиджати нашого гостя. Він у Лебедині був.

— У Лебедині? — і Рачкове обличчя перемінилося в оден мент, ніби і його це грізне слово, як ні одно друге, вразило. В хаті втихло; смертельним холодом повіяло по ній. Від того холоду в'янула охота до жартів. — В Лебедині... Так, так у Лебедині, — лебедів Рачок. — Там карають наших. Праведників карають, а грішних нагороджують. Така тепер правда на світі. А ти бачив?

— Там від тих мук ні очей не заплющиш, ні ушей не затулиш, — відповів гість. А Рачок додав:

— Колесують, вішають, на палях садовлять. Цар до того охотник, знаю, знаю. А не придумав чого нового цей кат?

— Нового? Не знаю. Бачив, як якось кількох мазепинців босоніж на леду поставили і ноги водою поливали, щоб примерзли.

Рачок скривився.

— Мовчи, вашець, мовчи, — і казав собі подати горілки. Його обличчя зробилося таке, ніби він не горілку, а людські сльози пив.

— І в Глухові був? — спитав по хвилині. — У Глухові, кажуть, гетьмана з уряду

скидали. Бачив?

— Авжеж, що бачив, — відповів парубок, але якось не спішився розказувати. Ніяково було.

— Так розкажи ж бо! — наставляв Рачок.

— Розкажи, розкажи! — гомоніло кругом. Позсувалися до купи, обступили колесом гостя, і він почав.

— Дня п'ятого, цього місяця, листопада, тричі вдарили з гармат. Загули тулумбаси, і народ посунув на майдан. От народ, скликають, так іде. Не дивуватися черні. Але ж бо і міщанські роди, від яких треба би більше розуму сподіватися, теж повиходили, ще й дітей з собою позабирали, щоб дивилися на сором, доселі не бачений у нас. Весь майдан заройвся людьми, місцевими й нетамошніми, бо Глухів по збуренню Батурина буцімто якоюсь новою столицею зробився, і як уперед до Батурина, так тепер у Глухів не оден за ділом поспішає. Мабуть, цей город ще такого зборища не видав. Чорняки, козаки, москалі, черців, як воронів, налетіло; наслухують, чи не балака хто проти царя та чи не жалує гетьмана Мазепи.

— А як почують?

— Питаєте? Тоді, як круки на падло, так вони кидаються на нього, хоч би це й жінка була, а хоч би й недоліток тільки. "Мазепінець, изменнік!" — верещать. І вже такому світу Божого не видати...

Оповідач спинився. Знати, нелегко йому оповідалося. Слова нерадо вилітали з горла. Київський бурсак привик до тієї пошани, з якою там ставилися до гетьмана Мазепи, за його повсякчасне піклування церквою і просвітою, тому-то й важко було розказувати про той глум, який у Глухові над тим самим гетьманом учинили. А слухачі принаглювали:

— І що? І що? — допитувався усякий.

— Посеред майдану поміст високий збудували і сходи до нього приставили. Посеред помосту — шибениця.

— Шибениця, — зашипіло кругом.

— Москаль і шибениця — то одно. — В царя шибениця — то ласка. Колесо, паль, розжарена шина — це йому страсть.

— Колесували б їх чорти на тому світі.

— Мала потіха, панове, що на тому світі буде. Але на цім, дивіть, що він з нами творить!

— Віддячимо, віддячимо, дасть Біг.

— Заки віддячите, розкажуй, вашець! — перебив Рачок.

— Вдарили з гармат удруге, і майдан московське військо обступило, з фузіями біля ніг. Не знаю, чи якого супротивлення боялися, чи для більшої паради. Але народ не супротивлявся... — і оповідач зітхнув.

— Не супротивлявся народ, — повторив, — тільки деяка дитина зжахнулася московських страховитих облич і хлипати стала. Мама заспокоювали дітей: "Цить, донцю, цить, цар добрий, цар-батюшка кривди тобі не зробить".

- Не зробить. Підождіть! Прийде і на вас пора.
- Поки Москви, поти й Україні добра бути не може.
- Огонь не помириться з водою, а Україна з Москвою.
- То так ви гадаєте, а простий народ все москалі піддурять.
- Наш чоловік себе за хитрого має, та москаль куда хитріший.
- Бо не згідливі ми.
- Трускі. В нас тепер або Кочубеї, або Скоропадські, а Виговські і Богуні де?
- Розкажуй, вашець, розкажуй, — наглив Рачок.

— В гирлах вулиць, що до майдану ведуть, Меншикова драгуни ескадронами поставали. Коні іржать, квичать, на людей наступають, — крик такий! Аж ось і втретє ревнули гармати, і мені аж в очах замихтіло. Наші генеральні й полкові старшини в контушах та в шубах соболевих, духовенство в ризах дорогоцінних, а попереду Меншиков і Головкін з ордерами й хрестами на поміст увіходять, аж сходи тріщать. Щось там московські охвіцери скомандували, якби їх шилом в черева шпигнув, щось зверещало військо, і загарчали їхні барабани.

— Ведуть, ведуть! — зашумів народ і став до помосту перти, — гвардисти царські на силок порядок штиками держали. — Ведуть, ведуть!..

Двох катів у червоних убраннях, ніби з кривавої купелі повискакували, тягнули страхопуда, "чучело", як москалі кажуть. На ньому гетьманське вбрання, в руках коштур, ніби булава, а на грудях Первозванний Андрей, котрого, як знаєте, він був другим із черги каваліром. І поставили тую куклу під шибеницею, буцімто гетьман Іван Степанович стоїть... Стоїть.

— А народ що?

— Не знаю. Мені потемніло в очах. Не бачу нічого, ніби дим, ніби мряка якась. Чую тільки, читають щось. Вихвалюють царя і його ласки для українського народу, а гетьмана зневажають. Не цар, а він усякі здирства чинив, народ податями обкладав, віру святу православну езуїтам запродати гадав, а Україну від Росії відірвати збирався, щоб її через руки Карла знов польському королеві Станіславові у вічне по-гноблення передати. Народ слухав і охкав, бо що йому більше було робити? Полки Стародубський, Чернігівський, Ніжинський у царя під рукою, гетьман зі своїми вірними Бог знає де, а Чечель з Кенігзенем на господньому суді стоять. Що народ може, коли війська не має? Може, хто і кулак затискав, і скреготав зубами, може, кому й розривалося серце надвоє, слухаючи тих московських брехень, та ніхто вголос противитися не смів, ніхто... І тоді виступив світліший князь Меншиков і витолкував народіві, що не годиться, щоб такий облудник та ізмінник, як Мазепа, був каваліром найвищого царського ордену, і тому він, князь Меншиков, з припоручення самого царя патент на чин каваліра, виданий свого часу бувшому гетьманові Мазепі, роздирає. І роздер на-поздовж, напоперек і ще раз, і ще, і шматочки з вітром пустив.

А тоді орден св. Андрея з того чучела здерли і катюгам знак рукою дали. Один з них почіпив на шию манекіна мотузок, прискочили, вхопили і чучело на шибеницю потягнули.

Що даліше — не знаю, бо я вже не слухав і не дивився. Розказували тільки, що того ж дня увечері полковників по одному до князя Довгорукого закликали, і вони послухно і без ніякого супротивлення обіцялися усе робити, чого тільки від них цар зажадає.

Оповідач скінчив. Слухачі мовчали. Довго ніхто не важився перебивати тишини. Розуміли, що зневага, заподіяна гетьманові, була їх зневагою, слиною, якою Москва плюнула в лице України. Мовчали, бо іноді мовчанкою люди краще порозуміються, ніж словами.

І якщо вечером у деякого з гетьманських сердюків, може, й являлася грішна гадка покинути його і або вертатися додому, або переходити на бік царя, так тепер всі вони згідні були в одному, а саме: витривати біля гетьмана аж до останньої перемоги, або до загибелі. Московському: "Десять разів мір, заки раз відріжеш" вони протиставляли своє: "Або пан, або пропав".

Мовчали. Аж Рачок зіскочив з лавки і, спльовуючи, промовив:

— Блазні, блазні!

— З тими словами він підійшов до вікна, бо не хотів, щоб люди дивилися в його жалюгідне обличчя. Голову до зимного вікна притулив.

— Блазні!

Шибки у вікнах сіріли. Мороз повірізьблював на них цвіти, зірки і всілякі кунштики. Вітер обкидував їх снігом, і як хто з варті вертав, то він крізь відчинені двері у вартівню вдирався і снігом на сердюків кидав.

А вони ніби поприкипали до своїх місць.

Уявляли собі цей гидкий образ, цю комедію, яку цар, мов у театрі, на глухівському майдані виставив, а глухівці дивилися, не розуміючи, що Москва насміхається над ними. Що глухівці! А полковники і старшини де були?

"Блазні! Блазні!" — лунали Рачкові слова по мозках сердюків.

"Блазні!.." Хто? Цар, Меншиков, Головін, що комедію грають, чи наші, що дозволяють грати комедію з собою?

"Блазні!"

Оповідач, як перше не поспішався розказувати, так тепер, вже й не прошений, продовжав:

— А на другий день вибрали нового гетьмана. Після вибору стародубський полковник, а тепер буцімто гетьман український, до Троїцької церкви поїхав. Там після екстень і його за іменем царя уперше пом'янули, там він за глухівським протопопом Борзаківським на вірність цареві присяг, до царя з поклоном їздив і від нього в царській кареті вертав. А ми дивилися і жалували доброї та слабої людини. Після того вибору цар, Меншиков, Головін, московські вельможі й канцелярія царська на кілька днів залишилися у Глухові. Аж ось днів тому три, чуємо, і митрополит Йоасаф Кроковський і переяславський єпископ Захарія Корнилович зі своїм духовенством надтягнули.

Пішло по горі — Мазепу виклинати мають. Нова дивоглядія, нове зрище народне. В Лебедині мучать людей, а в Глухові розважають народ. Погадайте! Тієї комедії я вже, як чули, до кінця не бачив. Але знаю, як її підготували. В тій самій Троїцькій церкві, у

який тиждень тому чи скільки там, присягав новий гетьман, мали відправити після служби Божої молебень, на якому мали бути цар, його вельможі, а також і новий гетьман зі знатними українськими людьми. Після молебня митрополит з рештою духовних високопоставлених осіб мали виголосити анатему й вічний проклін "зłodієві і зрадникові Мазепі".

Знаю, що перед тим мала бути проголошена краснорічива проповідь, у якій цар мав бути виславлений, як заступник віри Христової, поборник всяких злих сил, оборонця бідного і приниженого народу, а на гетьмана мали посипатися щонайгірші і найобидливіші слова, як на Каїна, як на Юду Іскаріотського. Поруч тетраподу приготовлено великий та погано намальований портрет гетьмана Мазепи, щоб усякий бачив, що про його, не про кого другого мова. Після проповіді митрополит мав сказати: "Нам, що зібрані во ім'я Господа Бога Ісуса Христа та його святих апостолів, від самого Бога дано зв'язувати й розривати, і якщо ми зв'яжемо на землі, буде зв'язано й на небесах, а що розірвемо на землі, буде розірвано й на небесах, — Іван Мазепа — зрадник! За порушення присяги і за зраду великому цареві: анатема! анатема! анатема!"

Повторяючи ті грізні слова тричі, повинен був митрополит тричі вдарити жезлом в образ і подірявити його, а решта духовних мала гасити свічки, ломити їх і кидати під портрет. Народ же повинен був, мов від чорта самого, від портрету "зłodія-ізмінника" з церкви втікати і той жах передавати другим, від покоління у покоління на довгі віки.

— Поки Україна розуму не набереється, — промовив великан.

— Поки ми замість анатеми слова не кинемо на них анатеми чину, — додав оповідач.

— Анатеми чину, — повторили й другі і тихо виходили з вартівні, бо вже благовістилося на день.

Тієї самої ночі у гетьманських покоях відбулася нарада.

Покликав на неї гетьман своїх старшин не так для обміркування воєнних планів, бо без відома короля Карла годі було про війну що-небудь рішати, а більше, щоб довідатися, які їх плани.

Від якогось часу гетьман помічав у своїх вірних деяке хитання.

Особливо з тої пори, як цар проголосив свій другий маніфест, це хитання більш помітним стало. І не диво. Цар обіцяв простити всякого, хто протягом одного місяця від зрадливого гетьмана до свого законного володаря верне.

Такого-то прийме цар і пригорне до груді, як блудного сина, як пастир вівцю, що відбилася від свого стада. Може, не так старшинам, як їхнім жінкам усміхалася ця ласка царська. Вони ж так багато всякого добра залишили в своїх хатах! Взяли от, що в руки попало. А цар вертає маєтки, землі, городи, ще й підвищує чини. От Полуботка, кажуть, обдарував усіми маєтностями його шурина Михайла Васильовича та причинив ще город Любеч і дев'ять сіл з млинами, перевозами і всяким другим добром... Погадайте!

Про тії ласки царські всякі казки ходили, а гетьман що? Його пісня вже, мабуть,

відспівана, а його будучина — знак питання. Він тепер: "Або пан, або пропав", але це друге після Батурина, мабуть, правдоподібніше. Чечеля і Кенігзена не воскресити, 40 гармат, крім моздірів і муніції, не відібрати, скарбів, забраних Меншиковим, також. А десять тисяч щонайкращого війська де?

Гетьман почав:

— Зібралися ми, панове товариство, щоб у цей важливий мент обміркувати вкупі наше діло.

Устами промовляв, а очима блукав по головах слухачів. І здавалося їм, що це жагуча іскра скаче по них. Дехто не втерпів, голову схилив.

— Та поки що, — продовжав гетьман, — пом'янім товаришів наших добрих, Чечеля, Кенігзена і всіх тих, більше й менше відомих, що так хоробро обороняли нашу столицю. Їх ім'я: тисячі!

Встав, а за ним піднялися й старшини.

— Лицарською смертю померли хоробрі оборонці безталанного Батурина, і колись нащадки наші, згадуючи імена їхні, зніматимуть шапки. Багато живих помре, а ці покійники житимуть от рода в род. Вічна ж їм пам'ять!

— Вічна пам'ять, — понеслося хором, аж шибки у вікнах задзвеніли.

— Вічна пам'ять...

І зробилося тихо, як у церкві.

Криваві марева понад похиленими головами перелітали...

Гетьман сів і дав рукою знак, щоб і старшини сідали.

— А тепер спитаюся вас, панове, чи є між нами такий, що схотів би жити, як Ніс, а не вмирати, як Чечіль? Порадьтеся своєї совісті і дайте мені щирий відповідь.

Перекидалися поглядами, не розуміючи, до чого гетьман веде.

Аж Данило Апостол почав:

— Не знаю, чому то милість ваша якраз нині поставив до нас таке питання. Невже ж дали ми який привід до того? Всі ми, Іване Степановичу, не днешні, і, мабуть, навіть наймолодші поміж нами заглядали вже смерті в очі. Може, й не раз. Знаємо тоді, яка солодкість у лицарському, а яка гореч у нікчемному життє. І хто з нас волів би пити помиї, ніж вино? Але ж бо й найшляхотнішим вином упиватися теж недобре. Так само лицарською славою п'яніти. Хоч би ми всі, так, як тут є, мов спартанці під Термопілами погибли, то яка з того була би для України користь? Скажеш "слава", так славою одною ситий не будеш. Для України треба не тільки вмирати, але й жити.

— Життя життю не рівне, — почувся голос гетьмана, тихий, але виразний, що його і в найдальшому кутку чути було. — Буває життя гірше від смерті, і не про одного кажуть, що він пережив себе. Помер би в пору, то і славним остався б, а так жив і славу свою пережив... Не хотів би я пережити своєї слави. А як ви — того не знаю-Здвигнув раменами, і останні слова повисли у повітрі та не розпливалися в ньому.

— А я гадаю, — стояв при своєму Апостол, — що всяке життя від смерті краще, навіть від лицарської, від такої, якою Чечель і Кенігзен погибли. Бо возьмим хоч би теперішню нашу війну. Живеш, так, значиться, мусиш обороняти своїх позицій, бо —

мушиш, а згинеш, так тоді ворогові легше, а нашому ділу втрата. Як гадаєте, панове, ні?

— Мертві сорому не знають, — озвався компанійський полковник Кожухівський, і обличчя його зробилося якесь урочисте й грізне разом.

— Що ти, полковнику, кажеш! — скрикнув Зеленський. і здивування застигло на його устах. — Невже ж ми аж до такого дійшли?.. Мертві сорому не знають?!

— Чи знають, чи не знають, — перебив їх охочекомонний полковник Гнат Галаган, — хіба нам яке до цього діло? Ми ще, дякувати Богові, живі. А поспішатися до смерті — це не лицарство, лиш дезерція. Бо що воно таке значить: боротися хоробро? На мою гадку, це значить з усіх сил обороняти свого життя і не погоджуватися з гадкою про смерть, не складати оружжя. От що!

Сказав і так якось ворожо глянув на Кожухівського, так йому зморшками постягало кутики уст, буцім він шкірився до нього. От-от і — вкусить.

— Мертві сорому не знають, — повторив Кожухівський голосом сумно-рішучим. — Невже ж ви бачили сором на обличчях батуринців? Я бачив у них завзяття, жах, злість, навіть розпуку, а сорому ні. Сором тут, поміж нами...

Останні слова він вимовив тихо, і обличчя його стало беззахисне, сумно-всмінене, ніби на все готове.

За вікнами вітер гудів. Щось гуляло по даху і реготалося злобно...

— Пан компанійський полковник Кожухівський, — перервав тишину Галаган, — каже, немов то сором поміж нами. Добре було би знати, у кого і в чім він цей сором бачить? — І зморшки постягали йому не тільки кутики уст, але й очей-Ліве прижмурилося, ніби питалося: "Еге ж?"

Кожухівський відкашельнув і встав.

— Хочеш, полковнику, знати, так слухай! Голос його нараз змінився. Звучав певно і безбоязко, а обличчя з лагідно-всміненого зробилося суворе-грізним.

— Миргородський полковник натякнув перед хвилиною на Тернопілі. *Si parva magnis comparare licet* [97], порівняймо себе з тими спартанцями, що в Тернопілах на певну смерть сіли. Не гадали вони, як і куди їм спасатися, хоч ясна річ, ще коли Єфіяльт якусь там стежку знав, так і їм могла вона бути відома. Але не шукали вони тієї стежки, лиш повечеряли востаннє з вождем своїм, розпрощалися і на другий день, здержуючи навалу ворожу, трупами своїми загатили їм вхід до рідного краю... А було їх лиш триста. Триста героїв!

— А хто це сказав тобі, що я або Апостол хочемо спасатися? — схопився Галаган.

— Еге ж, еге! — притакнув Апостол. — Хто тобі сказав?

— Хто? Слова ваші говорять, — відповів Кожухівський.

— Які слова?

— Ті, що ми їх перед хвилиною чули.

— Ті, що ви перед хвилиною казали, — схопився і собі Андріяш. — Про дезерцію і про те, що нікчемне життя краще лицарської смерті.

— Нікчемне? — спалахнув Апостол. — Я про нікчемне життя не казав.

— Ти, полковнику, казав "усяке", так тоді, значиться, і нікчемне, — відрубав

Андріяш.

— Нікчемне? — І Апостол зірвався з місця. — Постривай, голубе, я тобі зараз пригадаю, що і як я сказав! Але Ґалаґан сіпнув його за рукав.

— Сідай, товаришу. Панове компанійські все краще знають.

— Краще компанійський, а вірний, ніж настоящий, а...

Не докінчив, бо гетьман постукав рукою об стіл:

— Я вас, панове, не кликав на сварку, а на раду. Кінчи, що почав, Кожухівський!

Кожухівський шукав рукою спинки свого крісла. Видно, хвилювався.

— Не штука втікати з корабля, якщо він тріщить, а штука боротися з вітрами, щоби він не потонув. Наш корабель у небезпеці. Ми врятуємо його лиш тоді, коли будемо рятувати згідно, слухаючи нашого капітана.

— Або врятуємо, або ні, — перебив Апостол, закручуючи карлючку на вусі.

А Кожухівський:

— Отож-то й біда, що в нас віри немає, біда, що між нами є люди іншої гадки.

— Якої ж то, якої? Виразно кажи! — наставляв Ґалаґан.

— Такої, щоб примиритися з царем, — сказав Кожухівський, ніби кістку виплював з горла.

І всім так якось зробилося, буцімто їм довго щось в горлі і в грудях стояло, а тепер воно уступило і зробилося легше.

— Недовго треба чуба мняти, щоб відповісти тобі, — почав Апостол. — Не про царя ми з Ґалаґаном гадаємо, а про наше діло. Кождому вільно свою гадку мати, а за слова ловити — це негарно і не по-товариськи. Ми не ретори, а козаки, що зуби свої на війні з'їли, і воювали вже тоді, як дехто ще на деревляному коникові їздив і бодякам голови стинав.

— Молодість нікого не обиджає, — завважив Андріяш. — Деколи старий більшу дурницю зробить, ніж молодик.

— Ти, полковнику, знову кусаєшся, — шарпав свій вус Апостол. — Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти.

— Дай, Боже, і вам, — побажав йому Андріяш, а гетьман знов пальцем об стіл застукав. — До речі, панове, до речі! Ти, Кожухівський, скінчив?

— Я тільки хотів сказати, що не дай, Боже, щоб ми тепер один до ляса, а другий до саса тягнули. Вийдемо на тім, як на двох королях Польща. І в нас ось тепер двох гетьманів настало. Але ми стіймо при тім, якому присягали. Доволі того віроломства на Україні, пора показати, що й ми знаємо честь.

— Пора! — притакнув Зеленський, а Горленко, Ломиковський і Чуйкевич повторили й собі: — Пора! Пора!

Гетьман з-під ока на них дивився. Ніби байдуже слухав, як вони перемовлялися, а на ділі добре бачив, що його старшини поділяються на два гурти, на непримиримих з Москвою і на таких, що ладні були би й помиритися, щоб не втратити своїх чинів та маєностей. Не віднині знав це, але треба йому було доказів, щоб діло вивести на чисту воду. Хай рішаються, бо з хиткими годі по одній дорозі прямувати.

— Панове скінчили? — спитав.

— Цьому ділу ще далеко кінця не видно, — завважив Галаган.

— Отож я і хочу, щоб було видно, — почав з притиском гетьман. — Мені треба знати, кому я рейментую і на кого можу числити, а на кого ні. Після ваших дотеперішніх заяв і присяг тут ніякого сумніву не повинно б бути, але ж бо бачу, що останні цареві успіхи нагнали декому страху, а на війні нема гіршого ворога, як страх. Тільки відважні і тільки на все готові можуть побідити, цього я, мабуть, і пригадувати вам не потрібую.

— Не потрібуєш, Іване Степановичу, — перебив Апостол. — Не потрібуєш. Ти знаєш нас, а ми тебе. Не одну ложку солі з'їли і тому-то й обиджати себе не дамо.

— Ніхто вас не обиджає, — гукнув Андріяш. — Самі ви себе обиджаєте, якщо про нікчемне життя замість лицарської смерті починаєте балачку. Кожухівський сказав, а я це повторюю, що нам усяку гадку про примирення з царем покинути треба, і хай буде проклятий, хто його брехливим маніфестам повірить. Чорт їх складав, а не чоловік. От як воно!

Галаган вертнув собою на кріслі:

— Також політика! Каже, що не обиджає, і знову обидив. Який тут чорт про нікчемне життя балакав?

Андріяш покивав головою, аж йому чуб захитався.

— Гей, панове! З дітьми ви граєтеся, чи як? Та ж нині останній чура в обозі знає, що декому ласки царської забажалось. Військо чує, що думають старшини. І це найгірше. Бо в нас війська мало. Хай би старшини йшли, якщо котрий влєсливим царським словам повірив, але війська ми й одної сотні не пустимо.

— Ого! — гукнув Галаган. — Не пустите? А то ж то як?

— Спробуй а побачиш! — відповів, аж зубами заскреготав, Андріяш.

— До речі, до речі, панове! — заспокоював їх гетьман.

— Не пустить! Фі! — свистав Галаган.

— Не пустить, — карлючкою на вус мотав Апостол.

— А щоб ви знали, що не пустимо! — почувся нараз голос Чуйкевіґ-іа, але такий, що тамті лиш глянули на його і — припишкли, буцім знітилися у собі. Галаганові тільки зморшки біля уст дрижали. Апостол перестав сіпати вус і кашляв...

По даху ніби чорти гуляли й реготалися "хі-хі-хі", Чуйкевич стояв, як з білого каменя витесаний, одна рисочка йому не дригнула, лиш очі від Апостола на Галагана перебігали.

— Хто зі старшин втікати хоче, хай іде, але сам, хіба з чурою, так, щоб не бачило військо. Війська тривожити не вільно. Полева варта наладжена. Дезертирам смерть і смерть тим, що затіють змову. Ви собі того, панове, навіть у голову не кладіть, щоб дальше мали воду мутити. Вам усе давні часи наворачтаються на думку, так тії часи минули. Козаків не дамо, вони не цареві, а гетьманові, вони — українське військо.

Говорив, ніби спокійно і стримано, але слова його перетинали воздух, як меч.

Апостол глянув на гетьмана, що він на те.

Але гетьман мовчав.

Ґалаґан сопів. Плечі його здригалися. Ніби хотів щось казати, та не зважувався.

За вікнами буря гуділа. Шибки у вікнах жалісливо бриніли.

Аж о слово попросив Орлик. Всі відсапнули, почувуючи, що момент найвищого напруження минув. Політичний розум Орлика помирить непримиримих. Він звичайно снував з голови гадку, як нитку з повісма, рівно і гладко, без гудзків, і будь вона тонесенька, як павутинна пряжа, а не прорветься у його. Та ще знали, що Орлик любив мирити, а не підштовхувати одних на других.

— Не знаю, панове товариство, — почав, — з чого тут такий колот учинився. Дозвольте завважити, що нам ще до Тернопілів далеко. Положення наше важке, але ж не безнадійне. Ще час балакати про смерть, а пора турбуватися життям. Велика війна великі зміни спричинити мусить. Так, як перед війною жили, по війні жити не будемо. Цього дійсно навіть у голову нема собі що класти. Його милість пан гетьман зі щирої душі бажає, щоб життя наше зробилося краще і свободніше, щоб стало воно життям державного народу. Гадка велика і незвичайна, але здійснення її вимагає не менше великих жертв. Може, й Батурина замало... Так, так, панове, може, й Батурина замало!

Старшини слухали, журливо пронизуючи очі. Лубенський полковник, Зеленський, раменами здригав; не знати було, чи він зітхає, чи плаче. Орлик шанобливо розглядався кругом.

— Всі ми любимо Україну, але ж бо любов любові не рівна, оден корчує ліс, щоб засіяти пшеницю, а другому кожної деревинки жаль. Так декому з нас жаль тих жертв, яких війна від України жадає. Міркує собі: "А може б, без них обійшлося?" Я перший до такого гріха признаюся; ще недавно я так собі гадав. Його милість пан гетьман знає...

Гетьман притакнув головою.

— А тепер, — продовжав Орлик, — бачу, що годі, і вже про мир навіть жадної думки не маю. Він прийде, як скінчиться війна. Але нам її не спинити, бо ця війна — це не забаганка наша, а konieczність.

— Конечність? — перебив Орликові Ґалаґан. — Коли б Карло сидів у Швеції, так і війни не було б. Заманулося йому лицарських пригод, Александра Македонського вдає. І якого це біса нам в ту авантюру встрявати?

— Його милість король Карло робить те, що мусить. Він продовжує політику свого діда. Балтійське море замале, щоб на йому двох панів панувало. Шведи бачать, що Москва до того панування пре, і боронять свого моря. Утратять його, так з великої держави стануть народцем, відділеним від решти Європи чужим морем. А великою державою зробиться Москва. Це не комедія, панове, у якій король Карло ролю Дон Кіхота грає, а політична драма, в котру й нас історія втягнула. Король Карло, як я сказав, продовжує ролю свого діда, а його милість, пан гетьман, йде по слідах, які намітив Богдан Хмельницький. Інакше й бути не могло. Стати по стороні царя — це значить пособити йому, щоб Москва зробилася великою державою і запанувала зразу над Балтійським, а тоді і над Чорним морем. Але ж бо не забуваймо, панове, що в такій імперії місця для вільної України немає.

— І бути не може, — доповів Зеленський.

— І бути не може, бо імперія мусить бути суцільна, з одною армією і одним ладом, інакше вона розлетілася б.

— Авжеж, — притакнув генеральний осавул Максимович. — Чим більше хазяйство, тим пильніше його доглядай, бо й не зчуєшся, коли втратиш.

— Цар, — говорив далі Орлик, — ще не виграв війни, ще не поборов короля Карла і не збудував великої Росії, а вже він загадав скасувати останки тих свобод, якими всі ми так дорожимо і за які голови наші покласти готові. Це не страхи на вас, панове, це суцільна правда. В нас є докази на те, що цар загадав скасувати гетьманщину і завести такий лад, як у Москві.

— А вибрав же гетьманом Скоропадського, — заважив Галаган.

— Вибрав на час, поки не скінчить війни. Невже ж ми хлопчики, щоб не розуміти цього?

— В універсалах впевняє, що вольностей наших не порушить.

— Універсали пишеться так, як треба, універсал — це не Євангеліє.

— Але ж бо слово царське?

— А котрий же то цар свого слова дотримав?

— На чиєсь же слово покладатися треба.

— Покладатися треба на свою власну силу і на свій розум, котрого ніякі маєтки в світі не заступлять. І якщо ми в теперішній війні тієї сили і того розуму політичного не виявимо, так тоді і з нашою волею попрощаймося на довгі часи.

— Може, й на віки, — додав Максимович.

— Може, й на віки, — залунало кругом,

— Важких часів дожили ми, панове.

— Такого ще не бувало.

— Ні, не бувало.

Апостол повернувся до стіни. Горленко хусткою обтирав лице, ніби йому нараз чогось-то дуже горячо зробилося, як улітку. Ломиковський зітхав, аж крісло під ним тріщало.

— Так, так. Головне — то розум, — притакнув.

— Піпер — розумна голова, чорт його не взяв, — підхопив котрийсь.

— Довкола нього світ вертиться, — пригадав Горленко те, що про Піпера газети писали.

— І Карло політичний чоловік, хоч молодий.

— З такими не пропадеш.

— Куди москалям до шведів!

— З москалів насміхаються в Європі.

— Подумати, де Швеція, а де Москва, а Карло на Москву іде.

— Ще й турків проти царя рушить, — славили шведів козаки.

— В тім танці два кінці, — спинив те славословіє Апостол.

— Гадаєш? — повернувся до його Зеленський.

— Бачу, король Карло, хоч вояк хоробрий і полководець, якого давно не бувало, та купаний він у гарячій воді.

— Себто?

— Похибки великі робить.

— Які?

— От хоч би те, що Фінляндії і Ліфляндії не взяв та ще 1703 року миру не заключив. Орлик порушився на кріслі.

— Такий мир не потривав би довго. В цій війні не о мале ходить, а о велике. Ще попередники Карла, Густав Адольф II і Карло X, відпирали москалів від моря, так що з того? Король Карло розуміє, що Москву треба поборкати не на побережжі морським, а в її власнім краю, щоб вона не була спосібна до нової війни.

— Щоб не пхався до моря і до Європи.

— А так, щоб вона й на будуче осталася Москвою, а не імперією Російською.

— Не спинити шведові Москви, — завважив Ґалаґан.

— Шведи — невеличкий народ.

— Не в числі, а в енергії сила, — заступався за шведами Орлик. — Римлян як мало було, а все ж таки заволоділи світом.

— А де вони тепер?

— Не рішаємо про вічність, а про віки.

— Карло не поборе Петра. Ось Левенгаупт програв бій коло Лісної. А другий шведський генерал, Лягеркрона, теж не списався, бо Стародуба не взяв, а знаємо, яке значіння має у цій війні Стародуб. Упадок Батурина був наслідком тамтих двох невдач. У Батурині знов сила гармати й муніції пропало.

— Не менше, як їх Карло має, — завважив Апостол.

— А все із-за упрямства короля Карла, — піднімав голос Ґалаґан. — Чому він ще тогідь не прийшов на Україну? Тоді тут московського війська було менше, а нашого більше. Тоді й народ легше можна було підняти, ніж тепер, по втраті Батурина і по виборі нового гетьмана. Тепер коло короля оден гетьман, а кола царя другий. Цар також не дурний.

— Того ніхто й не каже, — озвався Ломиковський.

— І ніхто не заперечує похибок короля Карла, — вертав до слова Орлик. — Але й найбільші вожді програвали битви й робили великі похибки. Для нас найгірше те, що він місяць часу в Могилеві проґавив і задовго над Десною стояв. Через те ми й утратили Батурин. Але ж не прийшли ми тут, панове, щоб короля Карла судити, а тільки, щоб обміркувати наше діло, як це на початку нашої наради його милість пан гетьман заявити зволив. Та міркувати треба щиро, не лукавлячи з собою і не окриваючи жадних гадок. Таким способом, як дотепер, до нічого доброго ми не доміркуємося. Досить ворогів маємо в світі, не шукаймо їх поміж собою.

Орлик скінчив. Ніхто не голосився до слова. Мовчали. Але видно було, що його спокійна бесіда втихомирила розбурхані уми. Тепер вже можна було й до розуму промовляти.

— Дозвольте і мені слово сказати, —почав гетьман.

Всі порушилися на своїх місцях. Дехто з кріслом сунувся вперед, щоб краще чути.

— Мій генеральний писар сказав, що теперішня війна — це не забаганка, а лиш історична конечність. Шведи хочуть вдержати море і не втратити дотеперішнього свого значіння, а Москва хоче здобути море і з князівства Московського стати Російською імперією. Це правда. І правда, що в такій імперії місця для вільної України немає. Дивуюся, як хто не доглупався до того. Це ж діло не нове. Із-за його ще покійний Богдан Хмельницький нав'язав був зносини зі шведами. Жаль, що не пожив довше і не докінчив діла. Прийшлося нам кінчити. Як хто гадає, що я із-за особистих ураз або із-за користі якоїсь до шведів перейшов, — глупий. Двадцять літ витратив я на те, щоб Україну зробити якщо не самостійною, так автономною державою. Нині хоч як нашому народові важко живеться, а все ж таки ми маємо якийсь свій власний суд, скарб і, що найголовніше, своє власне військо. З глузду збився, хто собі гадає, що старий Мазепа все те міг би ставити на непевну гру, заманений хитрощами Пі-пера. А ще більший дурень, хто вірить, буцімто мене езуїти та польські пани в халепу тягнуть, а я йду, як віл на заріз. Такі гадки дуже обидливі для мене. Роблю, що мушу, почувавши відповідальність велику за наш край і за вас усіх, панове. Нічого легшого, як залишитися з царем і пособити йому, щоб побідив шведів. Але що тоді? Тоді в заплату я мав би прийняти титул герцога і дивитися спокійно, як Україну переіменять в царську провінцію, скасують Гетьманщину, а вас або пустять на зелену пашу, або переіменують у майорів царських, бо це вони, як добре Орлик сказав, мусять зробити. Не знаю, як вам, але мені така будучність не всміхається, панове. Мені краще вмерти, ніж такої нечесті дожити. І тому-то я, за вашою згодою і слухаючи ваших безнастанних прохань, перейшов до короля Карла. А перейшовши раз, нехай це всякий чує, назад до царя вертати навіть у думці не маю. І не верну!

— Не хочемо вертати під кормигу московську!

— Краще зі шведом, ніж з москалем!

— Не осоромимо себе перед нащадками нашими.

— Постоймо за волю України.

— Хай живе гетьман Іван Степанович Мазепа!

— Хай живе вольна Україна!

Робився такий шум, наче тут бралися до збрुї. Та гетьман не спиняв того зриву ненависті до Москви. Стояв, пустишив очі понад голови зібраних кудись у далечінь.

— Хай живе гетьман Іван Степанович! — загуло знову.

— Слава гетьманові Іванові Мазепі! — лунало чимраз голосніше.

— Слава! Слава! Слава!

Гетьман шаблею постукав.

— Дякую вам, панове товариство, за вашу уважливість до мене. Та що я таке? Представник тієї частини нашої землі, яка бажає волі і за те бажання готова постояти аж до кінця, до вирішення теперішньої великої війни. Не гадайте, що це вирішення близьке і легке. Я свідомий тієї натуги, якої від нас жадає конечність, свідомий тих

великих жертв, яких від нас воля вимагає. Але ж бо знайте, що великого задуму без великих зусиль здійснити годі, і знайте, що ніхто не може бути певний, що задум такий здійснить. Хто зі мною іде, хай на всяке буде готовий!

— Ми готові... Підемо... Підемо з тобою, Іване Степановичу! — кричали оден наперед другого.

Орлик, Войнаровський і Чуйкевич мовчали, не почуваючи потреби впевняти гетьмана в своїй вірності і готовості робити все, що він прикаже.

Гетьман перечекав хвилину, аж втишилося трохи, а тоді провадив дальше раз почату розмову.

— А все ж таки дозвольте вам сказати, що ніколи я авантюристом не був. Ніколи не починав діла, не розміркувавши всього як слід. А такого, як теперішнє, тим паче. Може, ви за шаблею про політику забули. Так я вам її пригадаю. Теперішня війна йде між королем Карлом і царем Петром. Але, як кожда велика війна, вона захоплює чимраз ширші круги. Бо не байдуже для Англії і Голландії, чи Москва стане морською потугою, чи ні. А для Туреччини це важливіше, як царський флот, оволодівши Балтійським морем, захоче й на Чорному запустити якір. Туреччина до того допустити ніяк не може. Вона мусить піти проти царя. Тому-то цар і вживає всіх заходів, щоб затіяти війну між цісарем і султаном. Таким чином хоче він зробити султана нешкідливим для себе. До війни Порти з Москвою пруть також татари, бо Москва робиться небезпечною для Криму. Це політика з нині на завтра. А на довшу мету Москва як імперія загрожує цілій Європі. Найгірше ж загрожені Польща й Україна. Та, на жаль, вони цього не розуміли й не розуміють. Польща, як вам відомо, розкололася надвоє. Ті, що передбачують небезпеку з боку Москви, тримають з королем Станіславом і з Карлом, інші, засліплені давніми порахунками зі шведами і піддурені царем та Августом, стають сліпим оружжям у їхніх руках і самі собі яму копають. Бо хто таке Август? Ставленик царя, чужинець, котрий Польщу кожної хвилини продасть, як йому добре заплатять за неї. Зрадник Паткуль намовив його до нападу на Інфлянти вкупі з царем Петром і до поділу Балтійського побережжя на випадок побіди. Але Август не від того, щоб і Польщу поділити.

— Невже ж? — аж скрикнув Апостол.

— Можливе це? — ї собі спитав Ґалаґан.

— Король своє королівство продати хоче?

— Я вам не розказую казок і дивуюся тільки, що ви цього не чули. Невже ж Август не поспішив перший з привітанням електора Фридерика, коли цей року 1701-го оголосив себе королем пруським, хоч це була узурпація титулу польської провінції? Мало того. По погромі під Ригою він підсилав до короля Карла свою коханку, славу графиню Аврору Кенігсмарк, пропонувавши йому мир за ціну поділу Польщі.

— Це ж нікчемність! — крикнув Апостол.

— Це найподліша зрада і ошука! — вигукував Ґалаґан. По гетьмановім обличчю перебіг гіркий усміх, котрого старшини боялися гірш найгострішого слова. Така усмішка соромом палила.

— А як же ви назвали би мене, коли б я так тепер післав котрого з вас до царя та попросив у його вибачення і миру за ціну розбору України між царя Петра і короля Августа?

Грובהва мовчанка була відповіддю на це питання.

І гетьман теж мовчав хвилину. А тоді:

— Літом року 1704-го, коли скинено Августа, а королем вибрано Станіслава Лещинського, Август посилав до Фридерика того самого Паткуля, про якого я вже казав, і знову предкладав йому поділ Польщі між Москву, Пруси, Данію і Саксонію. Значиться, хай вона пропадає, щоб тільки якась частина досталася йому як електрові саському.

— Подлість!

— Нікчемність! — озвалися ті самі голоси, а гетьман спитав таким же голосом, як і передше:

— Як же ви гадаєте, панове? Добре я себе почував би в такому товаристві? І чи можна покладатися на таких союзників?

— Ніяк.

— Нам не по дорозі з ними!

— Не підеш на совіт нечестивих!

Гетьман дав знак — утихли.

— Так само, як Польща, — продовжав свою промову, — розкололася і наша Україна. Не хочу з могил викликувати кривавих тіней. Але пригадайте собі, що робив Василь Леонтійович... Я боронив його, доки міг, аж коли він своїми затіями став загрожувати не лиш мені, але й Україні, сталося те, що статися мусіло. Не міг же я дозволити, щоб із-за його і Любові Федорівної амбіцій пропала Україна. Хотів я і хочу, щоб Україна осталася з'єдиненою і вольною. Ось чому-то я і порвав з Петром та з Августом, а перейшов до Карла й Станіслава. Вважаю їх певнішими й не такими небезпечними для нас, як тамті. Це мені наказував мій розум, котрого я в нікого позичати не потребую, і моя совість, котрої я за ніякі маєтки в світі не проміняю. Це совість будівничого, який двадцять літ будував храм волі і тепер його власними своїми руками бурити не бажає. І знайте, що не збурить, хоч би йому за це Бог вість-що обіцяли! Бог вість-якими карами грозили.

— Честь тобі за це! — залунало кругом.

— Слава гетьманові Мазепі!

— Слава! Слава! — їв салі знов знявся такий шум, ніби тут до збруї хапалися.

Довгу хвилину відпочивав гетьман, поки не заспокоїлося настільки, щоби він міг продовжати свою промову.

— А тепер подивімся, які я мав підстави, щоб піти з королем Карлом проти царя, бо сказав же я, що ніколи не починаю діла, не розваживши вперед усього як слід. Московсько-сасько-датський альянс, починаючи війну з Карлом XII, вважав його молодцем палким, котрий шукає лицарських пригод, північним Дон Кіхотом або прямо напів-збожеволілим дегенератом. Але з тих вісток, які до мене дійшли, я його іншим

побачив. Його промова в шведськiм сенатi, його незвичайна рiшучiсть, скорiсть, з якою вiн виконував свої воєнні плани, справнiсть його армiї i доцiльнiсть дипломатiї заповiдали нову iсторичну зорю, що раз на сто лiт своїм сяєвом ясним озарює полiтичний небосклiн. Вiн вiд предкiв своїх перебирав, що добре, а вiдкидав їхнi похибки. Його блискучi перемоги вказували на великого вождя, а те, що не закрючував миру з переможеними, добре свiдчило про його полiтичний розум. За союзника вибрав я собі таким чином не авантюриста, а великого чоловiка, з яким i впасти не сором.

— Як падати, так з великого коня.

— Як пропадати, так не за будь-що, — притакували кругом.

Гетьман продовжував:

— I тому-то я тiльки ждав тiєї нагоди, щоб нав'язати зв'язки з королем Карлом. Як це важко було, зрозумiють тi, що колись по нас прийдуть. Вони й осудять мене... Бiда зменшує провину. Я був у великій не бiдi, але скрутi. Сучасним годi те зрозумiти. Будучнiсть зрозумiє i подякує менi, навiть тодi, коли б мiй задум не вдався. I пшеницю сiємо восени, а вона щобиш лiтом колоситься, пролежавши цiлу зиму пiд снiгом. Я не зраджував царя. Вiн мене хотiв вивести в поле, а я лиш не давався, дякуючи розумовi, котрий менi Бог дав, i досвiдовi, котрий я собі важкою працею добув. I короля Карла я теж на манiвцi не зводив. Вiд самого початку вiйни готувався я до того, що тепер зробив. У Батуринi зiбрав я мало що не сорок гармат, значиться, тiльки, скiльки їх шведи мають, а мунiциї, провiанту й фуражу куди бiльше вiд них. Про грошi й не кажу. Їх було в мене бiльше, нiж у шведiв та в москалiв укупi. Вiйська ж мав я тисяч 50 i кiлька, стiльки, що Карло, й не дуже-то менше, нiж цар.

I коли б Карло не загаявся був у Саксонiї, коли б вiн ще тогiдь дав менi нагоду пристати до нього, я пiдняв би був на Украiнi такий зрив, як колись за Богдана Хмельницького вчинився, бо хто каже, що народ проти мене, цей краще б своєї совiстi спитався, може б, вона вiдповіла йому, на кого то нарикає народ. Невже ж церкви й школи будував я для себе i для тих своїх дiтей, котрих не маю, i невже ж я маетки збивав для них? Складав я їх на будiвлю Украiнської держави i для їх хазяїна, для мого наступника, хотiв я озолотити булаву, а дехто брався ожемчужувати пiрнач. Та невже ж я тому винуватий?

— Нi, нi, ти не винуватий!

— Ти прав, — притакували вголос старшини. А гетьман продовжував:

— Цар Петро хотiв, щоб його боялися, я хотiв, щоб мене любили. Бачу, що в нас страх вiд любовi сильнiший. Це тiй гріх. ~Бот i будучнiсть да розгрібати мене! Але щоб нарсд за мою любов до його ненавидiв мене — це брехня! Брехня! — гозториз, i голос його заломився. Видно було, що доторкiгув-ся болючого мiсця в душі. — Коли б народ ненавидiв Мазепу, то звiдки цей Мазепа брав би тi полки, якi на кождий його заклик неначе з-пiд землi виростали? Якщо народ ненавидiв Мазепу, то чому ж так хоробро обороняв його столицю? Якщо народ ненавидить Мазепу, то звiдки ж беруться тi мазепинцi, що їх тепер цар у Лебединi карає?.. Мазепинцi є i будуть, поки Украiна вольною не стане, поки не здiйсниться весь задум Мазепи.

— Хочемо бути учасниками задуму твого.

— Хочемо й обіцяємо!

— Заприсягнемо!

Гетьман попросив о спокій.

— Кажете, що згинете або побідите зі мною. Побідимо не ми, лиш ідея наша, як ми її не закопаємо живою. Коли б ми нині вернули до царя і попросили його о вибачення і ласку, то вирили б таким чином яму для нашої ідеї. Того я не зроблю, а ви, як хочете. Не силюю нікого. Хто хоче, хай іде, не заверну його з дороги, ні силою, ні словом. Але ж хто останеться нині на те, щоб опустити мене завтра, цей буде відступником і гробокопателем нашої волі.

— Вб'ємо такого, як паршиву собаку!

— Як зрадника, як Юду повісимо на сухій гілляці. І почувся бренькіт щабель, так зловіщий у подібних випадках.

Довго прийшлося гетьманові ждати і стукати кулаком об стіл, заки заспокоїлися розгарачені голови старшинські.

— Спасибі за готовність вашу не опускати мене при нинішній важкій годині.

— Доживемо кращої, — потішали його.

— Вірю і надії не трачу. З нами тут козаків тисяч три з лишком. Але ж бо Левенець ще не рішився, а Полтавський полк чималий.

— Левенець на вибір Скоропадського не поїхав.

— І Скоропадський по добру булаву не прийняв. Його присилювали. Він наш однопумець. Як матиме нагоду, верне до нас. І залоги теж не всі вже перейшли до царя. Подбаємо, щоб вони получилися з нами.

— Подбаємо! Не пощадимо себе.

— І високу Порту приклонимо якомсь. Коли б не Лісна, турки були би вже тут. Але що найважливіше для нас, так це Січ. Я на Гордієнка числю. Він нібито ворогував зі мною, бо запорожці не дуже прихильним оком глядять на Гетьманщину, і на наші буцімто панські порядки, але в рішучий мент рішить у них здоровий розум. З царем проти свого гетьмана не підуть. України не зрадять.

— Честь їм!

— Слава січовому лицарству!

— Хай живе Гордієнко! — гукали старшини, буцімто запорожці вже й справді за порогом стояли.

Гетьман свого наміру добився. Пригноблення, яке почувалося з початком наради, уступило місце бадьорому настроєві. Не хотів його псувати. Галаганові не вірив, хоч цей укупі з другими зривався з місця і кричав те саме, що вони. Розмову з Апостолом відложив на пізніше. Це не Галаган, з чим треба побалакати на розум. Зеленський, Горленко й інші лукавити не вміють. Вірні йому. Треба тільки підтримати їх духу. І гетьман кінчив:

— Як бачите, панове товариство, діло наше не таке-то вже безнадійне. Воно важке, але до Тернопілів ще нам далеко...

— Далеко, далеко, — тихим голосом завважив Чуйкевич.

— Ой, далеко—— покивував головою Андріяш.

— І не треба, щоб близько було, — спротивився гетьман. — Не треба!.. Горі імієм серця! Не пропала ще козацька мати. І не дамо їй пропасти! Заступимо безталанну грудьми нашими, виведемо її з дому сорому і неволі на ясні зорі та на тихі води. Підемо назустріч невідомому, з'єдинені невгнутим бажанням здійснити наш задум великий, підемо на змагання важкі з нашим старим козацьким кличем на устах: добути або дома не бути!

— Добути або дома не бути! — загуділо в гетьманській світлиці, аж стіни задрижали, вітер на хвилину ущух. Добули шабель і блиснули ними.

— Хай живе воля!

— Слава гетьманові Мазепі!

— Не опустимо його!

— Присягнім жити й умирати вкупі!

— Присягнім!

— Присягнім!

Даром супротивлявся гетьман, казав, що вже присягали йому, а він їм, і впевняв, що віри в своїх людей не втратив, — не заспокоїлися, поки Орлик не поставив хреста між двома ярими свічками і не засвітив їх. Повторилося те, що було колись у Києві після від'їзду царя з гетьманського пиру на Печорським.

— Кличу всемогучого Бога на свідка, во Тройці святій, всюди сущого, і матір Божу, заступницю нашу, і святого Михайла, опікуна лицарського, українського, кличу й заприсягаю вам і народові нашому, споконвіку вольному, а тепер неблаганним ворогом нашим катованому, що не ради користі власної, не задля почестей марних, для багатства нікчемного, а для вас усіх, що під моїм рейментом єсте, для жінок і дітей ваших, для вічного добра Матері нашої рідної України безталанної, для користі Війська Запорозького й усього народу українського, для збільшення і помноження прав і вольностей наших, хочу і бажаю всею душею моєю і всім помишленієм моїм за помочю Божою так зробити, щоби ви з жінками й дітьми своїми і весь наш край з Військом преславним Запорозьким ні під царською, ні під ніякою другою кормигою чужою не пробували, лиш у своїй власній державі як люди вольні і від нікого не залежні, хіба від власних законів своїх, во віки вічні проживали, що дай Господи — амінь!

— Амінь! — повторили усі, цілючи хрест з мощами святими й заприсягаючи вірність гетьманові аж до самої смерті.

Сіріли шибки, перлилися зіниці козацькі, то синяві, то зеленаві відтінки блукали по невиспаних обличчях.

Линяли саети на контушах старшин.

Розп'яття між горючими свічками колисалося в очах.

Ніби Христос був перемучений докраю і ніби за хвилину промовить голосом благальним: "Боже, Боже, пощо ти оставив мене!"

Але Христос мовчав.

Орлик тривожно споглядав на двері... Коли ж відчиняться вони? І коли на порозі появиться дід, ростом ще вищий від царя, з очима, полинялими від сонця, в сорочці, на дощах праній, на вітрах сушених, з великою незгійною раною на груді?.. Що за жаль, що за шум! Тільки й край, тільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили і кінця їм немає. Слава воскресення чекає, від Воскресення до Вознесення з року на рік, весь вік, і нема нам спасення.

Він чи не він? Живий чи мрець? Увійшов чи так тільки Орликові здається?

Сверлував простір — діда не було. Це був лиш образ, закріплений в душі. Бажання так сильне, що аж вбиралося в тіло.

Двері були зачинені, і ніхто не відчиняв їх.

Дід не входив і не кричав, наступаючи на гетьмана: "Двигни цей камінь! Двигни!"

Орлик приступив до стола і здмухнув свічки.

Х

Шведська армія, як це влучно передбачував гетьман, зайняла чотирикутник між Ромнами, Гадячем, Лохвицею і Прилуками, яких десять миль простору.

Була це земля, доволі густо залюднена і не дуже виснажена війною.

Скрізь по селах і хуторах сиділи люди, курилося з димарів, чути було іржання коней і рев худоби. Урожайна земля і народ скоро багатів, а розбагатівши, нерадо кидав ті багатства. Це лиш пани при першій тривозі зриваються з місця, як наполохана птиця, а селянин кріпко тримається землі. Він покидає її, як мусить, коли бачить, що вже все пропало і що осталося тільки одно: спасати життя.

З отсього ж чотирикутника ще й тому не втікав ніхто, бо гетьман перед шведською армією післав туди свої універсали. В тих універсалах толкував він "їх милостям панам полковникам і панам осаулам полковим, панам сотникам, отаманам, війтам, їх мостям благородним особам і всякого чина людем, в городах і селах обрїтающим", задля чого то він покинув протекцію царську і приєднався до високовладного короля шведського, котрого побідоносна армія увіходить отес у їхні гради й веси... Не як ворог вступають шведи в глиб України, а як союзник вірний і безпечний, котрий нікому й ніякрї кривди ні на здоровлю, ні на маєтку не зробить.

За те ручився гетьман словом своїм і своєю особою.

А що із Січі доходили теж голоси до гетьмана прихильні, так тутешній народ не турбувався дуже і спокійно дожидавав приходу побідоносних військ короля Карла.

Аж і прийшли, а з ними прийшло все те, що звичайно, як тінь, волочиться за всякою армією: нестача квартир для людей, а стаєн для коней, суперечка за провіант і фураж та всякі непорозуміння, неминучі, особливо, де одні других не розуміють, бо не знають чужої мови.

Хоч шведи вже по Польщі й по Білій Русі таки добре походили та деякі слова зятами собі, а котрий так і речення умів по-"людському" зліпити, а все ж таки був це чужинець, людина другої віри, та ще до того лютер.

А тут і від царя маніфести, як чорні круки, надлітали, а новий гетьман, Іван Ілліч

Скоропадський,! свої, царською канцелярією вимушені, прокламації надсилав.

Тож і не диво, що подекуди до сутичок між українцями і шведами приходило, дехто вже й нишком нарікав "чому-то ми царя не держимося", а інший так прямо й погрожував-ся, що до царя верне, якщо гетьман шведського нахабства не спинить. А цар, як на те, й недалеко стояв.

Бо невже ж з Гадяча до Лебедина далеко? Тільки рукою подати. А в Ніжині і в Миргороді, як два ножі в тіло Гетьманщини встромлені, два царські сильні полки залогами стояли, головні ж московські сили розтаборилися здовж східної границі.

Так тоді гетьманові негайно треба було спішитися до короля Карла. Раз, що гостям краще, коли хазяїн у хаті, а друге, що небезпечно відставати від головної сили, щоб ворог не скористав з того і від Ніжина або від Глухова не напав на невеличку козацьку армію.

Сула і її численні притоки замерзали, не треба було дуже й оглядатися на ті мости, що їх позрушувала шведська армія у своїм переході, можна було поспішати

І поспішало тих три тисячі вірних гетьманові козаків, які залишилися під його рукою.

По дорозі дехто приставав, а дехто відставав, але зміни ці були не дуже-то й помітні. Відставали звичайно ті, що з перевтоми або із-за недуги не могли поспівати, а приставали охотники до боротьби зі зненавидженою Москвою, котра своїми "безеценствами" скрізь собі чимало ворогів натворила.

Довгою, начебто безконечною валкою потяглися козацькі відділи, як мереживо чорне по білій скатерті снігу. Вершники, піші, сани, вози. Женуть череди овець, гукають чабани за стадами скоту, підпригують собаки, висолопивши червоні лизні.

На возах жінки, діти, домашня птиця, котячі очі визирають цікаво з-під діточого тулубця. Хочуть з'ясувати собі дорогу, щоб вернути назад.

Бахмач з пригородками своїми зірвався з місця і пустився за гетьманським військом.

Де? Куди? На який кінець?..

Тікати, тікати, тікати!

Доля безталанного Батурина червоним опирем попід плотами блукає і тривожить людей. Хочеться бути якнайдалше від нього. Хочеться забути, що був такий город на світі, нехай він переміниться у казку, в твориво буйної уяви... в дійсності не було його ніколи...

Тікати, Тікати, тікати!

— Чого лізеш на голови людям? Шлях на гони простягнувся широко, а йому місця нема!

— Як барани, збиваються люди до купи, боки оббивають собі. І чого?

— Глота, як біля дверей у церкві в час пожежі.

— І воюй же тут з такими!

— Бо то найгірше, як невоєнний народ домішається з козацтвом, тоді вже і ладу не вдержиш!

— Який тут лад'. Безладдя окаянне... Отському особливо спішно. Так підіжди, голубчику. Підіжди! Не першим, а останнім прибудеш!

І висували віз чи там сани із довжезної валки, становили на полі і не дозволили їхати скорше, поки вся валка не перекотиться.

— Я тебе, парубче, страх кохаю, — приговорював Мручко до котрогось зі своїх, — прямо душі в собі не чую, але якщо ти мені лінії не триматимеш, то здмухну тебе, як свічку. Побачиш!

Козак схоплювався, ніби зі сну будився, стягав коня і старався їхати рівно поруч других, щоб не допускати нікого до тих возів, на яких везено гетьманові скарби.

Двох товаришів перешіптувалося:

— У старого Хмеля не такі скарби були, та де вони?

— Виговський добув та витратив на війну.

— Еге, Виговський!.. Богданових скарбів чорт береже і нікому приступу не дає.

— Великі маєтки все нечиста сила в землю до себе потягне, і пожитку з них чортма!

— Тому-то в тебе і шаг не загіє місця.

— А щоб ти знав. Краще пожити, ніж мають у землі гнити.

— Може, й так. Але в когось же і гроші мусять бути.

— Найкраще, коли б їх не було на світі.

— Вицідив би півведра горілки і заплатив конем.

— Чогось зараз конем!..

— Не знати, куди ми йдемо? — питався якийсь піхотинець, насилу витягаючи ногу з грязюки. — Кара Господня, не марш. Зимно таке, мороз, а до того ще й вітер.

— Кашель, а до кашлю колька, — відповідав йому товариш.

— А щоб ти знав. Коле мене і шпигає під боки, ще кілька гонів поженуть, і впаду.

— Не бійся, чорт тебе не вхопить, підеш, бо мус.

— Але куди?

— Або я знаю!

— Тут, мабуть, ніхто нічого не знає. Були за Десною і вернули на Сейм, а отее вже і Сулу переходим. А за Сулою що?

— Побачиш. Хочуть, щоб ти світу провидів.

— Самі вони не знають, чого хочуть. Коли битися з москалем, так тоді треба піти йому назустріч і дати баталію, а як миритися, так післать людей з білою хорувою. А то москаль туди, а ми сюди, він гайта, а ми вісьта. До чого воно подібне?!

— Жаль, що тебе гетьманом не зробили.

— З нашої сотні нинішньої ночі знов двох козаків пропало.

— Добрий козак своєї сотні не покине.

— То колись, а нині і старшини від гетьмана втікають.

— Бо нинішній старшина не козак, а пан; в нього козацької честі немає.

— Ой, тото! Мій дід розказує, що Богун, хоч який пан був, а на війні, як звичайний козак, бився; все напереді, все перший.

— Нема тепер таких. Тепер полковник до гараздів охотник. Що ж тоді від нашого брата хотіти?

— Я б усім цим дезертирам та мародерам кулею в лоб. Запорожці який вольний народ, а в поході такий послух тримають, що кращого й не треба. Послуху в нас чортма!

— Послух велика річ. Без нього і побіди нема.

Вітер, що трохи ущух був надраном, зривався тепер наново. Десь від Донця табунами розгуканих коней летів. З лівого боку вдаряв, ніби до серця добирався. Не лиш вершників і піших тручав, але й вози перевертати хотів. При якому коні не досить крепкі, цей і повертався дишлем управо. А спинявся оден, так і ціла валка захитувалася, одні на других наїздили. робилося каліцтво, знімався заколот і сварка. Бралися й до шабель.

— От і погода яка! Краще було в Бахмачі перечекати.

— Щоб москалі наскочили знічев'я. Правда?

— Москаль як схоче, то і в Ромнах наскоче.

— В Ромнах шведи стоять. Не зважиться.

— Ми все на чиюсь поміч рахуємо, а найкраще не оглядатися на нікого.

— Лиш з трьома тисячами добувати світ. Правда?

...Мовкли.

Сніг ліпив. Такий білий і густий-густий, що робилося чоловікові, як комасі у мішку муки. Не знати було, де небо, а де земля, де ліс, а де річка, і коли б не те, що вітер віяв від сходу, то не знати було б, куди йти. Прямо безконечне біле море гуло, ревіло, сатаніло... А-у! А-у! А-у!

Похід у білому морі потопає. Де-не-де тільки з цього моря дишель торчав або колесо на осі вертілося, або людська рука вітру хапалася — знак, що туди недавно тому перейшли шведи. Дорога тільки зверху була присипана снігом і рівна, а під сподом, який аршин углиб, вона розмішана, як тісто, як "чортяча розчина", у котрій ноги грузнуть.

Передні, вершники і піхотинці, то ще якимось насилу по скреплій заморозі пробиралися, але чим далше, тим гірше ставало, розмішувався шлях, робилася дійсно якась дідьча розчина, у якій коні грузли по черева, а люди по пахи. Все когось доводилося витягати з неї, бо обмілів і застряг, як муха в мазі. Осаулчики і стойчики вискакували іноді на своїх шпарких конях з тієї каравани набоки, а перебравшись насилу крізь снігові гори й безодні і виїхавши на рівне поле, з котрого вітер поздував сніг, мчали з дорученням до передових відділів або скакали до хуторів, що ледь-ледь майоріли в балках. Заволохачені від інею коні й люди майнули на хвилину, як сонні привиди, і розпливалися в білому морі сніговії.

Край, літом такий привітливий і гарний, перемінився тепер в білу, студену, смертельну пустиню.

Мороз з кожною хвилиною кріпшав. То не сніг політував на землю, а сипалися якісь тонесенькі колючки, пробивали найтеплішу шубу і вбивалися в тіло людини аж до

шпікукості, ранили й калічили його.

Дрож пробігав по шкірі, зуби дзвонили, в руки й ноги запари заходили, а тоді в губі робилося млісно-солодко, перед очима хтось блискучими коліщатами грався, хтось тихеньким голосом найулюбленішу пісеньку наспівував, хотілося одного: присісти де-небудь хоч на хвилину, на маленьку хвилиночку тільки і задрімати.

Але такий вже зі своєї дрімки не будився.

Зима добре подбає про нього. Обтулить периною снігу, студеною долонею приплеще місце, де він лежить, і щопиш весною, як розтануть сніги й розцвітуться квітки, побачить тепле українське сонце жертву жорстокої зими. Жертв таких з найближчою весною буде більше, ніж за останніх сто літ коли-небудь бувало, бо й зими такої за минуле століття не було!

Була це зима, яка, здавалося, хотіла знесилити людей, відняти в них всяку охоту руху, вбити всяку енергію, зробити війну неможливою.

Так люди не давались.

Посередині валки вози й сани з батуринським лазаретом посуваються.

Між ними Мотря.

Коли валка зупиниться на хвилину, вона злазить зі своїх саней і обходить недужих. Обтулює їх, вкриває, з острахом дивиться, чи котрий на стужі не заков'яз.

Вона тепер їх одинокий ангел хоронитель, бо благий дід в Батурині остався. Що не напросилися його, їхати не хотів. На руїнах городу залишився — сам-оден.

Мотрі він з гадки зійти не може.

Бачить його серед могил і звалищ, одну живу душу поміж тисячами мерців.

А може, ті мерці живі для нього? А може, й він не живий, а дух?

І на ту гадку кров теплішою стає. Хочеться вести борню з ворогом і з зимою, хоч би зі світом цілим, за право життя, за те, щоб отся широка й багата країна не задубіла під подувом північного вітру, щоб вона діждалася своєї буйної, гарної, розкішної весни.

Дід з батуринського пожарища добув недогарки життя, Мотря роздуває їх, долонею обтулює свічку, щоб не згасла.

Ні, ні! Життя сильніше від смерті! Хай живе життя?

Вітер кидається на неї, снігом у лице сипле, собакою в руки гризе — "ау! ау! ау!".

Мотря сідає в сани, її обтулюють вовчою шубою, женуть.

Заморозь від кінських копит відривається, б'є візника в лице, до Мотрі скаче.

Поле біжить, утікає кудись, поспішає перевалитися за обрій, котрого і не видно. Дерев зриваються з місць, осніжені, волохаті, не дерева, а духи тих дерев, що були зелені літом, а осенею золотисті, гіллям, як руками, одні других чіпаються, метушаться, як у тривозі перед тим, що хоче з ними зробити зима. Вона вже добирається їм до коріння... Втікати, втікати, втікати!

Мотрі не зимно, а горячо. Вона стомилася до болю... За останні два годи вічність пережила... Не жалує... І не думає про себе... Почуває себе заодно з людьми, з полем, з землею. Вона — це вони, а вони — це вона... "Забути про себе, щоб не бути забутим", — сказав колись Войнаровський. І вона хоче забути... Забула... Її нема... Є тільки цей край,

за котрий іде боротьба, і люди, які цю боротьбу ведуть... Щоб вони не зімліли, щоб не склали оружжя: ось чого вона боїться... Коли б могла глянути їм у душу! Рвала б її, бичувала, останні сили добувала би з тих душ, що позбуваються гарту, хлянуть, м'якнуть, маліють. Власну кров переливала би в їх жили...

Чуйкевич на засніженому коні прискакує до її саней. Кінь дихає горячо. Жар б'є від нього.

Чуйкевичеві очі горять.

— Не змерзла, Мотре?

— Ні, ні. Мені горячо. Вертай до гетьмана. Про нього дбай!

Він повертає конем. Вітри, як тічня голодних вовків, кидаються за ним. Виють, заводять, харчать. Поле біжить, дерева зриваються з місць, небо паде, земля перекочується за обрій, світ іде шкереберть.

Хтось хлипає, ячить, хтось крикнув, ніби з нього душу деруть, хтось зітхає востаннє у життю, хтось ригає прокльоном, регочеться божевільним сміхом: "Ха-ха-ха"...

Сунуться сани — то знімаються вверх, то падуть униз, як човни по морських валах, вози риплять, колеса до осей примерзають, то не коні, а білі снігові й ледяні груди вітер перед собою жене, — хора рука щораз то химерніше узори на безконечному білому полотні сірими нитками виводить...

Гетьманське військо назустріч невідомому ступає...

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій!

Мов з-поза світу забутий голос гуде: далеко, дуже десь далеко.

"Забути, забути про себе, щоб не бути забутим"... — нашіптує другий голос, той, що в душі сидить.

Він сильніший від вітру, від скрипу возів, від усього...

Балка посувається вперед.

Не білий, а сивий сніг паде, сіріє і темнішає кругом.

Ледь-ледь бовваніють осніжені спини вершників і кінські зади.

Затрачуються останки військового ритму, похід не йде, а сунеться, як каравана примарів сонних.

Шлях хрупотить, якби хтось велетенським валом кості торощив.

На горбку біля дороги щось бовваніє.

Кінь на задніх ногах сидить, передніми спинається, воздух б'є, землі шукає.

Хоче встати і за другими йти.

Не може...

Задні ноги ніби приковані до землі. Вони безсилі. І кінь тільки головою вправо і вліво поводить, жажливо розглядаючись кругом. Бачить коней, що людей на своїх спинах несуть, вози і сани тягнуть кудись, може, до теплих стаєн мандрують, а йому годі. Бачить, очі кров'ю заходять, грива дубом стає і з широких грудей добувається останнє болюче іржання.

Якби хтось пилою залізо пилював.

"I-i-i!"

Ні вітер, ні скрип саней, ні стуркіт коліс того жахливого іржання заглушити не може.

Спини вершників на шиї коней похиляються, коні стогнуть і подаються вбік, валка захитується, мов п'яна. Так будить її вітер і штовхає вперед.

Гетьманське військо — не цілі три тисячі людей, з табором і з останками казкового скарбу назустріч невідомому іде.

Жахливе іржання біжить по його слідах — здоганяє.

XI

Ромни у снігах потопали.

На кришах домів, на банях церков і на вежах дзвіниць лежав він білою грубою верствою, ніби зима хотіла живцем присипати город.

Навіть найсильніші вітри, що розгуканими табунами степових коней з півночі налітали, не поздували тих снігів. Зціпив їх мороз, якого в тих сторонах найстарші люди не пам'ятали.

Ворони й круки, що хмарами чорними супроводжали військо, не видержували тієї стужі й замерзали в лету. Чорними ганчірками на білих снігах лежали або, як омела, хиталися між вітами дерев. Ті, що видержували зимно, сиділи на остріжках, насторошивши пір'я, і крякали жалібно.

На голод нарікати не могли. Скрізь лежало трупу і стерва більше, ніж треба.

Так трупи ці не була одна кість. Вбрання попримерзало до тіла, і навіть кручачим клювам нелегко було добратися до м'яса.

Що тратило енергію руху, дубіло й кам'яніло в одну мить. Слима, виплюнута з рота, замерзала, не долетівши до землі. Люди одного тільки й бажали — тепла.

Хто міг, за поріг не виходив. Але ж бо таких щасливців небагато було.

Не тільки хати, крамниці, школи, уряди, але й приюти для старців і притвори церковні — заповнилися людьми.

Люди й поміж худобою по стайнях ютилися, як мишва, залазили в стоги й обороги, а все ж таки не для всіх місця стало. Ломили гілля, обносили плоти й розпалювали вогнища, щоб завітисися хоч трохи. Так що ж! Погрієш груди й руки, а спина продрогне наскрізь.

Запарі в ноги зайдуть, пальці оден качан, на бровах і віях понависають ледяні соплі, і якщо ти силою не зневолиш себе встати й бігти, підскакуючи, мов божевільний, то й біля огню замерзнеш.

Рятували себе люди, як могли. Особливо горілкою, котрої було вдовіль, та ще яблучником, грушівкою і другими домашніми винами. Але ж бо й горілка зрадлива. Незчуєшся, коли вип'єш надміру, а тоді й замерзнути найлегше.

Тому-то по вулицях і по майданах, скрізь, де тільки табором стояло військо, ходили шведські й козацькі патрулі. Голосною командою зривали сидячі гурти на рівні ноги, казали їм виконувати всілякі вправи руками й ногами, перебігати від одного вогнища до другого, щоб тільки підтримати рух, а з ним і життя.

Так і це не помагало багато. Розігрієшся на хвилину, а як присядеш або й приляжеш де, так і не знатимеш, коли перенесешся з отсього жахливого світа у другий, кращий і щасливіший, про котрий мріє людина за кожним разом, як присяде його якась велика біда.

— Звідкіля отеє бісове зимно взялося?

— З півночі надтягнуло.

— А невже ж і там немає людей?

— Є, та вони до його привикли.

Балакали короткими реченнями, бо здавалося, що й слова замерзають.

— Також не мало коли прийти, аж тепер.

— За війною вся біда снується.

— Бог не любить війки.

— Чоловік усьо на Бога спихає.

— А на кого ж?

— Лісового діда обидили.

— Його?

— Мало то лісів повирубували, мало звірини повинищували... Злиться. Нема такої стежки в лісі, щоб нею люди не ходили.

— Як не вояки, так бандити. А він того не любить.

— Ні...

Розбурхана злиднями уява відривалася від дійсності і блукала хоробливими стежками. Хотілося вірити, що справді є десть якийсь другий світ, коли не кращий, так інший від теперішнього.

— А ти бачив лісового діда?

— Батько бачив. Задуманий ішов і на бороду йому на-столочив.

— На бороду?

— Борода у його довга-довга, поміж деревами в'ється, як ріка.

— Зелена?

— Сірувата, як туман.

— Наступив, кажеш, — і що?

— Як не зірветься з місця, як не трусне собою, — весь ліс задрижав. Застогнали старезні дуби, а він лиш ф'ю! Сів на хмару і просто на наш хутор чкурнув. І що?

— Що? Заки батько з лісу додому добіг, стріху з хати зірвало, перевернуло клуню, а на нивах такий град лежав, як кулаки.

Шаблями поправляли в огнищу жар. Все хтось нового дерева приносив і біля жару клав, щоб розмерзало.

— А я чув, що це цар мороз на нас наслав.

— Може, й він, — притакував дехто.

— Білий цар, він зимі нову резиденцію будує — Пітербург. Зима з ним у згоді.

— Чортів брат

— Сам чорт.

Попали на відому тему про царя-антихриста, й оповіданням не було кінця.

— І хотілося гетьманові з нечистим воювати?

— Мусів. З антихристом спілку тримати гріх.

— Нема більшої сили від мусу.

— Мус — найбільший пан.

Огонь ніби притакував їм. То знов буцім насміхався, висолоплюючи червоні язика.

— Не побороти чоловікові нечистої сили.

— Не побороти! Хіба що Бог допоможе.

— Хто його знає, які замисли Божі.

Розмова вривалася. Дикий крик шилом уші колов.

— Верещить, ніби з його шкуру деруть.

— А ти ж як хотів, щоб співав? Чує чоловік, що замерзає на варті, і кричить, щоб злюзували.

— Нинішньої ночі багато бранців на варту пішло.

— Бранців?

— Полонених, москалів, сасів тощо.

— Чому ж то так?

— Швед вигадав. Варта стояти мусить, а має мерзнути свій, так краще хай замерзає ворог.

— А не зрадить такий?

— Не має що. У таку стужу навіть москаль, мов медвідь, у гаврі сидить.

— Шведи і собак на варту ставлять.

— Це найпевніші вартові.

Дикі верески пронизували воздух, як мечі. Гурти біля огнищ скупчувалися. Люди тулилися до себе. Всували голову в тулів, руки в рукави, кождий в себе влізти хотів.

— Москалі коням черева розпорюють, щоб руки погріти. Наш чоловік того не зробить. І худобина — Божий твір. Гадаєш, вона розуму не має? Страдає, як чоловік. Розказували про розум звірів.

— Кажуть, що цар і над звірем силу має.

— З нашої сотні бачив оден, як він на оленю їхав.

— Де?

— У лісі, як блискавка летів.

— І воюй же тут з таким!

Замовкли, бо затріщав сніг, хтось надходив. Середнього росту худощавий чоловік, у високих чоботях, у старому зношеному футрі, якого в нас і сотник не вдягнув би.

Король!..

Зривалися з місця і віддавали честь. Довга тінь шувьгала по снігу.

— Цей і морозу не боїться.

— Примір дає. Страдаєте ви, знайте, що й я страдаю.

— Ох, не розкошує він, ні.

— А може, це дух...

- Ні, король, чули ж, як сніг під чобітьми скрипів.
- Дивний.
- Не будь він такий, так не пішли би за ним шведи Бог вість куди.
- Примір — велика річ.
- А наші?
- Гетьман старий.
- Так полковники!
- Спаніли і збабіли.
- А Мотря ходить. Бачив сам, як замерзлих снігом відтирала!
- Несамовита... Знов хтось ішов.
- Цитьте!

До огня наближався Мручко.

- Доброго вечора панам! Козацький морозець, що?
- Запорізький!
- А може б, ми так розігрілися, панове що?
- Може б, і розігрілися, але як?
- Горілкою, гадаєте? Ні. Від неї не оден замерзне нинішньої ночі.

Мручко був цілий заволохачений від інею, а вуса з лиць звисали йому, як два скапи зі стріхи.

- Присядьте на хвилину та обігрійтеся, пане сотнику.
- Нема як. Охотників збираю.
- Та присядьте ж бо.

Послухав, пустили його до вогню, і з вусів стало йому скапувати, як зі стріхи дощівка.

- А нащо вам охотників, кажіть.
- У недалекому лісі москаль. Не вену, як мені ворог під боком.
- Розуміємо. А як ви гадаєте, кіньми чи пішо?
- Пішо, бо розігрієшся, як ідеш.
- Гаразд. Має гинути чоловік від морозу, так уже краще від шаблі.
- Або від куль. Ходім!
- Ходім.

Піднімалися, осматрювали мушкети, ішли.

- Куди, товариші? — питали їх ті, що біля сусідніх огнищ сиділи.
- Сотник Мручко веде.
- Як Мручко, то підемо й ми.
- З Мручком весело йти.
- Хоч би й на смерть.
- Авжеж, авжеж...

І Мручків відділ ріс.

XII

Гетьман встав нині скорше, як звичайно. Він тепер спати не може. Безсонниця, на

яку нездужав король, і його навістила...

Добре то казав король Карло, що непередбачений припадок — це найгірший ворог.

А тих непередбачених випадків багато!

Як громи з ясного неба б'ють. Самі Йовові вісті. Погром Левенгавпта, Батурин, Стародуб, вибір нового гетьмана, анатели, стужа — одного з тих нещасть доволі, щоб захитати навіть найсильнішого душею. Тільки не Іваном Степановичем Мазепою!

Не можна сказати, щоб він байдуже ставився до всіх отсих подій укупі і до кожної зокрема. Кожда з них вражала його, бентежила і засмучувала, прямо ножем врізувалася в серце, але навіть усі разом не спромоглися на те, щоб трутити його в розпуку, в тую безодню, у якій чоловік затрачує розум, волю, надію, навіть охоту до життя... "Амінь!"

Гетьман не сказав того слова...

Найгірше схвилював його Батурин. І не диво. Там він найбільше стратив. Не лиш як людина, але й як творець задуманого ним діла.

Це зрозуміла річ.

На вість про втрату Батурина він почував себе, буцім земля захиталася йому під ногами, — паде й не може знайти рівноваги...

Мотря піддержала його.

А тепер кожда нова недобра вістка скріплює тільки його непереможне завзяття.

Боротися аж до перемоги або до загибелі. "Зі щитом або на щиті", — пригадується клич старинних героїв.

Ум, від п'ятдесяти літ заправлений до праці, навіть вночі не хоче спочивати.

Гетьман не спить. В безсонні, зимні ночі змінює плани, на місце давніх, знівечених отсими непередбаченими випадками, строїть нові — долею і ворогом порвані нитки зв'язує до купи.

На всякий спосіб камінь зрушений з місця.

Історичні події покотять його вперед. Де і коли він упаде, кого і як сторожить — годі нині сказати.

Але що під тим каменем не кублитимуться гадини і хроби, — це певне.

Мазепа двигнув українське питання, і нема вже такої сили, котра б могла завернути його назад.

Може спинитися на деякий час, може потерпіти навіть дуже важкий погром, але воно вже має тую внутрішню силу, котра зробить його невмирущим...

Ані на одну хвилину не сумнівався гетьман, що його великий задум таки колись здійсниться, хоч би й по смерті, за літ сто або двіста, але все-таки здійсниться... Камінь зрушений з місця...

І як людина серед довгої сльоти пильно вдивляється в небо, чи хоч одного яснішого шматочка на ньому не побачить, як путник серед чорної ночі у полі за світельцем, хоч би й найслабшим, стежить, так розглядався гетьман довкола, щоб щось надійного знайти.

Думки на Запорожжя бігли.

Там тепер кошовим Гордієнко. Людина умна й великий патріот. Не раз між гетьманом а Січею непорозуміння бували. Січ бажала державою в державі стати, мало того, хотіла, щоб не було України, тільки Січ. А воно неможливе. Годі всьому народові жити на тих правах, на яких живуть запорожці. Але тепер, коли рішається спільна судьба і Січі, й України, Гордієнко про давні непорозуміння, певно, забуде. З царем проти України не піде. Гетьман числив на його, як на чотири тузи. Гірше діло з татарами і з турком. У них рішає гріш. Хто більше дасть, той їх і купить.

Цар тепер при грошах. Забрав Мазепині скарби. Добре, що не всі. На всякий спосіб гетьманові треба щадити, бо тепер війна, як витратиш, так звідки візьмеш? А тут ще і королеві Карпові треба давати. Він з грошем поводить, як хлопчик. Розкидає де не треба.

А туркові пельку золотом нелегко заткати.

О, нелегко!

І гетьман обмірковує, як би то Порту на свій бік прихилити, а від неї переходить до короля Станіслава і до тих шведів, що разом з ним проти Саса воювати мали. І тут діло нелегке. Король Карло дав вправді приказ своїм військам, що стояли по німецьких залогах, щоб злучилися з коронною армією Станіслава і через Волинь на Київ прямували, але як вони це зроблять? І чи зроблять?.. І король Станіслав, і генерал Крассов, люди не дуже-то активні, крім того, згоди поміж ними нема, а час наглить!.. Треба з королем Карлом обговорити це питання.

І гетьман велить Орлика покликати до себе.

— Як спав?

— Погано, милосте ваша.

— Ов!

— Проклятий мороз. Мерзне народ.

— Багато сеї ночі замерзло?

— Шведів більше, ніж наших, бо вони одягнені гірше.

— То зле. Треба нині стягати дерево, яке є, від столярів дошки брати і курені строїти. Годі, щоб люди гинули від стужі.

Дежурний офіцер з приказом у город побіг.

Гетьман з писарем обмірковував політичні питання.

— Підеш до Піпера, Пилипе, і скажеш йому, але обережно, щоб не обидився дипломат, що прокламації, які він від шведів до нашого народу оголошує, треба інакше писати. Вони не видержують порівняння з тими, що їх Скоропадський під диктатом царським складав. Знаєш чому?

— Розумію, — притакнув Орлик, встав і зараз-таки хотів до канцлера йти. Але гетьман спинив його.

— Постривай! Перше нам треба лист до Гордієнка написати. Бери перо!

Орлик сів за стіл, приладив папір, чорнило і вибрав добре застругане перо. Гетьман ходив по хаті і диктував. Письмо було довге й переконливе. Пригадувалися в ньому всі ті тягарі і знущання, які терпіла Україна від московського ярма, а Запоріжжя зокрема.

"Знаємо що було, та ніхто не знає, що для нас Москва в майбутньому готує, — диктував гетьман. — Я сам чув, як цар на підпивку вигукував: треба б викоренити, казав, треба би мечем і огнем винищити тих злодіїв і тих поганців запорожців. Тому-то, — диктував гетьман далше, — і рішився я стати в обороні усього нашого українського, козацького народу, за який відповідь здам колись перед Господом Богом. Тому-то я і перейшов на бік короля Карла".

Тут старався він розвіяти ту нехоть, яку могли мати запорожці до шведів, як до народу чужого і іншої віри. "Шведи прийшли до нас як союзники певні й вірні і кривди ніякої українському народові не чинять, не так, як москалі, котрі тепер знущаються над Україною гірше, ніж колись татари. Тому-то, — переконував гетьман запорожців, — всім нам тішитися треба, що маємо такого союзника і користати з нагоди, щоб укупі побороти нашого грізного ворога. Поможіть же нам, славні лицарі запорожці, довершити цього великого діла, допоможіть визволити нашу матір Україну з тяжкого московського ярма, щоб усі ми зажили людьми вольними і від нікого не залежними, бо як — ні, то Москва дорешти покасує наші вольності козацькі, полки наші поперетворює у драгунські, винищить нас тяжкими знуцаннями катівськими, а недобитків пережене за Волгу".

Гетьман диктував так скоро, що Орлик ледве поспівав писати під диктат.

— А тепер перепишеш цей лист начисто і подбаєш, щоб він попав у руки Гордієнка. Разом з листом післати треба гроші, бо цар їм їх не жалує. Розумієш?

— Знаю, милосте ваша. Доказом того лист, який до вашої милості від запорожців прийшов.

— Це стара партія писала, цареславна. Але ж бо вона не устоїться проти Гордієнка. Молодше товариство за ним стоїть, а він завзятий ворог московського уряду. Вірю, що Гордієнко до нас прийде, лиш біда, що москалі хочуть нас відрізати від Січі. Треба нам з Січею утримати зв'язок.

Орлик притакнув.

— Аз краю які вісті наспіли?

— Недобрі.

— Exemplum? [98]

— Деякі сотники відказують послуху розпорядкам вашої милості, як ось в Опошині, Груні і Котельні.

— Про полтавського полковника теж негарні вісті приходять, народ шумить. Творються ватаги самочинні й нападають на двори, грабують. Ні проходу, ні проїзду безпечного нема. Помордованих шведів знаходять.

Гетьман, слухаючи тих слів, голову хилив, морщина між бровами глибшала, руки кріпко стискали поруччя.

Орлик глянув і нараз замовк, як ножем урізав. Настала мовчанка. Скупе і бліде світло насилу продиралось крізь шибкк. Деколи тільки долітав несамовитий рев, якби мордували когось...

Хірурги відпилювали відморожені руки й ноги.

Гетьман встав. Глянув на Орлика. Орлик зрозумів, що він щось важного рішає.

— Пилипе! — почав.

— Слухаю вашої милості.

— Важкі часи переживаємо, синку! Вважаймо, щоб не осоромили себе.

Орлик хотів щось відповісти, але гетьман перебив йому.

— Пошукай мені миргородського полковника і попроси, щоб негайно зайшов. Самоден, заки старшини на нараду зберуться. Іди!

XIII

— Гу! Яка студінь! — нарікав Апостол, входячи до гетьманської квартири. — Чоботи до землі примерзають.

— Зима, полковнику, поспіху нас учить, а то ми надто вже поспішаємо поволеньки. Миргородці зокрема.

— Пощо спішить! Поспіємо до смерті.

— А діло не вовк, до лісу не втече, — правда? Знаю я, знаю отсю філософію. От бачиш, брате Даниле, коли б ти отее до мене не йшов, а біг, то; може б, тобі і вуса так не понамерзали.

І дійсно, химерно закарлючені вуса миргородського полковника мали прямо несамовитий вигляд. По обох боках лиць звисали йому якісь два ледяні валки; а на їх кінцях теліпалися якісь блискучі барильця, ніби брильянтами висаджувані гузики при святочній киреї.

Одно око засклепив мороз дочиста, і Апостол даром повікою кліпав і підморгував бровою. Лід не пускав, і в кімнаті таки добре зимно було.

— Як бачу, то зима навіть перед гетьманом респекту не має.

— А невже ж гетьман не такий чоловік, як другі?

— Такий, та інший.

— Колись було. Нині біда усіх нас порівняла.

Апостол замість відповіді відривав лід від своїх закарлючених вусів.

— Я тебе, пане миргородський полковнику, — почав, змінюючи голос гетьман, — попросив отее на довірочну розмову.

Апостол поклонився злегка.

— Спасибі за честь. Я повсякчас до послуг вашій милості готовий.

— Не сумніваюся. Прости, що турбував у таку ранню годину, але діло важне.

— Тим більша честь для мене, ясновельможний пане. Гетьман позасував двері і присунувся ближче до гостя.

— Заки пічну, прохаю о тайну. Що скажу, будемо знати тільки ми два і Господь Бог у небі.

Апостол підняв шаблю і поцілував перехрестя.

— На тую шаблю ще мій прадід клявся. Впевняю вашу милість, що зайвого слова і волом з мене не добудуть.

— Так воно і повинно бути, не знають люди, що іноді значить одно зраджене слово!

— Такого гріха я на своїй совісті, мабуть, не маю, — відповів обидженим голосом

Апостол. Гетьман заспокоїв його.

— Я не про тебе, а загально, бо коли б я тобі не вірив так, і не кликав би до себе. Діло, як кажу, важне, навіть дуже.

Апостол поправився на кріслі.

Цікавість розбирала його, а гетьман нарочно словами грався.

— Ваша милість можуть приступити *ad rem* [99]. Най мене Бог важко скарає, якщо покажуся негідним довіренності мого рейментаря.

Гетьман стиснув його за руку.

— Не дивуйся. Всіляко поміж нами бувало.

— Я перечеркнув старі рахунки, — відповів Апостол.

— А я їх подер, — підхопив гетьман. — І тому балакатиму з тобою не як з колишнім супротивником, а як з союзником вірним.

— Радо послухаю, Іване Степановичу... Кажі!

— Важкі часи переживаємо, брате, — почав гетьман. — Дуже важкі. Я ще такої опресії не тямлю.

— Я також.

— Ніби всі сили видимі й невидимі змовилися на мене Невдача за невдачею руйнує мої найкращі наміри.

— Кінець діло хвалить, — потішав гетьмана Апостол.

— Кінець діло хвалить, — повторив за ним гетьман. — Тільки що того кінця якось не видно, і не знаю, чи діждуся його. Тому-то й турбуюся тим, що може статися, коли мене не стане.

— Що це ти, ясновельможний, на парастасну нуту попав?

— Дух бо бодр, плоть же немощна єсть, брате Даниле. Боюся, щоб дух не остався без тіла... І мабуть, що останеться, — сказав гетьман, наголошуючи кождий склад останнього слова. Задумався. У віщій прочуттю потопав.

Апостол зніяковів. Не міг догадатися, куди то гетьман веде. Чи не підступ який? Може, Ґалаґан знов щось накрутив, бо він до усього спосібний?

— Ти, пане гетьмане, — почав Апостол, — ще не одного з нас переживеш. Твій рід довговічний.

— Але ж бо ніхто з мого роду не переходив того, що я.

— І ніхто не мав такого розуму, як ваша милість.

— Розум виснажує тіло... Будучим я тривожуся, Даниле, будучим, — коли мене не буде.

Апостол хотів перечити, так гетьман не допустив його до слова:

— Послухай, пане полковнику, послухай і подумай, а зрозумієш, чи даром я тебе покликав... — В тім танці два кінці. Маю на гадці теперішню війну. Можемо побідити ми, а може побідити цар. Всяка перемога — випадок. Побідимо ми, так тоді все в порядку... Маємо своїх людей і мудрих голів позичать не підемо. Але що станеться тоді, як перемога останеться за царем? Він Україні Мазепи не простить, ані Батурина!.. Ми їм усьо маємо прощати, а вони нам нічого. Тепер карають мазепинців, а тоді карати

стануть Україну... З порожнього не люю. Знаю я, знаю її царські плани... Іван Ілліч їх не помішає. Він людина добра та м'яка. Москалям зубів не покаже. Це вже з тих універсалів слідно, які він під диктат царський пише. А якщо і йому посовгнеться нога або як умре Іван Ілліч, так що тоді?

Питання було таке просте, але разом із тим так несподіване, що Апостол зжахнувся. Дійсно, що буде після смерті нового гетьмана, Івана Ілліча Скоропадського? І як це він, Апостол, не завдав собі досі такого простого питання? Що буде, як не стане і Мазепи, і Скоропадського?

— З наших старшин, — говорив далі гетьман, — що залишилися біля царя, бачу тільки одного, котрий у таку прикру годину міг би двигнути булаву.

— Полуботок, — підхопив Апостол.

— Він оден, — притакнув гетьман. — Так що! Павло Леонтійович людина, щоправда, чесна і вояка хоробрий, але голова неполітична. Купаний він у гарячій воді. З нього був би добрий гетьман, але колись, як Україна на кріпкі ноги стане, а не тепер, як вона валиться. Апостола якби у то ножом шпигнув:

— Так ти, Іване Степановичу, значиться, у побіду не віриш?

Гетьман поклав йому руку на коліно.

— Великий коровай розчинили ми. брате! — сказав і задумався. — Великий! — повторив ще раз. — Тільки легкодух живе з днини на днину. Добрий хазяїн у зим: про літо гадає. І тому, брате Даниле, ти мусиш бути там!

— Де? — аж зойкнув Апостол.

— У Миргороді, в своїм полку, а не біля нас, — спокійно докінчив гетьман.

Апостол ушам своїм не вірив.

— Жартуєш, ясновельможний, — відповів, усміхаючись, — жартуєш! А може, гадаєш собі: має втечи миргородський полковник, так краще хай за мою згодою іде. Тому знай, що навіть якби я мав коли-небудь намір покинути тебе і йти до царя, як не оден пішов, бо що тут багато говорити, усі ми люди слабі і нелегко нам устоятися супроти покуси, коли би я, кажу, і мав коли-небудь такий грішний намір, так нині, після цього, що від тебе перед хвилиною почув, я каюся такої поганої думки, відкидаю й геть від себе і кріпко й непохитно бажаю собі одного, а саме: остатися при тобі до останньої хвилини життя і разом з тобою гинути або побідити!

Гетьман вислухав довгого речення спокійно і стиснув Апостола кріпко за руку.

— Спасибі, брате!.. А все ж таки тобі йти треба... Треба! Знаю, що місця твого ніким не заступлю, знаю, що за тобою ще й другі потягнуть, бо *exempla trahunt* [100], — але годі! Ти потрібний нам, щоб у важкий мент рятувати справу. Вернеш, і цар приверне тебе до ласки своєї. Знатнішого від тебе поміж старшинами не будде, і — не мине тебе булава. А тоді — держи її кріпко і рятуй, що врятувати можна. Числю на тебе, тепер і — поза гробом.

Апостол встав і хотів похилитися гетьманові до ніг, але цей пригорнув його до себе і поцілував у праве рам'я... Чув, як під панцирем Апостола товклося серце.

Так тривали хвилину у мовчанню. Аж з лазарету крик перервав тишину.

Гетьман сів і показав Апостолові рукою на крісло.

— Пам'ятай тільки одно: "Salus patriae suprema lex!" [101]

Апостол понурив голову і незаметно обтирав своє око. Те, що почув, було для його так несподіване і неподібне до правди, що уста йому заціпило. Стільки літ знав Івана Степановича Мазепу, а щоприш нині впевнився, що фальшивий образ його носив у душі. Гетьман не самолюб, він до найбільшої жертви для справи спосібний. Ось тепер. З такими малими силами залишився, армія короля Карла теж останніми часами ослабала, цар росте на силах, на значінню, на грошах, які на Україні здобув, а гетьман замість турбуватися собою, журиться тим, що може статися з Україною.

І, роздумавши те все, миргородський полковник Данило Апостол, не відаючи навіть, коли і як, встав і обхопив гетьмана за коліна.

— Бог з тобою, брате Даниле, що це ти робиш? Лиши!

XIV

Мручків відділ не йшов, а біг по хрустко-сипких снігах з табору в напрямі гайка, що сірою смужечкою ледь-ледь майорів на виднокрузі.

Попереду Мручко.

Скрізь було пусто. Ні сліду, не то чоловіка, але й звіра. Що жило — заховалося перед зимном.

Лиш зорі, де ям були, повибігали на небо. Кліпали й підморгували очима, нібито і їм зліплювалися вад морозу повіки, і тому вони їх раз у раз розплющували, бо хотіли дивитися на землю, цікаві, що вона з собою робитиме в таку скажену люту.

А земля вже не дрижала від стужі, не стогнала й не вила з болю, лиш, утративши всяку надію на рятунок, мовчки конала. Навіть вітер ущух. Невже ж і його поборов мороз і заставив зійти з поля бою? Мороз, якого ніхто не тямив.

— А є ви всі? гукав Мручко на своїх хлопців.

— Є всі, — відповідали йому голосами, що скрипіли й ніби вверчувалися в умі.

— Гарний мороз, що? — питався Мручко

— Ах, чорта там! — відповідали

— Так тоді чого ви стоїте? Грійтесь!

І щоб запарі розійшлись, починав правою рукою бити об ліве, а лівою об праве рамя, аж дивувався недалекий ліс гукаючи: "Го-го-го!"

Знов бігли які там гони і знов ставали й розгрівали запарі, а чим більше наближалися до лісу, тим більше він дивувався — такий відгомін від нього лунав, буцім там сто молотильників ціпами било.

— Шабас! — гукнув Мручко. — А то ми ворогові про себе знати дамо. Бігцем уперед!

Зривалися й бігли, аж їм під грудьми дух спирало.

І коли би так хто дивився збоку на цей дивний похід, то погадав би собі, що люди побожеволіли з зимна, вирвалися з табору й біжать у ліс, щоб дертися по дубах, бо в городі стіни занизькі.

І не можна сказати, щоб у тім не було дещо правди.

З Мручком пішли здебільшого такі, що не мали квартир. Мороз добирався їм до кості, а вони навіть горілкою не могли розігріти тіла. Куняли біля огнищ, кожда година ставала їм мукою і кожда година наближала їх до смерті або до божевілля.

Знав це Мручко, тому-то й, виступаючи, мав тільки одно на думці, а саме піддержати свою і своїх людей енергію, бо хто її втратив, пропав. "А де ж краще розігріється козак, як не в бою", — гадав собі. А вони знов міркували, що краще згинуть зі шаблею у жмені, ніж заков'язнути на стужі. Ті мертві колоди, вкриті льодом, що їх сотками вивожено ранком з табору, були для них відстрашаючим приміром. Нічого страшнішого не уявляли собі тепер над туєю білу смерть.

Втікати від неї, хоч би самому чортові в зуби, щоб тільки не костеніти живцем!

І ось біжать вони за своїм отаманом, не питаючи куди і пощо і не думаючи, чи на випадок потреби можна їм буде сподіватися якої допомоги, чи ні. Так добігли до лісу.

Не старий він був, але густий і здоровий. Сніг, ніби в білі величезні шапки, повбирав дерева, ніби зима великий намет розіпняла над лісом, так, що тільки де-не-де проглядала хрусталева синява небесного склепіння. Був це ніби пригад якоїсь казки з давніх діточих літ, казки про дванадцять розбійників або про королівну, що її змій з теплого полудня пірвав і заніс у студене царство недоброї Баби Яги-зими. Було так гарно, що не оден і про зимно на хвилину забув; хотілося розпалити огонь, сісти кругом і слухати оповідань, на те, щоб разом з казкою перенестися в країну казки, звідкіль немає вороття.

— Чи ви подуріли, люди? — сердився Мручко. — Огонь ворога принаджує. Загріємося при роботі. І так тут тепліше, ніж на полі.

І дійсно, в лісі було затишніше. Чи то цей сніговий намет грів, чи густа деревина, досить що потеплішало людям.

Мручко вислав передню сторожу і поділив решту відділу на десятки. Над кйждим поставив козака зі своєї сотні, бо нікому так не довірював, як собі і своїм людям. Тим десятникам виложив свій план і гукнув:

— Ступай.

Не довго йшли, як від передньої сторожі надлетіла вість, що ворог недалеко.

Мручко відсунув шапку від правого уха, витріщив очі і потягнув носом повітря.

— Еге ж! Димом від вогнища заносить.

І всі нараз почули цей дим, і кров заграла живіше.

— Цитьте! — гукнув Мручко, і козаки перестали підскакувати й закаблуками бити, щоб розігріти ноги. — Цитьте бо!.. О, о, коні іржать...

І справді. Крізь стовп зимного повітря, що колючками вдиралося в горло і ранило груди до болю, продиралося іржання коней, та не голосне й не веселе, а слабе й жалісливе, ніби й коні жалувалися на мороз.

— Це не драгуни, — погадав собі Мручко, — а, мабуть, декілька старшинських або обозних коней. Значиться, з піхотою діло.

Не надумувався довго. Знав, що це не якась більша частина, а так собі, полчок якийсь в маршу з одного місця постою на друге або в розшуках за ворогами. Більша

частина не залишилася б у лісі і не підступила би так близько під ворога, нехтуючи всякими приписами обережності.

І Мручко пустився вперед. Півколесом посувалися його люди туди, де іржали коні і звідки крізь гілля дерев мерехтіла заграва.

Без крику бігли. Щопиш як побачать поляну перед собою, зрозуміють що їм робити: чи поховатися за дерева й розпочати пальбу, чи кинутися на ворога з шаблями.

Дерева ріднуть. Крізь пні проблискує огонь, буцім там вже світає. Чути, як іржать і порскають коні, але людей якось не видно. Сховалися за стінку з саней і з возів, шукаючи захисту— перед вітром і снігом. Мручкові розвідчики мало що не під самою тією стінкою були, і ніхто їх не спинив. Москалі такі безпечні, що навіть вартових не поставили. Кому там у такий мороз хотілося б виходити в поле?..

Що ж тоді Мручкові робити? Стріляти до тих возів і саней не вважав доцільним. І так амуніції мало. Шведи свою вистріляли в безнастанних боях, а нашу москалі в Батурині і в других городах забрали. Нехай шаблі працюють...

Та ще вінне рішився, як крилові десятки його відділу, побачивши ворожий табор, кинулися бігцем на нього.

Добігаючи до стінки, зняли нестямний крик і, не дожидуючи прикргзів свого сотника, одні окружали стінку, а другі розривали її по самій середині, щоб вдертися туди.

Тою прірвою кинувся також Мручко. Чув, як нараз зробилося йому горячо. Кров ударила до висок, перед очима то свічки запалювалися, то червоні кружельця літали. Ось-ось і зудариться з ворогом, і пічнеться танець, котрий він так любив, бо від хлопця привик до нього.

— Вперед! Вперед! — гукає, і нараз, ніби йому хто ноги підкосив; захитався, подався взад, — насилу вернув до рівноваги і — шаблю, наготовлену до вдару, безсило опустив...

Перед ним на широкій лісовій поляні кругом догасаючих огнищ сиділи купами трупи.

Деякі попритулювалися до себе, інші підсунулися так близько до огнищ, що полумінь лизала їх чоботи і по халявах сунулася на штани й на шинелі.

Трупи горіли, і прикрий сморід затроював студений чистий воздух.

Біля саней лежав кінь з розпореним черевом.

Декілька людей, головно старших, обсіли його, як мухи стерво... Грілися, поки разом з конем не задеревіли.

На снігу торчали порожні бочівки. В одній було ще навіть трохи горівки. Біла смерть не дала людям висмоктати її до останньої крапельки. На деревах хрипло крикали круки.

Мовчки стояв Мручко зі своїми людьми серед отсього табору трупів.

Явище було так несподіване й таке жахливе собою, що навіть найдотепніший смільчак вважав відповідним мовчати.

Йшли до бою з живими, а попали на трупів. Смерть за них ворога звоювала,

студена біла смерть. Невже ж вона козацьким союзником зробилася... Сподійсь!

Мручко перехрестився.

— Хай з Богом спочивають! — прошепотів, і молитовний шепіт понісся по цілій поляні.

Та недовго молилися козаки. Живі живе гадають. Те, що сталося з ворогами, може, і їх чекало, бо мороз не м'як, а кріпшав над ранком.

Щоб огні не потухли, вкинено до них бочівки. Клепки, пересичені спиртом, спалахнули синім полум'ям, і огнища ожили нараз. Козаки відсували трупів набік, тих, що горіли, гасили снігом, котрого скрізь було більше, ніж треба, і на жар кидали драбини з возів, дошки, дишлі, а то й цілі сани, бо огонь — то було життя, погасне він — і прийде вона, біла смерть. Скорше, скорше!

Тішилися, як діти, коли сухе дерево бралось огнем і коли вітер, що починав віяти сильніше, обдавав їх димом і теплом. Декому й іскра скочила на руку або на лице, і він не сердився, лиш спокійно струшував її.

Мручко побіг до коней. Радісно іржали, побачивши живу людину. Казав їх відпинати і підводити до огнищ.

Козаки вишукували останки сіна й соломи і кормили голодних коней.

Забували про свою біду а тішилися, що врятували життя звірям. До рана, може б, і вони заков'язли, бо збідовані були і зголодовані, аж страшно. Геть драбини пообгризали і ногами відгребували мох з-під снігу. Але сніг лежав такою грубою верствою, що дібратися до землі було важко.

Перешуковуючи вози й сани, знайшли кількох ще трохи теплих москалів. Лежали під купами кожухів. Вони з замерзлих товаришів поздирали одіж, поприкривалися і в той спосіб спаслися від смерті.

Побачивши козаків, дзвонили зубами, від холоду і від страху. Гадали, що врятувалися перед морозом на те, щоб згинутися від козацької шаблі. Та зайвий був їх страх. Ані Мручкові, ані нікому з його людей навіть до голови не прийшло мордувати бранців. Навпаки, чутили їх, натирали снігом і вели до огнищ.

З лицарів козаки зробилися самаритянами. Щиро тішилися кожною врятованою християнською душею, мов знахідкою дорогоцінною.

На одних санях знайшлося ще одно невеличке, але повне барильце горілки.

Мручко не дав його нікому. Відшпунтував, цідив до михайлика, і по черзі обділював козаків і бранців.

— Вип'ємо за душі тих, що їм смерть відмовила трунку, — проговорював. — Але питимем уважно, бо горілка, як дівка. Кохай, та міру знай!

Та ще він того не доповів, як біля одних саней зчинився крик.

— Козак і дівчина!

— Ше живі!

— Відрятуємо їх!

Мручко з барильцем подався туди.

Були це старшинські сани з будою, що глибоко врізалися у сніг. Біля саней стояв

високий стрункий мужчина у вовчій шубі. Розказував цікавим козакам, яким то способом спасся... Московські офіцери вилізли з тієї буди і пішли до огню розігріватися та випити водки. Пішли і не вернули. Замерзли... Тоді він зі своєю дівчиною, полуживий, добрів до отсих, саней, вистелених усякими шкурами, вдягнувся у вовчий тулуб а її обтулив, як міг, і так якось перетривали стужу. Але скорше святих у небі сподівалися побачити, ніж козаків.

Їх, як утікачів і ізменників, москалі у Лебедин везли, а тут, гляди, така несподівана поміч!..

Мручко, почувши знайомий голос, мало барильця з рук не пустив.

— Сидір! — гукнув.

— Я, пане сотнику? — і кинулися в обійми.

— Навіть самим Меншиковим, — говорив Мручко, — я не втішився б так, як тобою. Вітай же, козаче, випий, розігрієшся! — і налив йому горілки більше, ніж другим.

— От тепер то я вже й знаю, чого мене до цього лісу, ніби вовка, тягнуло. Тебе я чув, Сидоре! А де ж твоя дівчина?

— Одарка? Вона там, — і Сидір показав на сани. Мручко не втерпів, щоб не заглянути до буди.

— А жива ти ще, Одарко?

— Спасибі, батьку, здорова, як риба, — залунав дзвінкий голос.

Випий же й ти, дівчино, за ваше й наше здоровля! і хотів її піднести михайлик, але Одарка вже добувалася з-поміж шкур, щоб привітатися з Мручком.

— Яка зустріч, яка зустріч! — тішився сотник. — Відвернись, Сидоре, і не дивися на нас, — сказав і вхопив Одарку в свої медвежі обійми.

— Як рідними дітьми тішуся вами, так мені, Боже, дай кінця війни діждати. Ходіть же, мої ви, погріємося.

І всі троє подались до найближчого огнища.

Окружила їх товпа козаків. Віталієся і оглядали несподіваних гостей, як мандрівців з другого світу.

Про мороз забували. Огн; горіли густо, і козаки топлива не щадили. Ціла поляна палахкотіла.

Козаки зносили і складали кругом огнищ московські кожухи, зброю, все, що небіжчикам не було вже потрібне, а живим могло ще пригодиться.

Виявилося, що й не без їжі був табор. Знайшлися сухарі, вуджене м'ясо і сало. До сухарів між козаками великих охотників не було, зате салом ніхто не гордував. Припікали його на вугликах і їли зі смаком.

— Ото дурні москалі! — жартували. — Мали сало і горілку і хотілося їм вмирати.

— Не допоможе й сало, коли тепла мало, — говорив Мручко, — а щоб тепла не втратити, то треба або сильно любити, або здорово бити, а горілку тільки в міру пити. Я готовий був здорово битися, ти, Сидоре, свою Одарку кріпко любив, а москалі випили понад міру, і тому ми ще жиємо, а вони хай з Богом спочивають!

Сказавши це, Мручко відшпунтував друге барильце, котре оден із його козаків

двигав на плечах у скриньчині з приказом поводитися вважно, бо "це муніція"!

— Гадаєте, хлопці, що я голіруч вас на ворога провадив? Не знаєте хіба старого Мручка. Мручко по-шляхетськи вибирається в гостину. Дасть Бог "вікторію" так треба випити "на віват!", — а як погром, так хай вороги за душі наші вип'ють, — і обділив удруге свій відділ горілкою, і то не простою, а з кмінком, яку від Векли в Гірках на прощання дістав. А таку пам'ять мав старий сотник, що нікому двічі михайлика не подав, а як котрий і простягав руку, так тільки сорому даром набрався. — Нахаба! Гадає, що він оден на світі. Пустити такого до горілки, то він на смерть зап'ється. Тебе б, чоловіче божий, в царській кунсткамері у спирт покласти; там тобі був би рай!

Козаки докидали і від себе. Біля огнищ робилося весело.

— Ми тут жартуємо, а ворог, може, де й підкрадається до нас! — зірвався нараз Мручко.

Але Сидір заспокоїв його. Він з розмов московських старшин знав, що на дві-три милі кругом нігде якоїсь більшої царської військової частини не було. Хіба під'їзди звичайні. А тії в таку лють як зашиються де, так на світ і носа не покажуть.

— А хай би й були! — махнув рукою Мручко.

— В нас тепер і збрुї багато, і муніції вдовіль, не боїмося.

Та ще таку славу допомогу добули, — і моргнув вусом на Одарку.

— Може, і в мене за двох слабих сила, — усміхнулася Од арка.

— Знаємо вашу силу, знаємо, — притакував Мручко.

— Ох, не одного сильного вона побідила! І незчувся, коли сили збувся, і не лиш сили, але й ума... Гей, гей, були й ми колись молодими, — і зітхнув, аж огонь затріщав голосніше. — Багатство, силу, славу втратиш і знову добудеш, а тільки молодості — ні. Минула, й ого! Пиши пропало. Сидір з Одарки очей не зводив.

— Не зимно тобі? — питався.

— Гарно, що і в раю краще не буде. Погадати, у Лебедин ішли, а до своїх попали.

— Ніхто не знає, що його чекає, — відповів Мручко і штовхнув Сидора в бік: — Не дивися так на неї, бо ще навречеш дівку.

— Як на небесну з'яву дивлюся, сам своїм очам не вірю, чи вона це, питаюся, чи, може, привид який? І весь цей ліс, табор, заморожені москалі і живі козаки біля огнищ, все воно ніби сон якийсь сниться.

— Всіляко в світі буває, мої ви. Часом життя вигадливіше від казки. Багато ви, мабуть, перебули.

— Ох батьку ти наш!

— Цікавий послухати, та не пора тепер. Розігрілися люди, відпочили, гайда назад! А то ще справді чорт москаля навіє;— і казав хлопцям збиратися в дорогу.

Нерадо кидали "теплу левадку", як вже її за той короткий час успіли назвати. Страшно робилося на сам спомин, який там мороз у чистому полі, гризкий, як найлютіша собака.

Але потішалися гадкою, що все-таки з лісу, з-поміж трупів до живих людей вертають, все-таки десь їх до хат запросять, бо люди вже повстають, і радо всякий

послухає про їх нічну пригоду. І йти буде куди легше, раз, що лишній тягар на сани покладуть, а друге, що город лежить трохи нижче від лісу. Птахами пролетять.

— Готові? — питався Мручко, стаючи серед галяви лісової.

— Зайвого не беріть! — приказував,

— Погасити вогні. Небіжчикам вони не потрібні!

Сидір пару добрих коней припряг до своїх саней. Обтулив Одарку, так що й ворухнутися не могла, і взяв віжки у руки. Біля його примістився оден з відтертих москалів, інших поклали на санях і поприкривали кожухами.

Мручко десяток за десятком пускав уперед.

Сам з останнім назаду прилишився.

Глянув на купу замерзлих москалів, зняв шапку й перехрестився:

— Вічний вам упокій! — сказав. — Спочивайте до весни!..

І двигнувся з місця.

XV

Попали на лісову доріжку і доволі скоро посувалися вперед.

Ніхто не наглив ані людей, ні коней. Одні і другі втікали від смерті до життя.

Коні порскали весело, люди казали їм "здоров".

Козаки по черзі вскакували до саней, на котрих було місце, і волочили ногами по снігу. Пригадували собі, як колись хлопчиками в батьків своїх любили їздити на санях.

Возом то хіба на сіні або на снопах гарно, а саньми як-будь; і перевернутися не страшно. Тільки "шур", і лежиш у снігу, як у перині.

Проїхавшись, зіскакували, а на їх місце вскакували другі

Поворот був куди кращий від походу. І не такий довгий. Відома дорога все від невідомої коротша.

Виїхали з лісу, і мов молочне море розстелилося перед ними. Горбки, придолинки, балки — все одно в тім морі потопало. Лиш іноді якесь самотнє дерево або хрест на роздоріжжю, мов щогли з розбитого корабля, торчали.

Ясно було, іскристо. Видно, які де звірі походили. Перехрещувалися заячі, лисячі і вовчі сліди.

І звірі одні на других засідаються, і в звіриному царстві війна.

Нігде нема спокою на світі.

— Якийсь козак розказував, як вовки з медведем воювали. Цілу ніч тривала битва.

— І хто поборов?

— Вовки. Вони рухливіші і голодніші. Медвідь голод проспить, він аж на стрітення берліг розкидає, а вовки ні. Їм треба їсти. Голод відваги додає. Медвідь сильний, але вовк рухливіший. А в бою рухливість велика річ. Давид Голіята побив.

— Голіята? — і козаки стали сміятися з цього слова і товариша, від котрого його почули, Голіятом прозвали. Вже він так і Голіятом помре.

— А ось і наш табор! — промовив котрийсь, і всі голови в той бік повернулися.

Далеко, може, ще миля перед ними, в чистому мерехтливому повітрі, ніби зорі густі на снігах розсипані, козацькі вогні горіли. А ще дальше, на виднокрузі, жовтувата

смужечка відтинала небо від землі, знак, що за яку годину зачне світати.

Це той час, коли чоловік звичайно найгірше хоче спати, а ще в такий мороз, як нині. Пригадав це собі Мручко, сів на окульбаченого коня і поскакав вперед. Заглядав до кожних саней і кожного відділу питався:

— Чи є ви всі?

— Всі, всі! — відповідали йому бадьоро.

— Вважайте, щоб мені котрий не вснув та не замерз, а то такого, їй-Богу, поб'ю!

Козаки сміялися, і Мручко був також рад собою.

Тільки йому з голови ті замерзлі москалі не сходили. Коли би він їх був побив, так це друга річ. В бою, та ще з доброї руки і згинуту не жаль, але так на морозі задеревіти, як дуб, — гидко і страшно!

Зітхав і мовив молитву. Була це молитва о славу смерть, якої від покійного свого діда навчився, а якої в жаднім молитвеннику не знайдеш. Мовив її, розглядаючися кругом. Як старий насуплений орел на кручі, сидів на коні і очима панував над цілим простором.

Нараз зупинив коня. Гонів кількоро перед ним посувалася якась валка. Побачили його і звернули з дороги. Але не назад, аг тільки вбік направо.

"Далеко не зайдуть, — погадав собі Мручко, — там стрімкий яр, а за яром байрак бездоріжний, густий, що саньми не проберешся. Завернуть. Другої дороги нема".

І справді. Не тривало довго, як валка зупинилася. Біля Мручка стояли вже його козаки, ті, що з піших завдяки москалям кіннотчиками стали, і ті, що їхали на санях. Сидір з Одаркою теж.

Мручко рушив назустріч невідомій валці.

Наперед сказати можна було, що це або шведи, або наші, бо звідкіля б тут москалі взялися?

"Чи не король це Карло? — погадав собі Мручко. — Бо він любить такі нічні прогульки, повні несподіваних і небезпечних пригод".

Але як під'їхали ближче і показалися сани, так Мручко рішив, що ні. Король Карло на санях не їздить, лиш на своїм Аяксі лицарських пригод шукає.

Так, значиться, це наші, і тільки наші. Але хто такий і куди його Бог провадить?

Під'їхали ще трохи, і Мручко побачив людей десятків два на конях, а за ними великі панські сани з будою і з двома віконцями в тій буді. За саньми знов невеличкий відділ і ще якісь сани, навантажені і шкурою прикриті.

— Прощане! — шепнув до себе Мручко, і така його злість взяла, що мало з шаблею не кинувся на тую буду.

То він зі своїми людьми недосипляє ночей, як божевільний, кидає собою на всі боки, ран не боїться, життя не щадить, а вони, бач, вигідно до царя на прощу чимчикують.

— Ах чорти б... — не втерпів і заляв по-козацьки. Кипіло в нім... — А то куди? — зверещав, стаючи серед дороги. Валка захиталася, стала.

— Куди? — повторив Мручко.

Замість відповіді бренькнули шаблі і кламцнули курки. Мручкові люди, побачивши здалеку, що їх сотник у якусь нову пригоду попав, прискорювали ходи і поспівали йому в допомогу. З усіх боків окружували валку.

Перевага була по стороні Мручка. Але він не скористав з того. Навпаки, свідомість тієї переваги ніби зимною водою облила його.

— Ховай шаблі! — гукнув. — Не марнуй куль! Крові братньої не будем проливати!

Старшина, що провадив валку, підскочив конем до Мручка.

— Дайте дорогу, пане сотнику. Бачите, генеральних старшин веземо.

— Генеральних старшин? А то ж куди? Їм місце в генеральній раді.

— Не нашої голови діло питатися куди. Приказ, і годі.

Мручко знімався. Дійсно, прикази дається на те, щоб їх сповнити. Військо, яке не сповнює приказів своїх старшин, це не військо, а збіговище зазброєних людей, не оборона краю, а його небезпека. Мручко розумів це краще, ніж хто другий. Слухав своїх зверхників і вимагав послуху від підвладних. А отее зрушив головну й найсильнішу підвалину військового устрою, допустився того, що вважав найбільшим нашим лихом.

Старий чоловік поступив, як нерозважний хлопець. Лихий був на себе.

— Але ж бо такий момент, такий момент! — виправдував себе перед власною совістю. — Ворог у сили росте, а наші з табору втікають. Як же ж їх не спиняти, хоч би й ціною послуху військового?

— Товаришу! — озвався. — Я тебе не вірю. Але невже ж ти знаєш, куди вони їдуть, отсі твої старшини?

Козак видивився на Мручка.

— Куди ж би, — спитав, — як не до полків?

— До царя! — гукнув йому у відповідь Мручко, аж там-той разом з конем підскочив.

— До царя! — повторив. — Щоб жебрати ласки в нього, докладати на своїх, видавати наші тайни і зраджувати наші слабі місця.

Тепер тамтой знімався і піднесену шаблю спустив.

— До царя, сотнику, то я не піду, — відповів по хвилині вагання. — Гетьманові присягав — не зраджу його, — і повернув конем, а за ним стали повертати і його люди та уставлялися боком здовж дороги. На дорозі лишилися тільки сани, запряжені шестірнею гарних породистих коней, не з будь-якої стайні. Фореси, що сиділи на них, озиралися то на буду, то на Мручка. Хиталися, не знаючи, що їм робити. Запримітив це Мручко.

— Ви сидіть! — промовив. — Худобина за своїх хазяїв не відповідає. Ще чотирьох козаків поїде з вами для всякої безпеки. — Але тих чотирьох не знайшлося. Треба їх було вибрати і приказати, щоб їхали з саньми.

Годилися нерадо.

— Рушайте! — гукнув Мручко.

— Стій! — почулося нараз із буди. Захиталася шестірня, коні затупцювали.

— Стій! — роздалося вдруге.

Сани заскрипіли і стали. Дверці відчинилися, і блисло двоє сердитих очей.

— А ту що? Напад на гладкій дорозі?

— Не гладка, а крива ваша дорога, панове, — відповів, під'їжджаючи до саней, Мручко.

— Ти хто такий будеш? — згіржливо спитало його двоє голосів нараз.

— Хто буду не знаю, а поки що я сотник, сотник Мручко, Коли чували.

— Бунтарю! Як ти смієш ворохобити наших людей і нападати на поїзд полкових та генеральних старшин? Ми тебе на паль!

— Терпівості, панове, терпівості! Ще не відомо для кого цей паль застружать скорше. І цар не всякого на фотелю саджає.

— Не твоєї дурної голови діло!

— Може, вона й дурніша від ваших, що не зраджує рейментаря свого, але зате вірніша.

— До дискурсу не стаємо з тобою, хаме! Відповідай, як ти смів спиняти своїх старшин?

— Ті, що від гетьмана втікають, не старшини мої, а — зрадники!

Сердиті очі згасли, якби хто дві свічки здмухнув.

— Лиши, товаришу, лиши! — почулося з буди. — Бачиш, п'яний якийсь, сідай, замикай двері, бо зимно. Та двері за той час намерзли, і їх годі було примкнути.

Мручко з коня зіскочив і приступив до буди.

— Дайте, най гляну, з ким маю честь.

І здивувався.

— Так це ви, панове? І хто б то погадав! Такі вірні прибічники гетьманські, дорадники! Так голосно горлали і так тихо втікають! Заспокойтеся. Такими лицарями Україна волі не здобуде. Їдьте! Не спиняю вас!

— Мовчи!

— Ах, щоб про вас ваші нащадки мовчали, щоб імена ваші задеревіли так, як тепер не оден з козаків, що життя своє за вашу трусливість покладає, їдьте, але так, щоб вас ніхто не бачив, коней пожалуйте, щоби їм сорому не було, що таких панів везуть!

— Хаами!

— Панове! Ну, їдьте, їдьте! А щоб остання трусість виїхала від нас разом з вами. Щасливої вам дороги до царського чобота, до його кривавої руки. Скажіть цареві, що біля гетьмана вже нема ні одного такого, як ви, лиш самі Мручки, — самі хаами! — Двоє рук даром силкувалося примкнути двері, щоб не чути бесіди сотника, котрого голос звучав чимраз сумніше, бо чимраз менше почувалося в ньому злості, а чимраз більше болю.

— Їдьте отсею дорогою, якою ми вернули, крізь поля прямо в ліс. Там на леваді царські люди вас дожидають. Милої зустрічі бажаю!

Прискочив, зрушив дверці і так сильно луснув ними, що вони зачинилися наглухо.

— Вйо!

XVI

Білий ранок. Вікна, ніби хтось плитку леду у рамці пов-правляв. Піч гаряча, аж лускає, а на стінах іней. Вода в умивальниці замерзла.

А за тими вікнами і стінами що?..

— Розкажуй, дівчино! — звертається Ганна Обидовська до Одарки. — Розкажуй!

Очі її цікавістю палають. Сидить біля ікони, під лампадкою, яка озарює її веселе обличчя.

— Під печею не стій! Ти продрохла, це недобре.

Важко уявити собі більший контраст, як вона і Одарка. Ганна Обидовська, як маєвий поранок, Одарка, як літня душна ніч, повна невисловимої жаги і невтихомиреного бажання. Труди і тривоги, які перебула, покинувши бес-печну Веклину хату в Гірках, не зменшили її краси. Ще принаднішою стала, більш загадочною, таємною. Обидовська з насолодою дивиться на тую незвичайну красу. Зависті не чуває. Чує в ній те, чим і сама переповнена вщерть, — кохання... Але інше воно, як у неї. Стихійне, неприборкане, як степовий кінь, що не знає ніякого стриму...

Хіба того завидує її Ганна...

Може, й вона була колись такою? Може, й була, так мати, ієромонах, що вчив ермолая і партесного співу, благообразна тітка, мов ікона в храмі, шанобливі гості в хаті багатого Василя Леонтійовича Кочубея, всі вони приборкали молоде, палке серце, навчили його лукавити й брехати. Пощо, нащо? Невже ж ми двічі живемо на світі? Невже ж не краще робити так, як отся дівчина, що слухає голосу серця, і за тим, якого покохала, на край світу полине, не питаючися, на який кінець?... Обидовська в Одарці свою молодість бачить...

— Розкажуй.

Одарка вдячна гетьмановій своячці, що приютила її у своїй квартирі, бо в городі так важко нині знайти який теплий куток. Не хотіла б відмовити добрій пані, що не гордує селюшкою та ще вихресткою, але її так важко, так дуже важко розказувати. Аж самій слухати ніяково. Те, що останніми днями пережила, таке не подібне до правди. Прямо вигадлива казка якась, а не дійсність.

— І що він, цей московський офіцер? — підштовхувала її словами Обидовська.

— Ах, цей! Цур йому! Тінею снувався за мною. Гадала, налякається опириці і вже більше не гляне на мене. Еге ж, налякається такий! — і засміялася, але так, що Обидовська шарпнула її за рукав.

— Одарко, чуєш! А може, ти й справді як не опириця, так хоч русалка або мавка?

Одарка глянула на Обидовську; зразу з докором, але як побачила її добрі, цікаві очі, так до жартів охоти набрала. Чорні очі зиркнули несамовито. Блудні вогники в них загорілися. По устах усмішка перебігла, ніби сонце по листю, а самі вони рожевими платками розтулилися.

— А ви ж гадали як? Русалка я, і не лиш русалка, а й відьма. В дівчину перекидатися вмію. Вночі русалка, а вднину дівчина. Двійним життям живу; розкіш яка!

І сміялася своїм привабливим, аж страшним сміхом. Обидовська посміхалася по-

діточому. Вона знала, що це неправда, що Одарка вдає, як у театрі, але обом їм після страхітних переживань останніх часів хотілося інших зворушень, хотілося забути про дійсність і гадкою перенестися в казку.

— Як нічка зорі розсипле по небі, — говорила шепотом Одарка, — а місяць вискочить гратися з ними, пропадай, сирото Одарко! Тебе вже нема, а є русалка, Зорійка, знаєте, тая, що в неї миргородський полковниченко рутяний віночок украв. А вона його на річку шукать пішла і між русалок-сестричок попала. Еге ж, еге ж, я та сама Зорійка, коли чували.

Обидовська очі примкнула, ніби наосліп за її словами ішла... Так гарно було слухати.

— Шувар шелестить і шепоче осока, ніби полковниця яка в шовках та саєтах ступає. Пустіть мене, сестрички ріднесенькі, назустріч козакові піду...

Пустили. І ось зачайлася я, а місяць сипле сяєво срібне, зорі золотисті сяють. Цить — хтось іде! Це він, козак. Сусе Христе! Гарний який, як світ світлий, як місяць ясний. Присмокталась до уст, яка гаряча кров...

— Одарко! — шарпнула її за вишиваний рукав Обидовська. — Не бреш! — і тим словом чар, ніби свічку, здмухнула.

У вікнах знов ледяні шибки, на стінах іней, в умивальниці лід, а за порогом що? Не питай. Обі нараз розсміялися.

Обидовська притягнула Одарку до себе.

Тая клякнула біля її крісла. Обидовська гладила Одарчине чорне волосся, аж синє.

— А дуже ти його кохаєш?

— Кого? Сидора?.. Дуже. Гарний і добрий, доброта одна, пані.

— А він тебе?

Одарка засоромилася.

— Він?.. Як хоче... Це вже не моєї голови діло.

Обидовська усміхнулася гірко:

— Дай, Боже, вам щасливими бути, бо я, — затялася на хвилину, — бо я не зазнала щастя. Одарка припала до її руки:

— Бідна паня.

...В лампаді масло тріскотіло.

— А про московського офіцера ти мені не розкажеш? — спитала по хвилині Обидовська.

— Чому б то ні, якщо ви цікаві... — і уста рукою обтерла. — Отож, як залишив нас пан Мручко в Райгороді, мій Сидір став скоро вертати до здоров'я. Дідусь йому якісь такі ліки давав і мастями цілющими мастив, що рани гоїлися скоро.

— Молода й здорова кров, — завважила Обидовська, а Одарка казала:

— Тішилася я, що за декілька днів поїдемо до його села, бо там спокійно. Еге ж — поїхали! Після півночі загуготіло у Райгороді. Зірвалася я, — червоно в хаті, ніби хата горить. Кинулася до вікна, пожар! Люди, як оглашені, літають, сюди й туди. Ревуть корови, блеють вівці, собаки зриваються з ланців, — знаєте, як воно є, коли ворог на

сонне село нападає. Жінка якась з ножом за донькою біжить: "Заріжу тебе, — кричить, — на сором москалеві не дам". Не знаю, може б, і я збожеволіла, не бачивши чогось такого зроду, але ж Бог досвіду не поскупив, так і голови не стратила. "Вставай!" — гукнула на Сидора. "Або що?" — "Москалі", — кажу. Помогла йому вдягнутися й вивела боковими дверми в садок. За садком цвинтар, а там балка, гадаю собі, пересидимо яку годину, москалі пограбують Райгород і далі підуть, як звичайно.

А Сидір до мене: "Такого ти хочеш від мене? Там людей мордують, а я маю втікати?" — і виривається з рук. Не пускаю. "З глузду збився, — кажу, — хорий і безоружний і битися хочеш? Як? Куди?" "Мушу". — "Як ти мусиш, то я в криницю ускочу — теж мушу"... Шарпаємося. Аж тут чуємо: біжать... Людей кількоро. Шпорами побренькують. Відскочили ми від себе, розбіглися, як ті перепелиці в полі, і до землі припишкли, до могил. На мені білий кожух, на йому свита, не побачать, гадаю, коли б їх тільки не наднесло на нас... Та Бог стеріг... Перебігли, матіркуючи, москалі. "Одарко!" — почула я. "Я осьдечки, недалечке від тебе", — відповідаю. Він вмить збагнув і приліз рачки до мене. "Що нам робить?" — "У балку подамось". — "Не хочу! До людей піду. Там б'ються"... Боже ти мій! Вговорюю його як можу, аж тут райгородці на цвинтар пруть, а за ними москва... Між гробами битва зчинилася. Люди хрести ламали, хай Бог простить, і відбивалися. Сидір теж, і я при нім. Так нас і взяли. Приводять до квартири, там, де майор московський стояв, дивлюся і очам своїм не вірю: він, отсей самий москаль, що мене колись до відьми в лісі завіз був. Він мене теж пізнав. Підступив і очима блиснув, як вовк. "Тепер ти мені не втечеш, — каже. — Ну, перекидайся хутчіш у відьму, перекидайсь!" — і замахнув рукою. Але не вдарив, тільки сплюнув. "Вивести проч усіх! Тая тут останеться, на допрос!" — гукнув на солдатів...

Одарка встала і поправила плахту на собі. Защібнула корсетку. Дрижала. Оповідання, видимо, хвилювало її.

— А ти? Що ти? — питала Обидовська, в котрої губи наливалися кров'ю і паленіли, як доспівавдчі вишні в садку.

— Що я? Гадаю собі, раз козі смерть. Підступила до нього. "На, бери, — кажу, — але знай, що в мене за мізинним нігтем отруя. Приткну до уст, і трупа матимеш, не мене. Та ще бережись, щоб не задраснула тебе!" Мов ужалений відскочив. "Роті тебе, як суку між собак, кину. Пограються!" — зашипів. "Трупом мене ти кинеш, а не живою", — відповідаю, сідаючи на лаві, буцім нічо... Остервенів. Тупотів, кидав собою, як дикий кіт по клітці, стогнав. Я очей з його не зводила. "Не дивись! Сліпаки тії вирвати з лоби велю! Відьма, вовчиця!" — "Маю на тебе дивитися, так краще рви!" — відповідаю, усміхаючись.

Обидовська глянула на Одарку.

— Ти справді страшно вмієш усміхатися, дівчино. Мороз по спині йде.

— Життя навчило.

— А він? — спитала знов Обидовська.

— Він? То прискакував до мене, то відкидало ним, як біснуватим. Аж за голову вхопився руками: "Дівко, — кричить, — ти мене з ума зведеш!.. Будь моєю, озолочу

тебе. Бачиш?" — і висипав з кармана перстенів, ковтків, усякого узоріччя, аж в хаті замихтіло... "Овва, — кажу, — багато награбували. Та не про мене воно. Чужої кривди не бажаю..." "Оженюся на тобі, — почав тоді. — В маєтку мойому панею заживеш, може, й бояринею станеш, а так пропадеш, війна столочить тебе, як корова ратицею квітку. Сам чимало такої змарнованої краси бачив... Не здержу, збожеволоію з жалю, збо-же-во-лі-ю!" Жаль мені зробилося дурного. В його голосі справді почувався біль, чути було, що з серця балакав. "Так би й казали, — кажу тоді вже іншим голосом, ніж перше, — так би й казали, а то кидаєте собою, мов біснுவатий, дочиста ви мене налякали". — "Дівчино! — пустився до мене, розтворивши рамена, як ворота. — Дівчино моя, я без ума від тебе!" — "Стривайте, стривайте, — кажу тоді, — нині ні, не хочу — не можу, — поправилася, — підождемо до завтра". Просіяв. "До завтра? — питає. — До завтра?" — і не втерпів, прискочив і таки поцілував мене. Я злегка відсунула москаля. "Бачите, який ви нахаба", — кажу. А він: "До завтра? До завтра? — шепотить, ніби йому жар з рота б'є. — Так ти завтра згодишся бути моєю?" — "Може, і згоджуся", — відповіла, не знаючи, що мені й казати. Подумав хвилину, протер чоло, махнув рукою і якось заспокоївся. Казав мене відвести до якогось двора, а все ж таки варту поставив, для безпеки, як він казав, а я гадаю тому, щоб не втікла. "Тільки ви мойого Сидора відпустіть, — кажу, прощаючись з москалем, — а то я собі смерть зроблю, коли йому станеться що злого". Знов подумав хвилину і знов рукою махнув: "Хай до чорта йде! Не бачив я хахла!" І відпустив, навіть попрощатися дозволив. А мій Сидір своє: "Без тебе не піду!" — "Мусиш, бо до чого ми тут удвійку досидимосся? До смерті. А так, може, ти десь на гетьманських людей наскочиш. Бачиш, московський відділ невеличкий, може, відіб'єш мене". Якось я його насилу вговорила, хоч надії на відбій, правду сказати, не мала, а тільки його рятувати хотіла. Пішов, а я цілу ніч ока не примкнула.

Що мені бідній робити, гадаю. Отрую то я й дійсно мала при собі, запаслась, але вмирати не хотілось, світ такий великий і цікавий, хоч страшний, — молода я. Лежу в постелі, ніби десь на межі серед долину, гіркий пил летить на мене, чахну. Аж ранком хтось гримає у двері: "Який чорт?" — питаю. "Дозвольте побажати вам доброго ранку", — відповідає чемно москаль. "Доброго ранку й вам, — відповідаю, — але я ще не вбрана, підійдіть". Пішов... Чую, як лається на своїх, штовхає людей, як псярник собак, недобрий. А за якої півгодини знов у двері стук-стук. "Увійдіть!" — кажу, бо що було робить? Сила його. Виважить двері, як захоче...

Одарка знов оповідання перервала. Стояла в кутку, випрямлена, з палаючими очима. Ніби це, що розказувала, переживала вдруге.

Обидовська очима присмокталася до неї:

— І що? І що?

— Я тоді саме чесала свої коси. Руками підняла волосся вгору і — завмерла. Він з ваганом на порозі стояв. "Або будеш моєю, — не говорить, сичить, — або вб'ю тебе, вб'ю! Очі наші зустрілися з собою, дужаються..." "Стріляй! — гукнула я. — Стріляй, ну чого стоїш?" А він руку з ваганом опустил, хотів кроком ступити вперед, захитався,

вхопився за голову і вибіг. "Відьма! Відьма!" — почула я, як кричав у сінях. Словом тим ніби мене обухом по голові вгатив. Чого це я відьма?.. Не вгадаю. І, обезсилена, голову до подушки приткнула. Буцім я дівчинка маленька, громів боюсь... Хай б'ють, щоб мені їх лиш не бачити, не чути... Еге ж, не вчуєш! Кругом хати біготня така, верески, крики... Не втерпіла я, зиркнула. Боже мій! До вікон когуги червоні крильми б'ють, в хаті дим, що й дихнути годі, горить!.. Зірвалася я, біжу, так сінешні двері заставлені, хата, як кріпость, не добудешся з неї. Значиться, живцем хочуть відьму спалити... От воно як!.. Мов божевільна, кулаком у вікно вдарила, бренькнули шибки, влетів червоний когут у хату і просто мені в лице. Насилу відчинила я двері в сіни і насилу їх замкнула за собою, руками волосся гашу, іскри струшую з себе, дим в очі гризе. А в хаті клекотить, тріскотить, палахкотить, ще трохи, і огонь двері перегризе, хоч двері кріпкі, густо цвяховані. Кидаю собою по сінях, як окаянна, туди й сюди, аж чую під ногами дудонить... Двері у погреб значиться. Підняла їх і опустила за собою, в темінь ускочила. Тут тобі, гадаю, і кінець! Щоб лиш хутчіш, щоб не мучитися довго. Геть запаморочило мене. Гірки, Векла, Сидір і що перед тим гарного й поганого було, що веселого й страшного, ходором по голові ходить, хутко, хутко, аж почорніло в очах... Кінець.

Обидовська дівчину на крісло посадила. Заспокоювала її. Білою рукою по чорному волоссю водила. Одарка мов у пропасниці дрижала.

— Наша жіноча доля терпіти, і сила наша в терпінню, видно, так Бог хотів. Не нарікай!

— Я не нарікаю, — хлипала Одарка, — сама не знаю, що це мені. Поки діло, поти й сила була, а тепер і згадувати важко.

— Чоловік не залізо, відома річ. Спічни собі! — і подушку Одарці під спину підложила.

Подзвонила на служку, казала теплого молока принести. Одарка випила, заспокоїлася і сама стала розказувати далше.

— Сидір справді, так як я йому казала, на якийсь козацький відділ наскочив, а побачивши, що Райгород горить, прибіг туди. Москалів не застав уже. Далі палити й мордувати пішли. Не знаю, як він добився до мене і як з погребу виніс мене. На руках я у нього очі розплющила і знову побачила світ. Бачите, які в мене обсмалені вії.

Обидовська глянула. Дійсно, вії у Одарки були підсмалені і попідгинані вверх. Волосся також згаром пахло. — А як же ти добилася до нас? — питалася.

— Остогидло розказувати, пані. Все те саме. Що вискочиш з одної біди, а вже друга на тебе чекає. Недалеко ми заїхали з Сидором, аж на москалів попали. Вони скрізь над Десною, як тії круки, снуються. Вхопили нас і в Лебедин везли, аж у лісі змогла їх біла смерть. Позамерзали. Ми з Сидором у старшинській буді перед морозом заховалися. Аж прийшов сотник Мручко, і, дякуючи йому, я тепер тут.

— І вже не пустимо тебе від себе. Будемо разом бідувати.

— Хіба що бідувати, — повторила Одарка.

— І сподіватися. Сподіватися будемо, Одарко, що знову заживемо в добрі. Кохання і

біду переможе.

— Переможе, — повторила Одарка.

Обидовська Одарку до себе притулила.

— Будемо сподіватися, дівчино, будемо...

XVII

— А ви вже, паніматко, благороднішого трунку не маєте? — питав сердюк, вихиляючи чарку.

— Дякуй Богові, що й такого націдила, — відповіла не стара ще хазяйка. — Люди по горілку, як по свячену воду, йдуть. Озеро випили би, не то що.

— Випили би! — притакнуло товариство. — І не диво. Зима морозить, а горілка гріє. За ваше здоров'я, паніматко! Спасибі, що не відправляєте нас, не напоївши!

— А кого ж мені й напоїти, як не вас? Та ж ви свої, не те, що який там швед або москаль. Гадаєте, мені від них легко відігнатися? Ой-ой! І набрешеться чоловік, і налається, поки позбудеться непроханих гостей. Буває, опівночі до брами шаблями грюкотять: "Пускай погріється!"... Важко тепер хазяйкою бути і гріха на совість не взяти! Ой, важко! — і рукою смажні губи обтерла. Гарна була, хоч літ так під сорок, а може, трохи й поза сорок, але небагато. Та що літа! "Хоч ти й сива, так ти мені мила", — приговорював, бувало, сотник Мручко, дратуючи Веклу в Гірках. А роменська хазяйка трохи навіть на Веклу скидалася, тільки без тих ділочків біля уст, що то в них смішки у піжмурки грають.

— А як ви гадаєте, паніматко? — питався той самий сердюк. — Чи довго нам ще в тих ваших Ромнах сидіти доведеться?

— Не гадаю, щоб довго, бо переїли ви й перепили де що було, а нового окорму якось мало до нас довозять.

— Мало? — схопився сердюк. — Гетьман 24 тисячі волів та 40 тисяч свиней доставити велів! Так це мало?

— Кому доставити велів? — спитала.

— А кому ж би? Сотникам дооколичним: лохвицькому, лукомському, дубровському, пирятинському тощо.

Всім очі засвітилися, а хазяйка аж за голову руками схопилася:

— Сорок тисяч свиней! Сорок тисяч свиней!

— Та ще сто тисяч осьмачків борошна! — додав другий сердюк.

— Сто тисяч осьмачків борошна! — кивалася, як жид на шабасі, хазяйка. — Легко сказати, мої ви, та нелегко добути. А ще тепер. Тепер хіба псів гнати, а не худобу. І як тут крізь такі сніги з набором пробиратися?

— Правда ваша, — озвався той, що в кості щасливо грав.

— Куди там тепер транспорти доставляти. Ось Ромни ніби якийсь город числиться, а глядіть, сніги на вулицях по пояс лежать.

— Що по пояс, — поправив котрийсь, — по самі пахи! Якщо ти невеличкий ростом, то так і з головою задує.

— І не одного! Хай тільки з дороги зійде та відіб'ється від людей, — присипить

чоловіка, як грабар землею домовину. Не хотів би я, паніматко, в тих ваших Ромнах веснувати! Тут, під отсими снігами, такого трупа буде, що подумати страшно.

— Ой, буде, буде! — притакнули кругом.

— Де його не буде? — зітхала хазяйка. — Де його не буде, мої ви золотенькі! Перше, на війні, побилися на одному місці, і край, як ось під Конотопом було. А тепер куди не глянь, чоловік чоловіка ріже, а вітер з ніг валить, а мороз кригою стинає. Жасно!

— Ой, жасно, паніматко, жасно, — притакували гуртом. Біля порога дідусь почепки сидів, кійка, як патериці тримаючися. Нищий. Порожня торба через плече, шматок якоїсь овечої шкури на хребті, буцім кожух. Лівого ока немає. Лиш ямку зморщеною шкірою затягнуло. Друге за двоє глядить. То радісно, то злобно підглипує. Ніхто не бачив, коли він у господу увильнув, ніби хованець з-під долівки виліз, і дивується, побачивши людей.

— Наказаніє господнєє, мостивії панове, — озвався голосом, якого ніхто від нього не сподівався б, повним і звучним, як голос архієрейського дяка.

Всі зглянулися. Дідусь був сміховитий, а голос мав грізний.

— Господь довготерпеливий, але справедливий, — гомонів.

— Не по правді жив народ, а тепер наказаніє приходить. Такий закон, нічого не порадиш. Хазяйка повернулася до нього:

— Чого ж бо ти, діду, біля порога чепиш? Там студено!

— Щоби вам тепло, а я привик. І до голоду, й до холоду привик. Я з бідною запанібрат.

— Сідай отут! — промовила і показала рукою на бокун. — Хіба ж ти не чоловік?

— Я нищий.

— А нищий що?

— У Бога всі ми рівні, — приказував, — а між людьми — ні. Люди по драбині до щастя лізуть, хто на першому щєблі, хто на другому, а дехто вже й останнього хапається. Ось-ось і щастя за полу зіме. Аж нараз щастя висовгнулося із жмені, і він полетів шкереберть... Хе-хе-хе! — засміявся злобно.

Козаки зглянулися по собі.

— Всім на одному щєблі стояти годі, — завважив котрийсь. — Не здержав би. Щєблі мусять бути.

— І мусить хтось на них стояти вище, а хтось нижче, — доповідали. — На світі скрізь: є дерева, а є корчі, є коні й кошенята, так само й поміж людьми,

Дідове око злобно всміхнулося:

— Але ж бо великий кінь на кошеняті не їздить, а дуб на верболозі не росте.

— Люди — окрема стаття. А до щастя всякому спішно.

— Отож-то й зле, що спішно, бо воно так: хоч би ти, чоловіче Божий, не знати як за своїм щастям ганявся, не спій-меш, — і не спіймеш, — бо воно не там, а тут! — І гепнув кулаком у груди. — Тут! — повторив, показуючи рукою на серце.

— А чому не там? — питався сердюк, прикладаючи палець до лоба.

— Бо в голові лиш розум, а розум і щастя — це не одно. Може бути розум

щасливий, а може бути й ні.

— Не розуміємо.

— Знаю. Ось ви розумні і нещасливі, а я нерозумний і щасливий.

— Не видно того по тобі, діду.

— Бо не показую. Пощо? — присів на кінчику лави і по капельці пив горілку з чарки, якою його пошанувала хазяйка. — Погадайте лиш, панове. Ви нещасливі, бо лишили родини свої по хатах і від статків-достатків своїх віддалилися, журитеся, що зима, що ворог в силу росте, що хто його зна, чи він де за углом не причаївся. А я щасливий, бо на хвилину в теплу хату увильнув і з мостивими панамі політичну розмову маю. Для вас чарка горілки — що для мене ковток води, а мені вона розкіш несподівана, бо я її хіба з ласки таких милосердних душ, як ось наша хазяйка, вживаю. Скажіть же мені тепер, будь ласка, хто з нас щасливіший, панове? Ви по щелях драбин спинаєтеся, а я лежу собі біля неї і приглядаюся спокійнесенько. Хто вище підлізе, той нижче впасти може, а мені вже й падати нема куди.

— Бачимо, бачимо, але ж бо годі всім під драбиною лежати. Як воно тоді й виглядало би на світі, коли б всі на нижчих посходили, кращої життя навіть не бажаючи собі.

— Бажайте... — захехекав дід. — Бажайте, не бороню. Одного щеля діб'єшся, другого забажаєш, і так все. Не шу— кай щастя у світі, лиш у собі, в своїй душі. Можеш бути багатий, славний, сильний, а нещасливий, і можеш бути бідний, такий, як я, і щасливий... Хе-хе-хе.' Гадаєте, дітоньки, що дід все дідом був?.. Куди, куди! А я колишнього навіть згадувати не люблю, бо гріх. Я з Богом примирився, а ви ще з ним війну ведете.

— Ми? З Богом! Щось також верзеш!

— З його законами святими, щоб ближнього любити, як себе, щоб іміння поміж нищих роздать, щоб гордості не допускать до серця... — проповідував, як священик у церкві. Аж нараз спитав: — А про гадяцьку полковницю ви чували?

— Чули, що дзвонять, та не знаємо де.

— А я знав її, тую полковницю гадяцьку, — почав, змінюючи голос з грізного на сумовитий. — Гадяцького попа одиначка. Та яка! Хіба в київській Софії на образі таку знайдете, і то не знаю. Неземська красота. Люди охкали, побачивши її, а дехто спльовував, щоб відвернути вроки. Крутилися парубки біля неї, як біля квітки бджоли. Перебирала. Аж багатий сотник навинувся — пішла. І так її все, як з платка йшло, ще не забажала, вже має. І багатство, і честь — усьо. Не минуло літ кілька, аж і полковницею стала. Четвірнею в золоченій кареті їздить, дзвони переїзд сповіщають, з гармат гримлять. Ціла в саєтах, оксамитах, від самоцвітів аж горить. І стали завидувати її того щастя люди; особливо жінота. Так що! Яка позавидує і заворогує — вже її нема. Або занедужає, або нещасливий припадок — і нема. Аж і зашушукали люди: відьма! Не знати від кого воно пішло, коли й чому, досить що: відьма, відьма, відьма!.. І погадайте: не поміг муж-полковник, не помогли багатства, нічого не допомгло. Настягали всілякого патиччя на майдан, склали костер і тягнуть відьму палити. І згоріла би, коли б не

протопіп. У ризах церковних з хрестом у руках вийшов і ледве тим хрестом пожар угасив і полковницю від соромної смерті ізбавив... У черниці пішла... Ось вам і щастя, — кінчив оповідання дід: — На високому щеблі стояла, а черницею вмерла.

— До чого ви це, діду, ведете? — спитала перестрашена хазяйка.

— Не до тебе, донечко, не до тебе. Ти промишляєш, як умієш, заробиш, не прогайнуєш, великого достатку в тебе не бачу. Але другі. Ой, не по правді вони живуть ті наші дуки, що в них млини і луки, а нечисті руки. Не по правді, і добра нам від них не буде. Не буде добра, поки люди на Божії дороги не повернуть. Кровопрolivство щастя нам дати не може, лиш закони христові, лиш милосердіє, лиш любов ближнього як брата. — Підняв голову вгору, тим одним оком задивився у стелю, яблуко на гортанці задрожало, і з поганого дідового горла полилася прегарна, пісня:

Із Києва, із Єрусалима, Алилуя! Із Києва, із Єрусалима, Відтіль ішло а три черниченьки,

Алилуя!

Первая йде, на главі хрест несе, Друга йде, Євангелію несе, Третя ще, кадильницю несе,

Алилуя!

І співав дід, як тії три черниці з Божою Матір'ю зустрінулися. І спитала їх Божая Мати, де вони бували і що вони видали. І відповіли вони, що бачили, як душа з тілом розставалася, як розставалася і пізнавалася:

Чом же ти, тіло, чом ти не терпіло,

Чом же ти, главо, умом не зносила,

Чом же ти, душе, неділі не читала,

Алилуя!

Будеш ти, тіло, в сирій землі пріти,

А ти будеш, душе, у огні горіти,

А ти будеш, душе, у огні горіти,

Господи помилуй!

Співак замовк. Буцім дух його спалився в огнистих словах пісні, а на тапчані лиш купка попелу сиділа. Такий нікчемний зробився собою.

Слухали козаки, задивившись перед себе, слухала хазяйка, сльози втираючи, аж лебединський попович озвався:

— Гарна пісня, та не нам її співати. До царя, діду, пішли би, може б його жорстоке серце сокрушили, а ми тут що? Ми останків волі Божої та людської обороняємо, наше діло святе, а не грішне.

В господу увійшов Мручко з Чуйкевичем. Обсніжені, інеєм обволохачені, запарі їм у руки й ноги позаходили, насилу "добрий вечір" сказали. Сердюки позривалися з місць. "Сидіть!" — махнув їм рукою Мручко, і оба стали тупцювати по хаті та здорово молотити себе руками по плечах, розгріваючись. Хазяйка спорі чарки їм подала. Випили й подякували щиро, бо горілку нелегко було в Ромнах добути, хіба червону, і то за великі гроші. Дійсно, шведи й козаки повипивали й повиїдали, що було, а довів із-за

снігів був неможливий.

— Ну, славити Бога, — промовив Мручко. — Сніг перестає падати і вітер теж тихне. Шлях до Гадяча прогорнули. Завтра рушаємо, панове!

Загомоніли козаки, як джмелі:

— А мороз? — спитав котрийсь.

— Рівно мерзнути тут чи там. А йти треба, бо такий приказ.

— Треба, — почулося кругом. — А дідові дамо голубець і гринджоли здорові та заберемо з собою, — звернувся Мручко до сліпця.

— Спасибі за ласку. Мені й того доволі, що маю, а до походів не спішусь.

— Ов, може, ти, діду, шпигун. Може, тебе на звіді післали.

— Господь мене на звіді між людей післав, — відповів і знітився у собі, буцім його вже ніяке людське слово обидити не може.

— Ну, панове, — гукав Мручко, ще й не обігрівшись гаразд. — Кому в дорогу, тому й час! Підемо! Завтра похід. І нелегкий. Мороз це не будь-який ворог. Від його більше наших погбло, як від московської шаблі. А все ж таки ми не дамось!

— Не дамось! — загомоніло кругом.

Піднімалися з лав, цілували хазяйку в руку, а вона благословила їх на дорогу, бо тепер навіть з хати до хати дісталися нелегко.

Чуйкевич підняв комнір від своєї лисячої шуби і, йдучи, думав над тим, що його батько "непевний", з останньої розмови покмітив, що генеральний суддя зневірився у добру справу. Нічо дивного: Апостол, Галаган, — тінь не лиш від дерева на дорогу лягає, але від душі на душу паде. Мало тепер поміж нашими таких душ, щоб від них світло било, самі тіні. Немов одна велика чорна тінь від царя на цілу Україну кладеться.

Мороз палив. Шинами по лицях пекло, віддих у грудях спирало. Очі мерзли.

Чуйкевич вертав від Орлика, з яким мав довшу розмову. Орлик кріпко тримався. Ніякого хитання в його словах не почувалося.

Це добре. Але батько?

Думка про батька не давала Чуйкевичеві спокою.

Господи, коли й він гетьмана покине, так хто залишиться біля його. І як тут пережити такий сором, як гетьманові в очі зирнути?

Хотілося побалакати з Мотрею, почути її мудре слово. Але як її це сказати? Про батька мова, не про кого! Зараз вона і свого покійного згадає. Сумно робилося Чуйкевичеві на душі.

А до того — господа! Невже ж так козаки забавляються? Без жартів і без сварки, без слів і без сміху, неville ж і сердюків обгортає цей похоронний настрій, який між старшинами панує? Це погано, це навіть дуже небезпечно. Нищі не віднині поміж народом снуються, співаючи всяких побожних пісень, про правду і кривду, про розлуку тіла з душею, про Страшний Суд, але тепер нам тих пісень не треба. Тепер нам не нищих, а якнайбільше Мручків давай. Зневірився народ, сотники приказів гетьманських не сповняють, самочинні ватаги формуються, на шведські відділи нападають, а ще як сердюки носи похнюплють, що тоді буде?

І Чуйкевич, замість на квартиру до Мотрі, поплівся у табор. Заходив до вартівень, до канцелярій, до стаєн, рад був роботу за десятьох робити.

Так зайшов аж там, де на відшиб'ю одна батарея стояла — кілька гармат. Їх так завіяло снігом, що ні дул, ні коліс не було видно, лиш кілька білих горбків майоріло. "І їм зима заткала горло, обезсилила, — погадав собі Чуйкевич. — Нелегко було би стріляти", — і на тую гадку аж зжахнувся. Підступив до вартового. Цей не питав клича ані не спиняв Чуйкевича, стояв біля дула випрямлений, як свічка. Вітер снігом присипав його по коліна.

Чуйкевич підступив, глянув і побачив, ніби з криги викуте гарне молодецьке обличчя, — опошнянський сотниченко, багатих батьків одинокий синок. Так кріпко фузію в закостенілих жменях тримав, що жаден ворог не вирвав би її.

"Цей витривав на своєму місці", — погадав собі Чуйкевич, зняв шапку з голови і поклонився.

XVIII

Король Карло рішив, що його найближчим завданням є виперти москалів з Гетьманщини й перенести війну поза її границі.

Доки москалі перебувають на Україні, доти годі сподіватися, щоб народ перестав хвилюватися й переходити від гетьмана до царя та навпаки. Це хвилювання деморалізує населення, а побут московських частин виснажує край. Треба було боятися, що вичерпаються запаси хліба й паші, а про довіз нових годі й гадати.

Дня 28 грудня король дав приказ виступати з Ромнів і прямувати на Гадяч.

Хоч у Ромнах довелося шведам перенести страшні терпіння, а все ж таки на довшому постою привикли вони до Ромнів, а Ромни до них.

Не оден пристроївся якось, підшукав собі знайомих, зжився з бідой і не мав ні раз охоти шукати собі нової.

Невже ж у Гадячі краще? Скрізь студено і скрізь, де стільки війська довше постоїть, приходить недостача усього — від хліба до горілки й тютюну.

Ті шведи, що вспіли вже дещо навчитися нашої мови. Ще й тому не спішилися в Гадяч, бо він їм звучав погано, нагадував гадюк.

Тільки ті, яким роменська біда дібралася до живих печінок, потішалися, що, може, в Гадячі краще стане, бо щоби ще гірше могло бути, про те чоловік в біді звичайно не думає, як у добрі не думає, що йому справді добре.

Король Карло не любив заздальгідь звірюватися зі своїми воєнними планами; видавав прикази скоро, і не дай Боже, щоб вони так само скоро не були сповнені. Тая наглість і напрасність була одною з прикмет його характеру, вона-то іноді й доводила ексцеленцію Піпера до розпуки, а між генералами викликувала нехіть до молодого й надто палкого вождя. Але, на диво, нехіть зникала звичайно після першої з ним стрічі. Король нагадував своїм генералам їх власну молодечу безтяменність, їх юні пориви, їхню погоню за невідомим, увік незаспокоєним бажанням побіди, слави, щастя, він, не знати чому, нагадував їм Швецію. Швецію бачили в нім. Швецію вікінгів і тую, що мала прийти по їх кістках. Були частиною людської раси, що творила історію, білої,

ясноволосої, з синіми очима, ясними, як небо, й загадочними, як фйорди.

— Завтра до якогось Гадяча ідемо. Ще нас там не було, — казав фельдмаршал Реншільд, видуваючи губи, ніби до поцілуя, а ніби до свисту.

— Ідемо, — відповів Піпер, коротко, як часто відповідають дипломати.

— Ексцеленція ніколи своєї гадки не скажуть. Це так звана вища дипломатія, котра засновується на тім, щоб не сказати того, що чоловік думає.

— Деколи краще думати й не говорити, ніж говорити, а не думати.

— Це ви до нас, військових людей, п'єте?

— Борони Боже! Я так собі.

— Вислів, що має перейти до історії?

— Невже ж ми знаємо, що до історії перейде? — зітхав Піпер, порядкуючи дипломатичні акти.

— В тім-то й біда, що деколи слова переходять, а не діла.

— А неville ж ви слово вважаєте безділлям? Реншільд замість відповіді пустився по хаті. Розтручував жмутки актів в обгортках з грубого синявого паперу, позв'язувані наперехрест кріпкими мотузками.

— Слова! — гукав, показуючи на них. — Самі слова! Скільки часу витрачено на них! А який хосен? Тут одуріти можна: слова, слова, слова! Писані й балакані на всі лади. Короля задурманено ними. Замість над воєнними планами сидіти, риється у паперах, пише й читає листи, а як ні, то сліпає над псалтирою або жв'якає якісь філософічні нісенітниці. А між тим цар творить армію, вишколює її, відбуває воєнні наради.

— І колесує, четвертує та на паль саджає людей, — докінчив за нього Піпер. Реншільд спалахнув:

— Краще це, ніж марнувати час на балачці, яка з війною нічого спільного не має.

— Ексцеленціє, — звернувся до нього Піпер. — Будь ласка, скажіть це королеві Не розумію, чого якраз на мене сипляться громи вашого невдоволення. Кождий з нас свою роботу робить.

— І так воно повинно бути, — встрявав у розмову Левен-гавпт. — Хай кождий робить, що до його належить, і на тім край.

— Саме до того й веду, — спохопився Реншільд, — щоб ми щось взагалі робили, а то снуємося від тієї проклятої Десни до якогось там Сейму, мерзнемо, як собаки, бідуємо, як останні цюри, витрачуємо людей і муніцію, а неville ж це війна? Чортзна-що, а не справжня війна!

— А ви хотіли би в одній битві побороти царя і заволодіти його велетенською державою?

— В одній чи в десятих, не знаю, але в битвах, бо тільки вони вирішують складні міжнародні питання, тільки битви, а не стоси, навіть найхитрішого й найдотепнішого папірря.

— Розуміється, — додав, звертаючись до Левенгавпта, — розуміється, виграні, а не програні битви.

Левенгавпт зрозумів натяк на його програму біля Лісної і, не надумуючися,

відрубав:

— Не знаю вождя, який не програв би жадної битви. Інакше весь світ був би нині під одною рукою і творив би одну державу.

— До того й повинен прямувати кождий великий вожд, бо як ні, то він не має права вимагати таких великих жертв від свого війська і від свого народу. Чи знаєте ви, панове, як тепер людям у Швеції живеться? Чи знаєте ви, що там нема що їсти, нема в що одягнутися, що там нема вже мужчин, а є тільки старці і хлопці, і якщо Господь дозволить ще кілька літ нашому наймилостивішому прожити, то навіть хлопців не стане, бо звідки вони візьмуться, коли мужчини не там, а тут, серед того дідьчого гуляйполя, на котрому вітер з морозом, пібравшися за руки, з життя і з розуму собі найбезличніше глузують.

Піпер порядкував свою дипломатичну канцелярію, Левенгавпт закурював люльку. Реншільд спинився і глянув крізь вікно:

— Ще трохи — і вимерзнемо, як під зиму мухи або як миші на полі, і хіба якесь чудо станеться, коли з тієї України оден швед до Швеції верне.

— Хто верне, а хто ні, — відповів спокійно Левенгавпт, — на те ми й вояки, щоб бути готовими на смерть і не думати про неї. Я вірю в будучність Швеції і не боюся погрому.

— Недоцінюєте себе. Погадайте! Якщо ми загинемо в Україні, то хто поведе діло в Швеції?

— Знайдуться такі, що поведуть. Народ — не верба, зрубав, викорчував і — пропало. Не бійтеся, підросте нове покоління. Історія нині не кінчиться.

— А скінчився вже Вавілон і Картаго.

— Нам ще до того далеко.

— Далеко? — свиснув Реншільд. — Звідки тая певність, що далеко? Історія — се книга несподіванок.

— А по-моєму, ланцюг причин і наслідків, — відповів спокійно Левенгавпт.

— Так, так, оден спричинить нещастя, а другий відповідає за наслідки.

— Другий хай поправляє промахи першого, — поправив Левенгавпт, розуміючи аж надто добре, що Реншільд його за Лісну колючкує.

Піпер відірвався на хвилину від своїх паперів і, простуючи спину, казав:

— Non est desperandum [102], панове. Що ж мали б казати українці і їх гетьман? Подивіть, у яку халепу вони попали. Москалі знущаються над ними, як дикі бестії, гетьманові пограбували палати, забрали гроші, вибрали наслідника, хоч він ще жиє, а невже ж ви чули одно гірке слово від Мазепи? Все він чемний, усміхнений, дотепний.

— Старий лис! — надув зневажливо рожеві губи Реншільд. — Оббріхує царя, короля, себе і весь світ. Обіцяв двадцять тисяч війська, а має дві з невеличким лишком... Слов'янин... Слов'яни ще до слова в історії не прийшли і не знаю, чи прийдуть; вони добрі до забави, та не до справи. Або заводять, як баби, або тішаться, як божевільні. Зі скрайності у скрайність скачуть. Не розумію тієї породи. Англо-сакси, німці, ми, загалом германи — це вже люди, а тамті — фі! — і свиснув своїм звичаєм.

Левенгавпт спокійно пикав люльку.

— Недоцінюєте людей, ексцеленціє, — почав. — Слов'янський світ — це якраз та книга несподіванок, на яку ви зводили перед хвилиною натякнути. Чоловік не є такий, яким ми його бачимо, лиш такий, яким він себе чує. А до того всякий про себе якнайкраще думає. Народи також. Шведи зарозумілі дещо.

— Якраз тому й журюся ними. Зарозумілість нашого наймилостивішого може статися труною Швеції.

— На всякий спосіб це була би не труна, а величний саркофаг, — припечатав розмову генерал Левенгавпт. Реншільд на хвилину замовк. Вдивлявся у вікно:

— Біло і зимно, зимно і біло, біла смерть. Простори, як море, могили, як гори, — величний саркофаг! — декламував.

Піпер вертав до своїх паперів.

Лишім, панове, загальну журбу одному, а кождий з нас хай журиться тією частиною, яку приділено йому.

— Одному, себто королеві? — питався Реншільд.

— Авжеж, що не мені, ані не вам, — відповів Піпер.

— Ха-ха-ха! Гарно він журиться нами. Жиємо гірш наємних вояків, котрим фальшивими грішми платять. П'ємо червону горілку по кілька талерів чарка, їмо здохлу конину і мешкаємо, як свинопаси. Дякуємо за таку журу. Ви, панове, як хочете, а я: ад'є!

Але завтра той самий Реншільд перший стояв на чолі своїх баталіонів, лаявся, кричав, грозив карами воякам і старшинам, а побачивши здалеку короля, поскакав йому назустріч, випрямлений, стрункий, гарний, як грецький бог. Не минуло полудне, як у Ромнах одного шведа не стало.

Вивезли навіть лазарети.

Тільки трупи ледяними очима дивилися слідком за ними.

Багато їх, багато лежить довкола Ромнів, наверху й під снігами... Хто їх почислить і впише в історичний пом'яник? У ньому місце тільки для великих?

Не так легко пішло діло в козацькій таборі.

Гетьман цим разом мав замикати похід. Сталося це за згодою короля, найкращий доказ, що король не вірить у сплетні, буцімто гетьман хоче зрадити шведів.

Не лишав же би його в Ромнах, щоби легше міг до царя перейти. Біля гетьмана дійсно мало що більше понад дві тисячі козаків лишилося. Зате мав табор великий. Не так військовий, як з родинами і достатками старшинськими.

Набралося того сотні саней, аж страшно. Рушити цей табор з місця тяжче було, ніж двигнути двадцятьтисячну армію шведську з гарматами.

Жіноцтво зразу про Гадяч навіть слухати не хотіло. Який це город, які там можна знайти квартири, які вигоди? Нарікали, що на них ніхто не зважає, що кажуть їм, як циганам, перетягатися з місця на місце. Дорікали чоловікам, що не лишилися на своїх місцях, не потратили б були ні ранг, ані маєтків.

От Апостол мудрець! Вернув до Миргорода, і спокій.

Насилу старшини вговорили своїх пань, що тепер війна, що треба слухати приказів

своїх вождів, а то можна попасти у велику халепу, бо й гетьман не святець. Довідається і може покарати.

Сонце звертало з полудня, як врешті висунулася з Ромнів довга валка саней. Були звичайні, якими дрова з лісу возять, тільки сильніші і довші, навантажені усяким добром і шкурами або надехченими полотнами вкриті. Але були й на високих копаницях, з довгими крилами, з гарно повирізьбленими плечима й химерно повигинаними грудьми, мальовані, визолочувані, з будами або без буд, та зате повні вовчих і медвежих шкур, у яких поринали пані, панночки й діти, пообв'язувані й посбитулювані, як кукли, бо мороз був тріскухий, аж свічки займалися в очах.

Напереді їхав Мручко зі своєю сотнею. Як ока в голові пильнував скриньок з гетьманським золотом і сріблом.

— Отеє і є тая муніція найважкішого калібру, — приговорював, — без котрої на війні, як без рук. Бе-ре-жись!

Боками скакали на баских конях молодші зі старшин. Приставали до саней і питалися, хто жінки, а хто знайомої дівчини, як себе почувають?

Їхали шляхом, котрим перед якою годиною перейшла шведська армія. Шлях був розбитий, місцями глибоко повиорюваний гарматами, ніби велетенськими плугами, то гладкий із затоками, то знов ямистий, або з кучугурами снігу, бо вітер віяв і віяв, ніби хотів зав'язати всякого, хто замість за печею сидіти, сміє виходити йому назустріч у поле.

— Де-не-де з тих кучугурів торчали задерті вгору копаниці, або дишель, як журавель, знімав високо шию, або кінь задирав ноги і костенів.

Стада галок крякали, билися, сварили.

Здалеку виглядало, буцім якась велика чорна хоругов маяла над валкою.

Гетьман зі своїми сердюками, з половиною тисячки компанійців Кожухівського та ще з сотнею Андріяша замикав тую довгу валку саней, людей, коней, собак і худоби.

Минали церкву, рідли міські будинки, починалися хати передміщан, як нараз з бічних вулиць почулося дике: "І-і-і!" та грімке "Гура!"

Калмуцькі баранячі кожухи і зелені драгунські каптани вискакували з поперечних вулиць, з садів, з огорудів, з-поза хат, як чорти, випущені з пекла. Посипалися стріли з калмуцьких луків, засвистіли кулі з драгунських ваганів, наїжилися списи і блиснули шаблі.

Кардові трабанти оточили гетьмана. Прискочив Орлик, Чуйкевич, Ломиковський. Почався бій в обороні гетьмана, бо всякий розумів, що москалям хочеться його живцем узяти. Хтось їм доніс, що шведи з Ромнів відійшли, а лишився тільки гетьман зі своїми вірними козаками та з табором, понад міру й потребу великим. Отож і захотіли вони скористати з доброї нагоди, щоб запопасти того, за якого цар готовий був дати великі гроші і ще більші почесті, щоб тільки пімститися на кім, бо ніщо його так не дратувало, як незаспокоєна пімста.

Напад був так несподіваний і напрасний, що годі було в перший мент думати про якийсь план бою. Стихійно одні скупчилися біля вождя, а другі кинулися на напасників з шаблями, бо на кулі не було часу ані місця.

Не був це бій, а ціле множество двобоїв дуелів, великий кривавий герць.

Як заскочені знічев'я тигри, кидалися компанійці Кожухівського на ворогів, оден на двох, а то й на трьох навіть, із завзяттям, яке дає чоловікові крайна конечність, билися на шаблі, на ножі, навкулачки, не жаліючи ні нігтів, ні зубів. Напасники, втративши силу першого розгону і тую сміливість, яку дає звичайно наступ, стали подаватися за брами, за ворота, за плоті. Компанійці і туди йшли за ними. Тріщали плоті, валилися ворота, на порогах хат качалися люди в смертельних обіймах, гнули, ломили, кусали себе.

Між тим чотирикутник, що утворився кругом гетьмана, насилу і не без страт пробивався вперед, щоб видістатися з вулиці на поле, де можна б було зробити вжиток з самопалів.

Гетьман, подаючися, придумував план тієї несподіваної баталії, коли нараз перед ним знялася курява, ніби буревій від Гадяча на Ромни летів.

Мручкова сотня і сто Андріяшових компанійців летіло гетьманові на поміч. Напереді Мручко з шаблею в руці і з прокльонами на устах, як бог помсти.

Перешуміли попри чотирикутник, розділилися надвое і ніби двома мітлами вулицю мели, одні вправо, а другі вліво. Списами пригводжували калмуків до частоколів, шаблями розколупували зелені каптани надвое, за втікачами з ваганів кулі посиляли.

— Отак вам, козулупи калмуцькі, отак вам, медляки московські! Провчу я вас, випортки гемонські, як на гетьмана нападати. Бач, чого Москва захотіла! А дзюськи не хоч! Не давайте їм пардону, хлопці, кінчайте бішених собак, що на чесних людей з-поза плотів скачуть! — гукав сотник Мручко, кидаючи собою на гетьманському булані від одного боку вулиці до другого. Сидір біля нього.

— Так його, іродового випортка, за кривди наші, за муки братів, за зруйнований Батурин!

Довго здержувана злість і помста, що в серцях накіпіла, перемінюлася в енергію м'язів, нездержану, стихійну.

Від Гадяча знов закурилася дорога. Вітер нею в Ромни гонив. На санях візник і дві жінки. Чуйкевич Мотрю пізнав і поскакав назустріч. Біля Мотрі сиділа Обидовська. Обі горіли від морозу і від зворушення.

— А ви чого? — крикнув Чуйкевич і зараз таки схопився: — Як можна! Тут небезпечно!

— Тому й ми тут, — відповіла Мотря.

— Божевільна? Бачиш? Бій!

— Не балакай багато. Де гетьман? — і вискочила з саней. За нею Обидовська.

Якась куля заблукалася й перелетіла попри них.

— Мотре, стривай! — кричав Чуйкевич і силувався вдержати її біля саней.

— Пустити! Де гетьман — чуєш?

— В чотирикутнику, перед нами, безпечний. В чотирикутнику серед трабантів і сердюків сидів на коні гетьман, випрямлений, спокійний, о двадцять літ молодший. Даром підбігали до нього то Орлик, то Войнаровський і просили, щоб зіскочив з коня,

бо москалі прицілюються до нього, — не слухав. Казав, що йому з коня краще видно.

— Цей також буцім смерті собі шукає, — шепнув оден із королівських трабантів до свого найближчого сусіда.

— Як наш король.

— Дібралися, як зі свічкою в днину.

— І вожд не дурний з нього.

— Гарні прикази дає. Стереблять Москву.

Балакали сміло, бо ніхто їх мови не розумів. А козаки і справді теребили драгунів і калмуків. Чимраз жалібніше лунало дике "І-і-і!", і чимраз слабше ревіло "Гур-ра!". Не були це вже крики надійної перемоги, лиш болючі верески погрому. Чимраз менше баранячих тулубів і зелених каптанів вискакувало з поперечних улиць, а чимраз більше людських тіл валялося в снігу. Сніг був не білий, а рудий, як з кервою перемішана каша.

Мотря бігла до чотирикутника, за нею ледви наспівала Обидовська. Обоє лиця палені, очі горіли. Виглядали, як валькірії.

Козаки розступалися перед ними, лиш трабанти загороджували їм дорогу довгими, рівними шаблями.

— Іване Степановичу! — крикнула Мотря. Гетьман озирнувся і дав трабантам знак, щоб перепустили пані.

Щолиш тепер зіскочив з коня і подав їм руку.

— А ви тут чого? — спитав подібно, як Чуйкевич.

— Ваша милосте, кінчайте скорше діло і доганяйте короля! — говорила, ніби приказувала Мотря.

— Ого! Скучилося королеві за мною?

— Діло поважне. Переловили ми шпига.

— Без шпигів війни не буває.

— Він москалям вість про похід на Гадяч подав. Це ви з передньою царською сторожею б'єтесь, а за нею велика сила йде. Захопить вас.

Гетьман глянув на Мотрю. Коли би хто другий з такою вісткою прийшов, то розпитував би, який це шпиг, де, коли і як зловили, але Мотрі не питав.

— Спасибі. Діло дійсно, як бачу, поважне.

Скочив і казав трубити до збірки.

— Ще лиш часочок, — просив Мручко, почувши голос сурми. — Як же їх без науки лишати? Роззухваляться дуже.

Сурмачеві довелося вдруге сурмити, щоб відірвати завязаного сотника від останніх москалів, що все ще ставили опір.

— Ова! Не люблю я такого поспіху, — жалувался Мручко, витираючи шаблю до кінського хребта. — Негарно переривати чоловікові діло.

Але довідавшись, на яке тут діло заноситься, гукнув на Сидора:

— Бери, сирото, два десятки щокращих моїх козаків і скачи до скриньок. Але уважай! Їх, а не Одарки пильнуй. Бе-ре-жись!.. А я, — додав, — на цей раз біля гетьмана

залишуся. Може, тут краще пригджуся.

XIX

Та на цей раз біля гетьмана Мручко не пригджився. Москалі зайняли опущені Ромни і своїм старим звичаєм взяли їх грабувати. Знали, що роменці заробили дещо на шведах і козаках за квартири, за їжу, горілку і всякі вислуги, і як же воно було би, щоби ці гроші не перелилися в бездонні московські кишені?

Почали їх переливати разом з людською кров'ю, і, відбираючи гроші, відібрали не одному життя.

Тямили Ромни половців і татар, але коли би вони балакати вміли, то, мабуть, і сказали би нам, що воїни Петрові страшніші від тамтих.

Зайняті грабіжем, насильством над жінками і безпотрібним кровопроливством "от нічого ділать", навіть не прибували доганяти гетьмана.

Даром командант давав такий приказ, даром сурмачі по цілім городі бігали й сурмили на збірку. Хоч ти йому до уха труби, то він не рушиться з місця, поки не вкраде, не обрабує і не вб'є.

— От тобі народ! — жалувався пузатий майор.

— Дисципліни нікак не панімаєт.

— Широка руская натура, — потішав його ад'ютант.

— Коли б нам так із-за тої широкої натури та не було завузьке.

— Тобто як?

— В дибах або у петлі.

— Божа воля.

— Божа і царева, — заспокоювали себе з монгольським фаталізмом. І що їм другого було робити? Тут не щодесятого, а щодругого треба би було вішати за грабіж та кровопроливство.

І хто це мав робити? Тих кількох старшин, що на війну гляділи, як на прикру конечність, а не як нагоду до широкої забави?

Тому-то не лиш козацький обоз, але й гетьман зі своїми сердюками й компанійцями щасливе добулися з халепи, в яку так несподівано попали були в Ромнах. Вночі прибули до Липової Долини, якраз в половині дороги з Ромнів до Гадяча. Вся Липова Долина кишіла людьми, шведами й козаками. Багатьом доводилося ночувати під голим небом. Перевертали сани, складали одні біля других, зв'язували, щоб вітер не порозтручував, захищувалися від бурі і від стужі, як могли. Одного цілого плота, одних воріт у Липовій Долині не лишили.

Була це та славна, люта ніч з 29 на 30 н. ст. грудня, якої найстарші люди на Україні не затирили і про яку діди внукам своїм розказували.

Місцевий священик казав відчинити церкву, і цілу ніч правили там молебні і читали часи, щоб хоч деяка часть людей могла таким чином захиститися перед вітром і стужею.

Кругом церкви і скрізь по садах, городах і полях горіли огні. Ломили й рубали безпощадно де яке дерево було, бо й так не було надії, щоб перезимувало щасливо,

навіть хрести з могилок приносили, бо Бог гріха простить. Новий хрест вистружеш і поставиш, а як задубіє чоловік, то вже його не поставиш на ноги.

Але й огонь піддавався силі морозу. Ті, що сиділи біля нього, гріли груди, а мерзли в плечі, то знов гріли плечі, а мерзли в груди. Не один як тієї ночі не задубів, так зараз-таки другої днини на запалення легенів зліг. Навіть горілка у пляшці замерзала, бо кріпкої ти за жадні гроші не дістав, лиш сильно розпушену водою.

Найвідважніші й найхоробріші вояки попадали в розпуку. То зривалися й гуляли якогось божевільного, до нічого не подібного танка, то, підпхавши ноги під себе і знітившись, як карлики які, притулювалися до себе тісно-тісно, дзвонили зубами й вили, поки їм запарі в руки й ноги не позаходили і поки люте зимно не перемінилося в передсмертне тепло. Тоді ввижалося їм весняне сонце, пахли вишневі сади, бриніли бджоли, й вони засипляли навіки, щасливі, що позбулися свідомості терпіння. Так застав не одного блідий ранок 30 грудня, так не оден і залишився у тій Липовій Долині, що перемінилася в долину ледяної смерті.

Ранком двигнув гетьман свою невеличку армію і в Русанівці дігнав королівський двір. Король був у бадьорому настрою.

— Але ж бо у вас мороз! — говорив, вітаючи гетьмана.

— Козацький! — відповів, притакуючи, гетьман.

— Дійсно, багато дечого у вас на велику міру, край, урожайність землі, літом спека, а зимою мороз. Сподіюсь, що й народ виросте тут до великих діл спосібний.

Гетьман усміхнувся гірко.

— Коли б не надія, що так, то чи хотілося б мені двигати на своїх старечих плечах такий тягар, як нині?

— Треба, треба! — повторяв король, доторкаючись пальцями відмороженого обличчя. — Для будучності живемо, для майбутнього, бо теперішність нецікава, правда, що нецікава?

Гетьман глянув на короля і в його мутних очах вичитав підтвердження цих слів.

Цей чоловік скучав нині, а цікавився завтра, тільки завтра. Для нього не існувало *carpe diem* [103], він не хіснувався життям, не пив з його солодкої чаші, цей володар був рабом невідомого.

І гетьманові жаль зробилося його. Оба одною ідеєю жили — народ свій зробити великим. Гетьман двадцять, а король десять літ життя посвятив тій божевільній, якщо не божеській ідеї. Але ж гетьман жив, гетьман у чарівну криницю життя спускався на саме дно, збагнув його тайни, чув, як ридає розпука і як регочеться щастя. А цей???

Оба не знатимуть одного, тихомир'я, суботнішнього передвечір'я, коли скінчиться робота в полі і в хаті, — заковчені вози й плуги, підметене подвір'я і ти на воротах стоїш, слухаючи, як дзвонять у монастирській церкві вечірні дзвони і як від лісів, живицею і цвітами пахучих, як від хвилястих нив і сонних водних плес тихо наближається ніч, наче велика чорна квітка з загадочно блискучими очима.

Ні, вони того не знатимуть ніколи. Невідома сила вижбурляла їх з лона вічності, гнала, батожила, перла з силою скитійського вітру і з розгоном тієї стихійної потуги,

що ледняками з півночі на полудне пре, і оба вони заспокоються щоби у могили...

Мовчки стиснули собі долоні.

Нараз король:

— Правда, ваша світлосте, що нема такої твердині, якої б не можна було здобути.

Гетьман надумувався хвилину.

— Є, — сказав рішучим голосом. — Твердиня, у якій засіла ідея.

— Твердиня, у якій засіла ідея, — повторив король. — Ваша правда. Вона нездобутна. Але вона може розсадити мури, й рознести, й на шматки порозривати тих, що її облягають. І розірве... Тільки це мусить бути велика, дуже велика ідея. — Очі його робилися подібними до північної, білої ночі, в яку заснути годі.

"Його душа безсонницею страдає", — погадав собі гетьман, а король котив слово за словом, як криги леду з ледняків у пропасть.

— Боюся, щоб ідеї наші не були більші наших сил. — Нараз, ніби сам перестрашився того, що сказав, спитав голосом молодечим: — Цар має сестру, правда? Подумайте, ну, подумайте собі: які божевільні гадки родяться у вузьких людських умах, її хочуть сватати за мене. — І не дожидаючи, що на це відповість гетьман, кинув йому друге питання:

— Ви вчора дерлися з москалями. Eine nette Emotion [104], що? — І знову, не даючи прийти гетьманові до слова, кинув третє питання: — Багато людей замерзло нинішньої ночі?

— Багато, — відповів одним словом гетьман, піднявся з місця і став шептати молитву за усопших. Король шепотом говорив псалом покаяння.

Вертаючи до свого двора, гетьман мимохіть порівнював свою нинішню розмову з королем Карлом з колишньою балачкою з царем Петром.

Оба жбурляли питаннями, як каменяками, і, не дожидаючи відповіді, задавали нові, без зв'язку, без тих логічних переходів, до яких ми так привикли. З довгого ланца мечем відтинали поодинокі звена, а решту кидали, як щось зайве, скучне.

Хоч так далекі, все-таки в дечому схожі з собою — несамовиті.

В Русанівці довелось гетьманові і королеві простояти цілих три доби, щоб люди й коні відпочили трохи.

Та гіркий цей спочинок! Кругом оден біль, оден великий лазарет. Хірурги день і ніч увихалися по таборах, відпиловуючи відморожені пальці, руки й ноги. Верески й зойки такі, що птах на хату не сів би. Одна втома замикала людям повіки. Шведи й козаки були так утомлені, що не спали би хіба тоді, коли би їх самих пилювати.

Мотря не прижмурила очей. Як з криги леду викута, снувалася по лазаретах, помагала хірургам, перев'язувала рани, кормила й напувала хорих. Обидовська пробувала те саме робити. Але її обімлілою принесли до хати.

— Пощо того, Ганнусю? — говорив її Войнаровський.

— Хотіла робити те, що Мотря.

— Мотря одержима, ти знаєш. Мотрі — людини нема. Це не вона, це її постанова, а ти, Ганнусе, ти ще з життям рахунків не позводила, ти все ще поранкова зірниця.

— Боюся, чи нам вечіркових не треба. Ідемо в ніч.

— Яка ж бо ти, — відповів і долонею гладив її шовкове волосся. Не перечив, бо не хотів брехати.

— Ну бачиш, бачиш, яка ж бо ти! — шепотів, не сміючи наблизитися до неї.

Терпіння, яке чорною струєю розлилося кругом, держало їх здалеку від себе. Здавалося гріхом збирати мід, тоді як другі саму гореч пили, сам найгіркіший полин.

XX

Дня другого січня рушили з Русанівки до Гадяча, до того Гадяча, що шведам нагадував гадюк.

Мороз не попускав. Рипіли сани, скрипіли чоботи по снігу, здавалося, земля, замерзаючи наскрізь, скреготала зубами. Ломилося галуззя, розколювалися пні дерев, дерева не могли стерпіти стужі і мерли.

Воздух переставав бути собою, замерзав, ось-ось і зітнеться в одну велетенську кригу, в котрій ліси і села, люди і звірята заков'язнуть, як мушка в янтарі.

Чулося його тугість, його болючий дотик, віддихаючи, вхлипувалося міліони малесеньких іголок, які ранили горло і легені, впивалися в кінці пальців і жилами підпливали під серце. Заколять його!

Як виступали з Русанівки, майорів місяць, вузенький, наче серп, що півсотні жнив відбув. Не світив, не сіяв, лиш, як марево мертвецьки біле, висів на небі... Місяць замерзав... Місяць-мертв'як... А сонце де? Вже й до полудня не далеко, а його ще ніхто не бачив. Невже ж і сонце замерзло?

Від дитини привикли до його — тут воно сходить, а там зайде підвечір. А нині кема! Не прозолоть срітлиста, лиш молочне сяєво розливається по снігу. Невже ж і сонце замерзло?

Страшно стає. Холоне душа, не хочеться дальше йти, мерзнути, страдати — пощо, коли вже й сонця нема і нема нічого, крім одного терпіння. Завмирає, що найсильнішого в чоловіці є, — охота до життя... Ще хвилина, і вона скостеніє, як костеніє земля, небо, повітря — усьо.

Повіки, ніби зі студеної бляхи, важкі, що годі двигнути, і навіть в очі зимно. Ще тільки під черепом вариться. Думки, як у казані бульки, вискакують і діваються кудись. Вже ти над ними не пан.

...А коли б так тепер ворог наскочив, — що тоді? Битися?... Як?.. Руки залякли, не розтулиш.

Лезва не добудеш із піхви. Пальці до рукоятки примерзнуть. Хіба зі шкірою їх віддереш...

...Так тоді чи не покластися б на землю, замкнути очі і притулити лице до снігу.

Гарно як! Земля, хоч і її мороз в'ялить, а все ж таки вона твоя мати. Приголубить і огріє тебе, вона одна-одніська змилосердиться над тобою.

А коли б так покластися на землю? Як звірина, затравлена псами, що в передсмертній розпуці кладеться і затулює повіки: роби зі мною що хоч! Якби так покластися на землю?..

...І чому-то Господь крил чоловікові не дав? До Гадяча вже тільки дві милі. Розправив би, майнув і за годинку малу, або й скорше, сидів би під кришею та грівся біля огня...

Але ж бо й птахи не видержують стужі... Летить, летить, і нараз колихнеться, задрижить крило і, мов підстрілена в лету, паде униз. Сани переїжджають, і з чорної ганчірки робиться щось червоне.

Багровіє шлях, і під черепом багряно, а мороз тріщить. Щохвилини хтось ломився у колінах і або горілиць лягав, або лицем припадав до студеного лона матері-землі. Його відтягали набік, відтирали і вкидали на сани, на яких повно було таких, як він, замерзляків. Навіть деякі візники позамерзали. Небіжчики небіжчиків везли. Коні не помічали того, бігли. Перед морозом утікали.

Коло полудня до Гадяча півживими прибули. Та, на диво, деякі їздці не спішилися зіскакувати з кульбак.

Чоботи до стремен попримерзали, і ноги так задубіли в колінах, що їх треба було знімати. Деяких трупами з коней зняли.

Москалі передмістя Гадяча попалили. В дооколичних селах пограбували, що наверху було. Тільки те, що люди заздалегідь сховали, віддоловували тепер і за великі гроші збували, бо грошей було більше, як чого.

Не жалував їх гетьман. Солоно платив за м'ясо й сало, за хліб і горілку, щоб тільки козаків поставити на ноги.

Найгірша біда з квартирами.

Хоч шведська армія й невеличкі козацькі полки займали чимраз більше сіл і хуторів, більше, ніж на це воєнні плани дозволяли, годі було кожному чоловікові дати над головою дах.

Робили курені зі снігу, як ескімоси, обливали водою, сніг ледянів, і в полудне, коли сонце блисло на годинку, ті домівки сіяли, як з алмазу.

Сонце, сонце! Воно не замерзло, воно світить, як світило тоді, коли нас не було, і як світитиме, коли нас не стане Сонце, сонце!

І в людських душах розгорювалася нова надія, і, немов іскорка з-під попелища, добувалося наверх, жевріло, михтіло, палахкотіло те, що в чоловіці найсильнішого є: охота до життя, до боротьби за його, до побіди.

XXI

Самого Гадяча москалі не здобули.

Зацілів на горбку замок, з високими вартовими вежами, обведений грубим муром і глибоким ровом. На мурі стояли гармати, а в порохівнях лежали кулі і порох.

В погребах бочки старого меду, гори сухарів, колеса воску і лою. В складах чимало сукна, шкір, кожухів, заліза й олова.

Гетьман був дбайливий хазяїн.

Щолиш в Гадячі переконалися шведи, що він їх не заманював пустими обіцянками, і щолиш тут зрозуміли велетенські страти Батурина.

Гетьман зі своїм двором замешкав на замку, король також. Він нездужав. Мав

відморожене обличчя. Та незважаючи на те, об'їздив села й хутори, в яких стояли його батальйони, і часто-густо навіть Піпер не знав, де його шукати. Старий канцлер голову собі сушив, укладаючи скрутні дипломатичні плани, а коли запопав короля і став звірюватися йому, король буцімто вислухував уважно, а тоді завдавав питання, яке з тими мистецькими мереживами затійливих думок не мало ніякого зв'язку. Піпер працював над тим, яким би то чином короля Августа перетягнути на свій бік і погодити з Лещинським, а король питався, кільки миль буде до Веприка і кільки гармат може бути у Зінькові. "Це прецінь eine Flohfestung [106] — правда?"

Піперові зі злості жили, як посторонки, на висках набігли, але його уста всміхалися солодко, і він, розкладаючи безрадно руками, виправдовувався, що не знає навіть, чи є на світі який Зіньків та Веприк.

— Треба знати, ексцеленціє, треба знати! Вони для нас під теперішню пору важніші від Лондона й Парижа.

Кінчилося тим, що король казав собі подати Аякса і з двома-трьома трабантами або з яким недосвідченим молодим хорунжим, як окаянений, чвалав полями на те, щоби, стрівши московську патрулю, звести з нею божевільний бій.

— Нашому наймилостивішому, мабуть, мороз на мозок б'є, — сердився Реншільд.

Піпер затикав долонями уші.

— Ексцеленція чули, що я сказав? — питався його Реншільд.

— Ні, не чув. Мені мороз вдарив на уші, — відповідав Піпер.

Левенгавпт курих козацьку файку, до якої привик, і хвалив собі, нарікаючи тільки, що тютюн надто крепкий.

— А ви що на це, генерале? — підступав до нього Реншільд.

— Я — нічого, — відповідав Левенгавпт і пускав таку густу хмару диму, що Реншільд кривився і, чхаючи, зневажав не лиш український тютюн, але й цілу Україну.

— Я гадаю, — казав тоді Левенгавпт, — що другого такого героя, як король Карло, Швеція вже не буде мати, а що герой так само, як і геній, ненормальний, бо незвичайний, себто не такий, як другі люди, так треба нам погодитися з тією гадкою і — мовчати.

— Мовчати, коли чоловік бачить, що король нас у погибель веде?

— Куди не поведе — піду. А ви — це вже не моє діло.

— Але ж бо я не бачу ніякої цілі, щоб король дальше посувався на схід, — гарячився Реншільд. — Це його туди Мазепа тягне; чорт його знає пощо!

— Ви сумніваєтеся в вірності козацького гетьмана?

— Не сумніваюся, але й не вірю старому лисові. Пощо він Апостола пустив? Кажуть, Апостол тепер у ласках в царя і до гетьмана також якісь там листи пише. А кождий лист можна так написати, що одно вичитає адресат, а друге невтаємничений у шифри чоловік. Це вже краще від нас ексцеленція Піпер знає.

— Знаю, — відповів Піпер, — знаю, що гетьманові можна довіряти у всім. Маємо найкращих закладників у наших руках, старшинських жінок.

— Щонайкращих, це правда. Між ними є дійсно дуже гарні, — заспокоювався

Реншільд.

— Правда? — підморгував до нього лівою бровою Піпер. — Правда? А скажіть, будь ласка, котра вам більше подобалася — Чуйкевичева чи Обидовська?

— Тая чорнявка, Мручкового ад'ютанта дружина чи любка, теж гріха варта, — відповідав, складаючи губи, як до поцілуя, Реншільд.

— Ех, ексцеленціє! — підморгував Піпер. — Бережіться, щоби ви на цій війні не попали в полон!

І розмова сходила на тему жінок, так близьку лицарському серцю.

— Чи ваша милість дійсно короля на схід тягнуть? — питався Орлик гетьмана.

— Так, намовляю його.

— А не краще б нам повертатися на захід і шукати зв'язків з королем Станіславом?

— Король най шукає зв'язків з нами, якщо він ще може яких зв'язків шукати, — різко відповів гетьман. — Для нас важніше шукати зв'язків з Запорожжям. Запорожці на захід за нами не підуть. Добре, коли у Гадяч продеруться. Це одно. А друге — нам важно, щоб ворога виперти з України і війну перенести на його територію. Війна — це найприкріша конечність, а для країни, у якій бої йдуть, більшого нещастя не може бути, як вона. Україна досить поранена війною. Пора гоїти рани.

Орлик мовчав.

— А козаки що? — питався гетьман, не підводячи очей. Орлик розказував про втрати, спричинені походом і морозами, згадував, кілька людей приблизно погинуло в сутичках і кілька лежить у лазаретах. Не забув і про міщан. Їх також померло чимало від недуг.

— Від чого ж тії недуги беруться? — питався гетьман. Орлик вказував на гнилу воду в Псьолі. Трупні у воді гниють, сотні стерв валяються на леду. Вода смердить, люди анижем її заправляють, не помагає. Ще яка чума прийде. Гетьман брови хмурив:

— А ранені?

— Шведські хірурги помагають нашим. Відрубують ноги й відпилюють руки, ходять червоні, як різники.

— Так і в Ромнах було, — завважив гетьман.

У Гадячі ще гірше, ніж у Ромнах. Люди божеволіють з болю. Божевільні по городі снуються і проповідують про прихід антихриста, про кінець світу і про Страшний Суд. Не оден хоробрий козак, що вславився у боях, лазить тепер рачки, як дитина.

Гетьман дав рукою знак, що досить.

Він був хоробрий у бою, але в час миру не міг навіть дивитися на кров.

— А народ?

— Народ, як все і скрізь. Робить, що мусить. Де його присилують москалі, там він з ними тримає, а де ми, там з нами. Що йому другого поміж двома потугами робити? Зловлять москалі такого, що з вашою милостею тримав, карають, зловимо ми, що за царем пішов, теж по голові не погладимо. Безоружному народові найгірше; з ним таке творять, буцімто в нього навіть душі немає.

— Так, так. Горе недержавному народові! Щолиш у своїй власній державі він свою

власну волю мати може. Того я і хотів... Та мене не розуміють... Може, зрозуміють колись.

XXII

Мотря, її сестра Ганна Обидовська і гетьманів сестринець Войнаровський на замку зустрілися. Мотрин муж, Іван Чуйкевич, все поза хатою бував. То біля гетьмана, то на роз'їздах, то з власної волі по канцеляріях, шпиталях та магазинах волочився. "Того, де не посій, там він і уродиться, — казали про Чуйкевича козаки. — Змарнів, ніби сім днів не їв, а товчеться, як навіжений". Чуйкевич, так само, як і Мотря, про ніщо другого не думав, лиш про теперішню велику потребу. Всю енергію вкладав у діло, будучність для його не існувала, треба було перетривати теперішню важку хвилину, а там — що там! Про себе не дбав. Хіба Мотрею журився, бо вона на себе не зважала, недосипляла і недоїдала, в очах чезла. Як тії четверо на хвилину зішлися, то були ніби созвучний акорд. Чотири душі, як чотири тони в мінорному акорді.

— Король на Веприк лаштується і гетьмана взиває, — говорив Войнаровський.

— І на Веприк підемо, і скрізь. — відповідала Мотря.

— У Веприку наші з москалями засіли. Багато крові поллється, — журилася Ганна Обидовська.

— Може б, перемовити наших. Може би, до них кого післать?

Войнаровський жалісно подивився на неї. Відчував її м'яке серце і її охоту втішатися життям, і біль, що життя таке невтішне.

— Гарно! — поверталася до неї Мотря. — Пора б тобі змінити свою вдачу. Світ твердий, м'якосердного роздавить.

Ганна перестрашеними очима гляділа на сестру.

— Коли б ти зо мною в лазарети ходила, — казала дальше Мотря, — то, може, стала би не тою. Там ти й побачила б, що воно таке життя.

Ганна паленіла, почувавши свою слабосилість.

— Бог мені свідком, Мотренько, що не можу. Ти ж бачила, що сталося зі мною.

— Треба побороти себе. Мусимо зробитися сильними.

— А Христовий закон?

— Христос терпів, заки воскрес во славі. І перші християни страдали, заки християнство поширилося в світі. В їх терпінню була велика сила, більша, ніж у ворожій побіді.

— Більша, але сумна, а в побідників радість. Я люблю радість, а боюся смутку.

— Радість зі смутку виростає. І смуток великою силою буває, він нас за серце бере, не дає в маленькій радості маліти.

Чуйкевич дивився на Мотрю, як на ікону.

Молився очима до неї.

Всі четверо ніби забули про землю, буцім тіло не мало вже ніякої сили над ними.

Думкою були одержимі. Думкою про велике діло, яке збувалося ціною великих терпінь.

Свої терпіння, свої жертви з найкращих днів життя вважали непомірно малими,

якщо їх рівняти до народних жертв.

XXIII

Саме тоді, як Войнаровський минав церковну огорожу, почув за собою голос:

— Андрію, пане Андрію!

Озирнувся і побачив Обидовську.

— Звідкіля це так рано, Анночко? — спитав.

— З церкви, — відповіла. Очі її сяли розмоленим блиском, і на цілому обличчі розлилося те благе тихомир'я, яке людині дає свідомість, що вона поєдналася з Богом.

— Побожниця, — промовив Войнаровський, цілуючи руку Ганни.

— А так, щоби ти знав. Ходила помолитися за вас, грішників нерозкаяних.

— За мене також? — спитав. Не відповіла, тільки глянула на його так, що й відповіді не треба.

— Уважно, Ганнусю, уважно! — крикнув і подав її руку, бо мало що не спотикнулася на вишморганому закруті.

— А що, — правда, що краще вдвійку ходити, як одинцем, — жартував.

— Як коли і як з ким, — відповіла, спираючися на його рам'я...

Гадяч гудів. Всі двори, вулиці, майдани були переповнені народом: шведами, поляками і козаками.

Іржали коні, допрошуючися ранніх оброків, ревіла на майданах худоба, люди бігали, волохаті від інею, і перекликувалися всілякими мовами.

Над городом висів туман з димів і випарів.

Сопух і згар дер по горлі й викликував кашель. Москалі одну третину города спалили, а хоч шведи й козаки вгасили пожар, то все ще курилося зі згарищ, все ще дим сірим на-висом бовванів над хатами й садами, не пускаючи сходячого сонця.

— А тебе звідкіля Господь таким раннім ранком провадить? — спитала Войнаровського Ганна.

— Від Понятовського вертаю. Вісті з Польщі дістав. Прислав по мене чоловіка.

— Ов! І що ж він тобі цікавого сказав?

— Розкажу опісля. А тепер не балакай, бо простудишся. Мороз ще не пустив.

— Незабаром буде відлига.

— Хто казав?

— Тамариха.

— Правда, що вона тут має свій двір. Я й забув.

— Мешкаю в неї. Недалеко відсіля. Зайди. Це твоя якась далека своячка. Рада буде.

І вони не йшли, а бігли, раді, що зустрілися з собою.

Двір Тамарихи бовванів серед вишневого садка, з димарів дим піднімався вгору, у вікнах ще світилося, на муравнику перед ґанком горіли огнища і грілися гуртки продроглих, невиспаних людей.

Дівчата зі збанками гарячого молока вискакували з кухні й обділювали ним козаків. Ті пили жадібно й жартували.

— От пізнати родовиту козачку, — завважив Войнаровський. — Дбає про наших

людей пані Тамариха.

— А як же ти хотів? Своя душа. Двох синів втратила на війні, знає, що таке горе.

В сінях звіталися з сотничихою. Мала на собі чорну спідницю, підшубок по коліна, а на голові теж чорний чіпчик, з-під котрого кучерявилось біле волосся. Блага усмішка на устах.

— Кого я бачу! — крикнула, — Мосіє Войнаровський!

— Він самий; кланяється милості вашій.

Пригорнула його, як сина.

— Вільно? Не погнівається сестричин гетьманський?

— Як же гніватися за ласку такої шановної матрони? — відповів, цілючи перстнями прибрану руку.

— Ох, бо нинішні наші молоді достойники дуже в вашеці несуться, гонорні такі, що без бука й не приступай. Спаніла наша Україна, спаніла, а мені чомусь здається, що наші старосвітські звичаї кращі були.

— Бо наші, — відповів Войнаровський.

— Наші, — і собі притакнула Ганна.

— Ох, лишенько! — схопилася Тамариха. — Вибачте, ніколи мені. До хазяйства треба, — а нахилившись до уха Войнаровського, довірено шептала: — Бо то, бачите, заховала я дещо на чорну годину і якось щасливо зберегла перед москвою, а тепер треба для своїх добути, — і побігла, тільки шовкова спідниця зашелестіла за нею.

— Ходім до мене, — звернулася Ганна до Войнаровського, — ось туди, наліво.

Перейшли декілька світлиць, аж опинилися у боковій, що ціла була виложена тисовим деревом.

Стеля зі сволоками напоздовж і напоперек. У стінах малі заґратовані віконця. Попід стінами лавки, на стінах образи, старі й задимлені, що годі були й угадати, чи це святі, чи портрети предків. На середині здоровенний стіл.

— А де ж це пані Обидовська опочиває? — спитав Войнаровський, недобачуючи нігде ліжка.

— Ось тут, — відповіла, відчиняючи великий мисник від землі аж до стелі, що ніби вбудований був у стіну.

— Жартуєш, — сказав, дивлячись на безліч усяких пляшок і склянок, збанків і тарілок, усякої форми і міри.

— Жартую? — і потиснула оден із сучків, яких чимало було в тисових грубих дошках, з темнавиими жилами й химерно повикручуваними баранцями. Мисник здригнувся, аж скло у ньому задзвеніло. Доторкнулася другого сучка, і мисник на двох залізних чопях обкрутився так, що можна було пройти попри нього.

— Не бійся, в западню тебе не втручу, — сказала Обидовська і взяла його за руку. — От тут стій, поки світла не впусчу. — А тоді знов доторкнулася якогось таємного сучка, і в стелі розсунувся оден з касетонів, пускаючи горішнє світло.

В стінах не було ані одного вікна, всі вони завішені були образами.

— *Hic sunt tabernacula tua!* [106] — аж скрикнув Войнаровський, побачивши

світлицю, як маленький музейчик. — Ось розкішниця яка! Так і хотілося б сказати: *hic habitabo in aeternum!* [107] — з тобою, Анночко, розуміється, з тобою!

— Який шармант, мосіє Войнаровський, — покрутила головою, — і який брехун, — додала втихомовку. — Не диво, в дядька пішов. Ой багато ви лебединих душ на свою чорну совість взяли.

— Ах, ангелиці мої не повинні! — відповів Войнаровський, розглядаючися кругом.

А дивитися було на що. Оден килим що варт! Великий, на цілу світлицю, темно-вишневе дно, аж чорне, а на йому і пташки співають, і цвіти пахнуть, і винні китиці солодким соком наливаються.

— Ковер-казка! — аж скрикнув Войнаровський. — Дивишся і забуваєш про зиму і війну, про горе, як море, а хотілося б... ет! — і махнув рукою.

— Мабуть, хотілося б того, чого хотіли тії руки, котрі його ткали... — додала Обидовська.

І обоє на хвилину замовкли. Думали, чиї то руки могли такий гарний ковер ткати, двірської дівчини, що влюбилася в пайового сина, чи козачки-Пенелопи, що свого мужа Одиссея з далекого походу, як з Трої, виглядала? Хто б не ткав, не іглою він нитки крізь основу пересилював, а своєю власною тугою ті пишні узорі мережав.

Вже, мабуть, руки, що цей килим ткали, давно в домовиш зітліли, а пташки все ще співають, цвіти пахнуть і спіють ягоди в китицях.

— *Ars longa, vita brevis* [108], — сказав Войнаровський і обережно, щоб не потолочити квіток і не придусити пташок, підступив до канапи: — Боже ти мій, звідкіля вони такої штуки добули?

— Тамариха казала, що це таки наші полтавські майстри робили.

— От молодці! На тому сідалі хоч би шістьом Полуботкам сидіти, так не завалиться. А все ж таки яка вона у своїй формі легка, яка вигідна і притульна, як гарно жовтий ясень, мов слонова кість, до цих малинових обоїв підходить. Казка, не канапа!

— Дійсно, як сиджу на ній, то хотілося б слухати якоїсь гарної казки, не про дванадцятьох розбійників, ані про Бабу Ягу, а такої якоїсь, ну, я сама не знаю якої!

— Яку розказував собі в душі столяр, що цю мебель стругав, — доповів за неї Войнаровський.

Стояли біля себе рам'я об рам'я і розглядали портрети. Русява паня з синьою квіткою в одній руці, а з молитовником у другій, і сотник якийсь лівою рукою на стіл сперся, а правою собаку по голові гладить, і козачка у багряному контуші і в рантусі білім, попід бороду і кругом голови, ніби з церкви вернула, а її спідниці хлопчик-п'ятиліток тримається і дівчинка з перекотиполем на розтуленій долоні, ось-ось, хай тільки вітер повіє, і обоє кудись полетять.

Вже, мабуть, й полетіли, бо образи не нинішні, а днедавні були. Золочені рами почорніли, хоч тут ані мух не видно, ані ніхто люльки не курить. Де ж би в такій святині!

— Всі вони, Анно, турбувалися колись маєтками, рангами, славою, всі вони страдали і кохали, і бач, що осталося по них! *Ars longa, vita brevis*.

Ганна притулилася до нього.

— А по нас і того, мабуть, не останеться, Андрію. Ворог пильно всі сліди загладить, ніби їх вітер снігом замете, — пророкувала.

— І пом'янути не буде кому. Але подумала хвилину і додала:

— А може, Величко що напише, він тепер у мого брата Василя сидить. Гарно пише.

Войнаровський, щоб відірвати її від сумних гадок, показував у скляних шафах фарфорові тарілки, чарки всіляких виробів і полтавські глиняні цяцьки, левиків, медведиків, котенят з повигинаними хребтами, то перестрашених, то знов ніби грізних, а так гарно вироблених, що не можна було дивитися, щоб не сміятись. Але Ганна все до образів вертала. Питалася, чи тямить у гетьмана в Бахмачі портрет батька Богдана, подовгастий, як двері в рамах різьблених, в листя і в степові бодяки.

— Отой, знаєш, у темній киреї, як скрепла кров, і з булавою, обсипаною самоцвітом. Тямиш?

— Як же забути ту силу і цей біль, що з нього б'є. Ліва брова трошки піднята, і від неї морщина робиться на чолі, така дивна, аж болюча, якої ввік не забудеш.

— А Богуна забув, що у нас у батьковій опочивальні висів? Я собі його все чомусь-то чорнявим уявляла, гарним, але грізним, а він, білявий, синьоокий, на Виговського скидався. Тільки ніс менший і рівний, лиця гладкі, білі, а лоб високий-високий. Жупан на йому синяво-зеленавий, як морська вода, і наопашки плащ червоний, як огонь. Сам він стрункий, ставний, ну, прямо орел. Дивно, що з полотна не зірветься й не полетить...

Так вони згадували, ніби про весь світ позабули. Згадували дворики старі з ґаночками на тесаних стовпцях і зі сходами, що скрипіли, ніби знати давали, що гість іде, і зі стовпами біля ґанку, до яких залізні обручки поначіплювано, щоб було до чого коня припнати, поки хазяїн не вийде й не гукне на прислугу, щоб до стайні забрати, знак, що гостя так скоро не відпустять, бо любий.

І згадували ті троянди під вікнами дівочої боківки, і маруну, й васильки, і м'яту, й руту та ще й соловеїв, як розспіваються у маю, і місяця, як у вікна глядить і вснути не дає, — усього згадували, а про війну забули.

— І всього того, мабуть, нам не побачити, Ганнусю. Що москва пограбувала й попалила, а що свої поруйнували.

— Як же так, свої і руйнують?

— Гадають, що як двори понищать, то й пани не вернуть, бо не буде до чого. А забувають, що самі себе руйнують, бо що з землі виросло, те й до землі належить, земля ж народна, не чия. Усі ми народ і всім нам треба обороняти її, бо візьме чужий і не такі палаци побудує. Тоді й жалувати стануть.

В голосі його бриніла щира нотка жалю.

— Отак, що одно покоління побудує, те друге поруйнує. Руїнницьким духом на нас з Азії несе, степ, ми, Ганнусю, степ...

— Степ гарний, хвилястий, шумить.

— Гарний, та негарно жити на ньому. Хто захоче, цей його й толоче. Людей, як худобу, з одного боку на другий переганяють. Чи бачила ти де таке?

Перервала сумні гадки питанням:

— А що тобі пан Понятовські сказав?

— Нічого доброго. Київський воєвода й великий гетьман коронний у криваві піжмурки граються. По цілій Польщі вганяють за собою, винищуючи край до краю. Ми тут на короля Станіслава ждемо, а він *lentissimo passu* [109] посувається, бо шведський генерал Крассов, котрого йому король Карло з кількома тисячами доброго війська до боку придав, контрибуції з народу здирає. По кілька талярів з диму і на кілька місяців наперед, так само, як Рибінські, каже собі давати. А їм тим часом треба би якнайскорше на Полісся з військом литовським получитьися, щоб Синявського знести, а Рибінського до послуху королеві Станіславі приневолити, чого як не зроблять, то свою справу проріжуть і нас ворогам у кліщі кинуть. Король Станіслав людина мудра й чесна, але вождем там не він, а отсей дерун Крассов, — от в тому то й біда!

— А Іван Степанович вже знає?

— Понятовські скаже йому, бо мусить.

— А може б, краще замовчав, даром гетьмана збентежить.

— Не бійся. Це він лиш зі мною по щирості балакав, бо ми собі добре живемо, а гетьманові та королеві Карпові іншої співатиме. Не буде ж на Станіслава доносити, бо він тут резидент.

— І це погано. Наші вожді повинні правду знати.

— І так зле, і так недобре, Ганнусю. Погано діло стоїть, а Івана Степановича треба нам жалувати і не тривожити поганими вістками, бо він і так горем прибитий.

Були би вони ще далі журилися, але почувся голос Тамарихи, що до сніданку їх прохала.

Войнаровський відпрошувався, казав, що діла багато має, та почув на те, що вона йому до смерті не простила б, коли б погордував її хлібом-сіллю. Як поснідає в неї, так у себе не снідатиме, а час оден.

На столі звідкілясь і індик начинюваний узявся, і пиріжки усякі, і наливки, а хазяйка все-таки турбувалася, що такого славного гостя Бог у її хату привів, а вона його гідно пошанувати не може, — бо війна.

— Скажіть ви мені, — питалася, — чим і коли вона скінчиться, отся війна?

— Того, паніматко, крім одного Господа Бога, ніхто більше не знає. І добре, що не знає, бо, може, не оден життя б себе позбавив, якби знав, — а так бореться, поки може.

— Бореться, кажете, а пощо ж тієї боротьби? Гріх оден і кривда людська. От хоч би й ми. Дещо по батьках надбали, дещо придбали самі, працювали, клопоталися, ночі спокійної не мали, прийшла війна. Бог синів до себе покликав, і на кого ми тепер нашу працю оставимо?

Хустину до очей підняла — схлипувала.

— Краще б я на кількох десятинах сиділа, а з синами, ніж на багатствах, а сама. Коли б знаття, що із-за маєтків люди воюють, то роздала би усе-усе, бо краще біда, ніж

таке кровопроливство.

Войнаровський заспокоював її. Казав, що війни з давен-давна бували і, мабуть, остануться довіку, бо в цілій природі йде безнастанний бій, а хоч би в нас ні дворів гарних, ні ніякого багатства не було, то все-таки ворог по нашу землю піде, а землі боронити треба, бо раз нас Бог посадив на ній, так вона наша, не чия. Ї звірина свого леговища боронить, бо воно її, а що ж про чоловіка казати? Народ, що не боронить землі, не варт її, це не народ, а стадо безмозкої худоби.

Розмову перервав гаркіт бубнів. Войнаровський зірвався.

— Пора мені! Спасибі, паніматко, доброго здоров'я, пані Анно, не поминайте злом!

— А то ж куди? — скрикнули обі нараз.

— Мабуть, король на Веприк іде.

— Чого він там шукає? Войнаровський подумав хвилину:

— Може, слави, котру Левенгавпт біля Лісної загубив.

— Ох, лишенько! — нарікала Тамариха. — І знову людська кров поллється.

— Хай і ллється, щоб лиш не надармо, — відповів Войнаровський, вискакуючи на ганок.

Ганна прилипла до вікна. Весь світ перемінився для неї в одно питання: піде Андрій чи ні?

Коли б не те, що в Ромнах старшинська жінота вже й так стала на ній свої язики гострити, то бігла би на його квартиру і просила, щоб її не лишав самою. Вона ж дійсно сама. Батько там, а мати і рідня по другому боці греблі. Біля неї лиш Мотря. Так Мотря непряменна. По лазаретах, по таборі снується, ніби нічого не знає, не розуміє, своїм ділом занята. Для Ганни Войнаровський і брат, і друг, і товариш. З ним вона може і про прежнє, і про майбутнє побалакати, душу сирітську розвести. Без нього світ переміниться в пустиню. "Андрію! Андрію!" — кликала за ним її душа...

На Тамаринім дворі кипіло. Люди суєтилися. Не знали, які частини мають іти, а які ні. То сідлали коней, то розсідлювали і вели до стаєн. Крик, гамір, біготня.

Не вміли козаки так тихо в похід виступати, як шведи.

Шведи йшли, як машина, а наші шуміли, як Дніпро. Без супротивлення і шарпанини ніколи не обійшлося.

А вже коли б так хоч сотна часть того сповнилася, що вони собі і другим тоді бажали, то хіба весь світ мусів би провалиться.

— Ідуть, ідуть! — і що жило в Тамаринім дворі, вибігло на ганок й на ворота, — в чім хто стояв, незважаючи на мороз, що шинами палив.

В Ганни душа завмерла: піде чи ні?

Мов крізь мряку бачила прапори, коней, людей, уродливих трабантів, сурмачів з сурмами блискучими, цілу тую процесію богині війни, що з шумом грізним, мов позасвітним, перевалювалася біля воріт.

Не лопотять порвані прапори, не ревуть грізно труби і навіть коні не іржать і не порскають весело. Ой, не будуть їм раді ті, до яких вони на криваву гостину ідуть!

Поміж трабантами король...

І Ганнині очі ожили на хвилину, ніби мряка розступилася нараз. Побачила його виразно, ясно, як на картині. Сухорлявий, ніби незамітний нічим. А все ж таки в нім одним тая сила, що тисячі за собою тягне, що про життя і про смерть їх рішає. В тих синіх, ніби полинялих очах майбутність Європи таїться. Той високий білий лоб за тисячі думає... Переїхав... Біля його молоденький князик, вродливий Реншільд, ще кількох знайомих Ганні генералів і регіменти пересуваються спокійно, рівно, як за хвилею хвиля.

Грюхотять гармати, аж Тамарин двір у посадах дрижить, гудуть шкурами покривані вози, аж підскакують ганкові колонки. І знову імла, і знову мряка — пустиня.

Нараз очі Ганни всміхаються, і ціле обличчя прояснюється, як город в поранковому сонці. Побачила Люксембурга і Рачка. Як два звірки на санях сиділи. Щось розказували собі. Не лиш устами, а й очима, раменами, цілими своїми марними постатями розмовляли з собою. Аж замовкли, похнюпили носи, і по обличчях їхніх розлився смуток і така прикра жалість, яка лиш на малпачих мордочках буває. Прогуготів похід, і Ганна легше дихнула.

Зі шведами лиш кілька сотень наших пішло. Не запримітила навіть, хто їх повів. Гетьман, значиться, у Гадячі остався, а з ним і пан Андрій... Пан Андрій носатий, пан Андрій кирпатий, я не люблю пана Андрія... пригадала собі і засміялася весело.

Тамариха притулила її до себе:

— Донця моя!..

Засоромилася Ганна і рум'янцем гарячим облилася.

— Це не сором, дитино, кохати, не сором, — гладила її по голові сотничиха.

— Я не кохаю, — відповіла Ганна, глянула на Тамариху і розсміялася, як дитина, бо брехати не вміла. Тамариха і собі в сміх.

— Боже мій. Боже! Змінюється світ, а кохання яке було, таким і останеться довіку.

На вулиці зашуміло знову. Задня сторожа йшла.

— Може, це наші? — майнуло по голові Ганни, і вона задрижала.

— Не тривожся, дитино. Гетьман у Гадячі залишається, його небіж також.

— А вам хто казав?

— Знаю. Ходім на обід.

— Невже це вже полудне?

— Вже і з полудня пішло. Час скоро минає. Щоби так скоро наше лихо минуло... Ходім!

По обіді Ганна до своєї кімнатки подалася, бо Тамариха по старому звичаю любила полежати годинку. А нині тим паче. Набігалася та натупцювала, мов на весіллі.

Стільки несподіваних гостей і таких неспокійних, як козаки. Ніколи не вгадаєш, від чого вони скиплять. Часом за таку марницю бешкет знімуть, що і згадувати не варто. Та краще вони, ніж москва. Щоб вона не вернула ніколи. Одну третину города спалили. А що вбивств, що всякого насильства було — не перелічити.

Кажуть, на Псьолі трупи купами лежать, а скільки їх у проруби пішло, геть воду

попсували. Переварюєш її, анижу додаєш, і все-таки пити не спосіб.

І як це Господь дивиться на те все і мовчить, ще й цареві силу до його кривавого рейментовання дає...

Багато жури в пані Тамарихи на голові, і вона мусить хоч годинку вснути, щоб забути про неї. Тепер тільки спокою, що спиш, якщо тобі сні неспокійні не сняться...

Ганна по своїй тихій кімнатці розглядається. Як цікаво сотник Тамара все те продумав. Стільки добра і так воно заховане, що ніхто й не догадався б. Навіть прислуга про тую світличку не знає, крім старого дворецького, але цей скорше вмере, ніж своїх панів зрадить.

Він оден із прислуги до цього крила заходить, і в печах зимою палить, і прибирає. Нікого з гостей туди не просять, це святая-святих.

Тамара Ганні якоюсь тіткою приходить. Любов Федорівна її знає від малих літ. На її дітей дивиться, як на своїх, та ще тепер, по втраті власних синів.

Ганні у Тамарихи добре, краще, як у рідної мами, — о, куди!

А все ж таки хочеться звідтіля до власної хати і до власного щастя. А воно десь так далеко, далеко...

...Де воно?

Дивиться Ганна на килим, пишно тканий, на мебель розкішну і на портрети на стінах. Чи з них хто був щасливий? — питає.

Чи щастя його довго тривало? Де воно тепер? У тій красі, що веселить очі нащадків, і більше, більше нігде...

На килимі і на портретах погляд Андрія застиг.

Як він любить те все і як жалує, що війна руйнує красу...

Хтось стукає у мисник. Ганна потискає сучок, і входить Мотря.

— Ось де ти заховалася, Ганно! — вітається.

— Не ховалася я, Мотре. Тамариха силою мене до себе забрала. Добра така.

— Є ще добрі люди на світі, та мало.

Ганна не відповідає. Вона нині всіх добрими бачить, тільки бідними чомусь. І Мотря теж, може, найбіднішою з усіх. Довго, довго дивиться на її пишну вроду, а тоді:

— Яка ти гарна, Мотре! — і тулиться до неї, як дитина. Мотря не відштовхує Ганни від себе:

— Дурненька ти моя! — каже і по голові гладить. Хотіла розказати її про свої походні лазарети, про те, скільки нинішньої ночі людей померло, скільки рук і ніг хірурги відпилювали, але слова на устах завмерли. І її в тій світличці так якимось світлом зробилося на душі, як давно.

— Гарно тут, Ганну сенько, серце, гарно!.. Бачилася з Андрієм нині? — питається нараз. Ганна паленіє.

— Бачила, Мотре.

— І що він? Все такий розміряний ходить, ніби світ не про нього.

— Не знаю.

— А хто ж має знати, як не ти?

— Я? — і Ганна складки на своїй спідниці поправляє. Мотря пильно дивиться на неї, ніби вона старша й мудріша, ніби мама, а не сестра.

— Га! Що ж! — зітхає. — І любові треба на світі. Може, більше, як чого. Тільки вважай, щоб із того якої біди не було.

— Мотре, що це ти? Невже ж я дівчинка, недоліток?

— Не сердься. От так на гадку прийшло, бо безталанні ми. Проклін над нашим родом, як над Пельопідами, повис. Сама не знаю за що... Треба переломити його.

— Переломити? Чим його переломити, Мотре?

— Жертвою, Ганно, великою жертвою життя.

Ганна, як перестрашена, дивиться на сестру.

— Зжахнулася? — заспокоює її Мотря. — Нема чого. Це не про тебе слово. Кому ж бути щасливою, Ганно... Будь щасливою, будь!

І Мотря кидається Ганні на шию. Сонце світить, ніби в його більмо на оці. Десь далеко вітер скиглить, ніби голодні вовки під лісом виють. Смуток мандрівкою утомився. Сів під дубом і плаче... Вечір сестер в обіймах застав.

XXIV

Москалі числили, що шведи з Мазепою подадуться за Дніпро, щоб розбити Синявського, получитьися з королем Станіславом і з Крассовом, а що лиш тоді всею потугою звернуться проти Москви.

Друге, що міг король Карло зробити, було: піти у Слобідську Україну, очистити її з москалів, заволодіти Воронежем, де цар будував собі флоту, та приневолити запорожців, а може, і татар, щоб воювали Москву.

Але це друге видавалося менше важним і тому менше до правди подібним.

Тих кілька тисяч шведського певного війська під орудою Крассова у Польщі повинні були мати куди більшу вартість для Карла, ніж хоробрі, але не карні і своєвільні запорожці, а приборкана і під скиптр короля Станіслава підчинена Польща теж куди більше значила, ніж Крим.

Мати Польщу з королем Станіславом — це значило забезпечити собі зади і тримати в своїх руках дорогу для довозу війська і всякого воєнного знадіб'я зі Швеції, де бракувало усього, тільки не доброго оружжя, котрим славилися шведські фабрики. Утратиш Польщу — це все одно, що втратити побіду над королем Августом, роздерти власною рукою Альтранштадський мир, лишити короля Станіслава на леду, а в додатку, на випадок програної на Україні, мати на тилах Синявського, котрий шведам заступить перехід через Дніпро. Ні, того король Карло зробити не може.

Але король Карло любив якраз робити те, чого не зробили би другі, він з Гадяча рушив на Веприк.

Як про це довідався Меншиков — скипів, бо якраз він стояв кріпко на тому, що королеві Карлові після програної під Лісною, після утрати Батурина і після страшних морозів на Україні нічого другого й не остається, як тільки через Дніпро прямувати на південний захід, шукати зустрічі з Синявським і новими побілами підкріпити надшарпану славу непобідимого вождя.

— Це, певно, той старий лис. Мазепа, нацькував Карла на мене. Поки я його в свої руки не дістану і не задавлю, поти й не матиму спокою. Він мені всі мої плани понівечить. — А тії плани Меншикова, — то було винищити і пограбувати Україну доостанку, бо в кожному городі, в котрім ще його нога не ступила, всякого добра залишилося чимало. От у Гадячі скільки багатства лежить у замкових льохах...

І Меншиков рішив, що б там не було, позбутися зрадника Мазепи. І для царя який це буде сюрприз! Більшого й придумати годі. В битві дістати "старого злодія" не вдалось. Вже кілька разів здавалося ось-ось, і він наш. Та за кожним разом вихопився, як в'юн. Оставалося одно — наслати когось, щоби засівся і знічев'я кулю в нього пустив. Спосіб простий, певний і не коштовний.

Скажім, кілька тисяч треба заплатити заговорникові, а що воно значить супроти голови Мазепи!

Без нього король Карло в чужому, незнайомому краю буде, як без правої руки. Хто йому порадить, хто покаже всі ходи й переходи, хто позичить грошей? І між мазепинцями смерть Мазепи викличе такий переполох, якого й подумати годі. Настане безголов'я, в якому можна їх буде усіх, як рибу, в сак нагнати...

І Меншиков став розглядатися за надійним чоловіком.

Недалеко шукав. Мав біля себе покоевого з Мазепиної батуринської палати, шляхтича, того самого, що за добрі фоші і за обіцянку гарного уряду по війні виявив місце, в якому переховані були гетьманські клейноди.

Казав його покликати до себе. Подав руку і просив сідати.

— Добре тобі у нас? — спитав князь.

— Дякувати Господу Милосердному і вашій світлості княжій, добре, — відповів.

— А хочеш, щоб ще краще було?

— Хто з нас кращого не бажає, князю!

Меншиков ніби тих слів не чув. Знімаючи якийсь волос зі свого зеленого каптана і ніби весь тим ділом зайнятий, говорив півголосом, спойно і рівно, як щось найзвичайнішого й найбуденнішого в світі:

— Підеш негайно в Гадяч. Якщо тебе по дорозі спинятимуть рускі, то покажеш подорожний лист, який тобі наша походна канцелярія зготує, а як мазепинці, то скажеш, що князь Меншиков тебе силою з Батурина забрав і що тепер ти назад у службу свого пана гетьмана вернути хочеш. Скінчивши це речення і ніби дорешти провіривши чистість свого каптана, він нагло зирнув на Гірчицю і гукнув:

— Розумієш?

Гірчиця стрепенувся.

— Розумію, світлосте ваша, — відповів, вилупивши очі. Усмішка вдовolenня пробігла по обличчю княжім. Князь любив, щоб його боялися люди.

— Бачу, що тебе розуму вчити не треба, — сказав ласкавіше, щоб осмілити перестрашеного Гірчицю.

— Біда навчила, — притакнув Гірчиця, силкуючися скрити свій перестрах.

Меншиков присунувся до нього, добув золоту табачницю, вдарив по накривці

оперстеним пальцем, взяв щипту таба-и і, всуваючи її до обох дірок тонкого носа, говорив монотонне:

— Прибувши щасливо до Гадяча, або дійсно поступиш на службу до бувшого гетьмана, або примістишся у якогось певного чоловіка, свояка чи знайомого, — мабуть, таких у Гадячі маєш?..

— Маю, світлосте ваша, — притакнув Гірчиця.

— А примістившись, розпитаєшся та довідаєшся, коли й куди Мазепа ходить, в днину чи поночі, самотреть чи з конвоем і... (тут зробив коротку паузу) і, вибравши добру нагоду, при допомозі Божій покажеш, що умієш.

Гірчиця чомусь-то вп'ялив очі в лискучі носики княжих чобіт. Те, що почув, було надто несподіване для нього. Боровся з собою, з останками честі й моралі, але чув, що не видержить бою. Всесильний Меншиков брав над ним верх, і Гірчиці сором було не тільки за себе, але чомусь-то, і то, може, ще більше, за князя. Не міг глянути йому в очі. Князь знову стукнув пальцем об верхняк табачниці і потягнув носом.

— Робити треба важно й мудро, щоб не осоромити себе, — цідив слова крізь зуби. — Діло важне й нелегке.

— Нелегке, — повторив Гірчиця.

Він бачив, як нараз носики княжих чобіт пригнулися, лискучі халяви зморщилися, підшви заскрипіли, — князь встав і пустився по хаті. Походивши добру хвилину, приступив до стола, взяв лист паперу, зложив його вдвоє і перерізав ножем:

— Ніж найповніший інструмент, — сказав ніби про себе, а все ж таки значущо, і з-під ока зиркнув на Гірчицю.

Цей мовчав, не спускаючи зіниць з блискучих княжих чобіт.

— Чого мовчиш? — почув нараз грізне питання, зірвався на рівні ноги і перестрашено дивився на Меншикова. — Чого видивився на мене, як теля на мальовані ворота? Не хочеш, так кажи. Десятьох на твоє місце знайдеться. Шляхтич, а гірше хлопа боїться. І чого? Ну, і чого? Мазепа проклятий і відлучений від церкви, як паршива вівця від стада. Вбити його не гріх. Розумієш?

Гірчиця низько поклонився:

— Розумію.

— Ну, так, — відсапнув Меншиков. — Так, тоді, значиться... — І не докінчив, тільки приглядався ножеві, котрим "розтинав лист. Обертав, ніби бавився ним. — Так тоді чого ж ти захитався?

— Бо я ще в такому ділі не бував.

— Діловий чоловік не цурається ніякого діла. Задурно нікому не платять.

— Авжеж... — притакнув Гірчиця, бо боявся, щоб мовчанням не дратувати князя.

— А за те, якщо ти гаразд свою роботу зробиш, то милість царська не мине тебе. Дістанеш рангу і кондицію, про яку тобі навіть не снилося. Спитай Носа, він тобі скаже, як його величество цар нагороджує своїх людей. І грошей не пожалуємо. Не менше тисячі дістанеш. Ще тобі мало?

— Довільно, милосте ваша.

— Так, значиться, підеш?

— Піду, — відповів Гірчиця рішучо. Меншиков кинув ніж на стіл.

— Куля теж добра, тільки треба вміти стріляти, — говорив, мов про себе. А звертаючись до Гірчиці, остерігав його: — Але ти мені вважай, щоб тебе який чорт не підвів на лукаве діло, щоб ти, замість служити цареві, не пішов на службу царепредателя, бо тоді не минула б тебе найжорстокіша кара, як не мине вона Мазепу і ціле його гадюче кодрло.

— Ніколи того не буде, відповів покійрно Гірчиця. Я коли кому служу, так вірно!

— Пам'ятай! — кинув йому Меншиков і плеснув у долоні. — Покликати мені писаря Сливу'.

Зігнута над паперами постать всунулася крізь двері, не розпростовуючи спини.

— Напишеш походний лист на ім'я сего чоловіка, — приказував Меншиков, — але напишеш такою мовою, щоб його наші й черкаси могли розуміти. Тут тобі стіл і бумага.

Писар присів на краєчку лавки, як птах перед відлетом на гілляці, і писав: "Божиєю милостию пресвітчійшого і великодержавнійшого государя нашого, царя, великого князя Петра Алексієвича, всея Великия, Білія і Малія Росії самодержця. Їм милостем, господином сиятельнійшим князем і благородним бояром, господином думним стольником, полковником, офіцером, страпчим, дворяном і всякого чина правительствующим велико російского ратним і служивим людем его царского пресвітлаго величества. Под реєментом ясневелможного его милости панам. Іоана Ілліча Скоропадского, обоіх сторон Днепра новоізбранного гетмана, їх милостем, мосці паном полковником, паном сотником, атаманом, войтам і всякой кондиції людем, поволь-ность услуг наших залечивши, відомо чиним, іж оказатель сего свидительного писання от'ездит... і т. д."

Зимний піт виступив на лоб писця. Він весь письменник умів наізусть, а все ж таки боявся, щоб не пропустити якого слова, бо Меншиков звик був кулаком на спині робити коректуру. Та, на щастя, світліший якийсь не дуже-то й приглядався до письма, перебіг очима, підписав і казав прибити печать.

Скрутиш і всунеш за халяву, говорив, вручаючи письмо Гірчиці. — А пройшовши територію під нашим реєментом находящуся, бумагу сію уничтожиш, щоб і сліду від неї не осталось.

— По приказу вашої світлості.

— А тут тобі на витрати в дорозі! — як псові, охляп кинув Гірчиці пригорщу срібла.

— З Богом!

XXV

Був пізній вечір. Гадячани лягали спати, як нараз загомоніли дзвони.

Не на тривогу, бо дзвонив не найбільший "Пилип" сам, лиш усі нараз, як на Великдень, — а все ж таки затривожився Гадяч.

В таку пізню пору, і дзвонять? Завтра будень, не свято — що за причина?

Зривалися і бігли до воріт.

— Не чули, сусідо, чого це дзвонять?

— Кажуть, гетьмана вбили.

— Івана Степановича? Боже ти наш!

Всіми вулицями на замок перли.

Замкові ворота зачинено. Сторожа не впускала товпи, котра з кожною хвилиною більшала й голосніше гула.

— Чому не пускаєте людей? Правди під решетом не скриєш! Весь город знає, що гетьмана вбили!

— Хто?

— Старшини. Іван Степанович старшин до царя не пускав.

— За волю України стояв, а старшинам щоб тільки їх маєтки!

— Ми їм дамо маєтки! Пускайте, іродові діти, а то розвалимо браму!

Дзвони втихли, та не тих народ. Товпа могутніла і хвилювала, шуміла. Ніби ворог облягав замок. Вже й каміння понад голови летіло. Сторожа ледве подалася крізь бокові ворітця, бо не могла стримати напору людської хвилі.

— Плечима підважуй! Ануте враз!

Декілька плечей підсунулося під браму, яку обложені з другого боку загатили возами, скринями, колодами, чим могли... Облога.

— Розступіться, люди! Бачите, коваль тарана несе! Коваль з синами й челядниками двигав дубчака здоровезного, розгойдав ним і гепнув, аж луна замковими мурами побігла.

— Ще раз, ще!

Ворота йойкали, стогнали, і не будь вони цвяховані густо, і не будь у них заліза більше, ніж дерева, то розлетілися б удребезги.

— Івана Степановича вбили, смерть убийникам, смерть старшинам!

Аж нараз із подвір'я озвався голос грубий, як з-під землі.

— Заспокійтеся, люди! Гетьмана Бог беріг. Він вийшов ціло. На молебен за його здоровля, не по душі дзвонили.

— Хто балака? — почулося з товпи.

— Хто бреше? — заревіли кругом.

— Сердюцький сотник, Коновченко, — відповів той самий грубий голос. — Вірний рейментареві своєму.

— Такий вірний, як Апостол і другі.

— Вірні, як Юда Христові.

— За млинок і ставок ви і маму рідну продали б.

— Не вірте йому, він бреше. Хай вийде канцелярист Чуйкевич.

— Канцелярист Чуйкевич вийти не може, бо його ранили, гетьмана обороняв.

— Чуєте? Івана Чуйкевича вбили. Оден був гетьманові вірний, і того вбили.

— Вбили, вбили! — ревіла товпа. І коваль знов закликав людей, щоб подавалися взад, бо він розгойдує таран.

— Що там роздобарювати довго. Червоного півня пускаймо!

Замкові небезпека грозила.

— Смерть старшинам! Смерть скритовбийникам, — гуділо кругом.

Аж відчинилося одно з освічених вікон, і в ньому появився гетьман.

— Славні міщане любимого могого города Гадяча! — промовив. — Спасибі, що турбуєтеся моїм життям. Як бачите, я цілий. Убийник в мого канцеляриста Івана Чуйкевича кулею попав. Заговірник Гірчиця, насланий на мене царем, в наших руках. Завтра спокутує свій гріх. Розходіться спокійно і спіть безпечно, поки я з останками моїх вірних людей стережу вашого добра, життя і волі!

Вікно зачинилося, але гетьман все ще стояв у ньому, щоб усякий міг побачити його і впевнитися, що це він, а не якийсь обманець.

— Іван Степанович живий! Хай живе Іван Степанович! — гукали міщани, прихильні до гетьмана, а ворожо настроєні до старшин. — Хай живе! Гура! Гура! — і по козацькому звичаєві підкидали шапками.

Гадяч, як і другі города, де були гетьманські замки, сприяв Мазепі, бо він давав гарні заробітки ремісникам, дбав про школи і богодільні та не щадив гроша на міські будівлі і на оздобу церков.

Зате не любили старшин, що збагачувалися скоро і не все способом правим та законним.

— Ще ми їх дістанемо в руки! — потішали себе.

— Ще ми колись розрахуємося з ними, — обіцяли собі. Нерадо розходилися по домах, щоб досипляти довгої зимової ночі.

А коваль дубчака вже не покидався. Тасив його з челядниками до кузні. Заслужив собі.

XXVI

В мешканню Чуйкевича світло притінене, щоб хорому не било в очі. Освітлена тая половина кімнати, в котрій біля печі сидить Войнаровський з Ганною і тітка Тамариха.

Ліжко з Чуйкевичем і Мотря біля його в тіні. Тільки срібlistий відблиск від снігу паде на них крізь невеличкі шибки.

— Може, ми бентежимо недужого? — шепотом питає Ганна. — Підемо!

Чуйкевич перечить головою.

— Сидіть, — заспокоює гостей Мотря. — Він не спить, йому відрадніше, коли в хаті є люди. Правда, Іване?

— Відрадніше, — притакує хорий. — Мені добре з вами.

І шукає Мотриної руки, а знайшовши, кладе свою гарячу на її, як з мрамору.

Мотря не боронить. Ніколи вона не була такою доброю для нього, як тепер. Цілу ніч не відступала від нього, аж, зморена сном, притулила голову до його подушки й задрімала...

І снилося їй, буцімто йдуть вони полем великим серед вечірньої імлі. І чогось-то він спішиться, а вона ледве поспіває за ним. (Журавлі відлітають. Не видно їх, тільки чути жалісливі крики). Нараз перед ними прірва, широка й глибочезна. Іван скаче туди, вона хоче кинутися за ним, так він рукою дає знак, щоб осталась.

— Іване! — кричить Мотря і будиться. Але тим криком і хорого збудила. Їх очі

зустрінулися з собою.

— Тобі щось поганого приснилося, Мотре? — питає Чуйкевич.

— Мабуть... — відповіла, струшуючи слезу з довгої ріс-ниці.

І щопиш тоді зрозуміла, який він близький для неї.

А хоть того не сказала йому, мабуть, відчув, бо по блідім обличчю осіннім сонцем розлилось задовілля.

Ніколи так не хотів жити, як тепер.

— Що говорив хірург? — питався.

— Казав, що рана неглибока, за кілька неділь ходитимеш.

— За кілька неділь! — повторив сумно, але в душі було йому якомсь радісно і легко, як ніколи. Навіть болю не чув. Почував себе, мов під ангельським крилом. Потім заснув, як після купелі дитина, і збудився підвечір.

Біля його сиділа Мотря, а в кутку приятелі.

— Добре мені.

Тітка Тамариха присунулася до Войнаровського.

— А я, бачите, й досі не знаю, як воно склалося, люди всячину розказують.

— Дуже просто, — відповів шепотом Войнаровський. — Вертали ми з гетьманом з города на замок.

— Хто саме?

— Гетьман, я і він, — рукою показав на ліжку. — Город певний, охорони не взяли ми з собою. А до того, правду сказати, Іван Степанович не любить її. Він з того боку фаталіст. Перед своїми не окриєшся, говорить. Любить показуватися народові.

— В тім-то й біда. Не такі тепер часи, мої ви, ой, не такі!

— Ідемо, аж нараз на скруті, з-поза остріжка: бух! Куля свиснула мені попри ухо, зісовзгнулася по дядьковому панцирі і попала Чуйкевичеві між ребра. Він ще кинувся, заслони́в собою гетьмана, але за хвилину лежав на наших руках... Та й тільки.

— Це справді дуже просто...

— Найбільші події збуваються невигадливе, тільки люди люблять їх прибирати у всілякі вимисли.

— І мої оба так само просто пішли, — зітхала Тамариха. — Одному куля в чоло попала, другому груди прокололи списом.

— На те ми й козаки, паніматко, — приповів Войнаровський, — щоб не своєю смертю вмирати. Обидовська вхопила його за руку:

— Андрію! При хорім про таке не говорять.

— А як той хорий теж козак?

— Хоч би з діда-прадіда — не треба. Всі ви любите страхітне і сумне.

— А як веселого немає?

— Так треба його хотіти, я не люблю смутку, не люблю. В голосі її звучала діточа щирість, здавалося, що розплачеться, коли їй скажуть, що любить.

— Андрій навіть пояс на чорний бік вив'язав не знать чого.

— Завтра вив'яжу на світлий, — обіцяв, стискаючи дрібну теплу руку.

Хтось постукав у двері. Відсунулися від себе.

— Увійдіть!

— Ясновельможний про здоров'я пана канцеляриста спитати велів, — проговорив дижурний сердюцький старшина.

Мотря зірвалася з місця і хотіла йому відповісти, але Чуйкевич ворухнувся, підняв повіки і промовив:

— Будь ласка, подякуй його милості пану гетьманові. Почуваюся гарно, як той, що сповнив свій обов'язок.

XXVII

Шведи втретє на Веприк наступали. Невеличка твердиня, про яку в Європі мало хто й чув, майоріла, як острів серед білого ледяного моря.

Напрасний, північний вітер дув шведам в очі; то розжареними шинами палив, то зимними ножами шпитав.

— Вперед, вперед! — гукали шведські офіцери, підсуваючи свої баталіони під вали Веприка.

— Бог з нами! — пробували кричати вояки, але голос їх або замерзав на лютому морозі, або здмухував його вітер. Він зривав останні зжовклі листки з дубів на валах твердині і повними пригорщами сипав їх на голови облягаючих.

Фельдмаршал Реншільд був весь обтиканий ними.

— З нас навіть вітер сміється, — сердився, струшуючи ті зів'ялі лаври. — Хто бачив у таку стужу й шувір добувати твердиню!

— Вам дуже до лиця отся фантастична прикраса, — потішав його генерал-майор Лягеркрона, — виглядаєте, як тріумфатор.

— Всі ми виглядаємо, як божевільні під проводом найбожевільнішого з вождів, — кинув йому красивий маршал і попер конем перед оден з Левенгавптових баталіонів.

Ядро, випущене вправною рукою з валів твердині, попало якраз у збиті лави молодого баталіону, двох розшарпало на смерть, а кількох поранило важко. Вояки, не досить ще закалені в боях, захиталися. Замість іти вперед, обступили вбитих і метушилися коло поранених товаришів, котрі стогнали і кричали, проклинаючи Веприк, Україну і війну.

Польний курат Рабеніус, котрий не ховався в запілля, лиш разом зі своїми людьми ліз "самій смерті в зуби", то над помершими відмовляв молитву, то ранених сповідав, то підбадьорював зацілілих, загіраючи їх словами псалмопівця.

Але баталіон буцім примерз до зимного поля.

— Каналії! — скрикнув нараз Реншільд. — Я вас здешаткувати велю. Ви соромом покриваєте лицарську славу Швеції, ви зраджуєте свого короля!

— Vivat Carolus rex! [110] — підхопив молодий корнет, гаркнули бубни, Рабеніус чашу зняв угору, і баталіон двигнувся з місця.

Але самотний, дрімливий острів серед ледяного моря перемінився нараз у гору, що зіває сіркою і ригає огнем. З башень твердині вилітали ядра, а з прорізів у частоколі жужжали кулі так густо, цільно, дошкульно, що навіть найсміливіші шведи кидали

в'язки хворосту, з котрими підступали під вал, і пускали з рук драбини.

І цей третій приступ відбився об завзяття хороброго команданта Веприка, шотландського офіцера. Мороз і вітер помагав йому. Аж темна ніч кинулася між облягаючих і обложених і відділила їх від себе.

Шведи подались до своїх шатер, ровів і до повіток, наскорі збитих з патищя та соломи, котрими вітер термосив безмилосердно, так, що раз у раз треба їх було латати й обкидувати снігом.

Продроглий і червоний від вітру фельдмаршал Реншільд бігав по своїй квартирі.

— Це вже верх безголов'я! — гукав. — Навіть школярі, що бавляться у снігові твердині, розуміють, що в такий мороз і вітер легше відбиватися з-поза валів і мурів, ніж здобувати їх. Тільки наш великий полководець того знати не хоче. Що для його люди, що для його кожний з нас — щоб тільки його хлоп'ячі забаганки були сповнені!

Обершт Гілленкрок повернув очі від своїх фортифікаційних планів.

— Ексцеленціє! — промовив спокійним, аж ніби сонним голосом. — Ховайте тую злість на завтра. Пригодиться!

Реншільд вовком подивився на його.

— Не штука вам. Ви маєте діло з мертвим папером, а я з живими людьми. Ваші моделі твердинь не збунтуються, а мені лице не лиш від морозу, а й від сорому палає, коли бачу, що наші хоробрі баталіони відмовляють послуху, бо від них неможливого вимагається.

— Для хороброго жовніра нема нічого неможливого в світі, — відповів Гілленкрок словами короля.

— Фі! — свиснув йому під ніс фельдмаршал і згіржливо надув свої дівочі губи. — Фі!

Кашляючи, увійшов на квартиру Піпер.

— Ну, і що тепер? — спитав Реншільда.

— Що тепер? — повторив цей.

— Компромітація... — махнув рукою Піпер.

— О, чуєте, чуєте? — підскакував до Гілленкрока Реншільд. — Чуєте, що каже канцлер: компромітація! Брили Варшаву і Краків, а перед якимсь глупим Веприком зупинилися і тепер ані вперед, ні взад.

— Ми ще собі зуби на тім худім Веприку поломимо, — бідкався Піпер.

— А найгірше, що тих зубів вже і так у наших щоках небагато. — Тридцять дряхлих гармат, а сухої і доброї муніції не знаю чи навіть на десять стало б. З чим ми на Росію підемо?

— З королем Карлом, — відповів спокійно Гілленкрок. Такої гармати в цілій Росії не знайдете.

Піпер і Реншільд замовкли. Піпер правою рукою тер своє ліве рам'я.

— Дідьчий мороз, — нарікав. — Нашому наймилостивішому лице раниться.

— Ми не хірурги, — кинув крізь рам'я Реншільд. — Пора королеві розум мати. Перед кількома днями знов ним кудись цілу ніч товкло. Навіть Гультман не знав, куди він подівся.

— Навіть Гультман не знав, — повторив Піпер. — А він більше знає, ніж ми всі накупі.

— Бо королеві ближчий Гультман, ніж ви або моя нікчемність.

— Ближчий, — притакнув Піпер. — Але все ж таки, коли король, його милість, зволить зробити таку дурницю, як, приміром, нинішня облога Веприка, то не Гультманові, а нам, мої панове, треба подумати, як би з тої біди викрутитися.

Реншільд бігав, бігав, аж сів.

— Треба! — сказав, вп'яливши очі в Піпера. Піпер свої примкнув і ніби крізь сон балакав:

— На мою гадку, треба завтра післати тому завзятому шотландцеві проект здачі на таких корисних і чесних услів'ях, щоби він не міг відкинути.

Реншільд надув згідливо губи.

— А на мою гадку, — відповів, — завтра треба не жалувати муніції, вдарити на отсей проклятий Веприк з усіх пушок і коло полудня, як мороз трохи попустить, піти ще раз приступом, добути песячу буду, вирізати всіх без пощади, а команданта повісити на першій стовпі, який нам попадеться під руку.

Гілленкрок підняв голову з-над планів, встав і позіхнув широко:

— За що? — спитався спокійно: — За що, мої панове?

— За що? — гукнув на його фельдмаршал. — Ви ще можете питатися за що?

Він знов зірвався з місця і став бігати по квартирі, як лев по клітці. Нараз зупинився. Надслухував, а пізнавши хід короля, "Його милість король!" — промовив, стаючи у вояцькій поставі.

Королеві ранився ніс і лице, його повіки були зачервонені, ропилися. Але він цього буцім не чув.

— Але ж бо дефендуються хоробро! — хвалив собі обложених і затирав руки, буцім це забава, а не справжня війна.

Піпер значуще кашельнував. Реншільд нетерпеливо переступав з ноги на ногу.

— Ексцеленціям не подобається така хоробра оборона? — спитав король, перебігаючи очима з одного на другого. — А я люблю мати діло з хоробрим противником. Бо яка ж це мені емоція, коли я бачу, що ворог б'ється нікчемно. Соромлюсь тоді за його і за себе, за його, що він нездара, а за себе, що з нездарою стаю до бою.

— Веприкові зима сприяє, — завважив Піпер. Король заперечив рукою.

— Зима зимою, — говорив запалюючись. — Але кажіть собі що хочете, а вони таки хоробро б'ються. Знаєте, мене нині кортіло бути з ними, а не з вами, панове, і відбиватися, а не наступати.

З-під вусиків Реншільда то вибігала, то ховалася згідли-ва усмішка. Аж врешті не втерпів.

— Я також, — сказав, — умію цінити хоробрість, але коли вона доцільна.

— Доцільна? А невже ж буває недоцільна хоробрість? — дивувався король.

— Авжеж, що буває, — обстоював свій висказ Реншільд. — Ось, приміром, тая там

банда у Веприку добре знає, що ми все-таки їх мисячу нору візьмемо, пощо тоді деруться, як божевільні, марнучи свої і наші сили. Перед хвилиною сказав я, що коли б я мав рішати...

— То що? — спитав, сідаючи і дивлячись в очі Реншільдові, король.

— То завтра доклав би усіх зусиль, щоб добути цього дідьчого Веприка, а тоді вирізав би всю залогоу що до лаби, а команданта повісив би на першій сухій гілляці.

— А ви? — звернувся король до Гілленкрока. Цей замнявся.

— Я, власне, розглядаю плани Веприка і гадаю, що як ми вдаримо від заходу, от тут, де вал трохи нижчий і перерваний в одному місці, то...

— Я вас не о це питаю, — перебив йому король. — Мені цікаво знати, що ви зробили би з залогою та з її хоробрим командантом, коли би так добули Веприк?

Гілленкрок зацукався.

— Ну, кажіть, що? — наглив король.

— Я, я не повісив би його, бо він хоробро обороняє твердиню, яку йому повірив його начальний вождь.

Король кивнув головою.

— Дякую вам, — сказав коротко. — Завтра, панове, ми перериваємо облогу Веприка. — Поклонився кожному зокрема і вийшов.

Відпровадили його поклонами до дверей, а коли прогомоніли відривисті кроки, Реншільд здвигнув плечима.

— Ну, знаєте панове, тут уже всьо кінчиться. Чоловік стає безрадним. Я боюсь, що нашому королеві після перших невдач... — і показав пальцем на лоб.

Гілленкрок вдавав, що не бачив того руху. Піпер розкашлявся, обтер червоною хусткою уста і сопів.

— Що ж ексцеленція на те? — питав, стаючи перед ним, Реншільд.

— Нічого. Тішуся.

Гілленкрокові брови підскочили до половини високого лобу.

— Тішитесь? — наступав на Піпера Реншільд.

— Так, тішуся, — стояв при своєму канцлер. Реншільд розвів руками.

— Боюсь, чи усім нам мороз не вдарив на мозок.

— Не знаю, як кому, а мені ні.

— Вам ні? А чого ж ви тішитесь, тоді, як плакати треба, бо тільки людей погинуло і тільки муніції вистріляли на віват, а одного й другого нам бракує.

— Тішуся, — відповів Піпер, — що король вперше рішився відступати. Може, він послухає моєї доброї ради і відступить аж за Дніпро.

XXVIII

Піперова радість показалася передчасною. Король Карло, замість відступити за Дніпро, підступив під Зіньків.

Була це ще менша і ще гірше укріплена твердиня, ніж Веприк.

Замість городських мурів з вежами й башнями, торчав дубовий частокіл, і то повизублюваний. Зіньківці, почувши про похід шведів, наскорі латали його чим могли

та як уміли.

Земля замерзла, як кість, ані гадай, щоб поглибити рів або підвищити вал. Рів був неглибокий, а вал невисокий.

— Ті люди або дурні, або п'яні, — говорили про зінківців шведи. — Сором було би нам не добути такої кріпості.

— І добувати сором.

— А все ж таки вони бороняться.

— Навіть з гармат стріляють.

— А кілько-в вас гармат? — питалися шведи, підскакуючи над рів.

— Чотири, але ви більше не варті, — відповідали їм з-поза валу. — Відійдете від нас з тим, з чим з-під Веприка прийшли, лютри!

І з тих чотирьох гармат вони дійсно таки добре дошкулювали шведам. Кожде ядро попадало в ціль. Тільки стріляли зрідка. Мабуть, небагато муніції було.

Король бавився. За кожним цільним вистрілом плескав у долоні.

— Браво, браво! Вони дійсно гарно стріляють. Старі шведські офіцери не на жарти затривожилися своїм улюбленим вождем.

— Чи не твориться з ним щось погано? — шептали собі. — Половина лиця відморожена. Може, йому на мозок б'є?

І дійсно, король виглядав неприродно. Підбігав серед куль під укріплення і стріляв до тих, що з-поза частоколу вигукували незрозумілі для його слова, ілюструючи їх непристойними рухами. Як котрого влучив, то підскакував весело, мов розбавлений школяр.

— Невже ж це король? — сердився Реншільд. — І неville ж це облога города? Це прямо каригідна забавка тоді, як перед нами поважні стратегічні завдання.

— Ні, панове, мені жаль того смішного Зінкова, — сказав король після перших герців. — Пішлемо до них наших людей, щоб по добру здалися.

Але зінківці навіть балакати з парламентарями не хотіли.

— Або Зінків від Веприка гірший? — казали. — Як король міг від Веприка відступити, то най і від нас іде. А здаватися не хочемо, бо вепричани сміялися б з нас.

Шкода було й переговорювати з ними, бо були нетверезі.

Таки добре свою хоробрість горілкою підганяли. Ще й до парламентарів за здоровля короля приливали!

— Дай йому. Боже, щасливої дороги! — вигукували.

Тоді шведи підпалили передмістя, чи нарочно, чи стрільном, ніхто не міг сказати.

Король, побачивши пожар, казав удруге до Зінкова післати, бо жаль йому було города, в котрім хотів розтаборити частину своєї армії. Але тим разом велів підшукати якогось дотепного козака, бо свій свого краще зрозуміє.

Зголосився Мручко, котрий і так не любив зі своїми воювати і дуже ніяково почував себе рівно під Веприком, як і під Зінковом. Почіпив білу хоругву на спис і з двома сурмачами поскакав під городські ворота. Ще й не доїздив, як гукнув вистріл, і ядро перед самим конем зарилося з сніг.

— Гей, що ви робите, хлопці? Чи вам горілка дорешти памороки забила? Бачите, посол від його милості короля їде! — гукнув Мручко.

— Невелика нам честь король! — відповіли йому.

— А кого ж вам заманулося, царя?

— І царя нам до хрону.

— Так же й кажіть. То, може, гетьмана? Я від його імені можу перебалакати з вами.

— Не треба, не треба.

— Веселий ви народ! — сміявся Мручко. — Веселіших я і зроду не бачив. Нікого їм не треба. А як же ви тоді хочете бути?

— Так, як і тепер є, прямо Зіньків і тільки.

— Себто зіньківська Речпосполита?

— А щоб ти знав. Речпосполита. Доволі з нас царів, королів і гетьманів. Пощо нам їх? Невже ж ми собі самі не дамо ради? От бачиш, нема в нас жодного з них і відбиваємося від шведа, а прийде цар, то і його відіб'ємо, а гетьман, то й гетьмана.

— Ну, ну! Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти, а мені все ж таки здається, що краще б вам послухати моєї щирої ради.

— Краще випий з нами за нашу перемогу та ставай поруч нас, бо нам такого якраз треба.

— Випити-то я можу, бо не від того, щоб випити з такими хоробрими й веселими людьми, як ви, але до вас то таки не пристану.

— Не гідні милості вашої?

— Того я не кажу, але здорової голови під Євангеліє не привик класти.

— Себто?

— А тобто, що як ви не подасте доброї відповіді, то за яку там годину або дві з Зінькова й сліду не останеться. А мені ще життя миле, мої ви! Та як там не буде, п'ю за здоровля хоробрих зіньківців і за щасливе майбутнє вашого гарного города, котрому щиро добра бажаю, бо він мені не чужий, звідси покійна мати мого батька родом була.

— Так же й кажи, так кажи сотнику! — загуло кругом. І про облогу забули, вітаючи свого чоловіка. Чимало свояків зголосилося до Мручка. Він кожного притискав до груді, старших цілував у рамя, молодших у голову, а рівних собі в лице, жінок зокрема.

І Зіньків здався.

XXIX

В Зінькові збиралися шведи зустрічати свій новий, 1709 рік. І гетьман приїхав туди, щоб побажати королеві. Привіз йому в дарунку дорогоцінну шаблю і анталок старого вина. Королівських людей також обдарував щедро. Найбільше тішилися ті, що дістали лисячі шуби, легкі і теплі, як піч.

В навечер'я Нового Року, як у нас кажеться, на Маланку, король попросив до себе на неவிбагливий обід. Не бракло і святочних орацій, але король не відповідав на них. Як під Веприком і Зіньковом був неприродно бадьорий, так тепер сидів мовчаливий і ніби замкнутий у собі, як твердиня. Може, пригадав собі діточі літа і святочні новорічні

звичаї у родинному крузі, а може, згадував той перший Новий Рік, котрий святкував як молоденький король. Цілу ніч не спав тоді. Весь город палав, мов горів. Вулицями перепливали ріки розбавлених людей. Де побачили молоденького короля, там скупчувалися круг його, як бджоли круг своєї матки. Vivat Carolus rex! — гукали. В тій товпі майнуло одно бліде личко, озарене теплим сяєвом весілля. Майнуло і згубилося між тисячами інших байдужих облич. Дорана ходив і шукав його, не знайшов. І не раз пізніше, проїжджаючи вулицями столиці, дивився, чи не побачить де цього блілого обличчя з синіми, як незабудки, очима. У вікна заглядав і — не побачив донині... Не треба, не треба! Краще одинокий піде назустріч новому невідомому рокові. Одинокий... А лишив же в Швеції улюблену сестру Гедвіг-Софію, від котрої довго вже листа немає. "Може, недужа?" І королівські повіки збагровіли ще гірше. Чи побачить її, чи побачить він свою Швецію?.. І король наглим рухом піднявся з місця;

— Хай живе Швеція! — гукнув і сповнив свою чарку до дна. Ніби всю свою тугу, весь жаль, що підступав під серце, викинув у тих словах.

— Хай живе Швеція! — підхопили гості і стояли з чарками в руках, чекаючи на королівську промову. Та не дочекалися.

Король поклонився направо й наліво і, кланяючися ще раз і ще раз, вийшов.

Лишив мовчанку по собі. Навіть Реншільд не перебивав її. І Піпер мовчав, а Левенгавпт завзято курих український тютюн, від котрого плакали непривичні шведи.

Мовчки стискали собі руки й розходилися по своїх квартирах.

Молодшим важко було погодитися з гадкою, що їх Новий Рік на тому і скінчиться. Поперед очі пересувалися спомини колишніх свят новорічних дома, в батьківській хаті або в Упсалі, за часів студентських, або в столиці, де вони починали свою військову службу. Приходили на гадку дорогі серцю обличчя батька, матері, рідні, являлися товариші літ молодечих і, наче в облаках тим'яму, зарисовувалися золотоволосі й синьоокі личка дівочі. Як же так не побалакати з ними? Як розходитися по зимних квартирах? Це все одно, що відсунути їх від себе. Здалеку мандрують до тебе, а ти замість притулити їх до серця, гукаєш: "Гетьте!"

Молодий хорунжий Дюркльо з Кальмарського полку заявив рішучо, що він спати не йде, бо це був би прямо гріх не чекати дванадцятої години. Притакнуло йому декількох товаришів, а до них прилучився навіть майор Леонгельм, чоловік старший, але не старий, бо все любив з молодими тримати. Дотепний та веселий Драке, побачивши таке чесне товариство, гукнув:

— Невже ж я від мачухи, панове? Ще коли б так мамуня притульне ліжечко постелила і до подушки винця з корінням загріла, то, може б, і пішов "люлі", але до постелі, на котрій чортзна-хто вчора хирів, мене ні раз не тягне. Підемте краще в шинок. Тут я випенетрував оден, і то не найгірший.

І попровадив до гостиниці "Під Золотою Підковою", до якої за мирних часів сотенна старшина заїздила. Там від подвір'я була довга на різьблених стовпах світлиця, яку під час облоги шведські кулі минули, як минули вони також доволі добре обставлену пивницю, її властителя, його родину і кількоро прислуги. Всіх їх сильно стривожили

тепер нічні шведські гості, не знали, чи втікати, чи здатися на їх ласку й неласку, бігали з погребів на вишку і з алькіря в алькір, поки хазяїн не заспокоїв челяді, що панове офіцери без ніяких ворожих намірів прийшли і що їх треба якнайкраще вгостити.

— І дівчатам теж вийти треба, — додав.

Ті дівчата — то були дві молоденькі придзингльованки, одна циганочка, а друга татарка, одна від другої краща.

Драке просіяв. Розперся, як турецький баша, на ослоні і, мабуть, уперве в житті жалувал, що по-українськи не вміє, але потішався гадкою, що "зразу люди розмовляли на миги". Показував то на губу, то на горло і тішився, що приносили йому їжу й питво. Незабаром виявилось, що хазяїн колись у німецьких краях бував, а Драке також по-німецьки балакав, і так вони порозумівалися якимось.

— А все ж таки жаль, що з дівчатами до порозуміння не дійду, — нарікав Драке.

Але від чого розум? Приложив руку до серця, завернув очима і мляскав язиком, з чого дівчатам неважко було догадатися, що вони йому дуже подобалися, дуже! Дівчата тішилися, закривалися вишиваними рушниками, хіхікали, і — загалом забава заповідалася якнайкраще.

— Господарю! — почав майор Леонгельм. — За те, що ми не розвалили твоєї буди і пощадили тілеса ваші, ти повинен нас тепер погостити не гірше, як свого власного гетьмана.

— Як нікого не гостив досі, мостивії панове! — відповів, відшпунтовуючи мохом оброслі і скам'янілими слізьми заплакані пляшки.

Драке вхопив його за руку.

— Що? Ти здурів? Це на десерт, а тепер хай твої весталки при своїм вічному огнищі загриють нам звичайного вина, а до того хай ділють трохи араку, коріння якого, кандизованих овочів...

— Розумію, — перебив йому господар і побіг. За малий часок дівчата внесли у срібних посудинах паруюче питво, від якого пахощами сповнилася не тільки світлиця, але казав би ти, що й цілий Зіньків запах.

— Казка виноградових садів! — говорив, мляскаючи губами, Драке.

— Казка острова Ямайки, — додав хоробрий сотник Горн.

— Одним словом: казка, — закінчив Леонгельм.

— Наливайте ж, дівчатка, чарки і пригубіться по своєму звичаю, щоб напій ще солодшим зробився! — приказував Драке, який за час побуту на Україні засвоїв собі ті українські звичаї, які для його були найцікавіші.

— Лиш поспішайте, бо наближається північ!

— У Зінькові, та не в нас, — спротивився Дюркльо.

— Добре кажеш, дитинко, — протекційне притакнув Драке. — Для нас важний наш шведський годинник.

— Але хто його має, панове? Хто може знати, яка тепер в Швеції година?

— Я! — заявив голосом побідника Дюркльо і витягнув свою "цибулю". — За десять

хвилин у нашій рідній країні годинники північ ударять. Відчиняться вікна, і тисячі сумно-веселих уст, повертаючись на південний схід, вимовлять: "Prosit!" [111] І тоді ми, повертаючись на північний захід, пішлемо їм відповідь: "Prosit!"

— Це буде гарно.

— Правильно.

— Ми так мусимо зробити.

— Але підіждіть же, панове, хтозна, чи ті вікна звернені на північний захід?

— За хвилину вам скажу, — вдоволено відповів сотник Горн, витягаючи з кармана бусолю. Поставив її на стіл і ждав, поки не заспокоїться розгойдана ігла. Кільканадцять голов нахилилося над столом.

— Браво, браво! Вікна звернені якраз на північний захід. Ануте, товариші, чарки до рук!.. Так!.. Дюркльо, відчиняй вікна.

— Не годен.

— Що то значить не годен?

— Вони не відчиняються. Позабивані і попримашувані вапном.

— Так відіб'ємо, — тільки скоро, скоро, бо дванадцята ось-ось!

За хвилину вікна лежали на столі, а на їх місці кільканадцять шведських голов торчало в порожніх рамах, руки з гарячим питвом простягалися на північ, уста ж чекали на знак, котрий мав подати Дюркльо. Цей вдивлявся у свою цибулю:

— Раз, два, три! — і могутнє "Prosit!" понеслося над сонним Зіньковом.

— Prosit, prosit! — летіло в темну зимову ніч назустріч морозним вітрам.

— Ну, так, — почав Леонгельм, вертаючи від вікна на своє місце за столом. — Так і повітали ми новий 1709 рік, так і побажали його нашим дорогим і серцю близьким.

— Подали їм вість, що ще живемо.

— Й не маємо охоти йти в преісподні.

— Не хапаємося.

— Господарю! А давай же нам ті заплакані бабці. Вип'ємо, щоб новий рік був кращий від свого попередника.

— І мудріший.

— Щоб ми вернули до рідного краю та не розставалися з ним ніколи.

Господар розливав по чарках столітнє угорське вино, від якого в тілі робилося тепло, а на душі весело.

Але веселість не тривала довго. Навіть Драке, звичайно рівно хоробрий у бою, як дотепний у товаристві, даром силувався на дотеп. Українська туга полонила серця лицарів шведських.

— Так воно, так! — зітхали, згадуючи своє минуле. Дюркльові захотілося пісні, і дівчата співали українських сумовитих пісень. Голоси мали гарні, і чуття їм теж не бракувало.

— Як подібні їх пісні до наших, — дивувався Дюркльо.

— Особливо до норвезьких, з гірських околиць.

І здавалося шведам, що це їх рідна пісня прийшла до них в гостину, тільки

втомлена далекою дорогою і тому змінена дещо.

До дівчат навіть Драке не підступав ближче. Біля кожного сиділа тепер якась дійсна або тільки вимріяна, з очима, як цвітучий лен. і з косою, як льняне повісμο. Мовчки розмовляв з нею.

Леонгельм почував непереможну хіть філософувати, як іноді його король і вожд. Тримав сотника Горна за третій блискучий гудзик на синьому каптані, впевняючи його, що воно неважно, чи чоловік живе на цьому світі, чи на другому, а важно, чи він взагалі живе, чи так йому тільки здається, бо "хто і яку запоруку дасть мені, чи те все, до чого прикладаємо таку велику вагу, навіть слава, так, навіть слава, за котру ми кров нашу кожної хвилини пролити готові, чи все воно не мана якась, не дур голови, подібний до того, котрий окривається в отсій мохом порослій пляшці. І хтозна, чи перейшовши за межі нашого земного життя, ми не похитаємо головою і не промовимо з жалем: "Боже ти мій. Боже, який же я був дурний!"

Його туманні міркування перервав гомін стрілу.

Навіть найхоробріший вояк, що привик до гарматного реву, як до колискової пісні, здригнеться, почувши гук стрілу серед нічної тишини.

Драке вискочив з хати і вернув за хвилину.

— Застрілився... — промовив, безрадно махаючи рукою.

— Хто?

— Хорунжий Вільд.

Як внесли хорунжого Вільда до хати, то він ще тримав судорожно в одній руці задимлену пістоль, а в другій останній лист від своєї любки.

— Чорна паня... йде білими полями... за нею червоні сліди... — лепетів синіючими устами. Здивовано глянув на своїх товаришів, на пляшки і чарки, на двоє перестрашених дівчат, і сумно-згірдлива усмішка закам'яніла на його устах.

Леонгельм пустив блискучий гудзик Горна.

— Це був погляд з другого світу. Бачив?

XXX

В тиждень пізніше частина шведських військ знов підступила під Веприк. Реншільд сердився.

— Захотілося королеві того Веприка, як дурному печеного леду.

— Веприк нам конче треба добути, — пояснював генеральний квартирмейстер Гілленкрок.

— Чому?

— Тому, бо якщо наші головні сили мають перейти у Зіньків, так годі, щоб під боком торчала нам ворожа твердиня.

— Не розумію, чого ми якраз маємо переходити в Зіньків, чому не оставатися нам у Гадячі, де й так залишили ми табор і головну канцелярію військову. Чим мені Зіньків кращий від Гадяча? От, яке їхало — таке здибало.

Гілленкрок попросив його до карти й пояснював, чому Зіньків від Гадяча кращий.

Реншільд заспокоївся.

— Так. Але ж тоді треба братися енергично до діла, бравурно, а не посилати до якогось там шотландського офіцера лист з уклінним питанням, чи не був би він ласкав здати своєї гумористичної твердині. Баталіони розженуться, наберуть запалу і нараз: гов! бо трубачі з білою хоругою пішли до твердині. Це ж діточа забава! Пощо?

— По те, щоб даром не проливати крові й не марнувати порошу, котрого в нас і так не дуже-то багато.

— Але ж ми згори знаємо, що нам командант Веприка відповість.

— Ми всі згори знаємо, що помремо, а все ж таки не зрікаємося приємності жити.

— Фі! — свиснув Реншільд і в цю мить ухопив Гілленкрока за рукав та потягнув його до вікна.

— О, бачите, бачите?

Їздці, що вертали з твердині, похилили білу хоругву вниз, — значиться, дістали відповідь неприхильну.

Командант Веприка писав, що він високо цінить лист з мирним пропозицією, який йому зволив прислати його милість король, але твердині здати не може, бо це противиться його розумінню офіцерської честі. Що ж до погроз, що буцімто добутий Веприк тяжко спокутує свою упертість, то він, як командант Веприка, не дуже тієї погрози боїться. Король, який так високо цінить лицарську честь і відвагу своїх людей, не може не доцінювати тих самих прикмет у людей свого противника.

Король прочитав цей лист, писаний дуже здержливо і з формального боку бездоганно, і усміхнувся:

— Краще з мудрим згубити, ніж з дурним знайти. Люблю мати діло з хоробрим противником. Та, на жаль, нам нічого другого, мої панове, не остається, як далі добувати Веприк...

І знову загули гармати.

Мороз пустив і вітер ущух. Політував білий рідкий сніжок.

— Стелиться нам дорога на другий світ, — почав молодий хорунжий Бегель. Та ще він тих слів не скінчив, як свиснула куля, і він повалився горілиць.

— Бог з нами! Бог з нами! — загуло під мурами Веприка.

— Гурра! Гурра! — лунало з-поза мурів.

Шведські баталіони то підсувалися до ровів, то подавалися назад під градом куль; які сипалися з окопів.

Обложенці стріляли цільно, але не густо, облягаючи також муніції не марнували. Видно, що в одних і других не було її багато. Артилерійна антифона рівно ж не гула надто грімко. З Веприка тільки чотири гармати посилали кулі на шведів.

Шведи з вісьмох відповідали. Тоді король післав до Гадяча по більше. А між тим зообилося темно.

— Чорна паня йде білими полями, — сказав сотник Горн, витираючи об сніг закервавлену шаблю.

— І лишає червоні сліди за собою, — додав Драке, показуючи на трупів, котрих санітари збирали по полі.

Воєнні священики розгрішували умираючих і благословили трупів хрестами.

Командант Веприка, користаючи з темної ночі і з легшого морозу, велів вали й мури обливати водою. Варили в казанах сніг і окріп виливали на острокіл, на городські ворота — кругом.

В шведській начальній квартирі панував дивний настрій. Крім Гілленкрока, Левангавпта і ще декількох вищих старшин, що, не розговорюючи багато, сповняли прикази свого вождя, всі почували себе ніяково, прямо глупо. Не можна сказати, щоб сумнівалися в успіх свого озупжжя, привикли здобувати не такі твердині й розв'язувати не такі стратегічні завдання, а все ж таки щось їх по серці, ніби миш, шкребло.

— Король побільше гармат післав.

— Більше муніції змарнує.

— А що ж йому робить? Відступати?

— Хай би був не приступав.

— Коли ж до його — приступає.

— Скажіть це йому!

— Заспокійтеся, панове, — почав Левенгавпт. — Завтра Веприк візьмемо!

— А чорт би його взяв! — відрубав Реншільд. — Велика мені честь взяти таку твердиню! Правду вам сказати, то мені сором коло такої діри чипіти.

— До воробця стріляємо з гармати.

— Часом воробця тяжче вбити, ніж слона.

— Не знаю, бо я до слона не стріляв, — закінчив уривану розмову Левенгавпт. Але настрою не змінив. Люди були гіркі, як полині, і кусливі, як під осінь мухи. Привикли до побід, і невдача їм не смакувала. Не казали того, але боялися, щоб богиня війни не повернулася до них сумним лицем.

XXXI

Коли ранок дня 7 січня підняв повіки і глипнув, — побачив різдвяне чудо.

Серед білих снігів, обагнених калюжами крові й опоганиених грудми вбитих або тяжко покалічених коней, майорів ледяний город.

Вали й палісади, мури і криші обпеклись шкливом гладким, срібно-сяйливим, як на казковому лицарі в казковій кузні викутий панцир. Тільки до ізгибів валів, до щілин частокілля і до вершочків веж вспів притулитися білесенький сніг, надаючи тому і так незвичайному образу ще більшої, якоїсь прямо вже несамовитої принади.

Разом із тим, як сонце з-поза імли виявляло своє зацікавлене обличчя, різдвяна казка набирала щораз більше реальних прикмет, аж коло години 10 рано облилась легкою загравою. І тоді Веприк нагадував зачарований замок, який бачили ми хіба в нашій діточій уяві, розбурханій фантастикою бабусиної казки, замок, весь викутий з ледяної криці, обсипаний алмазом і обжемчужений. Сонце дихнуло на його, він спаленів і займився огнем.

Шведи, замість зі зрозумілою злістю дивитися на город, від котрого перед тижнем відступили і якого вчора ніяк не могли добути, любувалися ним. Навіть Реншільд не сердився, тільки з руки зробив дашок над очима і глядів:

— Гарно. Нагадуються фйорди, коли в тепле полудне сонце стопить сніги, а ніччю мороз їх ледяним панцирем прикриє.

— Як Альпи після заходу сонця, — додав від себе Гілленкрот. — Сонце зайшло, а вони все ще не хочуть змінити своєї багрянці на чорну кирю ночі.

— А все ж таки нам треба цей Веприк добути, — рішив король і коло полудня дав знак до приступу.

Почалась антифона гармат, торохтіли мушкети, з луском розривалися ручні бомби. "Бог з нами!" мішалось з "Гур-ра!".

Шведські баталіони йшли руйнувати ту різдвяну казку, котрою недавно тому тішилися, як діти.

Передні ряди несли перед собою в'язанки хворосту і снопи соломи, а то й немолоченого збіжжя, яке у присілках добули. Так захищали себе від куль, а підступивши під твердиню, загачували рови, приставляли до валів драбини і дерлися уверх. Але драбини зісовгувалися по ледянім шкливі і щонайбільші смільчаки летіли коміть головою вниз. На тих, що встигли вилізти на останній щель, сипалося каміння, гарячою струєю лився окріп, сокири розчереплювали їм лоби. Хто ж і тую небезпеку минув, ноги собі ломив, бо вали, частоколи і мури, обілляті вечером водою, пообмерзали вночі льодом, гладким, як скло. Від того льоду відбивалися кулі шведські і, замість у ворога, влучали в своїх.

Веприка й тепер не здобуто.

Бралось під вечір, як король велів припинити наступ і вдруге післав своїх людей з білою хоругвою у Веприк.

Мручко поїхав з ними.

Король ввічливо, але рішучо писав до команданта, що Веприк взятий буде. За це він ручить своїм королівським словом. Живим удруге від нього не відступить. Але йому жаль команданта і його людей, котрих хоробрість мав нагоду бачити на власні очі. Тому-то, якщо вони пожаліють себе й города, то він забезпечує їм життя та маєток і дозволить вийти з твердині так чесно, як чесно вони її обороняли. А як ні, то поступить з Веприком, як з Батурином москалі. Одного чоловіка живим не лишить.

Командант ще й тепер не міг рішитися. Шотландське розуміння офіцерського обов'язку наказувало йому радше вмерти, ніж здати твердиню. Але ж город і люди? Вони чужі, у них інше розуміння військового діла. До того в городі чимало українців, від котрих годі вимагати, щоб вони були вірні цареві. Може, їх якраз до гетьмана і до його шведського союзника тягне?

І совісний шотландець рішення передав у руки міщан і залоги.

Мручко метнувся між своїх.

— Брати! — говорив їм. — Я вам не лізу в душу й не кажу, кому вам дотримувати віри, Росії чи Україні. Це ваше діло. Але розум! Слухайте, що вам каже розум! Ще якби була якась хоч малесенька надія, що вам на відбій москалі поспіють, то не кажу, бо потопаючий і стебелини хапається. Але чули ви, щоб Меншиков чи який там чорт під Веприк ішов?

— Не чули, не чули, — загуло кругом.

— Так тоді за яку чортову матір маєте ви вмирати й дивитися на люту смерть ваших батьків і дітей? Почулося несміливе:

— Авжеж, авжеж.

— Козак повинен боротися, це його святий обов'язок, але за що?

— За що? — зашепотіло тут і там.

— Обов'язком нашим є обороняти наш край, наші родини, наших дітей, а проклятий хай буде цей, що видасть їх на люті муки й на неминучу загибель. Згинете всі, як не послухаєте ради вашого земляка, котрий тільки добра бажає вам і цілій Україні. Рішайте, чи хочете жити для доброго діла, чи гинути чортзна за що!

І Веприк здався.

Ранком дня 8 січня відчинилися городські ворота. Шведи увійшли в твердиню, лишаючи поза собою 500 своїх трупів. Дві тисячі москалів і кількасот козаків-українців склало оружжя. Хоробрий командант-шотландець також. Але король віддав йому шаблю.

— Будете моїм гостем, а не полоненим, — сказав, стискаючи його кріпко за руку. — Мило баченим гостем, — додав і замнявся. — Вашим людям, — говорив, ніби засоромлений, — я рад би також виявити моє признання за їх справді лицарську хоробрість. І тому позвольте, що я велю роздати між них по 10 злотих польських на голову. Всі вони перейдуть у Зіньків, де будуть хіснуватися свободами, більшими, як коли-небудь хіснулися полонені. Українці разом з жінками й дітьми можуть вийти вільно, забираючи з собою весь свій маєток. Того бажав собі його світлість гетьман Мазепа.

Королівські слова переклав оден із офіцерів на нашу мову, і що король балакав стиха, немов засоромлений, що хоробрих жовнірів намовив до здачі твердині, він вигукував уголос.

Полонені слухали й не вірили своїм ушам. Привикли вони до нелюдської поведінки московських генералів з добутими городами, до підступу, ошуки і ломання слова, і ніяк їм не могло поміститися в головах, щоб з побідженими можна поступати по-людськи.

Козаки стискали й цілували Мручка, а деякі просилися на охотників до його сотні. Мручко не відмовляв нікому, але всякого остерігав, що його люди лежнем не лежать і меду не лижуть.

— Бо я, мої ви, на війні жартів не знаю. У мирі то я сват, а в бою кат.

Король оглядав добуту твердиню. Командант спроваджував його. Гілленкрок цікавився деякими питоменностями фортифікаційної системи і хвалив їх. Король гладив рукою дула чотирьох сильно спрацьованих гармат. Видно було, що має щось сказати, чого радо не сказав би, та мусить. Врешті почав:

— Прикро мені, але Веприк треба спалити.

А звертаючись до команданта, додав:

— Ви розумієте мене. Того вимагають наші стратегічні плани.

— Не маю сили перешкодити тим планам, — відповів зі смутком шотландець.

— Простіть! — стиснув його за руку король.

— Майор Вільдемер, — звернувся до одного зі своїх офіцерів. — Возьмете баталіон і сповните

свій прикрий обов'язок, тільки зачекайте, аж люди вийдуть з міста.

XXXII

Чуйкевича рана показалася гіршою, як зразу можна було собі гадати. Хоч кулю витягнуто, так тіло ятрилося і сто-рощене ребро не зросталося. Хірурги, свої і шведські, все ще знаходили якісь відломки кості, витягали їх, промивали й випалювали рани, бо боялися гнилої гарячки. Було так зле, що не мали надії вдержати недужого при життю. Тільки Мотря не тривожилася. Доглядала свого мужа не лиш як жінка, але також як лікар.

"Він мусить жити!" — казала собі.

А він, ніби по розбурханому морі на дряхлій лодці плив. То знімався на хребет високої хвилі, то скочувався вниз у безвісті. Раз лежав спокійно і журився Мотрею, що така стала, як снасть, то знов кидало ним у жар, зривався, кричав, "де його шабля?" пручався, щоб його пустили з хати, бо він "не бранець, а вольний козак".

Так минуло кілька днів і кілька довгих ночей, аж жар став ущухати.

— Мотре! — промовив одної півночі Чуйкевич. — Що це коваль все кує і кує за стіною?

Мотря нахилилася і почула, як товклося в хорого серце.

— Це тобі так лиш здається, Іване. Тихо скрізь. І подала йому капель на втихомирення.

— Гірчиці не прикладай більше, — просив, — пече, — і, подумавши хвилину, спитав: — А що сталося з Гірчицею? Мотря взяла його за руку.

— Гірчицю мали повісити на замковому майдані, але я випросила його. Хай іде. Може, спокутує свій гріх.

Чуйкевич подивився на жінку і притягнув її до себе.

— Спасибі, Мотре...

Молодість зробила своє. Поборола недугу. Жар потухав, серце заспокоювалося, хірурги веселіше відходили від його ліжка, горді своїм умінням.

Так за те, щолиш тепер почалася моральна недуга.

Чуйкевич, поки був здоровий, не допускав чорних думок до себе. Не мав коли. Вся його увага звернена була на діло.

Робив його за себе і за других. В праці бачив ціль і насолоду життя. І як чого бажав, так хіба, щоб побачити добрі висліди тієї праці. Це самотності щастя на світі, а все інше — багатства, пошесті, життєві вигоди — мана і самодурство!

Так минули йому два останні роки, все на ногах або на коні, все у тривозі, щоб не забути чогось, не спізнитися, не прогавити доброї нагоди. Чого бракувало другим, те хотів потроїти в собі, надробити за них.

А тепер він лежав без діла. І як мухи сплячого в ліжку, так думки обсідали його. Навіть довго балакати не давали йому, бо боялися, щоб натуга не прорвала тих

тендітних плівок, якими затягалися рани.

А все ж таки в днину відвідували його добрі люди. То Войнаровський прийшов, то Орлик, то другі, навіть гетьман двічі явився на хвилину, розказували цікавих новин, тішилися, що він вертає до здоров'я. Але вечером, як зачинилися двері за останнім гостем, як Мотря поправила постіль, подала лік і прилягла. на ослоні, починалася правдива мука. Чуйкевич накривав очі повіками і вдавав, що спить, щоб не будити Мотрі. Але не спав, тільки думав. Не про себе. Бо що таке він? Одиниця, яких тисячі. Важне діло, велике діло, яке збувається раз на сто, може, й на кількасот літ! І коли його прогавлять, що буде тоді?

Зимним потом обливався, і — коваль знов зачинав кувати.

Чуйкевич знав уже тепер, що це так серце його б'ється, серце стривожене турботними гадками, на які капель нема. Не міг побороти збентеження, бо не одно, чого не бачив перше, зайнятий повсякчасним ділом, являлося тепер в повний ріст і кричало: "Роби щось, радь, спасай!"

Бачив величезні втрати в людях і воєнним знадіб'ю, розгاردіаш в народі, і коловатицю в головах старшинських, боротьбу лицарських почувань з міщанським самолюбством, жертви з наживою, честі з нікчемністю і насилу здержував стогін душі. Заспокоювався щоби тоді, коли глянув на Мотрю. Лежала, наче викута з мармуру. Ні сліду колишньої бентежливості, тих наглих і не все зрозумілих перемін у настроях, котрі сама вона називала неприємністю. Вбрала себе, як у панцир, в ідею. Нею жила і поза нею не бачила світу, втіленням її ставала.

І не інакше дивився тепер на неї Чуйкевич. Не манила його земною красою, від котрої п'янів ще так недавно, а проймала силою духу, безпримірною тихою жертвою для других, для. тих, що за її ідею боролися і страдали. І кілька разів глянув на неї, ніби сяєво якесь небесне озарювало пітьму тривоги, ніби голос якийсь не зі світу сего шептав:

"Чого тривожишся? За нею йди, ідея невмируща і гарна, як вона!"

— Мотря — ідея, — шептав до себе Чуйкевич, і дивно, любо, страшно робилося йому. Вона ж його дружина, як же це?

Доторкався зимної стіни, щоби впевнитися, що жиє, чує, розуміє, а не відходить від розуму. І знов коваль за стіною кував, і хата перетворювалася в байдак, котрим вітер по морю гонив. То виносив на хребет високої хвилі, то друляв униз. Хапався побічниць ліжка — збирав усю волю духу, — щоб жити, боротися, тривати.

Мотря — ідея?!

Пригадувалися лекції грецької філософії в Київській академії, воскресав божественний Платон, котрого Чуйкевич більше любив, ніж розумів... Ідея чи тільки відблиск її на цьому нікчемному світі? Відблиск, в якому зосередилося всьо, що гарного й доброго криється в нашій душі? І мав би цей відблиск майнути, як семибарвна веселка після нинішньої бурі, майнути і згаснути навіки?

Не міг погодитися з тією гадкою, вірив незломно в тривання вічне того, що гарне, добре і пречисте. Минуть літа, прогуде хуртовина, і правдою обмиті очі побачать сяєво,

котрого нинішні обпалудені зіниці, на жаль, недобачають...

На ослоні лежала Мотря, і надземська блага усмішка розливалася по її обличчю.

Коли будився рано і пригадав собі нічні маячіння, здригався. Годі літати по небі, коли на землі так багато важного діла. Воно мусить бути зроблене. Доторкався своїх ран і наслухував, чи болять, як Мотря не бачила, прибував підноситися, але ще не міг.

І тоді не жар палив його, а поспіх. Ліве лице пашіло аж до уха, ніби хтось шпильками колов... Ковалю, перестань клевцем клепати!

— Чи довго мені ще байдикувати, Мотре? — питався. Замість відповіді гладила його руку.

— Що нового, кажи!

Дивилася на нього.

— Гетьман де?

— У Гадячі, але недавно до Зінькова їздив, вітати короля з Новим Роком.

— А Веприк вже добутий?

— Веприк здався. Мручко намовляв наших.

— Добре зробив. Менше крові проллється. І так війна, як опир, висисає її з нашого народу.

— Сукровицю хай би, а здорової жаль. Журилися.

— А Прилуки? — починав по хвилі Чуйкевич.

— У Прилуках шведи.

— Ромнів шкода. Отак ми одно добуваємо, а друге пускаємо з рук. Ніяк не розумію такої роботи.

— Ніхто короля Карла не розуміє.

— Великих людей важко зрозуміти, Мотре.

— Важко.

Обтулювала недужого, бо хоч палилося в печі, то в хаті було зимно. Мороз пронизував стіни наскрізь.

— І короля, і Мазепу зрозуміють ті, що прийдуть по нас, — колись.

— Чим скорше, тим краще для них.

— І для України, Мотре... А від короля Станіслава нема нічого?

— Були вісті, що йде. Мабуть, і цар про це провідав і вислав генерала Гольца, щоб не дав полякам получитися зі шведами.

— А шведи?

— Шведський король поставив у Лохвиці свого генерала Крайца, щоб москалів на оці тримав.

— То добре.

— Добре або й ні. Не маю я надії, щоб Станіслав наспів. У його не краще, як у нас, — знаєш.

Зажурився Чуйкевич. Мотря хотіла потішити його, на запорожців натякнула.

— А як ти гадаєш, Мотре, прийдуть вони? — питався Чуйкевич.

— Так мені здається, що прийдуть. Орлик раз у раз листи до Гордієнка пише.

Гетьман платню збирається на Січ післати. Добре, якби Мручко туди поїхав.

— Знаєш, що це цікава гадка. Треба Войнаровському сказати. Як Мручко січовиків не рушить, то хіба не рушить їх ніхто. От коли би так запорожці прийшли і король Станіслав надтягнув, то... — і аж очі Чуйкевичеві засвітилися.

Мотря похитала головою.

— Забагато ти хочеш, Іване. Не дурім себе надіями, рахуймо на власні сили.

— Добре кажеш. Позиченим конем не доробишся. Але ж ті наші сили... — і голова його безсило повалилася на подушку.

Мотря піднесла йому глечик грітого молока.

— Ти забагато журишся, Іване, і балакаєш забагато.

— Як же не журитися, Мотре? Як виповім, що гадаю, то мені легше стає. Може, ми й ділу пособимо, як пожуримося вдвійку. От хоч би Піпер...

— Піпер?

— Кажуть, гетьман з канцлером не в злагоді.

— Бо Піпер намовляє свого короля, щоб за Дніпро подався, і там, як не зі Станіславом, так з його однодумцями зв'язків шукав. Старий канцлер гадає, що як лиш Карло Дніпро переступить, так зараз сторонники Лещинського юрбою до нього побіжать. Шведи ані краю, ані тутешніх людей не знають.

— А гетьман?

— Гетьманові ані тут оставатися без шведів, ані зі шведами Дніпро переходити. Залишитися — так хіба до царя повернути, а переходити за Дніпро — то все одно, що гіркого пива наварити, щоб другі пили. І так Москва збиткується над бідним народом, а що ж було би, коли б так гетьман справді з королем Карлом за Дніпро пішов, а тутешні землі москалям на поталу кинув?

— Погано було би, Мотре. А як ти гадаєш, кого послухає король Карло?

— Він не любить слухати нікого. Але тут, мабуть, таки за гетьманом потягне, бо скруту його розуміє, а до того він не любить ані планів змінити, ані подаватися назад, бо це виглядало би на страх перед Москвою.

Чуйкевич замовк, а по хвилині, знімаючи очі вгору, говорив, ніби молився:

— Дав би це Бог, щоб король гетьмана послухав і остався, бо коли би він за Дніпро пішов, може би, воно для нього й краще було, але для України горе! Лишив би її тепер, а з весною здобував наново. Не хотів би я того бачити, Мотре. Побалакай з Войнаровським, щоб Мручка на Січ післали. Він радо піде.

— Мручко й до пекла піде, коли треба.

XXXIII

По Йордані шведський обоз і військова канцелярія переїхали в Зіньків. Туди подалися і гетьманські частини. Чуйкевичеві полегшало настільки, що міг відбутися тую дорогу в саннях під будою.

— Не по-козацьки, а по-циганськи живу, — нарікав перед Мотрею. — Не знаєш, як мені остогидла така волокита. Я від дитини не знав, що — безділля, а тут вже не далеко місяць, як нічого не роблю, та ще й тебе гаю.

— На те я і твоя дружина.

Це був перший раз, що вона вимовила слово "дружина".

У Зінькові знов зібралися "свої", тільки тітки Тамарихи не стало. Лишилася в своєму дворі доглядати килима-казки, старих портретів і всього того добра, з котрим зрослося її серце і в котрім бачила своє минуле. Але й про живих не забувала. То остатки збережених харчів добувала для своїх людей, то переховувала в секретній світлиці тих, що боялися соняшного світла. Часи ставали щораз то гірші. Московські під'їзди волочилися, як тічні голодних собак, скрізь нишпорили царські тайні агенти, снувалися шпиги й донощики так, що чесному чоловікові дихати ставало важко.

В Зінькові того не було. Та зате тут з кожною дниною зростав воєнний настрій. Чим ближче до весни, тим ближче й до війни — казали собі, а Чуйкевич тільки зітхав, слухаючи тих слів. Переїзд не вийшов йому на здоровля. Прийшло запалення легенів, і недуга знов затягнулася. Бвало й так, що хірурги тратили надію. Так і тим разом молодість побідила. Недужий став приходити до сил, а разом із тим цікавився усім. Засипував Мотрю питаннями, де тепер гетьман і король, які їх дальші плани, яка надія на перемогу? Радів, коли Мотря могла йому щось доброго сказати, і тішився, як школяр, коли його хтось з товаришів відвідав та приніс зі собою запах пороху і степового вітру.

Раз ускочив у хату Мручко. Було вже рішено, що він поїде на Січ, тільки не знали ще коли і з чим. Але Мручко впевняв, що або з запорожцями верне, або не верне зівсім, бо це сором був би, щоб кілька тисяч січового братства сиділо в своїх куренях, схрестивши руки на грудях, тоді як на Україні рішається таке велике діло. Про те, щоб запорожці могли з царем проти гетьмана піти, він навіть слухати не хотів.

— Не бути тому, не бути! — гукав, відганяючись від тих слів, як від отруйливих комах. — Вам треба було бачити, як мої хлопці з Москвою біля Опошні бились. Ні, ні, не вірте, що наші вже змосковщились дорешти, забувши, що вони українці.

І він став розказувати про опошнянський бій, забувши про свої колишні подвиги і про побут у Єдикулі.

— Снідав я, коли мені сказали, що король з двома тисячами кінниці йде на москалів і що бажав би також якийсь наш відділ взяти з собою. Як іти, то йти, гадаю собі, і гукнув на своїх. Не минула й годинка, як сотня стояла наготові. Бачу, король ані артилерії не везе, ані табору, ну прямо голіруч вибрався. Мабуть, недалеко дорога. Незабаром зміркував я, що йому Опошні заманулося. Ов, гадаю собі, недобре воно, бо знаю, що в Опошні генерал Шавмбург стоїть і що в нього не менше як шість драгунських полків, оден гренадієрський і козаків тисяч дві. А до того гармата, муніція і укріплена позиція, — чи не пірвалися ми з мотикою на сонце. Чую, що й мої люди знюхали письмо носом і не дуже-то бадьоро йдуть на тую Опошню. "Хлопці, — кажу, — а яка там вам муха на ніс сіла, струтьте її геть! Москаль такий самий в Опошні. як і скрізь, а чи його одна тисяча більше, чи менше, хіба це хороброму козакові не байдуже? З Мручком ідете, а Мручко під командою короля Карла, покажіть йому, що вмієте битися не гірше від шведів!"

"Покажемо!" — відгукнули мені.

Перед Опошнею ліс, знаєте. Стаємо у самій середині, а король з кількома своїми офіцерами поїхав наперед і мене взяв з собою. Виліз на високе дерево і дивиться крізь скло на Опошню. "Пощо? — питаюся того шведа, що товмачував між нами. — Та ж я вам кожний шинок в Опошні знаю". Розказав я які де брами, вулиці, майдани, де може стояти Шавмбург, а король вислухав мене терпеливо, поділив свою армію на чотири часті, в кожній по 500 чоловіка, а мене з моєю сотнею взяв біля себе.

Мали ми під'їхати під город якомога тихо, а тоді вдарити на його з чотирьох боків та стерти ворога на прах. На наше щастя, метелиця була. Несло снігом і крутило, що на десять кроків батька рідного не побачив би. Під'їхали ми щасливо, а тоді з чотирьох боків, як не напред, — батьку ти мій! Мос-' каль геть голову стратив. Збирають командири драгунів в одному місці, а тут крик, що з другого ворог пре, збираються гренадирі в другому, а він і там, і там, бігають, скликаються, а шведи перуть, рубають, січуть, нікому не дають пардону. Ще я такої січі не бачив, як живу, ані такого вождя, як король. Та ж то не вожд, а чорт! Сам я бачив, як він з десятима москалями зударявся, хіба наш Герцик більше їх під Котельнею поклав. І коли б не те його завзяття, то було би ми не лиш Шавмбурга, але й самого Меншикова в полон взяли.

— Меншикова? — крикнув Чуйкевич і присів, аж йойкнув. — Як же це?

— Я вам розкажу як, але перше лягайте, бо не хочу вашого здоров'я на свою совість брати.

— Кладися, Іване, кладися і слухай! — уговорювала Чуйкевича Мотря, обтулюючи його своєю шубою, бо зі зворушення ніби трясся ним трясла.

— Розкажуй, пане сотнику, — просив. — Боже ти мій, самого Меншикова мали в руках і пустили.

— І не мали й не пустили, — розказував даліше Мручко, — але могли мати, коли б, як кажу, король не палився до бою, як молодик, і коли би я по-шведськи вмів. А то бачу, що Шавмбургова квартира на яких двісті кроків перед нами, а перед квартирою карета його світлості, кажу це королеві, за полу його тягну, а він січе москву, як капусту, виграває конем управо і вліво, крізь трупи перескакує, бо ми їх таки споро поклали, і не слухає мене...

— Бо не розуміє.

— Авжеж, що не розуміє, чорт би їх взяв, чому вони нашої мови не навчилися, як до нас ішли. Врешті якось я його відірвав, потягнув уперед, прискакуємо до квартири, а там лиш Меншикова карета стоїть.

— А він?

— Він і Шавмбург дали ногам знати.

— І ви їх не гонили?

— Не гонили! За кого ви нас маєте, люди! І самі кинулися, і людей розіслали, але город не хата, а поле не подвір'я. І там їх бачили, і там наздоганяли, даром коней згнали. Королівський бігун, мабуть, підпалився тоді, бо я на гетьманчику сидів, а цьому нічо. Доброго пана кінь!

Мручко зітхнув.

— Отак воно і є. Такого звірка в тенети зловили, і чорт його побрав. Вертаємо на Шавмбургову квартиру, а там такий обід заставлений: і серни, і заяці, і начинювані поросята, і питва щонайвибагливіше. Бачите, Шавмбург Меншикова гостити збирався, і драгунам викочено бочки, і гренадирам, ціла Опошня бенкетувати хотіла.

— Тому-то й застукали ви їх так легко.

— Авжеж, тому-то й дякуючи сніговії.

— І генієві короля Карла.

— Еге ж, — притакнув Мручко, лихий, що про нього забули.

— А звідкіля ж Меншиков у Опошні взявся?

— По дорозі в Полтаву поступив. Москалі Полтаву укріпляти беруться... Але слухайте, що далше було. За той час, як я з королем Меншикова гонив, мої козаки обступили Шавмбургову квартиру. Знаєте моїх козаків. Як вони чого пильнують, то вже і зломаного гроша рушити не дадуть. Вернули ми, а на квартирі добра усякого сила! Навіть паперів військових утікачі не встигли забрати. Входимо до столової, а там прибрано, стіл білим обрусом накритий, на ньому. Боже ти мій, чого там не було на йому, які страви, які горілки, меди, на саму згадку слинка тече! Це, бачите, Шавмбург такий пир для Меншикова зготував, та пирувати їм не довелося. Для нас ті страви пригріто і стіл так пишно прибрано. Коло питва порається мій Сидір, а коло тарілок, дивлюся я, що то за козачок молодий та гарний, хоч пиши! Як ви гадаєте, хто? Кажіть... Не вгадали, — Одарка. "А ти ж тут що робиш?" питаю. А вона спаленіла. "Я, каже, з Сидором на Опошню ходила". — "І билася?" — "Ще і як! — відповідають за неї. — З офіцером одним московським на шаблі потикалася і взяла його". Одарка: "Та це ти, — каже, — що мені жити не давав", — і засоромлена відвернулася. Король Карло, відома річ, не цікавиться жінками, він їх навіть зі свого табору прогнав, бо армію псують, а як ми йому про Одарку за обідом розказали, то усміхнувся: "Треба тих двоє повінчати, — сказав. — Війна не одну пару розділить, нехай хоч вони на злість її укупі живуть". От і випили ми за здоровля Сидора й Одарки, і наш військовий піп і повінчав їх.

Суджене не розгуджене, сказала Мотря.

— Вірне кохання і війни не боїться, — зітхала Ганна Оби-довська, а Войнаровський тільки свій рідкий вусик підкрутив.

— Вірне, — підчеркнув. — В тім-то і діло, що вірне!

Чуйкевич кудись далеко думками блудив.

Ніби тут тільки його знеможене тіло лежало, а дух невідомими шляхами буяв.

Мотря задумана сиділа йому в ногах.

Войнаровський нервово по світлиці ходив, Ганна за ним очима водила.

Мручко то на одних, то на других дивився.

— Ет! — і махнув рукою.

— Ви щось хотіли сказати? — спитав його, пристаючи, Войнаровський.

— Нічого, я так собі. Дозвольте закурити люльку? — звернувся до Мотрі.

— Будь ласка, куріть та розказуйте ще, бо Іван, як бачите, слухає радо.

— А не наскучу вам? Бо я — чоловік невчений.

— Ні, ні, — заперечили гуртом. Мручко потягнув люльку, погладив вус і розказував даліше:

— З Опошні двигнулися ми до Котельної, а москалі в Ахтирку пірнули. Укріпили її сильно і геть поруйнували підгороддя, щоб шведи не мали де засісти. Гадали, бачите, що король облягатиме Ахтирку. А він зі своїми трабантами, з кількома кінними полками і з полевою артилерією за Шавмбургом на Красний Кут пігнався. Як в Опошні, так і тут, застукали ми того Шавмбурга, доброго чосу йому дали, чимало добичі набрали і сім драгунських полків в пух розбили. Як перед хортами зайці, так вони перед нами до Городні втікали.

Король аж у долоні плескав. "Шавм-бург, справжній Шавм-бург!" — гукав. (Шавмбург — то по-німецьки твердиня з піни значить). А москалі дійсно в тій утечі кінською піною геть укрились. Буцім їх хтось намилив, а ми прали. Господи, як прали! А король напереді. Жаль, що не козак, бо вояка, кажу вам, першої міри. Досить я напрасний у бою, а він ще і мене перейшов.

— Бо молодий, — завважив Войнаровський. Мручко скривився:

— Бувають молоді, і хоч огонь під ними пали. Такої вже конституції Carolus rex, вояка й годі! З наших тоді хіба оден Герцик міг йому дорівняти. Кажуть, тридцятьох москалів зарубав, а мені бачиться, що більше, бо косар так покосів не кладе, як він трупи стелив. Не лиш він, але і кінь його весь був у крові, а шаблю то треба було мити. Що там багато казати, як вдасться добрий козак, то хоч його на образі малюй... І будуть малювати, що, гадаєте, ні? — питався Мручко.

Але ніхто не перечив йому. Мабуть, розуміли, що проживають часи і бої, про які світ ніколи не забуде. Часи великі, а бої завзяті, по яких втомиться народ і довго буде відпочивати, а ворог тоді ярмо на його шию наложити і до плуга впряже: "Ори!"

Розуміли, і в хаті настала така мовчанка, яку наші люди перебивають звичайно словами: "Давайте, заспіваємо пісню!" І співають сумної, як осінній вечір, як цяпіт дощу зі стріхи, як голосіння.

Мручко не був охотник до таких пісень, він їх своїм козакам навіть співати не давав. "Ну, чого виєш, як пес до місяця?" — питався.

І тепер, мабуть, боявся такої пісні, бо набив люльку, добув пальцями горючий вуголь з печі, запалив, потягнув, аж закурилося в хаті, і непрошений казав:

— А признати треба, що москалі вже дечого навчилися.

— Ще б то ні! — підхопив Войнаровський. — Шведи їм кілька літ добру школу дають.

— Ой, дають! — притакнув Мручко. — Згадати, що лиш під Нарвою було! А все ж таки від мудрого противника ти чогось навчишся, а з дурним то й це забудеш, що вмів.

— То ти, сотнику, — питався Войнаровський, — може, й жалуєш, що проти шведів не пішов?

— А щоб ви знали, іноді, може, й жалую, бо то був би гідний противник. А так боюсь, щоб москалі з-під руки короля Карла надто вченими не вийшли.

— Гадаєш?

— Так воно мені щось з останніх боїв здається. Послухайте. Як шведський полковник Дукерт москалям на зади сів і рубав, молотив, косив, аж за ними курилося, король не втерпів, пустився і собі з горба, на котрім ми стояли. Я зі своїми людьми за ним. А поле було таке: горбок, долина і знов горбок, а за тим другим горбком город, у який Дукерт заганяв недобитків армії Шавмбурга. Злетіли ми з того першого горбка, як буря, аж тут поміж нас а Дукерта клином вбився московський генерал Рен з шістьма драгунськими ескадронами і з двома баталіонами царської гвардії. У Рена люди були свіжі, а наші mocno спрацьовані, і удар був настільки несподіваний і, треба сказати, смілий, що ми його хоч і здержали, та не переломили...

— І що? І що? — спитало кілька голосів нараз.

— І не побив нас Рен, бо, як бачите, жиємо. Але страху таки доброго нагнав.

— І королеві?

— Деся би там! Він, мабуть, і самого чорта не злякався б. Зморщив чоло, що мало йому шапка з лоба не злетіла, випрямився на коні, глянув перед себе вправо і вліво і як не зачне вам своїми людьми, як каменюками, як стрілами, кидати! Той баталіон туди, тамтой тамтуди, а трабанти і я зі своєю сотнею біля його.

За хвилину заняли ми млин і укріпилися в ньому. А москалі стали перед нами за болотом, за корчами й плотами. Околюють нас, стріляють, кричать, щоб здаваться. Король регочеться. Що який москаль наблизиться — тарах! І вже ногами накрився.

"Я тобі здамся! — кричить. — На маєш, бери!" — і лус йому кулю. Небезпека була страшна, а він нічого, буцім це забавка хлоп'яча, а не війна. Як біснுவатий кидає собою, кулі свищують, москалі ревуть, а він своє: "Гоп, Москва, гоп!" А королівські трабанти, так ті навіть не стріляють, приляже, принишкне і жде, а як наблизиться який гвардієць, він, як тигр, кидається на його, прижме, скрутить, здавить і наче снопом у болото: геп! Борці — не вояки!.. Так минає година, ба й друга, й третя; вечоріє. Король порозставляв своїх людей, як на ніч у фортеці, а тоді бере мене під руку і веде до мельника на вечерю. Повечеряли ми, випили чарку, дивлюся, а він рукою рот прикрив, позіхає. Бодай же тебе, гадаю собі, на іншій шкура терпла б, а йому скучно, ще чого доброго якоїсь думки співати скаже, сумної, як наші, про козака, що лежить на купині, або про бранців у ясирі татарським... Еге! Нічого подібного. "Гультман! — гукає. — А прочитай мені мою загу". Гультман добув із кармана книжку, вчитану, як требник, і голосом, якого ви по нім не сподівалися, читав, як мені це толкували, про якогось Рольфа, що то на далекому острові побідив руського чарівника, побив цілу Росію і ще Данію в причину, так що ім'я його стало славним на цілій Півночі.

Гультман читав, король перестав позіхати, очі його розгорілися, обличчя вкрилося рум'янцем. "Генерала Крузе ще нема?" — спитав нараз, зриваючись з місця. "Нема", — відповіли йому. "Він вже повинен бути, — і глянув на годинник. — Ходім!" Вискочили ми з млина, обійшли кругом нашу, наскорі зготовлену кріпость, аж чуємо — гуде.

"Крузе! — крикнув король. — Я ж вам казав, що він повинен бути".

— І що? І що? — спитало знову кілька голосів нараз.

— А що ж би, — відповів Мручко. — Прийшов Крузе, і почався бій, а кінець був

такий, що москалі з Реном подались до Богодухова. Коли б не ніч, то ми з королем і без Крузого були б їх прогнали, але серед темної ночі як ти ворога за болотами, плотами й хащами виторопиш? А так москалі, побачивши, що беруть їх у два огні, утікли. А все-таки зробили диверсію і приневолили нас перейти від атака до оборони, а це вже поступ. І тому боюсь, щоби їх шведи справді воювать не навчили?

Войнаровський слухав уважно:

— І маєш, сотнику, причину боятися. Бо якби був король Карло кілька літ за Сасом по Польщі і по Саксонії, а перше проти царя звернувся, то нині москаль скавав би був під його скрипку, а так... — і махнув рукою.

— Якби! — підхопив Мручко. — Але коли б то цей розум спереду мати, що ззаду! Король молодий, палкий, йому море по коліна. Та я його і за це люблю. Вояка, їй-Богу, вояка! Молодіє чоловік, як бачить такого лицаря. З ним і гинути не жаль...

— Пощо гинути? — озвався Чуйкевич. — Поживемо ще і поборемося.

— По-бо-ре-мо-ся, — повторив Войнаровський.

XXXIV

В другій половині лютого Карло двигнувся на схід. Гетьман почувався настільки добре, що пішов з ним. Взяли Мурахву, Красний Кут, Городню і ще декілька городків.

Король був у лихому настрою. Чи дошкулювало йому відморожене лице, чи дикість і жорстокість царського війська і народу, що за царем пішов і підступом, де тільки міг, шведів убивав способом заїрським, досить, що нікому не давав пардону. Города й села велів палити, доми валити до основ, а мешканців убивати. Тільки тих, що втікли сюди з України, пускав додому, приказуючи, щоб більше, під загрозою смерті, не виступали проти свого законного гетьмана і проти шведів. Це він робив ради гетьмана-союзника, котрий відомий був із того, що вмів прощати своїм людям, хоч би вони не знати як провинилися проти його.

Куди йшов король, то, крім Бога, а може, ще і крім гетьмана, ніхто не знав.

Одні казали, що прямує на Харків, щоб де-небудь по дорозі зустрінутися з Меншиковим і мечем відплатити йому за його хитрощі воєнні. Другі доповідали, що "залізна голова" аж на далекий Вороніж несеться, щоби там застукати царя, котрий саме тоді у Воронежі флоту для постраху Туреччини будував.

Ще інші гадали собі, що король Карло хоче відперти москалів геть далеко від Гетьманщини, щоб тим безпечніше могли до його підійти запорожці.

Рачок і Люксембург воліклися за своїми панамі. Як два шурики, сиділи на малих шпарких кониках.

Тепліло. Подувало леготом з полудня.

— Пахне весною, — казав Рачок, повертаючись до свого товариша.

— Може, кому й пахне, а мені смердить, — відповів Люксембург.

— Княжа милість лівою ногою з ліжка встали? Як може після таких морозів не пахнути весна?

— Вам, бачу, вже й у голові зазеленілося. Погадайте, що тут зробиться, коли стануть топитися отсі дідьчі сніги. А нам Бог росту поскупив. Потопимося, як миші.

Рачок вп'ялив у Люксембурга сумно зіркаті очі, як очі малпочки.

— Ваша правда, князю. Я про це не подумав. Тільки чому ви мені того перше не казали? Лишилися б в таборі. Невже ж війни без нас не буде?

— Або я ваш бакалавр, добродію Рачок? Я такий самий карлик і блазень, як і ви. А що торкається отсього походу, то я мусів іти.

— Мусів? Ніякого мусу тут не бачу, — з жалем відповів Рачок, котрого затривожили зловіщі Люксембургові слова.

— Мушу бачити нові подвиги свого наймилостивішого. Може, прийдеться колись спомини писати. Це щось небувалого досі. Подумайте, москалі заходять на зади нашої армії. Долгорукий на Ніжин прямує. У нас мало людей і муніції, переповнені лазарети, голод заглядає в очі, а король, замість яку добру лінію зайняти і з місцевого населення набрати рекрута, зірвався і жене, як вітер, лихий його знає куди.

— Слідами Александра Великого прямує.

— На Азію іде! — і оба зареготалися.

— Чого ті малпи сміються? — спитав гетьмана король.

— Кажуть, що ваша королівська милість на Азію ідуть, — відповів гетьман. — Слідами Александра Великого прямують.

Король погрозив блазням. Але, мабуть, натяк на Азію не сходив йому з голови.

В яку годину пізніше знову до гетьмана звернувся.

— А далеко звідси до Азії?

Гетьман усміхнувся.

— Азіати, гадаю, недалеко.

Гетьман мав на гадці царських людей, король брав його слова буквально.

Може, йому дійсно така гадка через голову шибнула, щоб москалів аж до Азії прогнати. Та які б там його плани не були, погода помішала. Темно зробилося нараз. Чорна хмара надвинулася зі сходу, ніби вона до бою ставала. Рачок чобітком штовхнув Люксембургового коня:

— Бачите, князю?

В цей мент загуготіло і грянув перший весняний грім.

— Чуєте, мосці Рачок? — спитав у свою чергу Люксембург.

— Ще мені не позакладало.

— А мені не позаступало, — і подали собі маленькі, теж ніби малпячі, долоні.

Та нараз відскочили від себе. Мало не позлітали з коней, очі долонями прикрили, хрестилися.

Перун сліпучою стрілою вдарив поперед коней короля і Мазепи.

Коні знялися на задніх ногах, вершники, як викуті, на них сиділи.

До статуй були подібні, до статуй, у які били громи.

— Бачили короля? — питався Рачок Люксембурга, рушаючи в дальшу дорогу.

— Бачив, — відповів Люксембург. — А ви?

— Я також..

— Гарний?

— Останній варяг на Русь гряде.

— Що варяг! Сам сущий Один. І не люби такого?..

Боговійно дивилися на своїх панів, забуваючи про дощ, зливу і про свою недавню розмову.

Серце брало верх над, розумом. А серцем вони їх любили. Бачили в них те, чого їм самим Бог відмовив.

І задивлені у героїв, забували про свою ничтожність. На хвилину прощали навіть матері-природі тую кривду, яку вона їм зробила, пускаючи карликами у світ, тоді як на ньому і велетням важко жити.

Громи гули! Небо ніби хтось мокрими полотнами застелював. І хтось там вгорі ті полотна велетенськими жменями давив і жмякав, струї стуленого дощу рвучко скапували на землю. Всього можна було скорше сподіватися, ніж такого дощу. Сніг на очах щезав.

Злива топила його, підмюлювала, злизувала на горбках і поточками зганяла в доли. На дорозі робилася зразу каша, а там тісто якесь, у яким піхотинцеві приходилося брести по коліна. З кожним кроком йти було тяжче. Баталіони, мокрі і оболочені так, що людям лиць не було видно, добували останніх сил, щоб пробратися крізь річку, за якою на овиді майоріли якісь оселі, а там темною стіною бовваніли ліси.

Навіть офіцери дивилися надійно в той бік. Може, там захист знайдуть, позбудуться мокрого тягару, скинуть плащі і вижмякають сорочки... Може...

Люксембург всунув голову в тулів, комір на шапку підтягнув, мокрий був, як хлющ.

— А що, не казав! — злорадісно гукнув до Рачка.

— Раз козі смерть! — відповів той.

За Колмаком і Мерлою насилу розтаборилося сім шведських полків з полевою артилерією і з козаками Мазепи. Близькість ворога не дозволяла розбивати сил на довгій лінії, тиснулися в кількох, не надто від себе віддалених оселях.

Як перше перед морозом, так тепер захищалися перед водою, щасливі, як їм на голови не лило.

Дощ не ущухав, його настирливий, невгавний плюскот сп'янював і одурманював душу.

Ліниво позіхали шведи. Дрімали, дохопившись сухого місця, козаки. Невідомо куди дівався воєнний, бадьорий настрої. Навіть чваньки, та й і ті сиділи тихо, змоклі, мов індури.

В головній квартирі шведські старшини, як весь час на Україні, так і тепер, перечилися і нарікали. Король знав, хто його гудить та за що, але, певний вірності своїх людей, не зважав на їх настрої. Хай собі Реншільд балака, що хоче, але який йому приказ не дати, сповнить. Так само й другі. Пощо тоді встрявати в їх дискурси? Хай виговоряться, краще будуть діло робить.

І король являвся між ними хіба тоді, як надто довго роз-говір ішов, і грозив, що розмова переміниться у різкий спір, який у небажаний спосіб міг би відбитися на армії.

Так могло бути нині, бо несподівана зміна погоди навіть найсміливіших каролінців застала тривожно дивитися в будучність. Готовилися до зимового походу, а тут нагло прийшли весняні розтопи.

І король, не чекаючи, аж Реншільд вдовіль наговориться з Піпером, полається з Левенгавптом і насвище на Гілленкрока, післав зарання між них свого секретаря Гермеліна, а незабаром і сам туди пішов та ще казав і гетьмана попросити.

— Пан Біг не може шведам догодити, — почав, сідаючи на лавці, котру йому Гермелін підсунув, — перше нарікали на мороз, тепер нарікають на дощ, а як настануть спеки, то й на них будуть нарікати.

— Терпеливішого народу від шведів, — осмілюся завважити Піпер, — нема. І в політиці, і на війні.

— Чого доказом їх король! — засміявся Карло.

— У трудах воєнних так, — притакнув канцлер. — Всі ми дивуємося витривалості і терпеливості вашої королівської милості.

— Мерсі, — перебив йому Карло, котрого соромила й онесмілювала навіть найщиріша похвала. — Мерсі! Але чого ж ви тоді хочете від мене, панове?

— Ми тільки добра хочемо Швеції і її володареві.

— А я Швеції і вам, — відрубав король, а по хвилині несміливо спитав: — Але невже ж ми тут прийшли, щоб обмінюватися гарними словами? — і дивився на свої чоботи, заболочені аж до колін.

Ніхто не відповідав, тільки дощ цюрком лився зі стріхи і шумів вулицею, як водопад. Всі мимохіть насторожили уші, дехто зітхав.

— Дощ. Звичайний дощ, — вода! — заспокоював їх король. — Не бачили, панове, дощу? Реншільд не втерпів.

— Це не дощ, а потопа! — промовив рішучо. — Боюсь, чи не повториться історія з аркою Ноя.

— Ляпалії, ексцеленціє, ляпалії. Ще коли б Люксембург дощу боявся, то не кажу, бо він малий, але ми!

Реншільдові кутики уст задрижали. Він насилу здержався, щоб не свиснути згіржливо.

— Ваша королівська милість хай дозволять собі сказати, що всі ми відчуваємо себе малими супроти тутешніх просторів.

— Я — ні! — перебив король.

— Ми вашої королівської милості не втягаємо в рахунок, — заявив, кланяючися, Піпер. — Але дійсно, розміри тутешнього краю переходять численність і силу нашої армії. Боюсь, щоб степ не проковтнув нас. Наша армія тепер така мала...

— Тому кождий її член мусить бути великий, — відповів король і поклонився направо і наліво. — Кождий, мої панове, кождий!

— Не гадаємо, ваша королівська милосте, присвоювати собі прав до такого високого титулу. Тільки дуже нечисленні здобувають його. Ми люди звичайні, а що найбільше, середньої міри. Але ж і найбільшому недобре починати війну з Богом і

природою. Є межі, котрих нікому переступати не годиться.

— Де вони? — спитав нетерпеливо король.

— Перед одною з них опинилися ми власне, — продовжав спокійно Піпер. — Сьогорічна зима була так багата в сніги, як багатою буде весна у води. Того ми ані заперечити, ані змінити не в силі. І як великі були наші втрати від морозу, так ще куди більші можуть бути від води. Тутешній край пологий, його перетинає чимало рік і потоків. Замало вони глибокі, щоб прийняти до себе й віднести в море ту величезну скількість води, яку дасть сьогорічний стоплений сніг. Тутешні люди говорять, що ані таких сильних морозів, ані таких великих снігів ніхто з них не пам'ятає. Отож, коли зі своїх берегів виступлять ті ріки й потоки, то весь край переміниться в море, в одно велике море, в якому потонуть шляхи й мости і з якого виходу не буде. Ще кіннотчики, може, якось, хоч і з великими втратами, переберуться, але що станеться тоді з нашою артилерією і з обозом? Вони пропадуть, а без артилерії навіть армія, зложена з самих героїв, війни провадити не може. Тому-то ми не лиш просимо, але й благаємо вашу милість занехати дальший похід і спасати себе та армію, без котрої наша дорога вітчизна останеться сиротою, зданою на ласку і неласку ворогів.

— Благаємо вашу королівську милість, — загомоніло кругом, і Карпові люди обступили свого короля, "залізну голову".

Цей зніяковів, кланявся безрадно, уста його дрижали, але довго не міг зважитися на слово. Аж промовив:

— Я перед ворогом ніколи не втівав.

— Ми також ні, — озвався Гілленкрок. — Але ж тут ворогом природа, іншого поки що не бачимо. Не ворог, а *vis maior* [112] зневолює нас до відвороту. *Impossible* [113].

— Це каже Гілленкрок? — здивувався король.

— Так, це кажу я, що мало коли говорю... В цей мент заскрипіли двері, й увійшов гетьман. Король звітався з ним і зробив місце поруч себе.

— Панове, — почав, — хочуть відступати, а властиво завертати з дороги. Якої гадки ваша світлість?

Гетьман глянув по зібранню, яке затаїло в собі дух і благало його очима, щоб притакнув.

— Є сили вищі від найсильніших людей, — почав півголосом гетьман, — і з ними змагатися годі.

— Значиться?

— Треба нам вертати за Ворсклу і дожидати весни. При теперішній відлизі ніяка воєнна акція не є можлива. Наглої зміни погоди ніхто передбачити не міг і ніхто за відворот не відповідає. Це прямо один із тих несподіваних випадків, котрим краще зійти з дороги, ніж противитися. Головою муру не переб'єш.

Всі відітхнули вільніше. Ніби змора, що давила-їх, щезла кудись. Тільки король сидів прибитий. Зробився ще менший і ще марніший. Підпухлі очі пройнялись великим смутком. Тонкі пальці дрижали. Видно, боровся з собою. Почувався самотнім серед своїх людей. Навіть Гілленкрок і Мазепа були другої гадки, ніж він, а Левенгавпт

завзято мовчав. Мовчав і Гермелін. Але король навіть у них не бачив нині своїх однодумців. Скорше милосердя читав в їхніх очах. Поправляв рукою комнір, котрий його чомусь-то давив, ніби віддих спирав. Розщібнув горішний гудзик. Рани з відморозі пекли.

"Чому Елеонора не пише? — прийшло йому нараз до голови. — Може, хора? Післати б чоловіка туди..."

За вікном шумів дощ, як водопад.

Хотілося почути когось близького, рідного, свого.

Важко так довго бути самотнім! Може, той свій зрозумів би його скруту. Світ і люди проти його. Налягають, щоб спроневірився собі, щоб замість вперед, ішов назад. Чому Елеонора не пише?..

Скляними зіницями дивився на окруженця, і, мабуть, перший раз зрозумів, який він їм чужий. Немов крізь сон почав:

— Дощ, вода, Талес з Мілету, панта рей, ляпалії, мої панове, ляпалії! Під ногами все-таки земля. Гінстерсфельд перетягне гармати. Він підносить коня. Коли я маю своїх трабантів, то зайду, де схочу. Чоловік сильніший від дощу і від гармат...

Це вже не балакав вожд і король, але герой з якоїсь скандинавської заги, котрий за тридев'ятою горою і в тридесятих царстві-государстві шукає незвичайних пригод, не жахаючись ні води, ні огня, ні ніякої ворожої сили.

Серед головної квартири сидів тепер не Карло XII, лиш легенда про нього, легенда, що має іноді силу, більшу від дійсності.

У таборі дійсно крутився десь Гінстерсфельд, котрий на плечах притаскав на москалях добуту гармату, а козаки розказували про київського хлопчика Михайлика, котрий підсадився під Золоті Ворота і поніс їх геть. Пригадувалися палядини Карла Великого й гетери Александра, і крізь шум дощової води лунав звук золотого рога. Дійсність зникала з очей, мерехтіла заграва слави, невідомий голос питався Кардових лицарів: "Невже ж ви дійсно злякалися дощу і зневірилися в геній свого вождя?"

Левенгавпт тер рукою очі, Реншільдові кутики уст до болю дрижали. Інші похнюпили лоби.

Піпер глянув на них і зрозумів, що це оден з тих моментів, коли король невідомим для нього способом побіджує супротивні гадки своїх генералів. Забувають про себе і йдуть сліпо за ним.

Тому перебив мовчанку і почав:

— Ваша королівська милість дозволять собі сказати, що тут не про нас діло. Ми за своїм вождем і паном підемо крізь огонь і воду на неминучу смерть. Не дамо осоромити себе трабантам. Але невже ж ми маємо право забувати про тих, що осталися нині за нами? Якщо повинь розділити їх від нас, москалі кинуться на них і винищать без пощади. Тому-то як перше радив я відступати за Дніпро, так тепер прошу і благаю вашу королівську величність: спасаймося і вертаймо за Ворсклу.

Король наче зі сну збудився.

— За Ворсклу? — спитав, ніби ніколи і не чув того імені.

— Так, через Коломак, Мерлу за Ворсклу, поки ще леди не сплили доостанка, поки вода не забрала останнього моста, поки ще де-небудь видно хоч шматок суші, котрою можна пройти.

Король все ще хитався, ніяк не міг рішитися сказати "так" або "ні".

Чого ж ті води ревуть і ревуть, невже ж це справді потопа? А коли би так захопити ті кораблі, що їх цар у Воронежі будує, і на них поплисти в Чорне море? Чи хоч оден у тому зборі про те саме гадає?

Глянув... ні!

— Рішення лишаю панам! — сказав і вийшов, схилений і наче переломаний у колінах.

XXXV

Піперові неважко було переконати загал, що відворот неминучий, відворот скорий, зараз-таки, бо це одинока дошка спасення.

І люди були, мабуть, тої самої гадки, бо жаден полк, жаден баталіон не противився і не нарікав. А гармаші, так ті навіть не окривали своєї радості, що їм ще поталанить якось спасти свої гармати.

Розлетілися кінні штафети на всі боки, заметушилися серед ночі села і оселі, в котрих розтаборилися були шведи, і на світанку почався відворот.

Доки сіріло і доки не виїхали в чисті поля, не виглядало ще так страшно. Але як розвиднілося і дощ трохи ущух, кров стялася в жилах. Як далеко оком не глянеш — вода й вода. Вчорашньої дороги і не шукай, нема! Хіба лиш який поторощений віз торчить понад хвилі, або хребет погибшої конини ледь-ледь визирає з води, а над ним гайвороння криче. Тільки і сліду із учорашнього походу. Нині треба іншого переходу шукати.

Це вже робота козаків, що краще від шведів ті сторони знали. Роз'їжджаються вони направо і наліво, забігають до самотніх хуторів на пригорбках, розвідуються, питають і перечаться, куди безпечніше пройти. Деякий смільчак, що не досить уважно на ті розшуки пішов, загнався у таке, що насилу добувся, скупавшись з конем по самі вуха. Провідників дістати важко. Мешканці або перед шведами заздалегідь в сторону Харкова побігли, або перед водою поховалися на горища та на стріхи хат і звідтам щось таке беле ндять, у чому толку ніяк не ді б'єшся. Очам своїм вір і більш нікому. Як побачиш серед мутних і брудних розливів смужку чистішу і яснішу, так знай, що це ріка і що так на ній лід блищить. Тільки уважай, бо лід здувся і береться водою. Одинцем то ще пройдеш або й переїдеш, але як ускочиш більшим гуртом, то лід заломиться, і крига тебе придавить, коли вода не понесе з собою. Так само і на містках. Треба їх було переїздити та переходити по двох-трьох, бо підмулені були, і палі, на котрих стояли, хиталися, як зуби у старечих щоках. Не оден переплатив тоді свою сміливість і неввагу здоров'ям або й життям. Не одного Бог вість куди занесуть ті весняні рвучкі води, що так напрасно втікають тепер із України. Ніби на півночі хтось гать велику пустив, щоб сполокати і в Чорне море занести шведів і їх союзників.

Від Коломака до Будищ було декілька мостів, довгих і високих, які тільки

помостами знімалися понад водою. Карні відділи переходили по них щасливо, але всяка колотнеча і суматоха кінчилася звичайно тим, що люди і коні летіли шкереберть у воду. А це лучалося нерідко, бо всякий, бачучи, як вода підступає, спішився скорше пройти.

Король з гетьманом ставали тоді біля мосту і чекали, поки їх люди не перейдуть, тоді проходили останніми. Як доводилося гармати перетягати вбрід, король іноді перший впрягався у шлюю і по пас брів водою, не слухаючи благань та прохань свого секретаря і Гультмана.

Зате військо забувало про свої великі труди, дивлячись, як король трудиться нарівні з останнім чурою з обозу.

Крізь один з тих мостів баталіони пройшли щасливо, але для гармат і табору, навіть для гетьманових грішми навантажених возів, він був задряхлий. Піоніри кинулися його скріпляти наскорі. А поки що гармати, табор, а з ними й оба вожді під охороною одного німецького полку осталися на другому березі ріки.

Бралось під вечір, небо випогоджувалося, рум'яніло, заповідався мороз.

— Мабуть, знов мерзнути будемо, — відізвався Люксембург до Рачка.

— Мерзнути чи мокнути — оден чорт, — відповів Рачок. — Але коли б так тепер Москва наскочила на нас, ото був би спектакль!

Та ще він не вимовив тих слів, як почулася команда, засуєтилися люди, гармаші кинулися до гармат й устали їх здовж річки.

Перед гарматами уформувався табор, а напереді трьома чотирикутниками усталися німці.

— Бережись, — гукнув Мручко в таборі.

— Gott mit uns! [114] — зверещали німці і двигнулися вперед. Гетьман остався у таборі, король не втерпів, вискочив на легкім степовім коні перед полк, добув рапір і наглив:

— Вперед! Вперед!

Втомлені німці добиралися останніх сил, щоб поспіти за королем, так цей, побачивши перед собою ворога, забув, що він піхотинців веде, а не кінницю, і пустив коня чвалом. Тільки баюри і розливи вод спиняли його на хвилину.

— Ваша королівська милосте, ваша королівська милосте, — гукали за ним офіцери, але даром силкувалися спинити свого вождя. Летів, як нетля на світло, просто на московські штики.

Кілька сотень вистрілило на нього. Кулі, як чмелі, загули кругом, та не влучила жадна. Ще раз, і знову ніщо.

— Несамовитий. Його не беруться кулі, — почулося між москалями, і останні захотіли стати першими, — втікали.

Король гонив їх і рубав відсталих без пощади.

Днина конала в сумерках вечірніх. Маліли різниці у віддалях, а предмети більшали. Король Карло скидався на якогось казкового велетня, котрому люди — трава, а море по коліна.

Між тим козаки, зачувши на задах пальбу, шульнули через річку. Мручко зі своїми прилучився до них, і заки німецький піхотний полк поспів за королем, вже вони його оточили і перли ворога, як стадо сполоханих овець. Ніч, вереск, зойки.

— Бережись! — гукнув Мручко. Король озирнувся.

— А німці де? — спитав.

— За нами, — відповів Мручко.

— Щолиш тепер? Нікчемні!

І кинувся перший розбивати вози, котрими москва на запорозький спосіб почала отаборюватися. Між тим піоніри наготовили міст, і Реншільд з двома кінними полками поспів королеві на поміч.

Багато москалів лягло, інші під охороною нічної темряви спаслися бігством. Втікали до Шереметєва, котрий з великими силами стояв недалеко від того місця, миль дві-три. Але ворог, хоч так численний, не важився ставати до бою з Карлом.

— Мала, але гарна забава, — казав король, вітаючися після бою з Реншільдом. А побачивши німців: — Тепер приходите?.. Відобрати від них полкову хоругву і оркестру. Нехай дують в кулаки, поки не зреабілітуються.

І, вдоволений та веселий, почував вперед.

Артилерія, табор і ті частини, що брали участь у бою, щасливо переправилися по добре наготовленім мості. Брав мороз. Короля вгорнули в шубу, і він сидів на коні, поки останній віз не продудонів по мості.

Тільки іноді повертався на північ і гукав, як розбавлений хлопчик.

— Гоп, Москва, гоп!

Гетьман сидів у повозці біля його. Хоч хорий, дотримував йому товариства.

— Правду ви казали, — почав король. — Азія недалеко. Ті азіати тільки ждуть, щоб з-поза плота кинутися на тебе й вкусити.

— Татари їх учили. Багато перебрали від них, — відповів гетьман.

— Ну, і породили їх ліси і болото. Ви — степ і поле, а вони — ліс і болото. В полі хоробрість, а в лісі хитрість.

— У полі або пан, або пропав, а в лісі з-поза дерева най-нікчемніший трус найбільшого героя устрелить.

Королеві нелегко було зрозуміти, що гетьман без ніякого труду латиною балакав. А зрозумівши, притакнув головою:

— Так, так. Ви поле, а вони ліс, пуща. — А по хвилині: — А все ж таки жаль, що ніч нам битву перебила. Можна ще було побавитися з Москвою.

Задумався. І знов:

— Ще більший жаль, що цей дощ зупинив нас. От бачите, мерзне. За день-два можна було йти дальше.

— Ні, ваша королівська великосте. Поки не зазелениться трава, годі пускатися в дорогу. Москалі поपालять сіна й соломую, і чим тоді кормитимемо коні?

— А палії, азіати! — сердився король. І знов, подумавши хвилину:

— А все ж таки жаль, що не пішли ми вперед. До Азії не було вже, мабуть, далеко.

— Перше треба діло в Європі скінчити, — відповів гетьман, жалуючи, що про Азію натякнув королеві.

Переправа тривала цілу ніч, але відбулася без перешкоди. Шереметєв не спиняв шведів у переході через Коломак. Що-лиш на другому боці ріки зрозуміли, яка їм небезпека грозила. Якби король наглим нападом на москалів не відпер їх був від артилерії і табору і не нагнав такого страху, то хтозна, чим могла скінчитися битва, у котрій армія відрізана була від гармати, табору і начальних вождів сповиненою рікою, крізь яку міст щолиш готовили.

Гадали, що тепер вже повернуть без великого труду аж за Ворсклу.

Але де там! З того моста на Мерлі, яким переходили, вибираючись у Слобідську Україну, і сліду не осталось. Забрала його вода. Будувати новий не було ані часу, ані змоги. Бракло матеріалів. Кінниця кинулася вплав. Щонайвідважніші і найсильніші вперед. Коні плили, кладучи голови на зади своїх попередників. Їздці або сиділи в сідлах, або брели по боках коней, тримаючися стремен. Ще гірше було з табором. Довелося жертвувати чимало возів, щоб на них поставити поміст і перетягнути по них гармати. Цей незвичайно трудний перехід тривав мало що не цілу добу. Погибло в ньому чимало людей, коней і всякого добра.

Ще довше, бо майже чотири доби, тривав перехід через Ворсклу.

Ворскла розлилась широко і далеко. На тих розливах було чимало острівців, геть залитих водою. Між тими острівцями потворилися крутіжі і чортоторії, у яких хто попав, той й пропав.

Король кинувся уплав перший. За його приміром пішли деякі офіцери та чимало вояків.

Та не всім поталанило опинитися на другому боці. Не одного проковтнула Ворскла. Прибувши до Опошні, король приказав будувати на Ворсклі мости, якими і переправив табор і решту армії.

Над Ворсклою загаялися мало що не цілий тиждень. Не лиш шведи, але і козаки не могли нахвалитися короля, що в поході зносив усякі труди і невігоди нарівні з останнім чурою, а хоробрістю, відвагою і бистротою ума перевищав безумовно усіх.

— Чорт, не король, — хвалили його козаки.

XXXVI

— Отак при помочі Божій та дякуючи ласці наших наймилостивіших панів повернули ми туди, звідкіля і вийшли, — почав Рачок, сідаючи напочіпки, як кіт біля печі. — І чи треба було тільки галасу, крику, тільки метруги?

Люксембург притулював обі долоні то до гарячої печі, то до зимного жолудка.

— Усі ми, мосці Рачок, вернемо туди, звідкіля вийшли, зразу до Швеції, а там і в невідоме, у неіснування. І прийде колись така хвилина, коли всякий з нас, оглядаючись позад себе, питає: пощо цей труд і гармидер? Скірка виправки не варта.

Рачок, як щиглик у клітці, зіскочив з лавки на долівку.

— Називаєшся, товаришу, як князь, а філософуєш, як швець. Не люблю такої дешевої філософії. Життя цікаве і гарне.

- Більше цікаве, ніж гарне.
- Ні, більше гарне, ніж цікаве.
- Ні!
- Ні!

Мало до очей собі не скакали. Нараз Люксембург вхопився за черево.

- Вашу світлість всередині болить? — спитав його Рачок.
- Ні, зверху. Смішно мені. Хай наші пани б'ються. Нам треба зберегти неутралітет.
- Ваша правда, князю. Нам треба зберігати неутралітет.

Останнє слово вимовив Рачок поважно і, як на престіл, видряпався на лавку.

— Зчіпилося їх трьох. Видовище, гідне богів. Кождий інший, кождий на свій спосіб великий. А всі того самого хочуть: держави.

- І слави, — доповів Люксембург.
- І слави, — повторив Рачок. — Тільки кождий з них ту славу іншими красками собі малює. Карло голубою, як мрія, гетьман пурпурою, як королівський плащ, а цар прямо кров'ю.

- А таро четвертого забули, — вхопив Рачка за руку Люксембург.
- Гадаєш, Лещинський? Так, цей також собі нічого, не дурний і чесний, тільки пан.
- Що значить пан?
- Ну, так бачиш, вигідний, тяжкуватий. У ту чорторию, що тамті, не піде... А шкода, що такої енергії, як вони, не має. Укупі з Карлом та Мазепою дали б Петрові раду. А так Бог його знає, чим воно скінчиться. Або побідить цар, а вони пропадуть, або побідять вони, а цар пропаде.

— Або буде дощ, або погода, — поважно доповів Люксембург. — Мерсі, мосце Рачок.

- Keine Ursache, Herr Luksemburg [115]. І подали собі долоні.
- От щоб ми здорові, а там якось воно буде.
- Все воно якось є. Все хтось вгорі, а хтось удолині.
- І все з горішніх сходів сміття на долішні змітають.
- А тоді й на смітник вивозять.
- На смітник.

І посумніли оба.

— Рачок! — гукнув нараз Люксембург. — Не люблю дивитися на тебе, як зробиш таку сумну міну. Нагадуєш мені малпу у клітці.

- А мені малпа нагадує тебе.
- Марний з тебе софіст, небоже. Видко, що в академії не вчився.
- Ти знов руба стаєш?
- Не люблю смутку на обличчю блазня. Хто яку роль прийняв, хай не випадає з неї. Тамті героїв, а ми їх весельчаків. Так хотіла доля.
- Знаєш, Люксембург, з тобою нема що нині балакати. Твій дотеп змерз.
- А твій розум розмокся.
- І коли б не тая тепла ніч, я пішов би геть.

— Все якась ніч людей при купі тримає.

Рачкові засвітилися очі.

— Знаєш, брате, ти цікавої теми торкнувся, а саме: що тримає людей укупі?

— Що? Страх, любов і — інтерес. От, приміром, шведи тримаються Карла, бо люблять його.

— Як пси діда у вузькій вулиці.

— Не перебивай, люблять! Це не є любов хлопця і дівчини, ані чоловіка й жінки, ані навіть любов приятелів, а вже ж таки шведи пропадають за своїм королем. Це факт. Москалів тримає цар страхом. Якби вони не боялися Петра, то покинули б його, як козаки покидають гетьмана.

— А що лучить Мазепу і Карпа?

— Інтерес. Гадають, що їм по дорозі, і тому разом ідуть.

— А нас?

— Також інтерес. Кождий з нас серед нормальних людей почуває себе покривдженим і самотнім, і тому шукаємо свого товариства. Чоловік страшний самолюб.

— Так сказати — свиня.

— Чого зараз свиня? Самолюбство є одним із стимулів поступу.

— Смішне!

— Дурний ти. Рачок! Коли б чоловік не любив себе, то не бажав би, щоб йому було краще, а що любить, так і зі шкури вискакує, щоб здобути кращі умови існування.

— А що поступ відбувається спільними зусиллями людських гуртів, так тоді самолюбство, сиріч егоїзм провадить до альтруїзму, — правда?

— А так!

— Ну, вибач, ті терміни виключають себе.

— Як і безліч других, а все ж таки вони співділяють. Ціле наше життя, братчику, це оден великий *circulus viriosus* [116], а ми, як замотиличені, крутимосся в ньому, як ті білі мишки на колесі в клітці. Бачив?

Рачок замахав рухами.

— Лиши; Балакаймо про друге, більш реальне і близьке, а то збожеволіти можна.

— А невже ж ти певний, що ми ще не божевільні? Люди при здорових умах не тягалися б за Мазепами й Карлами, а сиділи би дома.

— І дерли б пір'я, або теребили бульбу.

— А хоч би й пір'я дерти, все ж то якась корисна робота, а яка там користь з отсеї волокити, та ще в характері весельчаків на похоронах. Але нам, малим і нікчемним, заманулося хоч пальцем одним доторкнутися великого і світлого, хоч полизати ложку, котрою другі їдять. Хіба ж ми при здорових умах? Всі ми божевільні, всі до одного біля Карла й Мазепи. Одні ідеєю, жадобою слави — або я знаю чим! — а другі заразилися від них. І ціла тая війна, і всі загалом війни — це одно велике божевілля, та що ти порадиш, брате! Чоловік так привик до своєї нікчемної ролі, що почував би себе найнещасливішим з людей, якби йому не дали її грати. І не тільки ми, всі вони до своїх

роль привикли, як актори в театрі.

Рачок затулив Люксембургові уста.

— Ради Бога, говорім про щось друге! Приміром, скажи ти мені, чи не чув що нового?

— Нового й доброго — ні! Ах, правда, Мручків осавул зі своєю дівчиною оженився.

— Ну, це ще не таке важне діло. А все ж таки добре, що хоч тих двоє пібралося, бо другі наші пари... — і оба блазні стали реготатись. Вичислювали на пальцях: гетьман і Мотря — то одна.

— Мотря і Чуйкевич — то друга.

— Войнаровський і Обидовська — то третя.

Здвигнули раменами й розвели руками.

— Боже, Боже, у яке ми товариство попали, мосце Рачок?

— У яке товариство попали ми, принце?

— Ми, що не любили жадної жінки в світі?

— Ми, що нас жадна жінка не любила.

— І не буде.

— Бо... обійдеться!

— Обійдеться, — повторив Люксембург, і лице його скривилося від смутку.

— Не роби сумної міни! — гукнув на нього Рачок. — Так є і так мусить бути, і кришка! Лоб догори! Ми все ж таки люди... Говорім про ситуацію воєнну.

— Робім воєнну нараду, — згодився Люксембург. — Отже, primo [117]: як стоять армії?

— Оскільки з розмов гетьмана і його людей міг я зрозуміти, москалі скріпилися. Князь Долгорукий стоїть квартирою у Ніжині. Шведи опустили Прилуки, і він пісдав туди генерал-майора Гінтера, котрий їх і заняв. І тепер на наших задах стоять москалі від Ніжина до Прилук. В Прилуках полковникує Нос, той, що Батурин зрадив.

— І ви на це нічого? — схопився Люксембург. Рачок здвигнув раменами.

— Що можемо ми? Тепер рішає ваш король.

— Але ж Нос зрадив гетьмана!

— Хто його не зраджує? — зі смутком відповів Рачок. — Навіть Апостол.

— Цей сліпий з химерними вусами?.. Що ж він?

— Заслугується цареві. Недавно захопив частину нашого обозу, а з ним Гамалія і свого зятика. Обох з жінками.

— Хто б подумав? Здавалося, такий чесний козак!

— Може, він і чесний, так інтерес, брате, інтерес!

— А шведи?

— Їм, як знаєш, не повезло в Рашевці.

— Не повезло! — обурився Люксембург. — На 500 шведів Шереметев пустив чотири драгунські полки і два баталіони царської гвардії. Nec Hercules contra plures! [118] Але правда, що Крайца в Лохвиці не захопили?

— Бо завчасу утік.

— Будь певний, що не злякався москалів, але в Лохвиці мав під своєю охороною скарби Мазепи і жінки козацьких старшин. Ані одними, ні другими не смів ризикувати, і тому перейшов Хорол, потім Псьол у Савинцях і, відбиваючись від москалів, прибув щасливо до Решетилівки.

— Ого! — дивувався Рачок. — Як бачу, ваша милість роблять Гілленкрокові конкуренцію, з голови, як з карти, назви рік і городів вичитують.

— Іноді з нудьги загляну до стратегічної карти. Тільки хісна, що трохи географії чоловік навчиться. Але прости, що перебив. Продовжай!

— По ревдачі в Рашевці і в Лохвиці мусіли й інші шведські частини, як ось у Камишні, Зуєві і в Люшенці, кидати свої загрожені позиції й посуватися в напрямі головної армії, котра, як вам відомо, розложилася здовж правого берега Ворскли, маючи головну квартиру в Великих Будищах.

— А Шереметєв?

— Його квартири в Голтві.

— Голтва, Голтва, де вона та ваша Голтва? От жаль, що не маємо карти! Чи далеко вона від нас?

— День піхотного маршу.

— Ого! Так ми значиться у кліщах!

— Щось ніби так, але не жахайся, — заспокоював Рачок свого товариша. — Поки не сплинуть води, ніяких більших воєнних акцій не буде.

— А коли вони сплинуть?

— Мабуть, не скорше червня, а до того часу не одно може змінитися.

— Не бачу можливості великих змін. Король Станіслав не надтягне, а на татар Карло не дуже-то й ласий, хіба б запорожці прийшли.

Рачок повеселішав.

— На них і я чекаю. Нагальний, але хоробрий народ.

— Чув я багато про них і читав дещо, цікаво побачити тих ваших лицарів степу. Мабуть, вже й посольство вибралося до них.

— Еге ж. І Мручко туди поїхав, а як він їх не приведе, то не приведе ніхто.

— Так тоді дождатимемо весни і запорожців, скорочуючи наше нудне життя такими дискурсами, як нинішнім, за котрий я вашій милості складаю сердечну подяку. Мерсі, мосіє Рачок!

— Keine Ursache, Herr Luksemburg!

Стиснули свої дрібні долоні й, позіхаючи, розійшлися.

XXXVII

Кінчився місяць март.

На долах стояли ще води, ріки розливалися широко, потічки шуміли дзвінко, в ярах і балках, як розстелені полотна, білілися сніги, але на могилах, на берегах крутих і на пригорбах високих прозябала вже трава і всіляке квіття розвертало пелюстки до сонця.

Ще тиждень-два, ще декілька днів теплі і ясних, а за-зеленіється кругом, закипить степ звіриною і розспівається стосотними голосами пташок.

— Пахне весною! — говорив до себе Мручко, втягаючи повними грудьми той свіжий, легкий воздух, який тільки над Дніпром буває.

— Ще його й не видно, а вже дає про себе знати, — промовив уголос, бо не міг затаїти того дивного зворушення, яким хвилювався за кожним разом, коли по довгій розлуці мав побачити найбільшу з українських рік.

— Дніпро! — промовив і зітхнув, хоч як не любив зітхати, — Дніпро! — і тисяч споминів виринуло нараз. Пригадав собі, як вперше побачив його широкі, ясні хвилі, як, перебуваючи на Запорожжі, зживався з ним, на чайці грізні пороги перепливав і з походів на татарські улуси до Січі-матері вертався.

— Дніпро! Дніпро! — і ціла молодість, бурхлива і шумна, як води тієї ріки, промайнула ще раз перед його очима. Безконечним хороводом пересувалися постаті старих знайомих, товаришів молодецьких пригод, як степові привиди-омани, з'являлися і зникали походи, бої, перемоги й поразки, котрими так багате було його життя. Деякі з них бачив так виразно і ясно, що хотілося кричати: "Стривайте, хай налюбуюся вами! Я ще той самий, що був колись! Бачите, як рвучко несе мене кінь! Не знаю, що втома, що нехтіть до життя й до боротьби. Бачите, знову їду на Січ!"

Їхав туди з генеральним суддею Чуйкевичем, з київським полковником Мокієвським і з бунчуковим товаришем Федором Мировичем, сином переяславського полковника. Всьо люди поважні і важні, але Мручкові не товариство. Він вояка і тільки вояка, душею і тілом відданий своєму рейментареві, поза Україною і лицарською славою нічого більше в світі не бачить, а вони?..

— Е-еж! — і Мручко острогою штовхнув коня, щоб у скорому бігу скорше позбутися свого пересердя.

Перед ним за годину-дві з'явиться Дніпро, широкий і могучий, нестриманий в бігу, вольний, а за ним представники родів, виколисаних шумом того Дніпра, а таких не подібних до нього!

Суддя Чуйкевич, цей, коли б не син та не невістка, давно під рукою світлішого князя Меншикова, Долгорукова, Головіна або якого там Репніна чи Брюса ходив би та, виваливши лизня, на сором та безталання грядучих поколінь, запопадав би царської ласки. Мокієвський — хто його годен розкусити, а Мирович — так той ще молодий! Ні одному з них Мручко не вірить. Може, згодилися їхати на Січ, щоб покористуватися доброю нагодою і перескочити до царя? Це неважко. Шведи й козаки в кліщах. Перед ними, на лівім березі Ворскли, в околицях Ахтирки, Меншиков, а за ними, на правім березі Хорола, коло Миргорода, Шереметєв. Один і другий від своїх армій загони на всі сторони, як поліп, випускає і хай тільки який швед не бережеться, а мазепинцеві хай не повезе, усіх у царський невід, як рибу в мутній воді, горне. Але від чого тут Мручко зі своїми людьми? Хай спробує котрий! Скорше на другий світ, ніж до царя, перейде. І Мручко стає та озирається і числить людей. Є всі... Часом дика коза щульне, лис порох у порошницях зачеє і в густих хвилях торішньої трави жовтою блискавкою мигне, видра хлюпочеться в ріці... Їдуть. Так їм третій день у дорозі минає. Першого на московський під'їзд попали. Москалі непроханими гістьми, Мручко хазяїном був. Випросив їх. На

другий світ пішли. А незабаром по них мало з татарами не зчіпився. Та, дякуючи добрим очам, зараня в трави увильнув і там до ночі зі своїм відділом просидів.

Ніч була тиха і хоч не зоряна, але й не темна, так тоді добрий шмат дороги без перешкоди за собою лишили, бо Мручко ті сторони знав, як свій карман. Знав, де і чий зимівник у степу потопає, де і який бурдюг у балці приютив-ся, де і який омшаник з потайником безпечним серед високих трав дримає і хіба тільки живішим жужжанням бджіл знати про себе дає.

Поступали туди, щоб відпочити, теплою стравою поживитися та розпитати людей, чи безпечно їхати далше.

Але, на жаль, людей зустрічали мало. Порозбігалися вони по лісах, ярах та по островах річних, спасаючи життя й добро, а в зимівниках та бурдюгах сиділи хіба столітні діди, здебільшого колишні запорожці, що то і перше нікого не боялись, а тепер тим паче, бо віджили своє. "На цім світі жити — тільки гріха набиратися", — казали.

Попадалися й домівки, в яких навіть собаки не лишилося, двері розтвором стояли. На кабиці ще й теплий жар під попелом жеврів. Роздуй, наложі хворосту, сухої тирси, та-волги чи чого там, звари коропа, осетра чи пистрюгу, якої зловити неважко, або ужари зайця чи дике порося, яке по дорозі устрелиш, а тоді хрестик з дерева вистружи або з соломини склети, на стіл постав і далше з Богом їдь. Така вже поведенція у тих запорозьких землях була. Бо наближались отее до Переволочні, а тая вважалася вже городом запорозьким. Тут і полковник з рамені Січі сидів, хоч до Січі ще геть не близько було. А полковником був Нестулей, козак хоробрий, "хвабрий", як козаки казали, що сидюхів і гніздюхів недолюблював, а зате привілля над усьо в життю своїм цинив.

— От щоб ми до Переволочні докотили, — говорив Мручко до Мировича, — а там хай Нестулей журиться нами. Це вже його діло зв'язок з Січею тримати.

— Але ж, батьку, — відповів Мирович, — зачуваємо, що Нестулей за царем руку тягне.

— Можливо, так він козак і запорожець, значиться, куди кошовий піде, туди й Нестулей попрямує. А кошовим Гордієнко.

Нестулей привітав гетьманських послів з усіми належними почестями, але сам здержливо тримався. Ні "соб", ні "цабе", ні "гайта", ні "вісьта". Навіть перед Мручком душі своєї не розкрив. Нарікав тільки, що часи вельми важкі, що десять разів треба зміряти, заки раз відріжеш. Переволочня — оден з найкращих, коли не найкращий перевіз через Дніпро, тут суден стільки, що й 3.000 людей можна переправити нараз. Знають про це і наші, й москалі. Якщо до цього прийде, усякий схоче Переволочню до своїх рук прибрати. А все ж таки буде воно, як січове братство рішить і як кошовий прикаже. Щоб тільки Бог їм добру гадку післав...

Взяв 500 своїх людей і пустився супроводжати послів, знаючи, що й запорожці їм назустріч вийдуть, так тоді і зустрінуться деь у дорозі.

Сталося воно скорше, ніж собі гадали.

Зашуміли трави, замайоріло на виднокрузі, надбігли гонці розсильні й принесли

радісну вість, що запорожці йдуть.

Гетьманські посли зраділи.

— Випередили нас, — промовив вдоволено Мокієвський.

— Пошанували, — додав від себе старий суддя Чуйкевич.

— Розуміються на речі, — похвалив січовиків Мирович. А Мручко тільки головою похитав:

— Гордієнкові Україну рятувати спішно. От що! — і не втерпів, почвалав добрим гостям назустріч.

Праворуч гудів Дніпро. Він тут на кілька рукавів роздирався, бо не міг усього багатства води в одному руслі помістити. Ліворуч, як море, хвилювала торішня трава, буйна й висока, що коням тільки голови видно. З полудня на північ і зі сходу на захід щораз густіше лиси й дикі кози шульгають, зайці скачуть, чорна птиця хмарами небо вкриває — видно, військо надходить. Коли б Дніпро не гудів так грізно, а на шляху просохло весняне болото, то, може б, чути було тупіт кінських копит, туркіт гармат і веселу запорозьку пісню. А так тим шляхом тільки струя якась різноцвітна і мерехтлива щораз то ближче підкочується, тільки збруя в соняшнім сяєві михтить.

Мручкові серце щораз голосніше б'ється, щораз жвавіше торкає острогами коня, бо спішно йому.

Ось і вони! Попереду людей десятків п'ять, музиканти. На ваганах, на ріллях, на цимбалах, на сопілках, на скрипках, на кобзах і суремках, на чім попало, на тім і грають. Але як! Може, їх ніхто й не вчив, може, лиш деякий ірмолой прочитати знає, а кращого оркестру не треба. Грають і співають, аж трава у вихиляси йде, аж на небі весняні хмарки танцюють. За музикантами чотирьох курінних атаманів і кошовий Гордієнко між ними. Коні під ними, як ляльки. Люди і коні прибрані чепурно. Одіж з тонкого сукна, різно-цвітна, з шовковими шнурками, зі срібними й золоченими гудзиками, шапки зі смушевими околицями і оксамитовими днами. Пояси золотом перетикані, на них гаплички для пістолів, для люльок і кинджалів. Шаблі щонайвибагливіші.

За ними товариство запорозьке трьома лавами пре, у кожній душ три сотні і при кожній гармат три. А там ще й табор надтягає. Боеві знадоби, харчі й питво везуть, щоб своїм людям тягарем не бути, бо знають, які тепер часи. Мручко перед музикантами конем повернув, став і поклонився кошовому, аж тут чує: грим! грим! З пістолів, із самопалів лушать, "Здоров був, сотнику!" — гукають. Дивиться й очам своїм не вірить: вони! Їй-Богу, вони! Товариші, з котрими не бачився півкопи літ. Бог знає де вони б, вали, у яких краях, у яких неволях пробували, а тепер знов, як ті вірли бурі. назустріч знялися. Вусаті чуприндарі, аж глянути любо. Деякий і старітися не хоче, селедця і вус почорнив, селедець поза вуха пустив, вус на плечі закинув, і що йому біда!

— Мручку, серце!

— Микито, голубе!

І руки собі стискають, аж кості тріщать. Потягли його між себе, їдуть і розпитують, а Мручко зараз і до речі.

— У великій потребі наша Україна-мати, у такій, як, може, ніколи не бувала.

— Невже ж і за Дорошенка — ні?

— Бо тепер як побідить цар, то тут тобі і капець! Гетьманщину скасує. Січ збурить, народ чаш вимордує, скрізь москву та німців насадить, навіть згадати про нас не буде кому.

— А не діжде він того, гаспид лукавий!

— Чому б то йому не діждати, коли ми самі у тому каїнському ділі за помічників стаємо. Про Носа й Галагана не кажу, це випортхи пехольні, але хто б про Скоропада й Апостола гадав!

І розказував про останні події, не вибілюючи нікого.

— Ось до чого воно дійшло. Прискринили нас, що й дихнути важко. Його милість "пан полковник Нос" провіант для москалів з нашого народу лупить і в Прилуки везе, Апостол на наші вози нападає, а Скоропад на тилах нам став, щоб від союзників відтяти і, не дай Боже потреби, рейтероватися не дять. Прямо пропадай, Україно!

Слухали й зубами скреготали.

— А гетьман що? — питалися Мручка. — Кажі нам як товариш.

— Як на сповіді кажу. Гетьман нашої справи боронить.

— Доволі! Будь спокійний, Мручку, з гетьманом підемо.

— Невже ж?

— В очі нам плюнь, як відступимо його, заки він Україну відступить.

На тому й перервали розмову, бо заграли сурми, загарчали бубни, загули тулумбаси, і сотні різноцвітних козацьких шапок, як птахи, полетіли вгору.

П'ять сотень Нестулеєвого полку вітали десять сот запорозького братства під проводом славного кошового Гордієнка.

XXXVIII

Запорожці в Переволочню не вступали.

Під городом, на майдані, на якому звичайно відбувалися торги, розтаборилися. Майдан возами обвели, віз біля возу, дишли вверх, вози ще й ретязами позв'язували докупи, і для всякого випадку рівчак кругом заввишки хлопа прорили, тільки воріт двоє обставили, а на них, гляди, вже й вартові стоять. Гордієнко товариство в поході таки дуже гостро тримав.

— Не в гості ми в Переволочню прийшли, а на важну раду, — казав.

Але заки тая нарада відбулася, кругом табору, як із-під землі, виріс базар.

Переволочанські купці порозкладали свої столи, а на них всякого краму донесхочу, особливо ж рукодії, якої на Січі не дістати, а як і є, бо й на Січі всячину виробляли, так не така. І пояси, і шапки, і збруя на коня, і чепелі, і сорочки, чого тобі треба, купуй! Жидки-крамарі, хоч, здавалося б, на сам вид запорожців від страху подохнуть, але що ти порадиш — кортить! Десь він біля міщанина, що йому гроші винен, за його спиною примістився і кланяється, ярмурку по десять разів знімає і крам свій попід небеса хвалить. Такої, мовляв, шапки і з такою околицею його милість пан козак навіть у Києві не куплять. То від самого першого кушніра найправдивіша соболева шкурка.

Тільки збруї іроди не продають, бо бояться, щоб не вистрілила.

З обозу на базар вартіві запорожців куреннями пускають, а курені по шапках пізнати — який курінь, така й шапка.

Хоч Гордієнко з вибраним товариством із Січі вийшов, а все ж таки боявся, щоб при торгах якого бешкету не було, бо запорожці, відома річ, народ найбуйніший у світі. Ніхто не знає, коли і з якого приводу спалахне, а вже обиди, то й найменшої не стерпить. Зараз до бою стає, а б'ються, як чорти. Незчуєшся, коли голову розфалатав надвоє.

Тому-то на базарі й горілки продавати не вільно. Їсти можеш, що хоч, а випити — то хіба в таборі те, що з собою привезли, пиво з власних броварів і мід, і ситу. Тому-то й кружляли в таборі михайлики з гладко витесаного вербового дерева й мандрували боклажки, штони, графини, чарки.

Кругом майдану курилися огнища, а на них, на залізних триніжках, в мідяних та чавунних казанах варилася страва. Ось і коритця з возів добули, вимили їх чисто, налили туди смачної юшки з рибою, і почався запорозький пир. Засідали до нього куреннями. Кождий курінь мав своїх кухарів, свої харчі й посуду.

Їли деревляними довгими ложками й не поспішалися, бо "діло не вовк, до лісу не втече". А що за розмовою страва краще смакує, так і розмовляли весело. Курінні сміхуни вигадували таке, що не оден аж за черево брався і просив, щоб перестали, бо лусне. Попоївши, позакурювали люльки. Зразу "обчеські", курінні, здорові, як кадильниці в церкві, бляхами цяцьковані, намистами й дорогими каменями повисаджувані. А там кождий свою із-за околиці в шапці або з холяви виймав і смалив, аж над Переволочною дим, як з пожарища, снувався.

Не диво, що й не одному спати хотілося; підкладав руку під голову, насівав шапку на очі і хропів.

Та недовго. Бо загуділи литаври, і кругом майдану понеслося:

— На раду! На раду!

Зривалися, простували крижі, стріпували одіж, замотували селедці за уха і уставлялися куреннями, півколесом.

Курінні отамани кождий своїм куренем порядкували. Всіх очі поверталися на город, бо звідти надходили гетьманські посли, а з ними Нестулей і Гордієнко.

— Отсей підстаркуватий козак — це генеральний суддя Чуйкевич, — пояснювали собі запорожці.

— А чи такий справедливий, як був покійний Василь Леонтійович?

— Постривай! Чуйкевич не показав ще гетьманові усього, що вміє.

— А цей біля його — то Мокієвський.

— А третій молодий — так це Мирович буде, переяславського полковника синок.

— Усім їм на купу я не няв би віри, якби не Мручко з ними.

— Мручко хоч простий, так правдивий чоловік.

— Наш, колись у Січі курінним отаманом був.

— Галаган на Січі кошовим служив, — замітив котрийсь, так його закричали. — Як

ти ще раз Мручка поруч Галаґана згадаєш, так ми тобі всі кості порахуєм. Перше подумай, а тоді кажи. Невторопа!

— Мручко — правда сама!

Розмову перервали вигуки "Слава!", бо Гордієнко з послами на майдан увійшов. За послами увійшло 500 козаків Нестулея.

Уставилися луком проти запорожців.

Гордієнко промовив:

— Отеє вам, панове товариство, послы від пана гетьмана Івана Степановича.

— Слава гетьманові, здорові були його послы!

— Здоров був, сотнику Мручку!

— Здоров, здоров! — лунало кругом, і Гордієнкові прийшлося довгу хвилину ждати, заки втихомирилося настільки, щоб можна було чути його голос.

— Гетьманські послы привезли нам лист від пана гетьмана і дарунок від нього. Дарунок розділять поміж вас панове курінні отамани, а лист дозвольте мені прочитати.

— Просимо! Просимо!

І Гордієнко голосом грімким і певним читав довге гетьманське письмо, в котрім представлені були всі ті утиски й наруги, які Україні довелось витерпіти від Москви. Гетьман писав, що на тому не край, бо цар задумав доостанку знищити Україну, скасувати Гетьманщину, а тих злодіїв і різунів запорожців (так він їх величає) викорінити дотла, щоб і помину по них не було. Вже й Меншикова післав був з великою силою на нас, так провидіння Боже зіслало нам короля Карла. Він заporučає нам волю й незалежність, і тому повинні ми, козаки й запорожці, одною лавою зі шведами стати, щоб рятувати наш край і народ від достаточної заґлади.

— А як же ви гадаєте, панове товариство? — спитав Гордієнко, прочитавши гетьманський лист.

— За Мазепою, за Мазепою! — гукнули запорожці, підкидаючи вгору шапки і лускаючи з пістолів та самопалів.

Тільки Нестулеєві люди мовчали. Деякий лиш несміливо й собі гукав:

— За Мазепою!

Так його штовхали сусіди:

— Мовчи!

— Єдномислія не бачу, — озався Гордієнко, дивлячись Нестулеєві в очі. — — Що ж ти, пане полковнику, на те?

— Я? — і Нестулей помовчав хвилину. — Я на такі ласощі не ласий. Гетьманщина хай з гетьманом тримає, а Запорожжя це окрема стаття. Іван Степанович не приятель йому. Ви знаєте, як за тих 20 літ його гетьманування бувало. А тепер як біда, то він до нас. Краще нам не хапатися, панове.

— Краще, краще, — притакували переволочанські козаки.

— Авжеж що краще! — озався тоді Мручко. — За перевізників москалям будете.

— Сотник нас зневажає! — гукнув Нестулей.

— Сотник Мручко правду святу каже! — загуло 1000 запорозьких голосів. —

Продовжай, Мручку, продовжай!

— Самі ви себе зневажаєте, браття! — говорив дальше Мручко, — бо тоді, як треба дивитися на спільне добро, ви своє власне маєте на думці. Гетьманщина і Січ це одно. Як Гетьманщини не стане, то й Січі не буде. А Переволочня останеться хіба на те, щоб переволочувати ворога з одного берега на другий. Не хотів би я ні того діла робити, ні тих заробітків приймати. І вам я того не бажаю, панове, щоби ви під московські прикази пішли. Краще коміть головою в Дніпро.

— Краще! Краще! — загомоніли кругом.

Притакували вже й Нестулеєві козаки.

— Тому-то, браття, нам або вкупі жити, або вкупі вмирати, бо як ми розколемося надвоє, Гетьманщина сюди, а Запорожжя туди, то Москві тільки легше буде нас по черзі зламати, а що вона нічого не пощадить, на це я вам голову свою кладу.

— Суццю правду сказав нам сотник Мручко, — гукнули запорожці.

— А як же тоді з царем буде? — спитав Нестулей. — Він же на Запорожжя гроші прислав і ви їх прийняли?

— Це такі його гроші, як і мої, — відповів Мручко. — В батька узяв, а синам дарував. Це гроші зрабовані з України. В однім тільки Батурині скільки їх Меншиков забрав! Це українські гроші!

— Авжеж! Авжеж! Добре каже Мручко! Продовжай, сотнику, продовжай!

— Я вже не маю вам що більше казати, хіба нагадаю ще лист від кримського хана. Нехрист, а й він вам радив і упоминав, щоб з гетьманом, а не з царем тримали. І те саме скаже вам кожний чесний чоловік, бо тут не у вигодах річ, а в честі і козацькій славі, не в тому річ, чи побідить цар, чи гетьман, а лиш у тому, що про нас колись скажуть люди. Не хотів би я, панове товариство, щоб про мене колись казали, що Мручко зрадив гетьмана і Україну і поміг цареві матір нашу Січ і Україну руйнувати, а хочу краще згинутися, обороняючи волі, честі і слави свого рідного краю і нашого козацького українського народу!

— За Мазепою! За Мазепою! — понеслось тепер так грімко, палко, завзято, що Нестулей тільки рукою махнув:

— Куди громада, туди й баба, — промовив.

XXXIX

Наразі вибрано депутатів, котрі повезли до короля Карла письмо від кошового Гордієнка. Гордієнко писав, що всі запорожці стоять при гетьмані і його союзнику, просять прийняти їх під свою протекцію та обіцяють докласти всіх зусиль, щоб обстояти свої слушні права. Лист кінчався молитвою до Бога о добрий успіх для спільного доброго діла.

В тиждень пізніше депутати прибули до головної квартири в Будищах і були допущені до гетьмана і до королівської руки. Король вітав їх радісно і велів переказати всьому запорозькому товариству, що знайдуть у ньому прихильного й вірного союзника, якщо й вони дотримують йому віри.

Шведи гостили запорозьких депутатів, тільки пити давали мало, бо король п'яних

людей терпіти не міг.

Як депутати вертали з Будиш на Січ, обнадієні й обдаровані щедро, то з дива вийти не могли, що за такий короткий час настали такі великі зміни. Гордієнко не дармував. Він скрізь по слободах, хуторах й зимівниках пустив своїх розсильних, взиваючи людей, щоб де хто є, ішов до його воювати.

А що кошового слухають не тільки ті, що в Січі, а й ті, що по зимівниках, по бурдюгах і скрізь по запорозьких землях вештаються, так народу набралось багато, бо, правду сказати, багато було й таких, котрим, крім шаблі, нічого більше й не лишалося. Війна була в повітрі, а охота до неї у крові. Не було тільки доброго розуміння, як і за що битися. Гордієнко те розуміння будив, і кругом його зібралось людей на все готових тисяч кільканадцять. Напали на москалів у Кобиляках і розбили їх у пух, а в Цариченці застукали бригадира Кампеля, що стояв там з трьома полками москалів. Зчинився бій такий завзятий, що Кампель насилу тільки з чотирма сотнями втік. Решта на побоевищу погинула, а 150 людей запорожці в полон взяли.

Так протягом кількох днів заволоділи вони городками над Орелею і Ворсклою, порозбивали або порозганяли московські гарнізони, а мешканці того краю, котрі ще недавно, як звірі, кочували в лісах, нападаючи не тільки на шведів, але й на своїх, вертали тепер у свої оселі, добували задоловане зерно й доставляли харчові припаси для союзної шведсько-української армії.

— Що значить кошовий з головою! — тішився Чуйкевич, слухаючи тих радісних звісток.

— Реабілітуються наші запорожці, — притакнув Войнаровський. — Направляють свої промахи давніші. Коли б тільки не змикитили нам, бо вередливі сильно.

— Нема страху, доки кошовим Гордієнко, а Мручко коло них.

Будища нетерпеливо дожидали запорожців. Тільки Мотря буцім не цікавилася ними. Чоловіка поставила на ноги і тепер весь час присвятила своїм недужим і калікам. Спокійна й маломовна, невгавно вешталася по таборі з ліками, з харчами, з біллям і зі словом добрим, була ангелом у тій темниці горя.

Аж у перших днях цвітня наспіла до Будищ вість, що Гордієнко надходить.

Гетьман поїхав у Диканьку і післав двох полковників з двома тисячами козаків Гордієнкові назустріч.

Ожило дворище Кочубеїв у Диканьці, буцім нараз пригадалися давні часи, коли то покійний Василь Леонтійович і його дружина Любов Федорівна гостили тут своїх друзів і сторонників. Тепер готовилася Диканька вітати запорожців. Гетьман знав, що вони митці добре з'їсти, а ще більше випити здорово, тому-то й приказав дворецькому, щоб кухар і пивничний не жалували ні їжі, ні питва.

Для Гордієнка відведено кімнати в дворі, для запорожців на економії.

Для повітання так бажаних гостей прибрано дві щонайкращі світлиці. В першій, великій, зібралися гетьманські старшини, в другій, меншій, біля стола дожидав Гордієнка гетьман.

На столі лежали інсигнії гетьманські. Гордієнко з товаришами пройшов крізь першу

салю, кланяючись направо й наліво.

— Здорові були, шановні панове! — промовив, кланяючись.

— Здоров був, пане отамане, і доброго здоров'я твому товариству! — відповіли йому зібрані, й відчинилися двері до другої світлиці.

Гордієнко поклонився гетьманові в пояс і на знак послуху й пошани склонив перед ним свій бунчук.

— Ми, Військо Запорозьке, низове, — промовив голосно, щоб усі його чули, — дякуємо милості вашій за те, що ви, як і пристало головному вождеві українському, прийняли близько до серця долю, яка постигла наш край, і взялися освободити його з московського ярма. Віримо, що тільки тому, а не для власних вигід рішилися ви на союз з королем шведським. Хочемо й ми бути вірними союзниками вашими, хочемо разом з вами проливати кров і жертвувати життя, хочемо послухними вам бути, щоб тільки добитися бажаної цілі. Благаємо вас, прийміть цей важкий тягар на себе, а ми, по змозі наших сил, пособимо вам двигати його. Спасибі вам за те, що сповістили нас о задумах ваших і о прихильності до нас шведського короля. Приходимо просити його о протекцію для нас і сподіємося при вашій допомозі добитися її. Готові ми скласти присягу перед Богом на вірність і слухняність милості вашій, але хочемо, щоб і ваша милість обов'язалася присягою однодушне поступати з нами у великому ділі рятунку нашої вітчизни.

Гетьман відповів:

— Спасибі вам, панове запорожці, що довіряєте мені. Високо ціню і хвалю вас, що так горячо бажаєте добра отчизні нашій, Україні. Бог мені свідком, що ступив я під протекцію шведського короля не з легкодушності, ані для власної вигоди, а лиш з любові вітчизни. Не маю ані жінки, ні дітей. Міг би я піти собі в Польщу або куди там і спокійно доживати віку, але стільки літ заправляючи Україною по змозі сил і снаги, яку мені дав Бог, не можу тепер дивитися з заложеними руками, як її катуватиме її невблаганний ворог. Знаю, що цар хотів нас переселити в чужі сторони, а вас, панове запорожці, перевести в драгуни і зруйнувати вашу Січ дотла. Якщо воно не сталось, то дякуйте мені. Коли б не я, то, може, всі ви були би нині не тут, а на Сибірі. Я пристав до шведів і покладаюся на Бога, що він, вибавивши нас із великої небезпеки, дозволить нам вибитися на волю. Подаймо ж собі руки, я присягну вам, а ви присягніть мені в незмінній вірності й приятельстві.

Кажучи це, гетьман стиснув долоні Гордієнка і пригорнув його до себе.

— А тепер, дорогі гості, не погорджуйте моїм хлібом-сіллю, — і попросив до світлиці, в котрій наготовлений був стіл для гетьмана, його старшин і для запорожців.

Гордієнко сидів біля гетьмана, гетьманові старшини по оден бік стола, а запорожці по другий, щоб через стіл могли балакати з собою.

Було це в оден весняний день, день по Благовіщенню святім.

XL

А на другий день в головній квартирі у Будищах дожидали Гордієнка з запорожцями.

Старшини, Орлик і Войнаровський були з гетьманом У Диканьці. Тут лишилися тільки шведи, тисяч дві козацтва і козацьке жіноцтво. Козацтва доглядав молодий Чуйкевич і сотник Мручко, який до Будиш, прямо з Переволочної прибув.

Вечоріло, як він зайшов до Чуйкевичів на квартиру.

— Велике в нас свято завтра, — почав, привітавши молодих хазяїв. — Такого вже давно не бувало.

— Давно, — відповів Чуйкевич. — Двадцять літ Січ з гетьманом ворогувала, аж тепер отес побраталися. Давно пора!

— Січовики — добрі молодці, а що буйні й не політичні, — Мручко на те, — ах, Боже ти мій, звідкіля їм політичності набраться? Та ж це народ, злиднями вигнаний з батьківщини, відірваний від хат і родин. Сидять собі за порогами і, крім воєнного ремесла, нічого більше не знають. А все ж таки лицарська честь і любов України не чужі їм, і як лучився такий мудрий кошовий, як Гордієнко, то дивіть, на який мудрий вчинок спромоглися.

— І вам, сотнику, дякувати треба. Ви також до того рук своїх приложили, — відізналася Мотря.

— Ах, пані ви мої дорогенькі. Не рук, а тільки трохи, так сказати, писка. А в мене він широкий і не дуже-то я ним і дорожу. От, може, й сказав яке там не дуже й мудре слово, але в пору, головна річ у пору, та й тільки.

— В пору, батеньку, в пору, — притакнув Чуйкевич. — Отес і найважніше. Бо ми звичайно або хапаємося уперед, або прилишаємося позаду, маємо або передній розум, або задній...

— Частіше задній, — засміявся Мручко, але сміх його припинила Ганна Обидовська.

Вбігла, як неприявлена, з криком:

— Вбили! Вбили!

— Кого? — зірвалася Мотря.

— Кого вбили? — питався Чуйкевич.

— Вбили! Вбили! — лебеділа Ганна, повалилася на ліжку і, як дитина, голову до подушки приткнула.

— Чи не Войнаровського? — майнуло їм усім троїм крізь голову, але не промовили того страшного питання, тільки кинулися заспокоювати її:

— Ганнусю, серце, яка ж бо ти! Як дитина, їй-Богу, як дитина! — припадала до неї Мотря. — Вбили, вбили! Такі тепер часи, привикать пора. Кажи ж бо, кого це вбили?

— Дворецького, — на силу промовила Ганна.

— Якого дворецького?

— Та старого, гетьманського, Ананію.

— Що ви кажете, такого чесного старика! — взявся за голову Мручко.

— Такого вірного гетьманського слугу, — репетував Чуйкевич. — Хто його вбив, кажи!

— Запорожці — відповіла, хлипаючи, Ганна. Сіла і обтерла сльози. — На пирі, у

Диканьці. Поки був гетьман за столом, поти й не робили бешкету, а як гетьман пішов, а Гордієнко також до своїх покоїв подався, почалось. Посуд товкли, на помин срібло забирали. Дворецький до того не привик, щось їм сказав, а вони: "Гетьманський служба обидив Запорозьку Січ. Не дамо обиджати себе, панове!" А що випивші були і не при певному умі, так і кинулися на старого і — вбили. Вбили! — І знов аж заходилася від плачу. Ніяк не могла погодитися з гадкою, що де дрова рубають, там тріски летять, і де будують Україну, там не одно безвинне життя жертвою впаде. Для неї вбивство людини, і до того ще не на полі бою, було вчинком гідким і жахливим. Життя любила і жахалася смерті.

— То недобре, — журився Чуйкевич. — Навіть гетьманської домівки не пошанували. Яка ж це карність на війні буде? А без послуху й карності ми до суду-віку не збудуємо власної держави. Бешкетами тільки руйнуємо її.

— Погано, — почав і собі Мручко. — Соромно за них і жаль доброго Гордієнка. З керлавими руками до чистого діла приступають. Боюсь, що Господь не поблагословить нашого задуму благого.

— А може, це неправда, може, його тільки побили й потурбували трохи? — потішався Чуйкевич.

— Ні, люди з Диканьки прийшли. Вбили на смерть, казали, — заводила Ганна.

— Боюсь, щоб кари Божої не було, — промовив Чуйкевич таким голосом, якби тую кару хотів відвернути.

Мотря мовчала. Ще білішою зробилася, як вперід. Уста стиснулися, тільки очі росли й росли.

— Прийде момент, що Господь покарає нас за усі про-гріхи наші, за невговкану буйність, незгідливість і туподумство, за те, що не вміємо нашого спільного діла покласти вище особистих вигід. Страшним судом покарає Бог винуватців руїни. Аж виростуть покоління нові, вольні від тих гріхів, і вони увійдуть до обітованої землі.

Замовкла і перестрашено глянула кругом, ніби сказала щось таке, що треба було заховати тільки для себе.

Жалувала вимовленого слова та завернути його не могла.

З острахом глянув на неї Чуйкевич... Невже ж вона знов? З острахом дивилася на свою сестру Ганна. Чужою була для неї.

Мручко голову понурив, а потім раменами здвигнув

— Га, що ж, хай буде і так. Воля Божа. Попрацюємо для тих, що по нас прийдуть.

— Для майбутності, — доповів Чуйкевич.

XLI

На другий день від вчасного ранку по обох боках дороги з Будищ до Диканьки двома лавами усталися козаки й міщани.

Дітвора, як горобці, пообсідала дерева і криші.

— Ідуть! Ідуть!

Напереді на сивому коні їхав полковник сердюцький в оточенні своїх старшин. За ними сердюки в парадному вбранні, за сердюками шведський військовий оркестр

грає похідного марша.

За оркестром 150 москалів, узятих запорожцями в полон у славній царичинській битві.

Йшли як на заріз, і ніяк не могли попасти в такт шведському маршу.

— Як корови на пасовисько йдуть. Москва, крок держи! — гукали на них будищанські хлопці. За полоненими москалями їхав під січовим бунчуком кошовий Гордієнко. Круг його 50 запорозьких депутатів. Всі на конях баских, доброї породи, здебільшого турецького хову, як змії. Головами кивають, ніби дякують за привіт, здоровляться. Не йдуть, а так тьми тонкими ніжками викидують та перебирають, мов танцюють.

Запорожці в червоних каптанах, підперезаних поясами, в черкесах голубих або синіх, на зборах та на шнурках, золотом суто гаптованих з позументами, гудзиками й гапличками. Рукави широкі з роздерами або розпорами. В деяких рукави заложені за спину і зав'язані там, від чого і здається, що у них до рамен прироблені крила. Буцім збираються летіти.

В іншого поверх черкески накинена ще й керея, довга, пущена коневі на хребет, так що весь кінський зад нею вкритий.

На ногах сап'янці, а на головах шапки з футряною околицею, здебільшого соболевою, бо Гордієнко кого-будь не брав, а таких, що і одежею, і зброєю могли показатися в світі. Зброю на них і на конях в золоті і в сріблі, навіть сідла, уздечки й поводи позолочені і посріблені, туркусами повисаджувані. А що вже шаблі, пістолі, келепи, кинджали і списи, так ті прямо горять у поранньому сонці.

— Слава! Слава! — гукає весь шлях від Диканьки до Будищ, дзвони дзвонять, з самопалів і пістолів луцять, аж в ушах лящить.

Народ, затурканий Москвою та зацькований контрибуціями, постоями й усякими здирствами й тягарями воєнними, зрадів і просіяв, побачивши братію запорозьку, яка з давен-давня славилася тим, що ніякого ярма й ніякої чуженецької насили зроду не знала. І тільки те в першу чергу тягнуло на Січ людей, що не любили неволі.

— Слава! Слава!

Король стояв в оточенні Піпера, князя Віртемберзького, Гермеліна, Реншільда й інших і слухав уважно та не без дива латинської мови кошового, котрий дякував йому за обіцяну протекцію і обіцяв вірно стояти при гетьмані й королі та боротися спільно за волю України.

Відповідь короля прочитав у латинській мові його секретар Гермелін, а Сольдан переповів її в мові українській. Король впевняв запорожців у своїй прихильності до Січі й до цілої України, за якої волю він готов боротися проти спільного шведського й українського ворога, московського царя.

— Який ви хоробрий союзник, це видно з царичинської битви. Живим доказом тих 150 московських бранців, що ви їх привели до мене. Поздоровляю хоробрих лицарів запорожців!

— Стільки ж післали ми, — відповіли запорожці, — кримському ханові в дарунку і

маємо в Бозі надію, що як він їх побачить, то пристане з нами до спілки.

Розмова протяглась до обіду.

Бенкетували три дні.

Гетьман в бенкетах не приймав участі. Занедужав. Дехто казав, що нервувався, бо не міг забути запорожцям бешкету в Диканьці і вбивства свого вірного слуги.

Навіть присягати в церкві не міг, тільки в себе на квартирі присягнув на Євангеліє і на розп'яття з мощами святими, що у вірному союзі з запорозькими козаками або згине, або добуде волю Україні, "так мені, Боже, допоможи в Тройці своїй святій і Ти, пречиста Мати".

Запорожці присягали в Будищах у церкві.

Тоді списано договір з королем шведським Карлом, бо Січ, хоч признала зверхність гетьмана, а все ж таки вважалася наче окремою державою.

Король шведський обов'язувався не заключати миру з царем, поки Україна і Запорожжя не будуть признані вольними і незалежними від Москви з правом жити і господарювати в себе по своїх власних постановах. За час побуту шведських військ на Україні він обіцяв народові не робити ніякої кривди, не брати контрибуцій воєнних і спокійним мешканцям українським не бути тягарем. Ті, що втікли перед шведами, можуть безпечно вертати до своїх сіл і мешкань. Їх не будуть карати, ні за дезерцію, ні за зраду, якщо вони схочуть помагати своїй і шведській армії у важкій боротьбі за волю. В шведській армії пануватиме сувора воєнна дисципліна.

Запорожці зі свого боку просили, щоб з огляду на те, що війна винищує країну, дати цареві якнайскорше генеральну баталію, на що відповів Карло, що така баталія залежить від часу і від ситуації воєнної, але він хвалить лицарський запал запорожців і спочуває йому. На прощання запорожці були ще раз допущені до королівської руки і до його стола.

Обдаровані щедро королем і гетьманом і прашані козацтвом і народом, від'їхали вдоволені на Січ.

Як проїжджали попри Полтаву, москалі побачили їх з валів і почали пальбу.

Тоді сотня запорожців зірвалася і, як буря, підскочила до стін. Вистрілили, і, мабуть, ні одна куля, не полетіла даром. Один з курінних отаманів прицілився до башні, і московський полковників золотом шитім каптані, полетів коміть головою вділ.

XLII

Запорожці дотримали слова. Хоч за той час, як на Січі не було Гордієнка, посилав туди Апостол своїх людей і всіма силами старався перемовити Запорожжя на свій бік, так ніщо з того не вийшло. Українська партія була куди сильніша від москвофільської, апостолових післанців приковано до гармати, і вони ледве втікли з життям. Втікачі переказали Апостолові, а цей зарепортував цареві, що на Січі тепер не більше тисячі запорожців і що тільки старші з них сприяють цареві, а решта з наказним кошовим Симонченком на чолі — це союзники Мазепи, а вороги Москви.

Незважаючи на такі небажані вісті, Меншиков пустив у хід свою машину, мастив грішми, розсилав на всі боки своїх агітаторів і довів до того, що на Січі скинули

Гордієнка, усунули наказного Симонченка, а кошозим вибрали Сорочинського, про котрого казав цар, що він чоловік добрий і відомий йому, цареві.

Але й ці заходи не довели до нічого. На Січ вертали ті запорожці, що ходили на москалів і добували городи понад Ворсклою, відбувалися щораз то нові ради, Сорочинський бачив, що більшість стоїть кріпко за Мазепою і хоче самостійної України, новий кошовий потягнув за більшістю й вибрався на Крим намовляти хана до війни з Москвою.

Тоді цар післав до короля Карла свого генерал-авдітора буцім-о для переговорів про виміну бранців, а на ділі, щоб провідати, на яких услів'ях можна би заключити мир. Король жадав самостійності для України і воєнного відшкодування в сумі одного мільона рублів для Швеції, бо війну почала не Швеція, а Росія. Цар, може б, ще на контрибуцію згодився, але на Україну ні, як не міг король Карло згодитися на те, щоб не мішатися до справ польської корони, бо на тім потерпів би його союзник, Станіслав Лещинські.

Тому-то з переговорів нічого не вийшло, і війна покотилася далше.

Московський генерал, німець Кампель, взяв Маячку і Нехворощу і в звірський спосіб вирізував в обох місточках мешканців, не ошаджуючи ні жінок, ані дітей. У відповідь на це

запорожці й шведи перейшли вплав Ворсклу коло Соколівки в половині квітня і побили й розторошили московського генерала Рена, з походження 'теж німця й лютеранина, котрий розсилав по Україні універсали й грозив страшними карами всім, хто не покориться Москві, а піде за зрадником Мазепою і за його союзником Карлом.

Рен був одним з кращих генералів Петрових, тому та перемога над ним підняла духу шведської і української армії. Але не минуло й тижня, як наспіла сумна вість про упадок Переволочної і про знищення великого числа суден, які там над Дніпром стояли. Одинока потіха, що запорожці й мешканці Переволочної боронилися хоробро і гинули лицарською смертю. Царський полковник Яковлев даром завзивав їх до здачі. Відповіли стрілами з валів і мурів замку і боролися дійсно, як льви. Полягли всі так, що Яковлев узяв тільки 10 полонених, і то неспосібних до дальшої боротьби. Тоді Яковлев загально відомим московським звичаєм вимордував всю цивільне населення Переволочної разом з жінками й дітьми, а багатий город з гарними церквами, млинами й іншими будівлями велів спалити дотла.

З Переволочної, як недавно з Батурина, і сліду не осталось. Тільки димами захмарене небо висіло над попелом і жужелицею вкритою землею, тільки ворони кракали над неоттіленими трупами і вили бездомні пси, тільки легенди й перекази про лицарське завзяття запорожців і заїрську лють московських різунів мандрували, як марева нічні, понад берегами Дніпра й Ворскли, розбуджуючи в одних палке завзяття, а в других жах і отупіння. Де були запорожці, там помітний був лицарський підйом, а без них помічався упадок духу й нерішучість. Народ кидав свої оселі, крився по лісах і нетрях, і хто не пристав до регулярної армії, попадав у бандити. Завмирала ідея, голову підносили щонайтемніші інстинкти. Так і тоді, як скрізь і все.

Зрада, продажність і затрата почуття честі, як сморід стерва, затроювали воздух. Син перестав довіряти батькові, товариш зраджував товариша, чоловік боявся жінці виявити тайну. Хто збудився рано і стрів товариша в таборі, то, здивований, питався: "Ти ще тут?", бо мало що не кожда ніч приносила нові випадки шпигунства й дезерції. Зараз тая стала поширюватися навіть між шведами. Москалі досилали перекуплених полонених шведських, котрі буцімто вирвалися з московської неволі, а на ділі нарочно приходили до шведського табору, щоб деморалізувати його. Оповідали про те, як то в Росії живеться полоненим шведам і їх родинам, як вони там учителюють по панських домах, працюють по фабриках та всіляких установах або заробляють гарні гроші як малярі і музиканти. А звісна річ, що як розказувати голодному про смачний обід, то йому по зубах йде оскома, не диво тоді, що й деякому шведові, зневоленому війною, заманулося того московського раю, і він — зраджував. Навіть у головній квартирі в Будищах годі було почувати себе безпечним. Люди боялися ночі.

Тоді король, щоб підняти духу, заборонив розставляти нічні варти і сам спав при відчинених вікнах і дверях.

Це дійсно підносило відвагу серед молодших офіцерів, але старших, що привикли до воєнних звичаїв, як до правил віри, ще більше відчувувало від короля — "залізної голови", "непоправного впертюха й авантюриста", "Дон Кіхота".

Вже навіть генеральний квартирмейстер Гілленкрок, маломовний, пильний і послушний, став надто ясно виявляти свою нехоть до короля за його прихильність до гетьмана Мазепи, котрого Гілленкрок чомусь-то не злюбив. На одній воєнній нараді він прямо заявив, що як не станеться якесь чудо, то ні один швед не верне з України, король втратить і військо, і корону, і буде найнещаснішим з володарів світу.

Король вислухав спокійно тієї ворожби і замість відповіді заявив:

— Візьмемо Полтаву! Вона багата в харчі і у воєнне знадіб'я, зокрема в сукно, котрого нам треба. Там будемо дожидати Лещинського і Крассова, а до того Полтава — це ключ до земель запорозьких, а запорожці вірні союзники наші. Ви, пане генеральний квартирмейстре, маєте приготувати все потрібне до облоги того города і сказати нам, коли ми його візьмемо. Так робив у Франції Вобан, а ви наш шведський Вобан, правда?

— Ваша королівська милосте, відповів Гілленкрок, я гадаю, що й сам Вобан захитався б, знаючи, як бракує нам усього потрібного до облоги.

— У нас доволі сил, щоб добути таку малу твердиню.

— Полтава — твердиня невелика, але в ній 4 тисячі залоги, крім козаків і міліції міської.

— Москалі здаються при першій нашій вистрілі.

— Але не козаки й не хоробрі міщани. Полтава буде оборонятися хоробро, і нашій піхоті прийдеться круто при копанню ровів і при інших того роду роботах.

— А Мазепиш козаки й запорожці від чого?

— Вони до облог незвичні і з ними треба нам порозуміватися при допомозі перекладчиків. Козаки розбіжаться на чотири вітри, якщо їм робота надокучить, а

полтавці засиплять їх градом куль.

— А я вам кажу, що запорожці робитимуть усе, чого я від них забажаю.

Гілленкрот усміхнувся злобно:

— А наша артилерія, ваша королівська милосте? Де вона? Нам прийдеться піхотою брати твердиню, не підготувавши для неї, як слід, ґрунту гарматами, а тоді і вона вигине доостанку.

Король гарячився.

— Ви ще чого доброго підсунете мені гадку кінницею добувати твердиню, а я знаю, що там і до штурму не дійде.

— То я тоді не знаю, чим ми тую Полтаву візьмемо. Хіба якимсь способом надприродним. Король скочив.

— А так, щоб ви знали, нам треба надприродне і надзвичайне робити, бо звичайні вчинки не варті надзвичайної слави. Ви приготуйте все потрібне до облоги Полтави.

Піпер, котрий до гетьмана і його планів ставився не менше неприхильно, як Гілленкрот, ще раз пробував дораджувати королеві відворот за Дніпро, але король заперечив головою.

— Цей відворот подобав би на втечу, і він підняв би ще більше духу московської армії. Ні, ні, навіть якби Бог зіслав тут свого ангела і казав не облягати Полтави, я не послухав би його. Ще раз кажу: ви, пане генеральний квартирмайстре, приготуйте все, чуєте, все, що до облоги потрібне.

— Це неважко, — відповів Гілленкрот, — бо наші засоби мінімальні.

— Але ми зате духом дужі, — відповів король і, кланяючись направо й ліво, ніби прохаючи ласкавого вибачення за свій непослух, вийшов з квартири.

Облога Полтави була постановлена.

XLIII

Полтава лежить на правім, вищій березі Ворскли, недалеко того місця, де з лівого боку біля Петрівки впадає до неї Коломак.

Тут вона роздирається на кілька рукавів, а протікаючи крізь широку долину, творить численні острови, болотисті, грязкі, вкриті корчами лози і молодником вільшани. Треба добрих морозів, щоб ці тепличини й багновища позамерзли і щоб можна було пробратися крізь них. Тому-то й лівий беріг Ворскли від Полтави до Черняхова малолюдний.

Куди більше осель на правому боці. Тут, зараз біля Полтави, Крестовоздвиженський монастир, а там Яківці, Патлаївка, Семенівка, трохи далше на захід Тахмадлово, Осьмачки і Будища, де була головна квартира Карла і Мазепи.

Московська головна армія під проводом Меншикова стояла близь Харкова. Але як сплили весняні води і несподівано швидко тепло осушило трохи непроходимі болота, Меншиков посилав свої відділи здовж лівого берега Ворскли, вони пробиралися недалеко Семенівки та Черняхова на правий бік ріки і безнастанними нічними нападами тривожили шведів і козаків.

Це була згори придумана тактика Петрова, не вступати з Карлом у рішучий бій,

тільки під'їздовою війною ослаблювати його сили й виснажувати засоби воєнні, а між тим свої скріпляти новим набором рекрута і щораз свіжим довозом муніції. Так поступаючи, Петро брав Карла й Мазепу в кліщі; замикав їх на вузькій поясі між Ворсклою, Псьолом і Хоролом. Він знав, що цей вузький шмат землі не може довго жити шведсько-казацької армії і що незабаром шведам і козакам стане докучати голод і нестача паші, а то тим більше, що заповідалися скорі і незвичайні спеки.

Тому-то Карлові, коли він не хотів уступати за Дніпро, не оставалося нічого другого, як здобути Полтаву і йти назустріч Меншикову, щоб приневолити його до рішального бою. В Полтаві він сподівався добути харчі, муніцію, сукно, а до того знав, що взяти Полтаву це значить скріпити духу армії і відчинити для себе доступ до запорозьких земель та забезпечити злуку з січовиками. Лишати нездобуту твердиню і йти далше було небезпечно, бо стояло в ній кілька тисяч залоги, яка могла кинутися на зади та захопити табор з великими тисячами возів.

Укріплення Полтави не були сильні. Це була одна з тих твердинь, що мали відпирати напади татарські, а татари не вміли і не любили добувати фортець.

Невеличкий город майже з усіх боків обливала вода, обороняли його багна і глибокі яри. Кругом города вився глибокий, повизублюваний рів, за ним знімався високий вал, накритий дерном, деревом, хворостом і колючою терниною, а щопиш за валом торчав густий високий частокіл, з гостро позастругуваними палями з стрільницями на висоті людського росту. За валом тягнулися мури й башні: Спаська, Мазурівська, Самисонівська, Курилівська і другі.

Москалям неважко було догадатися про наміри короля Карла, бо від чого шпиги і зрадники, від чого втікачі? Оден Апостол скільки цінних відомостей приніс з собою! Так годі, майже напевно знаючи, що Карло облягатиме Полтаву, вони обновили її вали та скріпили мури й палісади. Стрімкі полтавські яри пов'язали ломаною лінією нових ровів, валів і частоколів та доставили туди відповідне число фортечних гармат різного роду аж до т. з. "круглих батерейок" і "пушок револьверів", виробу заграничного.

Твердині обороняло 4 тисячі регулярного війська, 2500 міліції, деякі відділи козацькі, що творилися із дезертирів та зрадників Мазепи. Командантом настановлено чужинця, полковника Ганса Келліна, офіцера хороброго й відважного, для котрого легше було згинутися, ніж піддатися.

Так тоді Полтава тільки на око була марною твердинькою, на ділі вона уявляла собою горіх, котрий розкусити нелегко.

Дня першого цвітня ст. ст. появилася під стінами города перший невеличкий відділ шведів з того боку, звідки доступ був найлегший, себто від полудневого заходу. Його з невеликими втратами відбито. Те саме повторилося на другий день, а 3 цвітня 3000 шведів почало приступ. Розгорівся бій, в котрім по обох боках були доволі великі втрати. Так само й четвертого цвітня.

Ті перші сутички мали, мабуть, на цілі пізнати терен і змірити відпорну силу Полтави. Щопиш після того пішла регулярна облога.

Шведи стали рити рови й обстрілювати город. Зі своїх шанців виконали вони

протягом місяця цвітня 12 нападів на твердиню і завдали москалям немало важких утрат. Але й самі терпіли немало, головню із-за недостачі артилерії, що зівсім слушно передбачував Гілленкрок, а чого недобачував Карло, котрий числив на карність і хоробрість своїх людей, а легковажив боєздатність обложених. Не знав, що Келлін, маючи близько 7000 війська, потрафить заставити цілу Полтаву з жінками й дітьми-недолітками, щоб вони виконували всі праці, потрібні до оборони. Навіть ті, що сприяли не москалям, а гетьманові Мазепі, мусіли затаїти дух і робити, що їм Келлін велів, бо кождий непослух він карав жорстоко, а кожного, запідозріного в мазепинстві, каменувала товпа. Витворювався настрій, який звичайно в обложеній твердині буває, настрій, що затьмарює ум, велить забувати навіть про свої політичні змагання, а каже тямити про одно — щоб не вдерся ворог на мури.

Триматися, поки не вистрілений останній набій і не з'їджений останній шматок хліба!.. І — тільки! Полтава була засильна, щоб з місця добути, а раз це не сталося, так тоді психоз обложеної твердині був неминучий. Хоробрості облягаючих відповідало завзяття обложених.

Одні і другі дожидали підмоги. Шведи від короля польського Станіслава, полтавці від царя.

Одним і другим поміч не наспівала. Одні й другі вистрілювали порох і кулі та проживали харчі.

Залога Полтави помітно маліла, але ж бо й баталіони шведські проріджувалися з дня на день. Обом сторонам не всміхалася будучність. Полковник Келлін докладав усіх заходів, щоб сповістити царя про сумний стан Полтави. Поважніші громадяни стали турбуватися долею города. Кождий почував себе, мов на порохівій бочці.

Від кількох днів ходили глухі вісті, що шведи риють підкоп під город і закладають міни. Але годі було зміркувати де, бо шведи хоч втратили багато інженерних офіцерів, але Гілленкрок умів вишколити що раз то нові добрі сили.

Перед полтавцями рисувалася страшна картина зриву. Летить порохівня, валяться городські мури, розриває людей, в димах, порохах і пожежі тьмавиться світ — Содом і Гоморра!

Хто пережив цю жахливу хвилину зриву, бачить, як виломами в мурах і палісадах входить у город ворог. Він роздратований довгою облогою, голодом, ранами і втратою щонайкращих товаришів, не пощадить нікого! Можна собі уявити, як воно тоді буде...

І Полтава, незважаючи на хоробрість і зимнокровність свого команданта Келліна, стала проявляти тривогу. Почувався упадок духу. Люди стрічалися на улицах, ставали й шушукалися. Розказували собі, що шведи не оден, а два підкопи риють, що з Будищ приїхали нові, невиданих доселі розмірів гармати, що від полудня надтягають татари, а від заходу поляки з королем Станіславом і що всяка оборона зайва, бо город не видержить облоги.

— Хто це пускає в рух такі татарські вісті? — питався Келлін, пробігаючи від одних воріт до других. — Це провокація, зрада!

І хто впору не усунувся з дороги або не міг доказати своєї невинності — падав

жертвою його злісного завзяття.

Біля магістрату стояло кількох райців, що вийшли звідтіля і прашалися, розходячись по домах на обід.

— Ви відповідаєте за настрій своїх громадян, я вас поставлю перед наглий суд! — напав і на них Келлін.

— Ми, пане команданте, відповідаємо за себе, а не за настрій, котрий витворюється наслідком важких переживань облоги, — відповів райця Кирик, власник великої торгівлі сукнами.

— Так ти, значить, хочеш, щоб я здав твердиню?

— Краще здати на добрих умовах, ніж марнувати людей і добро.

— Зраднику! Як тобі повернеться язик щось таке казати! — гукнув Келлін і рванувся на Кирика з шаблею. Товариші заступили нападеного собою. Збіглися люди, як із-під землі виросла товпа.

— Мазепинець! — скаженів Келлін. — Покликати мені з найближчої церкви попа!

Прийшов священик, Келлін казав висповідати Кирика і перший рубонув його шаблею. Посипалося каміння, затріщали коли, скублилося жировище людське, а коли за хвилину в сусідній вулиці луснув шведський гранат і люди розбіглися на всі сторони з криком: "Зрив! Зрив!", то перед брамою магістрату лежало щось безобразного, червоного, гидкого, щось, що рівно могло нагадувати розірвану бомбою конину, як погризених на смерть собак...

А в полтавських ярах розцвітались бузки і несміле співали солов'ї.

Шведи скінчили підкоп. Не жалували пороху, хоч мали його небагато, провели льонт і запалили його.

Баталіони стояли наготові, щоб на даний знак, вслід за зривом, кинутися у виломи мурів і добути твердиню.

Команданти баталіонів числили хвилини, деякий нервово вдивлявся у годинник. Проволока давно повинна була згоріти, а зриву не було.

Кинулися перевірювати причину. Все було підготовлене, як слід. Такого діла хто-небудь не робить. Осталось одно — зрада.

Мабуть, хтось виявив Келлінові план підкопу і він ще впору перетяв проволоку і усунув вибуховий матеріал.

Виновника не шукали довго.

Нинішньої ночі пропав з табору оден з підфіцерів шведських, зайнятий у військовій касі. Перечистили її — бракувало кількасот талярів.

— Злакомився шубравець на такий марний гріш і таку велику річ попсував, — бідкалися шведи.

Солов'ї в полтавському ярі то бралися співати, то мовкли.

XLIV

Дня 17 цвітня король Карло післав нові полки під Полтаву і почав її блокувати. Запорожці і дооколичні селяни копали траншеї і сипали шанці. Місцями підведено їх під саму твердиню так, що обложені не тільки стріляли до облягаючих, але прямо

обкидували їх камінням. Запорожці відстрілювалися і виявляли тоді незвичайну, прямо очайдушну хоробрість. В два тижні пізніше шведський генерал Крайц вийшов з Решетилівки, перебився щасливо крізь армію Шереметева і получився з королем. Король переніс свою квартиру з Будищ до Жуків, ближче Полтави, і сам став заправляти облогою. Гетьман Мазепа остався у Будищах з цілим шведським і українським обозом.

7 мая ст. ст. Полтава була відтята від світа.

Шведи обстрілювали її, вдиралися на вали, але обложені відбивали їх. Шведські бомби спричинювали особливо великі втрати. Але шведи кидали їх не більше як 5 у днину, бо муніції було в них дуже мало. Старі засоби вичерпувалися, нових годі було довести. Шведи окружили Полтаву, а москалі їх.

1 мая надтягнув від Харкова Меншиков і став зі своєю армією на лівім боці Ворскли, проти Опошні, до Котельної. Шереметев стояв між Сорочинцями і Голтвою, генерал Рен з кавалерією заняв місце на берегах Ворскли, нижче Полтави. Всі ті частини утримували зв'язок, ходила навіть доволі регулярна пошта. Король Карло так був занятий облогою Полтави і так хотілося йому здобути тую твердиню, що не цікавився рухами ворожих військ, не прибував перервати їх та знищити окремі частини. Облога затягалася, армія, призвичаєна до побід, деморалізувалася, город шкірив зуби, несподівано скорі спеки докучали шведам. Рани ятрилися, трупи гнили, повітря затроювалося, намножвдося стільки мух, що годі було від них відігнатися, годі було шматок хліба спокійно донести до уст.

Король, щоб додати відваги своїм людям, казав собі побудувати дімок так близько полтавських шанців, що кулі долітали до самих дверей. Він ні раз не дорожив собою. Під'їздив або й підбігав тільки зі шпагою в руці під самі ворожі окопи і, як від мух, обганявся від куль. І свої, і вороги стали вірити, що його куля не береться. Але й того було замало. Дезерція росла, особливо в частинах гетьмана Мазепа.

До Апостола перейшли два ротмістри з двома волоськими хоругвами, а навіть гетьманський конюший зрадив свого пана. Гетьман раменами здвигав, кажучи:

— Тепер я вже й не знаю кому вірити.

— Краще хай ідуть тепер, ніж мали би нас покинути серед бою, — відповів Чуйкевич.

— Найкраще звести рішачий бій негайно, — докинув від себе Орлик, — бо з кожною дниною ворог росте, а нас меншає.

— Я так само гадаю, — притакнув гетьман, — але королеві заманулося Полтави. Він привик добувати великі городи і ніяк не може погодитися з гадкою, що українські "борсучі нори" не хочуть йому піддаватися.

— Хоробро обороняються наші міщани, — завважив Орлик.

— Як над ними стоїть московський командант, — докінчив гетьман і задумався.

— Колись жалуватимуть того, — озвався Войнаровський.

— Прийде каяття, та вороття не буде, — ніби зі сну — збудився гетьман. — Стільки зусиль піде намарно. Та не наша вина, хоч нас винуватими зроблять.

— За що? — зжахнувся Чуйкевич.

— В тім-то й трагедія наша, що ми не винуваті. З заложеними руками не сиділи, а трудилися невтомно, як розуміли і як могли найкраще.

Від Полтави долітав гук канон. Снувався дим по полях, їхали вози з раненими шведами й запорожцями.

Войнаровський спитав несміло:

— Що ваша милість гадають тепер робити?

Гетьман глянув здивовано на свого небожа.

— Питаєшся, синку? Невже ж я можу вибирати? Остається одно: кріпко триматися союзу з королем Карлом і витривати до останньої хвилини. Хоч би, крім вас, всі покинули мене, будемо боротися за нашу самостійність і або добудемо її, або...

— ...або згинемо, — доповіли хором.

— Або згинемо, — повторив гетьман, — бо мертві сорому не чують. А мені вже того сорому отак, — і показав на горло. — У Понятовського як мало людей, а він не хитається і не чути, щоб котрий із його поляків перейшов до царя, а порахуйте, кілька нас було у Гірках, а кілька є тепер. Не ворог нам страшний, панове, а затрата лицарської і громадянської честі, без якої жадному народові вольним не бути.

Перед гетьманською квартирою спинив коня шведський трабант. Його негайно пустили до гетьмана. Доручив лист. Гетьман розломив печать і перебіг письмо очима.

— Завтра, панове, переходимо в Жуки, — сказав, урочаючи письмо Орликові. — Відпиши, Пилипе, королеві, що станеться, як він собі бажає.

XLV

Король Карло стягав свої війська близь Полтави, москалі збиралися на лівім березі Ворскли.

Отаборилися шанцями і редутами між Петрівкою а Крутим Берегом, направо й наліво били стовпи і фашини в болотах та строїли мости для переходу через Ворсклу.

Шведи напроти московських редут висипали невтомними руками запорожців свої контрредути.

Москалі вибрали найближчу віддаль від Полтави, построїли тут найсильнішу редуту і хотіли з того місця переломити шведські контрредути, щоб поспіти Полтаві на відбій, бо цар принаглявав їх до того. Він за всяку ціну хотів вдержати цей город. "Предкладаю вам, — писав до Меншикова, — два способи. Перший напад на Опошню, щоб таким чином зробити диверсію, а другий підійти з лівого боку під Полтаву і старатися післати туди людей і муніцію".

Меншиков скликав воєнну раду. Явилися: Рєпнін, Ренцель, Даль, Боль, Шенбург і другі. Рішили післати генерала Беллінга, щоб перейшов Ворсклу нижче Полтави, обійшов город і напав на Опошню, генерал Гольц мав переправитися вище Полтави і вдарити на Будища. В той спосіб хотіли відтягнути Карла від облоги, щоб тоді кинутися й перерзати блокаду. План не вдався. Шведи відбили москалів з великими втратами і всі свої сили згуртували під Полтавою. Пішли в хід усякі воєнні фортелі. Меншиков вдавав, що готується переходити Ворсклу в однім місці, а між тим у другому

переправляв бригадира Головіна з 900 москалями, перебраними за шведів. Головін щасливо передістався до Полтави, але в два дні пізніше, під час випаду з твердині дві його роти шведи витягли, а решту з самим Головіним взяли у полон.

Дня 4 червня прибув під Полтаву сам цар Петро. В пустій бомбі післав Келлінові відомість про свій прихід із Таганрога, дякував гарнізонові, за хоробрість і обіцяв скоро звільнити твердиню. Розглянувшись у ситуації, велів Скоропадському нападати на тили шведської армії, а генералам Рене й Алляртові перейти на правий бік Ворскли, щоб тривожити ворога безнастанними нападами на його частини, які мусіли відриватися від головної армії й добувати для неї фураж і провіант. З приходом царя положення шведів і козаків помітно погіршилося. Цар привів нові свіжі сили, нову артилерію, муніцію й провіант. У його під рукою було 80 тисяч війська, крім того, Скоропадський зі своїми козаками, Долгорукий з шістьма полками і з 4 тисячами калмуків і волохів, разом близько сто тисяч москалів проти утроє меншої армії Карла й Мазепи.

Дня 17 червня припадали уродини короля Карла. Але він заздалегідь заповів, що не бажає собі, щоби їх в який би то не було спосіб святкувати. Це такий день, як і другі.

Сутеніло, мовкли стріли. В Полтаві і в таборі шведським люди збиралися відпочивати.

Гасли огні, мушня заспокоювалася, тільки задуха стояла страшенна. Поля, вали й мури, розігріті за днини, віддавали тепло, прямо ригали ним на втомлених денними боями людей.

Король довго ходив по своїй квартирі, ніби втікав від своїх думок. Не міг. Тріснув дверми і подався до квартири Левенгавпта.

Левенгавпт, не розбираючись, положився на свій шкурою вкритий тапчан, докурював люльку і проклинав полтавські мухи, що бреніли, як бджоли в улику, і не лиш кусали, але й лізли до очей, до носа і до рота, що ніяк обігнатися від них не було можна. Стеля була прямо чорна, в углах роїлося, від стіни до стіни висіли гидкі гірлянди. Левенгавпт обтулився довгим волоссям і думав про свою Зеландію, про студентські часи в Люнді, Упсалі й Ростокі, про службу в армії баварській і про нещасливий бій біля Лісної. Всьо міг забути і всьому простити, навіть українським мухам, лиш остання безталанна битва не давала спокою хороброму генералові. Аж витрусив люльку, погасив світло і пробував заснути. Нараз почувся легкий стук у двері.

— Який там чорт? — спитав сердито.

— Це я. Простіть, коли бентежу, — відповів король. Левенгавпт схопився, запинав каптан і виправдувався.

— Keine Ursache, Bagatalle, [119] — заспокоював його король. — Я до вас на годинку розмови. Позвольте?

— Це для мене, не знаю, чи більша честь, чиприємність.

— Без компліментів, генерале. Я давно не балакав з вами.

— Ваша королівська милість гніваються за Лісну.

— Лишім минуле, а про будуче думаймо. Яка ваша гадка про наше положення воєнне?

— Воно важке.

— Знаю. Але що ви на мойому місті робили б?

— Я? — і Левенгавпт поправив своє довге волосся. — Я лишив би Полтаву і всіми силами вдарив на ворога. Він готується до переходу через Ворсклу, і такий несподіваний удар, на мій погляд, міг би увінчатися успіхом.

— Гадаєте? — спитав король і, не дожидаючи відповіді, перескочив на іншу тему. — Кажете, що москалі збираються переходити Ворсклу, так тоді поїдемо й переконаємося, чи це правда. Тут у вас і так страшенні мухи. Не люблю тієї погані. Добре?

— Бажання вашої королівської милості це приказ для мене, — відповів Левенгавпт і плеснув на чуру, щоб подав йому коня.

— Котрого?

— Того, що менше втомлений. Поїдеш з нами і візьмеш ще одного коня про запас.

Поїхали.

Перебралися крізь ліс, направо лишили контртраншеї шведські, а наліво Яківці і блудили здовж берегів Ворскли.

Плила тихо, бо води було мало, відбиваючи у своїм плесі голубе небо, мерехтливі зорі і силвети їздців. В руках одного з них лежала доля мільйонів людей — там, у Швеції, і тут, на Україні, лежало рішення одної з великих війн, від нього залежав вигляд карти Європи, а він, як сновиди, як новий Дон Кіхот, блудив понад сонною рікою. Оден стріл, і його нема... І що тоді?

Левенгавптові мороз пішов по спині. Не за себе боявся. П'ятдесят літ для такого вояки, як він, це досить гарний вік. Але король! Він ще молодий, може чудес доказати, він геній! І треба ж, щоб куля якого царського ступайки або хлопа-бандити, як свічку на Божому престолі згасила це дорогоцінне життя?

— Ваша королівська милосте, чи не вертати б нам? Ми далеко відбилися від нашого табору.

Король, замість відповіді, показав на огні, що блимали на другому боці. Багато було їх, багато! Як блудні огники мерехтіли на болотах. Левенгавпт боявся, що король кине́ться у воду, переплине ріку і зачне їх гасити.

Король справді повернув конем і з'їхав з берега. Кінь стрепенувся, похилив голову і зачав пити воду.

— Вони і тут закладають фашини, — говорив король. — За кого вони мене мають? Піддурити хочуть. Це маскований перехід. Правдиві там, — бачите, — нижче Полтави, недалеко наших контртраншей, і тут, перед Петрівкою, а головні їх сили біля Крутого Берега. Нам найкраще було б вдарити від Яківців і від наших контртраншей і оточити їх.

— Оден на трьох, — несміливо завважав Левенгазпт.

— Ми вже оден на вісьмох ішли й побіджували. Не в числі річ, а в духу, генерале. Рішає дух, ум, геній, не фізична сила.

Нараз король зіскочив з коня.

— Сядьмо собі. Така гарна ніч. Маєте свою люльку? Закуріть!

Левенгавпт ще раз пробував намовити короля до повороту в табір.

— Ваша королівська милість не дорожать собою. Не доспимо ночі, а завтра знов буде гарячий день.

— Ах, що там одна ніч! Я і так не сплю добре. Мухи не дають. І ночі тут якісь такі дивні, мрійливі, що не хочеться спати. Гарний край, — правда?

— Гарний, та нещасливий.

— Багато тут душі, думки, мрії, поезії, а москалі бездушною силою ідуть. Матерія духу побідити хоче. Мені хотілося б пособити духові у боротьбі з тупою фізичною силою. Скільки духу в тім старику Мазепі! Мимо своїх літ, він молодий, він до смерті молодиком останеться.

— Піпер і Гілленкрок не люблять гетьмана Мазепи.

— Піпер і Гілленкрок старі душею. А в Мазепі і в запорожцях єсть щось свіжого, молодого, нового. Це край будучності, тут колись гарно буде, дуже гарно!

— Але не зараз, — заперечив Левенгавпт.

— Що значить в історії зараз? — спитав король, встаючи і простуючи крижі. — Як тут широко, вільно, як легко дихати грудям!.. Поїдемо!

Благовістилося на день. За московськими лініями паленів край неба. Ніби небо розтворилося. Легенький туман піднімався з-над Ворскли. Земля після вчорайшої спеки будилася відсвіженою і вмивалася поранним туманом. В чагарниках будилися птахи і щебетали. Нараз туман піднявся, як занавіса в театрі, і через Ворсклу видно було не огнища московські, а поодиноких їздців і піших.

— Вісімнадцятого червня [120], — промовив, ніби щось пригадав собі король.

— День уродин вашої королівської милості, — доповів

Левенгавпт і припав до руки Карла. Його викотисті губи задрижали, хотів висловити свої бажання королеві, та не знаходив слів.

Король відірвав руку від його уст.

— Лишіть, генерале, лишіть! Знаю ваші думки... І усміхнувся.

— Мої уродини, а ви жалуєте мені маленького amusement a la moutarde [121]. Бачите, які ви!

— Я готовий на все, — відповів Левенгавпт, — але ж без кінечної причини не годиться виставляти на смерть навіть звичайного вояка, не то королівську особу. Москалі побачили нас. Вони стріляють, ради Бога, вертаймо!

В цей мент свиснула куля, і Левенгавпт повалився з коня.

Король глянув.

— Bagatelle! [122] — крикнув. — Ви цілі. Москалі тільки коня вашого вбили, вам другого дадуть, — і гукнув на чуру, щоб боржій подавав другого коня.

Левенгавпт пересівся, а король стояв у воді, ніби визивав на бій небезпеку, ніби глузував собі зі смерті.

— Я тут! — ніби кричав цілою своєю появою. — Прийди і ставай зі мною до боротьби!

Левенгавпт довгу хвилину не міг відірвати очей від свого-короля, озареного рожево-золотим сяєвом сходячого українського сонця. Аж холодний розум старого вождя переміг захоплення людини. Він під'їхав до короля і товариським тоном сказав йому:

— Ваша величносте! Не годиться губити звичайного вояка, а не то старого генерала. Я вертаю.

Король зникнув. Тут уже був натяк не на нього, а на те, що він не дбає про своїх людей і... поїхав за Левенгавптом.

Назустріч їм їхав відділ трабантів, котрих вислали з табору в розшуках за королем. Король не сердився і не дивувався. Це лучалося не раз. Навіть не звітався з ними і не питався, що під Полтавою чувати. Їхав, не поспішаючись, хоч кулі перелітали через Ворсклу і, здавалося, шукали його.

Нараз став. Здавалося йому, що москалі переходять Ворсклу.

— Спинимо їх! — гукнув на трабантів і почвалав туди, де щось копошилося в корчах. Глянув, не було нікого. Привид розбурханої уяви — нерви, — і завернув коня.

Та в ту хвилину свиснуло кілька куль. Одна з них попала королеві в ліву п'яту, перебила зап'яток, пройшла підошвою і застрягла між пальцями.

Король навіть не дригнув. Закусив зуби і правою ногою торкнув коня. Але з лівої стала капати кров.

Побачив це оден з трабантів і сказав Левенгавптові. Левенгавпт глянув. Король був блідий, але кріпко тримався в сідлі.

— Ах, ваша величносте! — крикнув Левенгавпт. — Сталося те, чого я так боявся.

— Пустяки! Це тільки в ногу. Куля між пальцями застрягла, але я скажу її вирізати.

Окружили його і спішили в табор. "Скорше, скорше!" — наглили в душі, щоб багато крові не сплило.

Так король не зважав на це. Переїжджаючи попри траншеї, оглянув їх, прикликав до себе Гілленкрока і Шпаррого і посинілими устами давав їм ради і прикази.

— Ваша королівська милосте!.. — почав Левенгавпт, але король перебив йому:

— Пустяки, генерале, пустяки! Хірург виріже кулю... — і похилився.

Левенгавпт підбіг і підтримав короля.

Його занесли до квартири, в дімку під самими окопами Полтави.

— Тая куля рішить про долю східної Європи, — сказав Піпер до Левенгавпта, замикаючи двері за хірургом, що лишився сам на сам з королем.

XLVI

— Ріжте! — кликав король, простягаючи ногу. — Чого ви чекаєте? Кажу вам: ріжте!

Хірург підложив під ногу подушку і прібував скинути чобіт. Але нога напухла і чобіт був повний крові. Хірург відрізав зразу халяву, а коли все-таки годі було увільнити ногу, протяв і пришву. Натиск на пухлину спричинював королеві страшний біль, але він не стогнав і не пручався, тільки закусив зуби і заохочував хірурга:

— Ріжте, ріжте, це ніщо!

Показалося, що ціла стопа була почарашана, множество дрібних відскалків кості прийшлося вишукувати й вибирати. Хірург аж потився, а король не хотів жадного

асистента, тільки сам підтримував закервавлену ногу.

Тривала ця операція добру годину, аж обв'язано ногу, і король дозволив увійти до себе Піперові і Реншільдіві.

Стояли біля постелі, і навіть Піпер, якого в Європі вважали одним із найкращих дипломатів, не міг підшукати відповідного слова. Тільки сердечне спочуття пробивалося на обличчях людей, котрі останніми часами відзивалися про свого короля так, буцімто з цілої душі ненавиділи його.

Король глянув на них.

— Панове тривожаться мною? Це дрібниця. Рана не страшна. За кілька днів я знов буду їздити конем.

— Ви чули? — питався Реншільд Піпера, виходячи з королівської квартири. — Він за кілька днів знов хоче їздити так, як нинішньої ночі. Що за непоправний молодий чоловік!

— Геній! — здвигнув раменами Піпер. Реншільд тим разом не перечив.

— Дійсно, звичайний чоловік не годен так побороти болю. Наш король незвичайна людина.

Хвилину йшли мовчки, хильцем, попри вал, бо кулі літали, як чмелі.

— Зайдім на хвилину в траншею, — відізався Піпер. — Я утомився.

— Ексцеленціє! Від кулі не втечеш, вона, як хоче, то й у постелі тебе знайде, все одно, чи боїшся її, чи ні. От наш король який смільчак, а все ж таки знайшла його тая, котру вилили для нього.

— І в саму п'яту влучила, — завважив Піпер. — Як Ахілла.

— Як Ахілла! — не повторив, а свиснув Реншільд.

— І до Трої тут не дуже-то далеко, лиш через море.

— Через море крові, пане графе, — повторив Піпер і присів, бо попри голову перелетіла йому куля.

— Фу, чорт! — заляв Реншільд. — Навіть побалакати спокійно не дадуть.

XLVII

В Жуках з тої пори, як прийшла вість про збурення Січі, панував похоронний настрій.

Усякий робив своє діло, але видно було, що в душі щось його мулять.

Важко було погодитися з гадкою, що не стало того гнізда, з котрого вилітали степові вірли.

В порівнянню з утратою Батурина, Переволочної або хоч би й Старих Санжарів страти в людях на Січі не були великі, але ж все-таки — це була Січ! Не оден провів там свої молода літа, а їх не забувається ніколи.

Гетьман відхорував вість про упадок Січі, і тепер при нім не починали розмови на тую тему.

Зате серед козаків ходили найвсіякіші вісті. Але як воно справді було, ніхто не знав.

Аж одного вечера на квартиру до Чуйкевичів зайшов Мручко.

Звичайно веселий і навіть у теперішні важкі часи жартов-ивий, а нині був, як осіння днина.

— Сотнику, я вас таким не люблю, — почала Обидовська.

— Я сам себе таким не люблю, — відповів Мручко, шарпаючи свій сивавий вус. — Та нічого, ласкава пані, не вдієш, бо і Мручко має не лиш губу, а й серце.

— Влюбився сотник? — зажартувала собі Ганна. Мручко з докором подивився на неї.

— Запорожця стрінув, що зі збуреної Січі до Гордієнка втік, — відрубав.

В хаті зробилося, хоч мак сій. Всі присунулися ближче до Мручка і очима просили, щоб розказував. І він почав:

— Яковлев, збуривши Старий і Новий Кодак, післав в оден бік підполковника Баріна і нашого полковника Кандабу, а в другий царського війська підполковника Башмакова, щоб ловили й мордували де якого лиш стрінуть запорожця, мазепинця, одним словом, українця. Сам він неділь тому п'ять до Кам'яного Затону біля Січі човнами приплив. В городку була зараза, і Яковлев розложився у полі, а на Січ післав письмо князя Меншикова, щоб запорожці здалися...

— А запорожці? — спитало кілька голосів нараз.

— Кинули письмо разом з післанцем у Дніпро. Дніпрові води розлилися широко, до Січі годі було приступити. Яковлев висипав шанці і з гармат став обстрілювати Січу. Гадаючи, що досить її дошкулив, на лодках припустив штурм.

— А запорожці? — спитали знов ті самі голоси.

— Оборонялися хоробро. Кількасот москалів у завзятім бою лягло, більше, ніж було всіх запорожців у Січі, бо було їх там душ триста з лишком, інші з Гордієнком пішли.

— І що, і що? — питалися, очима повисаючи на устах оповідача.

— І була б Січ відперла Москву, коли б не зрада.

— Зра-а-да?..

— Зрадив наш таки чоловік, Гнат Галаган, бодай би його сира земля не прийняла, бодай би його ім'я разом з Носовим вівки прокляте було! Галаган надтягнув зі своїм полком і з драгунами князя Волконського. Запорожці, побачивши далеко в степу куряву, думали, що це надходять татари, котрих їм хан у допомогу прислати обіцяв, і врадувалися дуже. Аж незабаром виявилось, що це за пособники прийшли! Гнат Галаган добре знав Січ, бо й сам колись пробував у ній, знав план фортеці, всі її входи й переходи, всі тайни, яких Яковлев знати не міг. Під'їхавши до Січі, гукнув: "Піддайтеся і покоріться. Вас помилують. Я на це хрест святий цілую!" Скажіть, як же було не повірити колишньому кошовому? — спитав Мручко і глянув по зібраних. Та ніхто й пари з уст не пустив. — Запорожців під тую пору обмаль було на Січі. Як кажу, душ живих сотень три з лишком, а ворога сила! Так повірили Галаганові і — здалися.

— І — здалися, — сумно притакнув Чуйкевич.

— А Галаган? — спитала Ганна і глянула на Мручка повними сліз очима.

— Хто раз свого рейментаря зрадив і на чужу службу пішов, лицарської честі позбувся, той не чоловік, а звір. Як звір лютував пан Галаган на Січі. Товаришів своїх

по "достоїнству" казнив. Одним рубав голови, других вішав, інших мордував так, як у поганстві за давніх мучеників не бувало. Як у Батурині, так і тут на тратвах до шибениць і хрестів прибивали людей і пускали для постраху Дніпром. Тьфу!

Сплюнув і очі рукою прикрив. Видно, що не міг спокійно розказувати про тії звірства. Чуйкевич нервово ходив по хаті, Мотря крізь вікно дивилась кудись у далечінь.

— Навіть покійникам спокою не дали, — розказував Мручко голосом, дрижучим від зворушення. — Розривали могили, викидали мерців, втинали їм голови, здирали шкури і вішали на списках. Дич! Сіркову могилу теж зневажили і перед чернечими гробами не спинилися. Живодеи! А тоді всі курені і всі будівлі зруйнували і спалили, вали й фортифікації збурили, гармати вивезли, січову церкву злупили і, забравши старшин, у диби закутих, відійшли геть. Кажуть, цар дуже похвалив Галаґана за те, що він прокляте кубло, корінь зла і зради знищив і Бога Всемогущого "благодарив за це зі стрільбою". Та чи Бог ці благодаренія прийняв, не знаю.

— Бог москалям сприяє, — промовила крізь сльози Ганна. — Від нас він відвернувся.

— А як же не відвертатися, — питався Мручко, — коли ми обиджаємо його незгодою, сварнею і найгіршим із усього зла — зрадою?! Поки на Україні виростатимуть Носи й Галаґани, поти нам добра не буде. Не дивуюся нашим чорнякам, що затуркані й заголюкані йдуть туди, куди їх силою потягнуть, або як вовки і шакали по лісах та нетрях жирують, але панству нашому ніяк простити не можу, що воно, як полова від зерна, від свого гетьмана відлітає. Не через що друге, а через них пропаде Україна!

Зніяковіли, почувши таке слово з уст бадьорого Мручка. Зле з нами, коли й він сумної починає!

Аж відізналася Мотря:

— Полова хай летить, та останеться зерно. І хоч його нині копитами в землю затопчуть і кров'ю поллють, прийде весна, зазелениться і колосом здоровим покриється українська нива. І чим тяжчий буде посів, тим буйніші збиратимем жнива. Збурили Січ, так що! запорожці новим кошем сядуть, а збурять і його, нове місце знайдуть, наша земля велика. І буде так, поки в кожній українській груді своєї Січі не буде...

Стояла у вікні, лицем звернена на хату. Гаряче українське сонце золотими контурами обрисовувало її стать. Волосся горіло, як сяєво над головою святої.

— Сказали "аз", скажемо і "буки", — промовив Мручко, поклонився у пояс і вийшов.

XLVIII

З королем було гірше, ніж зразу медики собі гадали.

Вправді в таборі оголошували бюлетені, що король тільки легко тронутий кулею і що рана добре гоїться, але в дійсності рана не гоїлася і жара не уступала. Що гірше — показалося дике м'ясо.

Лікар хотів випалити його ляпісом, та недужий не дав. Вхопив лікарські ножиці і,

дрижучою від жару рукою, витинав м'ясо.

Що така операція не віщувала нічого доброго, це можна було згорі знати.

І дійсно, п'ятої ночі гарячка піднялася так високо, що лікарська рада винесла рішення, щоб сподіватися найгіршого. Хірурги хотіли втинати ногу, бо боялися, щоб гангрена не підійшла нагло під серце. Але ніхто не важився приступати з таким рішенням до короля, котрий мимо високої гарячки не тратив пам'яті.

Лікарі здвигали раменами.

— Хорий довше одної днини не проживе.

— Здаймося на ласку Божу, — відповів Піпер, — бо нічого іншого нам не остається.

— Серце не видержить жару, — відповів прибічний медик, — а найдостойніший пацієнт ніякого ліку прийняти не хоче. Хай панове хоч до того його намовлять. Тепер Піпер в свою чергу раменами здвигнув.

— Він мене не послухає.

— І мене ні, — додав Реншільд.

— Я про себе й не кажу, — докинув королівський секретар Гермелін.

— Я також, — зітхав Левенгавпт, свідок нещасливої пригоди.

— Хай канцлер радить. На те він дипломат, — рішили.

Піпер подумав хвилину.

— Остання рада, — сказав, — пішлемо з ліком Гультмана.

І післали. Ніхто не знає, як це Гультман зробив, досить, що король перший раз за час своєї недуги прийняв лік і заснув твердо.

Цілу ніч просиділи біля його постелі лікарі, а на рано пішла по таборі радісна вість, що королеві краще.

Жара уступає, і рана починає гоїтися.

На другий день, хоч лікарі противилися тому, король прикликав до себе визначніших своїх людей на раду.

— Я вам казав, панове, що це пустяки, — почав, — от бачите, ще два-три дні, і я знову сяду на коня.

— Тішимося, ваша королівська милосте, що небезпека минула, — відповів Піпер, — але просимо і благаємо вас більше вважати на свою найдостойнішу особу.

— Bagatelle [123], мої панове! Побачите, нічого мені не буде, нічого! Стільки людей влучають кулі в голову або серце, невже ж я маю, гніватися, що мене влучила в п'яту, і то в ліву, в додатку. — І легка усмішка промайнула по його блідім обличчю.

Чоло зробилося ще вище, а очі ще більші і ще глибші. З другого світу вернув.

— Як облога? — спитав нараз. Шпарре відкашельнув.

— Робимо, що в наших силах, — відповів.

— І Полтава дальше стоїть. Правда? То недобре, мої панове. А татари?

— Ще їх не видно, ваша королівська милосте, — відповів Піпер.

— Значиться, цар талярами залляв їм. пельку. Дав більше, ніж ми обіцяли. А король Станіслав, пане Понятовскі?

— Мій наймилостивіший пан... — почав Понятовскі і замнявся.

— Не прийде, — докінчив за нього король. — Бо...

— Бо, як вашій королівській милості відомо, на наших тилах стоїть Скоропадський і Долгорукий, а Гольц з москалями і Огінські з польськими військами не дадуть йому перейти до нас.

— А Сапіга?

— Сторонникові мого наймилостивішого пана, бобруйському старості пану Сапізі не повелося. Його Крайц і Огінські побили близь Берестечка.

— Але чому? Скажіть, будь ласка, чому? Понятовські мовчав. Король перейшов на іншу тему.

— А як з муніцією, пане графе? — звернувся до Реншільда.

— Погано, — відповів фельдмаршал. — Запорожці збирають полтавські кулі і ними обстрілюємо Полтаву.

— Запорожці — смілий народ, та, на жаль, Полтава зрідка на нас стріляє. Значиться... — і король глянув на своїх людей. — Значиться, нам треба, не дожидуючи татарів і поляків, дати баталію цареві. Панове мовчать? *Qui tacet consentire videtur* [124]. Так тоді позвольте побажати вам доброї ночі.

Вийшли. Король казав також лікарям іти спати.

— Панове і так потрудилися коло моєї ноги, і то лівої. Прошу мені Гультмана прислати.

Королівський тафельдекер, як вірний пес, куняв за дверми.

— Прочитай мені загу про Рольфа Гетрегзона!

І Гультман голосом, якого б по нім ніхто не сподівався, не читав, а більше з пам'яті виголошував пісню про скандинавського героя, що побідив руського чарівника на острові Ретузарі, підбив руські і датські землі та здобув собі вічну славу на цілій Півночі.

Король слухав уважно, і коли Гультман скінчив останню стрічку, заснув.

Гультман зробив хрест у повітря, безшелесне відійшов від постелі і, як тінь, сів на лавці в куті.

XLIX

Цар з нетаєною радістю дожидав смерті "дорогого брата".

Багато солдатів голосилося і кождий божився, що то він попав королеві в ногу. Всім їм виплачено по декілька рублів.

Минали дні, король не вмирав, а з Полтави доходили що раз, то тривожніші вісті. Залога змаліла до половини, а муніції ще тільки на декілька днів стане.

Цар прібував при допомозі окопів підсунутися під город і перебитися крізь лінію облягаючих шведів.

Але терен був сильно грязкий, а контртраншеї шведські, що бігай здовж правого берега Ворскли, дуже сильні.

Всі спроби поспіти Полтаві на відбій скінчилися нічим.

Цар рішився звести з "дорогим братом" рішачий бій. До того заохочувала його і рана на королівській нозі. Ця рана варта декілька тисяч війська. Хорий король не

зможе сам вести бою, а його генерали, хоч досвідчені й хоробрі, але між ними є свої невіривняні рахунки, — а це також щось значить.

І цар став готуватися до рішального бою.

Післав Скоропадському приказ іти через Будища й получитися з головними силами. Хотів козаків на козаків пустити, українців українцями побивати.

Щоб забезпечити собі переправу крізь Ворсклу, післав генерала Алдярта з 12 піхотними полками і Ренне з 3 піхотними й 12 драгунськими, щоб заняли Петрівку й укріпили нарожники мосту.

Дня 20 червня вся царська армія перейшла між Черняховом, Семенівкою і Петрівкою на правий берег Ворскли і розтаборилася на північний захід від Семенівки, на вигідних горбах.

Хорий король ще й тепер не зрікався гадки добути Полтаву. Диктували це йому не так стратегічні прийоми, як більше упрямість характеру і охота поставити на своїм. Даремно Піпер, Реншільд і інші генерали остерігали короля, що з огляду на неминучий, рішальний бій треба щадити кожного жовніра і кожної кулі і що під Полтавою вистарчить лишити дві-три тисячі запорожців і жмінку шведів, щоб тримати обложених в кліщах. Король не послухав.

Дня 21 червня ст. ст., саме тоді, як царська армія стояла вже на правім боці Ворскли, він припустив новий штурм на Полтаву. Зроблено новий підкоп під вали, але Келлін і тим разом успів усунути підложений порох. Шведи з божевільною хоробрістю кинулися на вали, місцями повелося їм заткати свою хоругву, але брак муніції не дав їм увінчати бажаним успіхом своїх прямо надлюдських зусиль. Король, роздратований неуспіхом і докучливим болем ноги, на другий день дав приказ рішального приступу. Була це остання спроба взяти білою зброєю Полтаву.

Боротьба тривала до другої години вночі, а о 3 почалася наново. В Полтаві вдарили у дзвони. Келлін вигнав на мури ціле населення, старців, жінок, дітей з косами, сокирами, колами, кублами кип'ятку, з каменюками. Люди гинули, як мухи, на валах лягло півтора тисячі війська і громадян полтавських.

Але й шведів згинуло не менше і о годині 4 рано шведи й запорожці відступили.

Король Карло понехав остаточно гадку добути приступом Полтаву. Він став готуватися до рішального бою з царем.

Дві хмари настипили на себе так близько, що мусіли зударитися.

Оден з найбільших і найважливіших боїв в історії людства став неминучим.

L

Цар хотів відтягнути битву до 29 червня, себто до дня своїх ім'янин. Так король приспішив речинець. До шведського табору перейшов від москалів якийсь німець і доніс, що цар дожидає ще приходу калмуків. Тоді король, щоб не допустити до того скріплення ворожих сил, рішився на битву дня 27 червня. Дня 25 оден з поляків утік від Понятовського, прибів до царя і сповістив його про цей речинець.

— Ну, что жь! — сказав цар. — На начинающаго Бог.

І того ж дня двигнув свою армію ближче Полтави. Розтаборився між Яківцями й

Патлаївкою.

Новий московський табор — це була чотирикутна редута о сильнім профілю, ззаду забезпечена стрімким обривистим берегом Ворскли і самою рікою, яка в тому місці роздирається на кілька рукавів, відділених від себе непроходимими болотами. Лівий бік табору опирався об ліс, що тягнувся між Яківцями а Хрестовоздвиженським монастирем біля самої Полтави. Перед фронтом простягалася рівнина, широка на дві версти, а за нею будищанські ліси.

Між тими лісами а Полтавою стояла армія шведська. Московський табор своїм лівим, сильно укріпленим причілком був звернений якраз проти центру шведського табору,

На тій то відчиненій рівнині казав цар висипати шість незв'язаних з собою редут на віддаль вистрілу з рушниць, а перед ними, майже рівнобіжне, построїти ще чотири такі ж редути. Була це новість, якої сучасна стратегія не знала. За тими редутами, мов за традиційними московськими заставами, молода й незакалена в боях армія Петрова мала себе почувати безпечнішою. Шведська ж армія, відома з незвичайної "бравурності", повинна була спинитися в своїм першій розгоні і загаятись, добуваючи ті редути.

Таким-то способом цар підготував собі дуже вигідну позицію. Забезпечив флянки, утруднив шведам офензиву, а на випадок програної битви підготував вільний перехід йа Ворсклу. Без того під першим сильним напором шведів москалі могли опинитися в Ворсклі і вигинути, як не в ріці, так у неперехідних болотах, — могли, значиться, прийти нові, ще страшніші від перших, Конотопи.

Перевага в людях була по московським боці. Цар мав 60 баталіонів піхоти, а король тільки 25, і то не повних, проти 72 московських гармат стояли тільки 4 шведські, бо інші або були ушкоджені, або не мали стрілен.

Але і з тих 25 тисяч шведів, котрі осталися шведському королеві, поверх 2 тисячі треба було залишити біля гетьмана Мазепи для охорони величезного табору, дві тисячі пильнувало Полтави, 1200 людей стояло над Ворсклою нижче твердині для забезпечення тилів, а мало що не дві тисячі стояло залогами в Нових Санжарах, Біликах, Сокилках і Кобиляках. Король Карло міг тоді двигнути до бою не цілих 20 тисяч на 80 тисяч москалів, себто оден швед мав іти на чотирьох москалів.

А все ж таки цар Петро боявся атакувати Карла. Шведська армія, хоч по своєму складу не була суцільна, бо служили в ній шведи, українці, поляки і волохи, але зате половина людей — це були закалені в боях ветерани, карні, послухні своїм досвідченим офіцерам, готові доказати чудес, щоб підтримати славу Швеції і до вінка на голові свого улюбленого вождя докинути нову, блискучу вітку.

LI

Ранком дня 26 червня ст. ст. цар дав диспозицію битви. Передові редуты заняв генерал Августов з двома баталіонами піхоти, в кождім по 600 людей. В кождій редуті стояла одна трифунтова гармата, заряджувана з дула.

За редутами 17 полків кінниці генералів Рене і Бавера під загальною командою

Меншикова. Від них направо стояв князь Волконський з шістьма полками кавалерії, дожидаючи приходу армії Скоропадського, котру він мав зв'язати з головною армією Петра.

В кождім кавалерійським полку було десять рот, в кожній не менше сотні коней. Крім того, кождий полк мав відділ кінних гренадієрів, осмотрених в ручні гранати. Були це люди вибрані, які мали за собою боевий досвід. Збруя кавалериста складалася з фузії і шаблі. При кождім драгонським полку були окремі півпудові гавбиці з кінною обслугою.

Цар з цілою піхотою і головною артилерією заняв місце в укріпленім таборі. Мав він під своєю командою 56 баталіонів, по 600 людей кождий. Оружжя піхоти складалося з фузії зі штиком і зі шпади, пікінери мали списи і по два пістолети. Через плече в піхотинця перевішена була торба на 60 куль і на кремені, на груді, на ремінці, порошниця. Капрали й сержанти замість фузій мали галябарди, а офіцери шпади і списи.

Фузії несли на 150—200 кроків, гармати доходили до 500.

Між царськими вищими офіцерами було багато чужинців, особливо німців, як знаменитий кавалерист Бавер, інженер і артилерист Брюс, як славний з завзятої оборони Полтави Келлін і другі. З москалів визначалися: фельдмаршал Шереметев, хитрий і жорстокий Меншиков, осторожний Голіцин і холоднокровний Рєпнін.

Цар Петро, знаменитий агітатор і демагог, напередодню битви об'їздив свої полки, збирав офіцерів і толкував їм про важність моменту і про далекосяглість подвигу, котрий на них завтра чекає.

Особливо бив на гетьмана Мазепу.

— Цей зрадник, — гукав цар, — знюхався з королем Карлом і з самозванцем Лещинським, щоб розбити єдину й неділиму Росію. Вони під присягою обіцяли йому утворити окреме, від нікого незалежне князівство Українське та прилучити до нього Волинь, Дон і Запорожжя. Але Лещинського військо вже в пух розбите, Січ збурена, а всіх ворогів перед нами тільки 34 полки, і ті неповні, перетомлені, збідовані. Остається нам побити й ті марні останки. Віра, церква й "отечество" вимагають того від вас. Потрудіться, товариші!

Словом "товариші", як маслом, їх мастив.

Причвалавши на гнідів коні до своїх гвардейських полків і прикликавши офіцерів, викрикував:

— Ви були свідками, як ворог зневажав нашу святиню, як він насміхався над нашим обрядом святим і над нашою єдиноправдивою вірою православною. Знайте, що чванькуватий, але й передбачливий король Карло розписав уже в Москві для свого війська квартири, а генерала Шпарре іменував генерал-губернатором московським. Він хоче наше "любезное отечество" розбити на дрібні князівства, завести в них свою еретицьку віру і знищити Росію дотла. Оставимо ж ми таку наругу і презирство над нами без належної помсти? Ні, ніколи!

— Смерть ворогам! — відповіли йому офіцери.

— Смерть ворогам! — понеслось по цілому таборі. Після того війську прочитано знаменитий боєвий приказ:

"Воїни! Прийшов час, котрий рішити має долю Росії. Не гадайте, що б'єтеся за Петра, лиш за державу, доручену Петрові, за свій рід, за батьківщину, за православну віру і церкву. Не бійтеся слави непобідимого ворога, бо ви його не раз вже побіждали. Майте в бою перед очима Бога і правду, на Бога всесильного в боях уповайте, а про Петра знайте, що життя йому не дороге, щоб тільки Росія жила в щасті і славі для вашого добра!"

Творець "всеп'янішого синода", для котрого не було нічого святого в світі, вдавав святця, чоловік славний зі звірств і жорстокостей нелюдських, покликувався на щастя, славу й добро своїх підданих.

ЛІІ

Над невеликими резервами союзних військ і над величезним табором військових, старшинських і селянських возів командував гетьман Мазепа. Табор стояв за армією шведською під лісом.

У ньому, крім двох тисяч шведів, здебільшого неспосібних до бою, стояв ще Мручко зі своєю сотнею, полк компанійців і тисяч три запорожців. Чимало їх сиділо в ровах під Полтавою і в контртраншеях над Ворсклою, тисячі стояли відділами від Ворскли до Дніпра для забезпечення евентуального відвороту, решту приділено до лівого крила шведів.

Гетьман лежав у своїм шатрі тяжко недужий. Ним піклувалася Ганна Обидовська. Мотря працювала в лазаретах, котрі були переповнені недужими, військовими й цивільними. Ті останні — це були здебільшого селяни, вірні гетьманові, що перед москалями втікли до союзної армії з жінками, дітьми і цілим своїм рухомим майном. Мужчини працювали при сипанню шанців, жінки помагали шити й прати, збирали полеві ягоди, гриби, а то й лободу, бо їсти не було що. Діти бігали на побоевище і ловили теплі ще кулі, щоб було чим набивати кріси. Вдержати в ладі цей великий і так різномірний табор не була легка річ, і тут Мотря виявила себе мистцем. Неслухняних картала, зневірених підбадьорювала, немірних кріпила. Її називали ясною панею. Дійсно, ясніше ставало, куди вона пройшла.

Гетьман нездужав. Помітно опадав на силах, умлівав. Цілі роки безнастанної, важкої і так дуже відповідальної праці виснажили його. Цей, вічно молодий і все бадьорий чоловік, постарівся нараз.

До фізичної недуги прилучилися моральні терпіння. Терпів за край і народ; за край, толочений чужими копитами, і за народ, неволений і катований ворогами. Гриз його біль і палив сором.

Біль, що не знайшов розуміння у своїх, і сором, що так багато тих своїх зраджувало й покидало його. Навіть Апостол показав себе другим, ніж гетьман гадав.

Генеральний суддя Чуйкевич (батько Івана), генеральний осаул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанійський Кожухівський, сердюцький Покотило, канцелярист Григорович і писар Гречаний — це все люди, котрим він

довіряв і котрі спочували його задумам, і ось навіть вони зрадили його, як Юди Христопредателі. Перейшли до царя і понесли з собою військові й політичні тайни, котрі на вирішенню діла чимало заважать.

Сором гірш жарі палив гетьманські лиця, сором перед шведами і їх королем, перед історією, перед самим собою.

І тим більше цинив і любив тепер гетьман тих нечисленних старшин, які осталися круг його, тим більше вдяки почував до Гордієнка і до запорожців. Стільки літ виховував собі і плекав нових, образованих і багатих панів старшин, і ось тепер, коли рішається велике історичне питання, вони відлетіли від нього, а з Січі надлетіла степова сірома, котрої гетьман недоцінював, а може, й недолюблював.

Гореч підсувалася до його серця і затроювала останні дні життя. Саме тоді, як цар об'їздив свої полки, у неділю дня 26 червня ст. ст., з гетьманом було так погано, що здавалося, він не дочекає ранку. Сильні болі дошкулювали йому; він то синів, то зеленів, і ані гетьманські, ані королівські медики не могли попасти на лік, котрий би їх хоч трохи усмирив. Аж підвечір недужому зробилося легше. Ганна обтерла йому піт, що росю виступив на лобі, і гетьман дав рукою знак, щоб Орлик і Войнаровський приступили до нього. Всі інші висунулися з шатра.

— Смеркається. Почислені дні мого життя, — почав гетьман голосом тихим, уривистим. — Але діло не рішене. Вважайте, щоби не поспували його. Продовжайте, що я почав. У згоді йдіть, у згоді, — повторив голосніше, — бо бачите, до чого незгода веде.

Кажучи це, притягнув руку Войнаровського до руки Орлика.

— За булаву не сперечайтесь. Вона важка. Хто більше сили матиме, хай бере, і хай рішає момент, а не жадоба честі, добро народу, не привата. Як Бог вам дасть довершити діло, котрого я, мабуть, не довершу, правда хай вам за провідника стане. Правда і справедливість. Щоб кривда не діялася на Україні нікому. Про чорний народ подбайте. Просвіщайте його, бачите, які він жертви тепер приніс, хай і нагороду прийме. Народ добрий і талановитий, земля наша велика, багата і плодюча, будучність перед нами. О неї я Бога всемогущого прошу.

І гетьман підвів очі на небо, що великим, синім дещо затьмареним шатром знімалося над шовковою зеленою опоною гетьманського шатра.

Ліси шуміли, мов молилися разом з тихою молитвою гетьмана.

Орлик і Войнаровський пригнули коліна.

— Як слушний час прийде, — почав гетьман наново, — конституцію народові дайте. Ти, Пилипе, маєш готовий проект. А тепер присягніть мені оба милість, вірність і печаливість ку отчизні української, матці нашій, що о добрі її посполитом, о цілості публичной, о розширенню її прав і вольностей старання пильне, скільки вам сил, розуму і способностей стане, — присягніте!

— Присягаємо! — відповіли й поцілували хрест. Гетьман руки на їх голови поклав.

— А тепер йдіть кождий до свого діла і робіть його чесно, пильно, хоробро, за себе і за тих, котрі відцуралися нас!

Вийшли.

ЛІІІ

В неділю дня 26 червня ст. ст. король Карло, як віруючий християнин, вислухав вечірні і казав оголосити в таборі, що завтра відбудеться генеральний бій. Усякий хай вичистить і осмотрить кріс, кавалеристи мають тримати коні під сідлом. Король прийме участь у бою, але із-за його недуги командуватиме фельдмаршал граф Реншільд.

Ані диспозиції бою, ані денного приказу для війська король не дав. Сильно докучав йому біль.

Армія прийняла вість спокійно, навіть радо. Хоробрі шведи і все до бою готові запорожці дожидали того моменту, як спасення. Надоїла їм облога, жара, голод і гірше від самого бою — дождання його. "Хай воно вже раз якось скінчиться, хай буде віз або перевіз", — казали козаки. Дехто прощався з товаришами, просив вибачення за прогріхи й обиди і передавав родині останній заповіт. Другі єдналися з Богом. Полеві курати снувалися з чашами, як тіні, і причащали побожних лицарів.

Сутеніло. Над Ворсклою висів вечірній туман, від шляхів неслася пилюга. Чути було піт і пахло кров'ю.

Надвигалася ніч душна і темна. Вузький і блідий серп місяця ледь-ледь майорів у хмарах і привидом сумним відбивався у мутних хвилях Ворскли. В потолочених збіжах били перепелі, над болотами журливо кигикала чайка.

"Ой, біда, біда тій чайці небозі, що вивела діток при битій дорозі", — лунала голосами просторів співана пісня.

Король Карло казав собі осмотрити і свіжим полотном обв'язати ліву, хору, ногу, праву всунув у високий чобіт, позапинав виляний, голубий каптан на всі гудзики і положився в носилку, котру йому заздалегідь виточили в таборі. Гостру, обнажену шпаду поклав коло себе.

Кругом його на землі примістилися: Піпер, Реншільд, Левенгавпт і багато других близьких людей, що не раз вже так лежали близь свого вождя, дожидаючи бою.

За ними з ящиком, в яким зберігалася срібна столова посуда, останки колишнього королівського багатства, куняв Гультман, а недалеко від нього ухом до землі припав Люксембург.

— Чуєте? — спитав королівського вірника. — Чуєте, як дудонить земля?.. Їде...

— Хто?

— Смерть.

Зимним вітром повіяло від лісу.

Канцлер Піпер казав собі подати бубон, сів на нього і спиною оперся о дерево. Левенгавпт плащ підстелив під себе і великими добрими очима дивився перед себе, а з каптана торчала йому якась латинська книжечка, ще, мабуть, зі студентських часів, куплена в Люнді, а може, в Ростокі. Гарний Кройц стояв спертий на голову шаблі. Хтось почав розмову про душу. Згадали легенду про бої духів над боєвищами. Раді були знати, чи можливе воно, чи ні.

Левенгавпт, добрий знавець римської літератури, цитував відповідні місця зі старинних авторів.

— На тих полях, — почав котрийсь, — перед сотками літ Тамерланові горди Європу побідили.

— На тих? — ніби здивовано спитав король. — Так, так, на Європу все нові горди напірають, та вона їх здалеку бачить, а заки очі протре, то вже запізно.

— Запізно... — повторив Піпер, глянув на короля і палець до уст приклав. — Пст! Король спав.

Вузький серп місяця зеленавими блисками озарював високе чоло, запалі очі і гіркий усміх на устах. І було це обличчя так подібне до бронзових статуй на старих саркофагах, що хто глянув, здригнувся і очі повертав на поле. Вдивлявся в пільму, ніби доглянути хотів загадку завтрашньої днини.

LIV

Минула північ. Місяць світив ясніше. Король спав смачно, забувши про рану і про битву. Жаль було переривати сон. Так треба. Левенгавпт нахилився над носилку:

— Ваша королівська милосте, день недалеко. Вітаю вас з тим днем і прошу ласки Всевишнього для вас і для нашого діла.

Король стрепенувся. Глянув, мов з другого світу вернув.

— Бог з нами! — промовив і рукою дав Реншільдові знак: — Починайте з Богом!

Реншільд встав, віддав королеві поклін і скорим кроком відійшов. За хвилину чути було, як різким голосом прикази давав.

Шведське військо підносилося з місць.

Тихо, справно, слухняно ступали піхотні баталіони, як з-під землі виростали лави і творилися колюмни.

За піхотою кавалерія. Здавалося, що кождий кінь своє місце знає, що кінь і їздець — то одно, а всі вони свідомі великого завдання, котре на них чекає.

Знаменита шведська кінниця, якій рівної не було, гуртувалася в шість колюмн.

Король насилу підносив голову, спирався на ліктях, витягав шию і дивився на свої улюблені полки. В очах його горів огонь боєвого палу, а на устах малювався біль, не так від рани, як більше від жалю, що не може стати до любого діла.

"Шведи!" — промовив до себе, і в тім однім слові почувалася уся велич любові — Швеції, слави, війни, весь безмір невичерпаної енергії і незаспокоєного бажання геройських діл.

Рана пекла його, як огонь, а нога була тяжка, як олово, але скільки разів глянув на своїх людей, на душі робилося йому легко... Де знайдеться другий народ, щоб дав своєму вождеві так багато героїв! Де є друга армія, щоб так виступала до бою? Наччо як до причастія ідуть. Але як!..

Левенгавпт оббігав піхотні полки і промовляв до них. Називав їх дітьми. Його лагідний, низький, м'який голос зустрічався з приказами Реншільда, різкими й гострими, як шпада.

— Добрий полководець, але чоловік прикрий, — прийшло королеві на гадку. А Піпер ніби тую гадку відгадав.

— Боюсь, — звернувся до короля, — що з ексцеленцією Реншільдом не всі наші

генерали поладнають. Перший Гілленкрок...

— Гілленкрок дуже змінився. Він останніми часами і до мене виявляв якусь нехіть. Але в бою шведи забувають про свої порахунки, — промовив король.

— Повинні забути, — політичне відповів Піпер і добув годинник. Глянув — четверта година.

Поранним холодком віяло від Ворскли. Синява імла рум'яніла, золоте проміння проколювало її незчислимими списками.

Сходило сонце.

Піпер встав і перехрестився. Король казав підняти з землі свою носилку. Чотирьох високих трабантів двигнуло її на рамена.

Король прибував оком обхопити бій-поле.

— Піднесіть мене вище! — сказав, і трабанти понесли його на горбок, звідки видно було далеко, ген, аж до московського табору...

Побачив зади коней своєї кавалерії і плечі їздців, одні за другими, як хвилі на морі, а перед ними вали піхоти, як скиби на зоранім полі, не впродовж, а поперек лану. А там, далше, простягалося на дві версти широке поле — не поле і не степ, а пустиня бездиханна. Останню квітку спалило гаряче сонце, останню травку вискубали голодні коні. Пустиню тую сходяче сонце обливало багрою, ніби паленіла вона від сорому, що така бідна.

"Ту ся копіям проламати, ту ся шаблям потручати..." Це будуче бій-поле.

Перед ним, як острови на морі, торчать царські редути. Десять гострих клевів вищирила велетенська звірюка.

За редутами їздці, їздці, їздці.

Їх все ще уставляють у стрій. Колишуться, хвилюють, шумлять. Чути іржання коней, незвичних до бою, і сердиті крики підстаршин. Нелегка річ вишколити кавалерію!

За валами московської кінноти укріплений табор.

Щось вихопилося з нього. Ніби птах вилетів з гнізда і летить на поле. Росте, росте, росте... Зелений каптан, тригранний капелюх, через груди лента.

Причвалав перед фронт, капелюхом військо вітає. Волосся розпустилося, як грива. Цар... Великий, сердитий, страшний... Кінь прикритий багато вишиваним чапраком. Дві пістолі по обох боках шиї.

"За цього коня цар у Римі 100 голландських дукатів заплатив, — майнуло королеві через голову. — Жаль такого гарного коня..."

— Гур-ра, гур-ра, гур-ра! — як грім, у хмарах згуготіло.

Цар об'їхав свою кінницю і другим боком вернув в укріплений табор.

Готово...

Як же той час ліниво йде. Думки куди скорше біжать, скачуть, літають по тому полі, де за годину-дві рішиться доля Європи, на довгі-довгі літа...

Московське військо зеленіє, як поле, шведська армія синіє, як небо, лиш на лівому крилі ніби маки цвітуть. Там запорожці стоять. В червоних жупанах, шапки з різними

верхами, який курінь, така й шапка. Знають, що їх жде, — або перемога, або смерть, бо в руки цареві не попадайсь. Краще кулю собі в серце пусти.

На правому крилі шведської кавалерії Понятовські зі своїми поляками. Небагато їх, але на гарних конях, стрійні, як на пир нарядились. Коні на місці не встоять. Танцюють.

Нараз з самого краю лівого крила, там, де запорожці стояли, ніби вітер з жита мак червоний вирвав і поніс.

Їздець в кармазиновім жупані підскочив під одну з царських редут і випалив з пістолі.

У відповідь заторохтіли кріси й заревли гармати. Гаркнули московські бубни і заграли шведські полкові оркестри.

Почалося...

Синя хвиля перекотилася крізь сіру пустиню і вдарила об десять зубчастих скель, об клеви велетенської звірюки. Шведська піхота йшла на царські редут.

З пащі велетенської звірюки полились струї крові. Звір ревів, кидав собою, вився з болю. Вересками, стонами, зойками сповнився весь простір, аж поза Ворсклу, поза будищанські ліси. Затъмарилося небо, закурився світ, висушена сонцем земля жадібно жльопала червоне вино і обжиралася трупом.

Хотіла впитися до безтями й лежати безпам'ятне, не знаючи, що діється кругом...

Пощо ви тут злетілися з усіх сторін світу на кривавий бешкет? Хто вас кликав, хто дав вам право якраз тут зводити свої порахунки?

Йдіть собі геть!

"Як вони йдуть!" — любувався король.

Уста порозпадались від жару й наливались кров'ю.

"Як вони йдуть!"

Трясло ним і підкидало в носилці.

Зірватися й летіти з ними вперед!

А нога?

Тільки шпалу стискав...

Очайдушно хоробрий генерал Аксель Шпарре і його товариш Карло Густав Роос летіли, як лавина.

Недокінчені чолові редут рознесли, як муравлині купини. Розчавивши й пройшовши через них, завернули, Шпарре вліво на три, а Роос управо на чотири дальші редут. Зойкнула земля, і піднялася така пилюга, що люди людей не пізнавали, і тільки чути було, як постогнували коні, як харчали смертельно ранені вояки і як гримали мечі, мов молоти в казковій кузні.

То зривалися й лопотіли, то присідали і нишкли червоні і білі знамена московські, з рукою в хмарах, з хрестом св. Андрея і з буквами царя, прикрашеними золотом і сріблом вишиваними вітками.

Шведське "Бог з нами!" лунало чимраз голосніше, московське "гур-ра!" подібне було до харчіння, аж московська кавалерія була зм'ята, а останки піхоти в безтямнім страху втікали з редут.

В царськiм таборi зчинилася тривога. Зняли крик, а жiнки кинулися запрягати конi до телiг.

Побачив це Пiпер i порадив королеви двигнути генерала Кройца, команданта лiвого крила, в допомогу побiдному Шпаррому, щоб гнали втiкаючого ворога й не дали йому отямитися та прийняти оборонну поставу.

Король, захоплений боем, забув, що провiд вiддав полевому — маршаловi Реншiльдowi, i, не надумуючися довго, притакнув головою.

За хвилину генерал Кройц сидiв московськiй кавалерiї на задах i пер її над Ворсклу, як стадо перепуджених волiв. Не було сили, щоб здержала цей гiн. А рiвночасно на другому крилi двигнув Левенгавпт свої закаленi в боях пiхотнi полки, щоб зайти ворога збоку i приступом на багнети взяти вiд полудня його укрiплений табор.

Здавалося, що битва рiшена i що побiдили шведи.

Войнаровськiй, котрий разом iз Понятовським стояв бiля королiвськoi носилки, недалеко знаменитого Остгета-полку, написав кiлька слiв на шматку паперу, скрутив i розсильним пiслав до гетьмана в обоз.

Мiж тим шведськi генерали, вкритi порохом, кervавi, деякi ще навить з неосмотреними ранами, стримували спiнених коней в бiгу, знимали капелюх i здоровили з побiдою свого улюбленого короля.

Прискакав i Реншiльд. Задиханий, червоний, гнiвний.

— Хто це важився рушити з мiсця Кройца? — накинувся на Пiпера. — Я тут приказую, бiльш нiхто!

Король видивився на його. Невже ж Реншiльд аж до тої мiри забувся? Хотiв скочити до його, так нога нiби розпаленим цвяхом була прибита до носилки.

Насилу запанував над собою.

— Можете вiдкликати Кройца, — сказав коротко.

— I таки вiдкличу! — свиснув Реншiльд, повернув на мiсцi конем i, як вiтер, пуднув.

Нiколи король не чув такого болю, як тодi. Він хорий, його легковажать! Він уже не вожд! Слава розвивається, як дим... Нараз пригадав собi генерал-майора Рооса... Його лишили в боротьбi за редути...

— Носилка на горбок! — крикнув, i трабанти з придолинки, в котрiм хвилину вiдпочивав король, понесли його на горбок.

— Вище! Вище! — Двигнули на рамена носилку, король припiднявся, глянув, i кров бухнула йому до очей...

Цар запримитив непорозумiння в головнiй командi. Побачив, як хоробрий Кройц понехав нараз погоню i повертав свої баталiони назад, спричинюючи нелад i суматоху полкiв. Не надумуючися довго, велiв Меншикову з десятима тисячами свiжої кавалерiї вдарити на корпус Рооса. Меншиков рушив на тую його частину, що стояла пiд командою Шлiппенбаха.

— Роос окружений. Лягеркрона i Шпарре на вiдбiй! — крикнув король, i очi зайшли йому iмлою.

Темно, червоно, темно...

"Що? Шпарре вернув?.. Він ранений?.. Цілий у крові?.. Не міг перебитися до Рооса?.. Що?.. Можливе, щоб Шліппенбах з цілим штабом піддався?.. Чому Левенгавпт не получився з Кройцом?.. Що значить цей безладний кадриль?.. Чорно, червоно, чорно... А Реншільд знову тут?.. Чого він хоче?.. Чи я двигнув Левенгавпта з місця, питає?.. Я?.. Ні..." Чорно, червоно, чорно... "Чого ті громи так б'ють, чого той дим такий гризкий, а кров так чути, чути, аж млісно..." Чорно, червоно, чорно... Реншільд ще тут?.. Але ж..."

І король відчиняє очі:

— Ні, — каже, здвигаючи раменами. — Я не двигнув Кройца. — Ні? — питає фельдмаршала, але видно, що на устах має інше слово: брешеш.

— Ваша королівська милість все так роблять! — кричить Реншільд і знову повертає конем і пудить.

Король хоче зірватися, стати на рівні ноги і кричати, щоб його аж у Швеції чули: "Ні! Я ніколи не брешу! Я тільки слави вам і собі бажаю. Хто того самого хоче — за мною! Бій ще не скінчений, я вас веду. Побідимо!" Як підстрілений орел, зривається і паде, бо його нога пригводжена розпаленим цвяхом.

— Носилку перед фронт! — кричить король, і трабанти кладуть на рамена носилку і кроками велетнів ідуть туди, де кипить бій.

— Скорше! Скорше! — наглить король. Прив'язують носилку між кіньми до сідел, 12 трабантів і 24 гвардейців оточують короля, женуть.

Войнаровський пустив другу записку в обоз і пігнав за королем, доганяючи Понятовського з його стрійними товаришами. Насилу посуваються вперед крізь град куль, крізь трупи, по через тіла важко ранених, серед шелесту роздираних прапорів, що хилилися вниз, як сторощені крила вірлів.

Сурми, литаври, обої, свист куль, як удари кнута, як сик. гадюк, як грюхоти грому.

— З нами Бог!.. Я тут, між вами, я вас веду! — кричить король і мало не вилітає з носилки, бо одного коня розшарпав гранат. Трабанти другого відпрягли, беруть носилку на рамена і даліше ходою великанів ступають.

— Гур-ра! Гур-ра! Гур-ра! — Цар піхоту з табору рушив" Сам веде... Великий, жорстокий, грізний. Король і цар кулями себе шукають.

Царський капелюх передірявлений, друга куля влучила в сідло, третя в груди, але відбилася від нагрудного хреста.

Найвірніші гвардейці, трабанти й носильщики королівські побиті, куля сторощила носилку.

Гультман насилу зв'язує її уздечками від побитих коней.

— Чого ж ви стоїте? Несіть! — наглить король, і його знов несуть у самий найгірший крутіж бою, де сині й зелені каптани сплітаються так тісно, що хіба чорт їх на другім світі розплете, де люди людей рубають, давлять, гризуть і валяться безсило, як снопи.

Чорно, червоно, чорно... "Чого це старий Ріттербург кланяється?.. Ах, то куля його в спину влучила, припав до землі. А його гарний син, молодий рйтмайстр, перед

хвилиною тільки за серце вхопився рукою і назадгузь з коня скікіць!.. Убитий?.. Чому нині так багато вбитих, як ніколи?.. "Чорно, червоно, чорно... "Полковник Торстензон щось кричить: "Vivat Carolus rex!" Душу випустив з тим криком. Спасибі і прощай!.." Чорно, червоно, чорно... "Хорунжий Гес, що ти так жв'якаєш перестріленими устами? Шматок подертого прапора їж, щоб ворогам не попався в руки?.. Добре! Добре!.. Але чому це Левенгавпт, Шпарре і Герд ніяк не можуть втримати баталіонів?.. Левенгавпт так любить своїх людей, а тепер їм пістолями грозить..." Чорно, червоно, чорно... "Люди, я тут! Я з вами! Я вас веду!"

Гри-им!.. Куля знову влучає в носилку, торощить її, і король лежить серед трупів.

Це так та нога тягне, як олово в шматку серця з бзини.

— Шведи! Шведи! — кричить король, але в тім крику вже нічого більше не чути, крім великого болю.

"Що? Можливе це? Шведи втікають?" — питається король здивованими очима і тратить пам'ять.

— Король убитий! Нашого короля вбили! — чути кругом.

— Ні, ні, я живий! Шведи! Шведа!..

— Люди! Спасайте короля! — гукає Реншільд, а сам кидається в боєвий крутіж, щоб відперти від нього настигаючу ворожу навалу. Крутіж пориває його, несе, і за хвилину він отямиться у московській неволі.

Майор Вольфельт королеві свого коня дає. Понятовські і Войнаровський помагають висадити його. Хору ногу йа кінську шию кладуть. З тої ноги цюрком спливає кров. Майор Вольфельт біля коня біжить, одною рукою відбивається від москалів, другою опаску на нозі короля поправляє.

Знов гук... І Вольфельт лежить без духу, а його кінь на трьох ногах скаче.

— Короля вбили! — знову хтось крикнув, ніби камінь у воду жбурнув. Стоп жаху знімається високо, і розпука розливається кругом.

Левенгавпт даром прицілюється до уступаючих з поля бою людей.

— Не лишайте короля, діти! — кричить голосом розпуки. Калмуцьке "І-і-і!" лунає щораз ближче.

— Діти, не лишайте раненого короля!..

Капрал Гіерта, цілий у крові, скаче з сідла, і короля на його коня саджають. Сам Гіерта усувається набік, щоб під якимсь сторощеним плотом сконати.

"І-і-і!"

Королівський конюх ще одного коня провадить і саджає на його доброго капрала Гіерту.

Утікають. Допали повозу Понятовського, помчали...

"І-і-і!"

Як корабель, бурею розбитий, хитається армія шведська, без начального вождя, без старшин, без команди.

Тільки ліве крило ще кріпко стоїть. Там запорожці і кілька шведських ескадронів, про котрі Реншільд забув, з москалями рукопашний бій зводять. На смерть і на життя.

Знають, що здатися — це сором і муки, краща смерть зі зброєю і в славі.

Згинуть...

LV

Обоз хвилювався і шумів.

Більше ніж десять тисяч возів то збираються їхати вперед, то готовилося до втечі.

Обоз випулював очі і насторощував слухи, щоб довідатися, як битва йде.

Дітей ніяк втримати не міг. Розбігалися перепілками по полі або летіли в ліс, як стадо птахів. Більшенькі аж туди забігали, де падали кулі ворожі. Збирали й подавали батькам, котрі з розпукою стискали гарячі кріси, бо стріляти не було чим.

Матері від ума відходили. Рейвах, шльох...

Насилу карні баталіони шведські і Мручко з козаками вдержували це розгойдане море.

Гетьман у своїм шатрі на пригірку під самим лісом лежав. За ним дерева шуміли, а перед ним ніби море гуло.

В димах і копитах, в сопуху й крові, в зойках і риданнях на полтавських полях доля у злогах лежала. Що вона вродить? Свободу і щастя чи горе і неволю?

Хтось перед очима гетьмана розгортав кольорові малюнки. Образи довгого життя. Ясні і темні, веселі і сумні, але мальовані рукою вправного митця, дбайливо і працювано, з вірою, що вони вічні.

Розвертаються скоро-скоро. Як морські хвилі, оден за другим проходять, аж до останнього, донині.

Цей останній закритий занавісою тайни, як образ у святині в Саїс.

Підняти тую занавісу або роздерти її, щоб побачити правду. Так не зніметься рука. Гетьман у зеленім шатрі на пригірку під самим лісом лежить. Ліс шумить, бій-поле гуде.

Розсильні приносять записки від Войнаровського, зразу веселі і надійні, а там тривожні і сумні. Тривожитися є чим.

Шведи, хоч би їх цар побив, шведами остануться. Швеція не пропаде. Це держава на кріпких основах закону і ладу.

А Україна?

І гетьманові мороз іде по спині.

Себе не жаль. Потрудився у винограднику Божім...

Хоч недужий, та сил ще настільки стане, щоб дуло пістолі спрямувати до серця. Долі Баяцета не доживе, цареві найбільшого з тріумфів не зготує. Перед його золоченим возом у путах не піде. А Бог простить!

Але вони? Ті тисячі, що б'ються там на полі, і ті міліони, що розбрелись по краю, як наполохана птиця... Ой біда, біда тій чайці небозі, що вивела часнят при битій дорозі... Сумна пісня! Хотів народ веселішої навчити. Дороги биті державними заставами замкнути, щоб не пустити шулік до чайчиного гнізда... О думо, недодумана думо!

— Пилипе! — звернувся до Орлика. — Ти жити мусиш. Мій найбистріший кінь тобі. Лишиш усьо, письма з собою візьмеш. Решта в голові... І в серці! — додав.

Ранених до обозу везли, на списках і на ношах з гілляк зносили. Пошматованих шаблями, подірявлених кулями і пошарпаних гранатами, бо цар зі сто гармат валив, а на його з білою зброєю ішли.

Хірурги і фельчери ран оглядали не поспівали, старі діди і жінки помагали їм. Сорочки вишивані і мережані дерли, щоб зупинити кров.

Обоз від болю вив.

Аж завмер і здеревів.

Прийшло найстрашніше слово зі всіх: "Наші втікають".

Гетьман зірвався на ноги. Орлик і Чуйкевич біля його. Мручко метнув собою... Вгамували обоз, улаштували вози, козацький подвижний табір під лісом построїли.

Туди привезли короля.

Блідий був з впливу крові, очі імлою зайшли, на устах смага. Гультман ледве вблагав його, щоб прийняв шматок зимного м'яса і хоч кілька капель вина. Перев'язали ногу. Повіки припідняв.

— Реншільде? — спитав.

— У полоні... — сумно відповів ранений генерал Маєрфельт.

— А полковник Ранк, а Сільвершпарре, а Нат і Врантель?

— На другім світі.

— Ульфшпарре?

— Також.

— Хоробрий Лагерберг?

— І він.

— Рост і Анреп?

— Погибли за вітчизну і за свого улюбленого короля.

Король усміхнувся гірко і рукою махнув, ніби їм "до побачення на другому світі" казав.

З боєвища недобитки вертали, баталіонами й полками ставали і щоби тоді видно було, як їх багато погибло або попалося в полон.

— А запорожці на лівому крилі? — спитав нараз король.

— Поруч забутих шведських баталіонів билися до останньої хвилини, як союзники вірні, — відповів Войнаровський.

— Хоробрі молодці! — похвалив король і стиснув шпаду, що все ще біля його лежала.

— А де ж мій канцлер ексцеленція Піпер?

Не вміли й боялися відповідати.

Канцлер Піпер з актами королівської канцелярії втікав і по дорозі, щоб його калмуки не переймили, під Полтаву скрутив і цареві піддався. Європеець азійської дичі зжахнувся.

— Піпер не згинув, — схопився король. — Я бачив його, він жив, пішов до возів канцлерських. Певно, з ними в полон допався. Відіб'ємо! Нас ще досить. Левенгавпт, йдіть до своїх людей

Окружили його і благаали, щоб понехав таку несамовиту гадку. Армія в крові. Амуніції нема, голод.

— Так що?

— Нам треба, — толкував Левенгавпт, — позбутися зайвого тягару, коней між піших роздати і рятувати останки армії і вашу найдостойнішу особу.

— Втікати? Ні, ніколи! — гарячився король у гарячці. Прийшов гетьман. Мовчки стиснули собі долоні.

— Ваша гадка яка? — спитав король.

— Відворот, — відповів одним словом гетьман.

— Робіть, що хочете, — відповів король і, вичерпаний до краю, примкнув безсилі повіки. Заснув. Усміхався крізь сон, як дитина, котрій сняться нові, не бачені доселі дива.

Цар чи так упився несподіваною і припадковою побідою, чи все ще ворога боявся, досить, що не кинувся на нього.

Тільки калмуки, як вовки під кошару, стадами підсувалися і вили: "І-і-і!"

Мручко зі своїми людьми відганяв їх від обозу, як встеклу тічню.

Цар справляв пир і знущався над раненими запорожцями.

— На палі їх саджає, — говорили собі в обозі. Січковий сивоусий дід люльку спокійно пикав.

— Нічого. Посидять. Все одно від ран померли б.

— Як черга прийде, посидим й ми, — відповів другий. Ті не боялися вже нічого.

Бралось під вечір, як обоз був до відвороту готовий. Рішили подаватися здовж Ворскли аж до її гирла. По дорозі прилучаться до них ті шведи, що залишилися в Нових Санжарах, Біликах, Кобиляках і Сокилках, та пристануть запорожці, розставлені відділами від Полтави до Дніпра.

Вже всьо стояло наготові, як гетьман спитав:

— А Мотря де?

Чуйкевич метнувся її шукати.

Полею ішла, до вмираючих припадала.

— Ідемо, Мотре! — сказав до неї Чуйкевич.

— Боже вас провадь, Іване. _ — А ти?

— Я лишаюся з ними, — і показала на трупів і на ранених, які, мов снопи на родючій лані, лежали кругом неї. — Їх і землі не лишу, я тутешня!

— Мотре! — крикнув Чуйкевич, і голос йому в горлі застряг.

— Чого стоїш? — спитала. — Тобі біля гетьмана місце. Їдьте!

— Моє місце теж тут, — відповів Чуйкевич і разом з жінкою пішов хресним шляхом.

В полтавських церквах усі дзвони грали, гайвороння зліталось, мов хмари, на палях сиділи запорожці і кривавими очима грізно водили кругом.

Кріпких сторожів поклав цар Петро біля меж завойованої країни.

Крізь пні дерев будищанського лісу проблискувало заходяче сонце, прощало шведів і козаків, що пускалися в далеку дорогу, назустріч невідомим подіям.

Мручко зі своїм відділом замикав похід. Козаки бралися співати якоїсь сумної пісні. Не дав. Чого? Невже ж не славно боролися наші? Невже ж осоромили себе? А що полягло їх багато, так що? Виростуть нові. Не бійсь! Ще козацька мати не вмерла...

Набивав люльку, підносився в сідлі і розглядався кругом.

Напереді в маєрфельтовім повозі лежав хорий король, а біля його гетьман.

— Таки їх не візьмуть! — сказав Мручко і торкнув острогою коня. — Били ми, били й нас, а таки перемога перед нами!

Озирнувся на своїх людей, підняв руку і голосом, щоб і мерці почули, гукнув:

— Бе-ре-жись!

* * *

ЗАУВАГИ

Перемога Петра під Полтавою вирішила долю не тільки трьох учасників битви, але й усієї Європи. Значення цієї перемоги і перспективу, яка відкривається для його імперських планів будівництва Росії, він зрозумів відразу, що й відобразив у своєму "заповіті", написанім після битви.

Цей заповіт вперше було знайдено аж у 1754 році серед французьких дипломатичних архівів. Він справив величезне враження" на французький та англійський уряди і став відомий усій Європі.

В 1938 році, після подій в СРСР 1937 року, політичний тестамент Петра нагадав паризький часопис "Promethee" (№ 136-137), звідки він був передрукований львівським ілюстрованим щоденником "Новий час" дня 11 липня 1938 року в перекладі українською мовою. Текст його подаємо нижче:

"1. Держати російський народ у стані безперервної війни, аби не дати угаснути войовничому запалові російського жовнярства. Відпочинок давати тільки для того, щоби поліпшити державні фінанси, скріпити армію і вибрати вигідну хвилю для нападу. В той спосіб робити, аби мир служив війні, а війна мирові і то завжди в інтересі поширення меж добробуту.

2. При кожній нагоді встрявати у справи європейських держав, особливо ж Німеччини, котра тим більшу і безпосередню має вагу, чим до неї більше наближатися.

3. Розділити Польщу, піддержуючи в ній внутрішні заколоти і постійні сварки. Вельмож здобувати собі золотом, впливати на сейми, деморалізуючи їх, щоби мати вплив на вибори королів. Ввести в Польщу російське військо і держати доти, поки трапиться нагода залишити його там назавжди.

4. В торгівлі шукати зв'язків у першу чергу з Англією, бо та держава найбільше нас потребує для свого флоту і може бути найбільш корисною для побудови нашої.

5. Безупинно розширяти державні межі вздовж Балтики на північ, а вздовж Чорного моря на південь.

6. Наблизитися, де тільки можна, до Царгороду й до Індії. Хто там запанує, той стане дійсним володарем світу. В тій цілі підбурювати до війни то на Турцію, то на Персію.

Побудувати корабелі на Чорному морі, поволі заволодіти тим морем, рівно ж

Балтійським, бо вони необхідні для досягнення того проекту. Коли ж буде можливим — відновити через Сірію колишню торгівлю з Ліваном і доступити аж до Індії, котра є коморою світу. А як там будемо, тоді обійдемося без англійського золота.

7. Вдержувати дбайливо союз із Австрією. Удавати, що піддержуємо її наміри, аби перебрати владу над Німеччиною, а другою рукою підбурювати проти неї амбітність німецьких князів. Подбати, щоб вони обидві звернулися до Росії за допомогою і встановити над її землями рід протекції, яка буде підготовкою до майбутнього панування над ними.

8. Підготувати австрійського короля, аби він прогнав турків з Європи, а коли він завоює Царгород, то нейтралізувати його, або втягнути у війну зі старими європейськими державами, або відступити йому частину, ним завойовану, аби пізніше те забрати.

9. Коли Швеція буде розібрана, Персія переможена, Польща підкуплена, Турція завойована, наше військо об'єднане, Чорне і Балтійське моря будуть під охороною наших кораблів, от тоді треба дуже потаємно запропонувати кожному зокрема, наперед урядові версальському, потім урядові віденському, поділити з ним владу над світом. Як один з них прийме пропозицію, що станеться з певністю, коли підлестити їх амбіції й самолюбству, тоді використати його на те, щоби знищити другого. Потім знищити і того, що лишиться в боротьбі, якої наслідок не підлягатиме жодним сумнівам, бо Росія тоді безроздільно володітиме цілим Сходом і великою частиною Європи.

10. В тім разі, що, зрештою, не є правдоподібним, коли б вони обоє відмовились від російської пропозиції, то треба зробити так, аби між ними виникли сварки й вони вичерпали себе взаємно у боротьбі. Тоді в рішучій хвилі Росія обрушиться на Німеччину зі своїм військом, яке приготує заздалегідь. В той же час два сильні флоти будуть нагружені азіатськими ордами, охороняти їх будуть воєнні флоти Чорного і Балтійського морів. Посуваючись Середземним морем і океаном, ті орди заллють Францію з одного боку, а Німеччину з другого. А як ті дві країни будуть переможені, то решта Європи піде під ярмо легко і без супротиву. В той спосіб можна і належить підбити Європу".

Петро Перший не сумнівався, що "Росія, яку він застав річкою, а яку він лишив великою рікою, стане при його наслідниках великим морем, призначенням якого є зробити врожайне збіднілу Європу. А її морські хвилі перейдуть без огляду на ніякі греблі, які б не поставили проти того моря слабі людські руки, аби лиш його наступники здолали скерувати морську течію..."

Примітки:

[1] Нехіть.

[2] Відраза.

[3] Паламар.

[4] Задоволення.

- [5] Скритний.
- [6] Король Карл.
- [7] Електор — той, що вибирає короля і міг бути ним вибраний, один з титулів курфівців саських.
- [8] Мир вам! (латин.)
- [9] Тут моя домівка, тут житиму довіку (латин.)
- [10] Північна богиня, що веде героя на місце вічного щастя.
- [11] Немає нічого нового на світі (латин.)
- [12] Про смаки не сперечаються (латин.)
- [13] Добродій, пан (латин.)
- [14] Віват королю Карлу! (латин.)
- [15] Ніжний (латин.)
- [16] На більшу славу (латин.)
- [17] Замилування.
- [18] Розмова.
- [19] Зверхник, керівник.
- [20] Жінка з вдачею чоловіка.
- [21] Багно, що не замерзає.
- [22] Закінчили.
- [23] Печатка, звисаюча на шнурку.
- [24] Легую — записую легатом.
- [25] Як гетьман з поля битви відходив, то передавав булаву напольному.
- [26] По першому чоловікові (латин.)
- [27] По другому чоловікові (латин.)
- [28] Ніж.
- [29] Вождь.
- [30] Більший.
- [31] Танець.
- [32] Тиск.
- [33] Малий і грубий чоловік.
- [34] Гумористична оповідка.
- [35] Ласкавістю і добрістю, ніж оружжям (латин.)
- [36] Жінота на дворі пануючого, або вельможі, потім згїрдливо про жінку взагалі.
- [37] Зневажлива поведінка.
- [38] Задум, замір.
- [39] Уживали їх до посилок по військових установах.
- [40] Дешева матерія.
- [41] Вінком круг голови.
- [42] Язик.
- [43] Чарка.
- [44] Провіант.

- [45] Стебник у пасіці.
- [46] Піч до варення, похідна.
- [47] Вуджена баранина.
- [48] Сушена риба.
- [49] Пшеничні коржі.
- [50] Плетені полумиски.
- [51] Довгі столи з негибльованих дощок з ногами наперехрест.
- [52] Чек — сторожа.
- [53] Певне, бо (на око) неможливе, навіть безглузде (латин.)
- [54] Нелегко зніматися вгору! (латин.)
- [55] Іди без жаху вперед! (латин.)
- [56] Необроблена й неупорядкована маса.
- [57] Театрах.
- [58] Хоче світ бавитися, хай бавиться.
- [59] Міф.
- [60] Щоби я був фальшивим пророком (най ся преч каже!)
- [61] Друга вдача (латин.)
- [62] Масні анекдоти.
- [63] Полугеній (латин.)
- [64] Державний муж (латин.)
- [65] Суєта суєт (латин.)
- [66] Відзнаки.
- [67] Користай з нагоди, лови день.
- [68] Все пливе (гр.)
- [69] П'єса скінчена! (фр.)
- [70] Ходім вечеряти (фр.)
- [71] Дуже добре, пане (фр.)
- [72] Курцій. Історія Олександра Великого (латин.)
- [73] Природа — незріаний мистець (латин.)
- [74] Ненавиджу низьку товпу (латин.)
- [75] Ви теж тут?
- [76] Дрібниця, мале, але гарне зворушення.
- [77] Пуста балачка, мій пане.
- [78] Пан (фр.)
- [79] Козацький танок.
- [80] Грецький філософ (634-541 перед Христом)
- [81] Добре заревів лев, добре сказаної (нім.)
- [82] Скрайності сходяться (приміт. авт.)
- [83] Натяк.
- [84] З муками.
- [85] Принципи (латин.)

- [86] Людина помиляється (латин.)
- [87] Конечне зло (латин.)
- [88] Найвище право, це тверда конечність (латин.)
- [89] В часі війни тратять свою силу закони (латин.)
- [90] Самовладне (латин.)
- [91] Цивільна (не військова) кров (латин.)
- [92] Ціла Середня Європа заливається кров'ю (нім.)
- [93] Ваша величносте.
- [94] Не виглядала гарно.
- [95] Розминулися (фр.)
- [96] Кинений жереб, рішено!
- [97] Якщо можна порівняти мале з великим (латин.)
- [98] Наприклад (латин.)
- [99] До справи (латин.)
- [100] Приклади продовжуються (латин.)
- [101] Благо батьківщини — найвищий закон! (латин.)
- [102] Без сумніву (латин.)
- [103] Лови день (з Горація, латин.)
- [104] Приємне почуття (нім.)
- [105] Блошина фортеця (нім.)
- [106] Тут твбя домівка! (латин.)
- [107] Тут житиму довіку! (латин.)
- [108] Мистецтво довге, життя коротке (латин.)
- [109] Найповільнішим кроком (латин.)
- [110] Віват королю Карлу! (латин.)
- [111] Будьмо! (латин.)
- [112] Більша сила (латин.)
- [113] Неможливо (фр.)
- [114] Бог з нами! (нім.)
- [115] Нема за що, гер Люксембург (нім.)
- [116] Порочне коло (латин.)
- [117] По-перше (латин.)
- [118] Не Геракл проти багатьох! (латин.)
- [119] Нема за що, дрібничка (нім.)
- [120] Шведи числили.
- [121] Гірчичне зернятко (фр.)
- [122] Дрібниці (фр.)
- [123] Дрібниці.
- [124] Той, хто мовчить, здається, що погоджується (латин.)